૨૯૮૮૮

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રખડવાનો આનંદ

[જીવનનો આનંદ : ભાગ ૨]

કાકા કાલેલકર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

४३ग
६८

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

ઓતરાતી દીવાલો

લેખકના પ્રથમ જેલજીવનના હળવા પ્રસંગોનું અને તે દરમ્યાનના નિરીક્ષણનું રસિક બયાન. આ પુસ્તક વાંચીને ગાંધીજીએ પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી હતી.

કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૪-૦

જીવતા તહેવારો

આપણા તહેવારોનું ધાર્મિક અને સામાજિક રહસ્ય શું છે તથા તેમને શાળામાં ને કુટુંબમાં કેમ ઊજવવા જોઈએ તેનું વિગતવાર વર્ણન આપતું પુસ્તક.

કિં. રૂ. ૨-૦-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૯-૦

લોકમાતા

ભારતવર્ષની નદીઓનું રસિક વર્ણન. આ સુધારેલી આવૃત્તિમાં અનેક નવા લેખો અને ટિપ્પણ ઉમેર્યાં છે. સચિત્ર.

કિં. રૂ. ૧-૪-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૫-૦

ધર્મોદય

લેખકના જીવનના ધર્માનુભવની 'સ્મરણયાત્રા'. 'સ્મરણયાત્રા'માં જેમ કાકાસાહેબે જીવનના વિવિધ પ્રસંગો આલેખ્યા છે, તેમ આમાં પોતાના જીવનના સાદા અનુભવોમાંથી એમની ધર્મભાવના કેમ ઘડાતી ગઈ અને વિકસતી વિકસતી આજની કક્ષાએ પહોંચી તેનું પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં સુરેખ દર્શન કરાવ્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૪-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૫-૦

બાપુની ઝાંખી

ગાંધીજીના પ્રસંગસભર જીવનમાંના સાચા ૧૦૧ પ્રસંગોની આ માળા છે. આમાંથી વાચકને બાપુજીના જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓનું યથાર્થ દર્શન થશે. સંપૂર્ણ ચરિત્ર લખવા ઇચ્છનારને આમાંથી ઠીક મસાલો મળી રહેશે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૫-૦

6૨
,૨૨૨
र की निशानियां
पन्द्रह दिन से
पास नहीं रख
लिये पुनः आज्ञा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्टॉक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रखडवानो आनंद

[जीवननो आनंद: भाग २]

CHECKED 1973
Initial

दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

पुस्तक सं० 4391
आगत सं० 62
तिथि० 26-8-

नवजीवन प्रकाशन मंदिर
अमदावाद
१९५३

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ--૯

સર્વ હક પ્રકાશક સંસ્થાને આધીન

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૨,૦૦૦

ચાર રૂપિયા

જૂન, ૧૯૫૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देश-दर्शननो आनंद

દેશ-દર્શનનો આનંદ વ્યક્ત કરનારા લેખોનો સંગ્રહ આમ નોખો પાડ્યા પછી તેની અપૂર્ણતા મન આગળ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. 'કેટલું બધું જોયું અને કેટલું થોડું લખાયું' એનો વિચાર મનમાં આવતાંની સાથે ગમગીની પેદા થાય છે. દેશ જોવાની દૃષ્ટિએ જ ફર્યો હોઉં એવા પ્રસંગો ઓછા છે. પણ સ્વરાજ-સેવાનાં અનેક કાર્યોને નિમિત્તે દેશમાં ફરવું પડ્યું તે દરમ્યાન અનાયાસે જે જોવાયું તેટલાથી સંતોષ માન્યો હતો. પણ આમ સહેજસાજ કરતાં કરતાં એટલું બધું જોવાયું અને કેટલુંક તો એટલી બધી વાર જોવાયું કે હવે 'હું અમુક પ્રાન્તનો છું' એવી ભાવના જ મનમાં રહી નથી. સિંધથી માંડીને આસામ સુધી અને કાશ્મીરથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધી—જ્યાં જાઉં ત્યાં આત્મીય સજ્જનો વસે જ છે. અને તેમની મારફતે તે તે સમાજની આંતરિક સ્થિતિ એટલી ઝીણવટથી જાણવાને મળી છે કે દરેક ઠેકાણે એ લોકોમાંનો જ હું એક છું એવું હમેશાં લાગ્યું છે. એના પ્રમાણમાં બહુ ઓછું લખાયું છે.

એમ પણ ન કહી શકું કે જેટલું મહત્ત્વનું લાગ્યું તે બધું આમાં આવી જાય છે. લખવાનો ઉત્સાહ જાગ્યો અને લખવાની અનુકૂળતા ન મળી એવું ઘણી વાર બન્યું છે. જે થોડુંક લખાયું, તેને માટે અવસર મળ્યો, અનુકૂળતા મળી, એટલી જ ધન્યતા હવે માનવાની રહી. પોતાને વિશ્વાસ આપતો રહ્યો છું કે "જ્યારે નિવૃત્ત થઈશ અને નવરાશ મળશે ત્યારે બધું લખી કાઢીશ." જે જે જોયું અને જાણ્યું, વિચાર્યું અને અનુભવ્યું તે હૈયામાં એટલું તો ઊંડું કોતરાયું છે કે ઘણો કાળ વહી ગયા છતાં મુખ્ય સંસ્કારો ભૂંસાઈ ગયા નથી. તેથી તે લખી કાઢવા હજી શક્ય છે.

પણ નિવૃત્ત થવાશે અને નવરાશ મળશે એની આશા ઓછી થતી જાય છે અને તેથી જેટલે દરજ્જે દેશ-દર્શનના અનુભવો લખી ન શક્યો, તેટલે દરજ્જે સમાજ અને સાહિત્યના ઋણમાં છું એવી લાગણી સતત રહ્યા કરે છે.

ભક્તને ભગવાનનાં દર્શન થાય અને એ આનંદ વ્યક્ત કરવાની વાણી ન સ્ફુરે ત્યારે એને જે ગૂંગળામણ થાય છે તેવી જ ગૂંગળામણ આ બાબતમાં મને થાય છે. ધ્રુવને છ મહિનાની તપસ્યાને અંતે ભગવાનનાં દર્શન થયાં ત્યારે વાણીને અભાવે એને થયેલી ગૂંગળામણ જાણી ભગવાને પોતાનો શંખ એના કંઠને અડાડ્યો અને ધ્રુવની વાણી પ્રસન્નપણે વહેવા લાગી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજા અનેક વિષયો પર લખવાનું મન ઘણી વાર થયું છે. પણ એ બધું લખાયું નહીં એનો વસવસો નથી. પણ દેશ-દર્શનનો આનંદ વ્યક્ત કરાયો નહીં એનું દુઃખ અખંડ સેવવું પડયું છે. એનું કારણ એટલું જ છે કે દેશ-દર્શન મારે મન દેવદર્શનનો જ એક પ્રકાર છે. કેવલ કુતૂહલની દૃષ્ટિથી, કલાની રસિકતાથી અથવા વૈજ્ઞાનિક જિજ્ઞાસાથી હું ફર્યો નથી. પણ એ કુતૂહલ, એ રસિકતા અને એ જિજ્ઞાસા, ત્રણેને કૃતાર્થ કરે એવી ભક્તિથી પ્રેરિત થઈને ભારતવર્ષમાં બધે ફર્યો છું.

મેં માન્યું હતું કે હવે સ્વદેશમાં ફરવાના પ્રસંગો બહુ ઓછા મળવાના. ભારતના સ્વતંત્ર થયા પછી પરદેશમાં જઈ આવવાના પ્રસંગો ઊભા થશે તે પ્રમાણે પરદેશ જઈ આવીશું. પણ ભારતમાં હવે વધારે ફરવાનો અવકાશ રહ્યો નથી. પણ ઈશ્વરની લીલા અગાધ છે. એણે આદેશ આપ્યો છે કે, "હવે ફરી એક વાર, રીતસર, વ્યવસ્થાપૂર્વક આખા દેશના સમસ્ત ભાગોમાં ફરી આવજે. અને આ દેશનો આત્મા જેમની અંદર અખંડ સ્ફુરે છે, તે ઉપેક્ષિત જનતાનાં દર્શન કરી લેજે." મારી ખાતરી છે કે આ આદિષ્ટ યાત્રાને અંતે, પીઠ ઉપર પોતાનો હાથ થાબડી ભગવાન પોતે કહેશે કે હવે તારી ભારત-યાત્રા સફળ થઈ.

યાત્રા સફળ થયાના આશીર્વાદ આપ્યા પછી ગયાવળો યાત્રીના હાથને બાંધી રાખનારી ફૂલની માળાનું બંધન તોડીને એને મુક્ત કરે છે. ભગવાન પણ જો ફૂલ જેવાં કોમળ અસંખ્ય બંધનોને તોડીને ફક્ત સુવાસ જ કાયમ રાખે તો મારી જીવનયાત્રા પણ બધી રીતે કૃતાર્થ થશે.

હવે મનમાં એવો ભેદભાવ રહ્યો નથી કે ભારતની ભૂમિ જ ફક્ત પુણ્યભૂમિ છે. આખું જગત ઈશથી વાસિત થયું છે. આ આખી ધરતી વિશ્વ-વ્યાપી વિષ્ણુની પત્ની છે. જીવમાત્રની એ માતા છે. એનો એકેએક રજકણ પવિત્ર છે, જીવન-સમૃદ્ધ છે, અને એકેએક કણમાં ચૈતન્ય સ્ફુરતું દેખાય છે. એનો આનંદ વાણી દ્વારા વ્યક્ત થયો તો શું? અને ન થયો તોયે શું? એ આનંદ તો છે જ.

રખડતાં રખડતાં ઘણો આનંદ મેળવ્યો. એ આનંદ પોતે એક ઠેકાણે સ્થિર રહી બધે દોડી શકે છે એનો પણ અનુભવ થયો. હવે રખડવાની તક મળી તોયે શું? અને ન મળી તોયે શું? આનંદ સર્વવ્યાપી અને સર્વગામી છે તે છે જ.

નવી દિલ્હી, ૧૫-૬-'૫૩ — काका कालेलकर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અર્પણ

જીવન કૃતાર્થ કરે એવું બધું
જેણે મને આપ્યું
અને
આખો જન્મારો મથતાં છતાં
જેને હું કશું આપી શક્યો નથી
તે મારી માતૃભૂમિને
ચરણે
આ છૂટાંછવાયાં ભક્તિ-કુસુમો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમ

દેશ-દર્શનનો આનંદ ૩

૧. દક્ષિણને છેડે ૩

૨. સંધ્યારસ ૧૨

૩. ભુવનગિરિ ૧૫

૪. વૈરાગ્યવૈભવનો વારસો [ત્રણ પત્રો] ૧૭

૫. દેલવાડાની ધાર્મિક કળા ૨૧

૬. બાહુબલી ૨૪

૭. સોનાની ખાણ ૩૯

૮. ફરી કોલર ૪૨

૯. નંદીદુર્ગ [એક પત્ર] ૫૨

૧૦. આંધ્રની સૌંદર્યધાની ૫૮

૧૧. કર્ણાટક ૬૩

૧૨. ગોમાંતકની એક ઝાંખી ૬૮

૧૩. છપ્પન વરસની ભૂખ ૭૩

૧૪. ભરતની આંખે ૮૦

૧૫. ઘંટાશિલેશ્વર ૮૩

૧૬. જૂના મહારાષ્ટ્રની ખંડેર રાજધાની ૮૪

૧૭. જૂની જાહોજલાલી ૯૦

૧૮. પાષાણહૃદય ૯૧

૧૯. સીતાનહાણી ૯૮

૨૦. ઘૃષ્ણેશ્વર ૧૦૧

૨૧. મહારાષ્ટ્રની દિલ્હી ૧૦૬

૨૨. ગુરુ ગોવિંદસિંહનો ગુરુદ્વારા – નાંદેડ ૧૧૨

૨૩. શીખ પાદશાહ – ગુરુ ગોવિંદસિંહ ૧૧૫

૨૪. પુણ્ય તારાનગરી ૧૧૮

૨૫. એકાકી અશ્વત્થ ૧૨૨

૨૬. વસઈનો કિલ્લો ૧૨૪

૨૭. ત્રણ પુરાતન વટવૃક્ષો ૧૨૯

૨૮. મરાઠી કવિઓ આપે? [એક પત્ર] ૧૪૦

૨૯. મંચરની જીવનવિભૂતિ ૧૪૩

૩૦. શ્રી જમનાલાલજીના જન્મસ્થાને ૧૪૭

૩૧. કુતુબમિનાર પરથી ૧૫૧

૩૨. તાજમહાલ ૧૫૪

૩૩. પ્રેમનું અમર પુષ્પ ૧૫૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૪. તાજ ૧૬૧
૩૫. મહાવીરની કૈવલ્યભૂમિ ૧૬૮
૩૬. અપાપાપુરી ૧૭૨
૩૭. બુદ્ધ ગયા ૧૭૯
૩૮. નિશીથ યાત્રા ૧૮૪
૩૯. જીવનતીર્થ હરદ્વાર ૧૯૪
૪૦. બિલ્વાશ્રમનું પુનર્દર્શન ૧૯૭
૪૧. સહસ્રધારા ૨૦૮
૪૨. ગુચ્છુપાની ૨૧૨
૪૩. સંથાલી મોરલી ૨૧૮
૪૪. ધૌલી પછી કાલસી ૨૨૪
૪૫. અશોકના શિલાલેખો ૨૩૨
૪૬. દેવાનાં પ્રિય પ્રિયદર્શી અશોકવર્ધન ૨૩૪
૪૭. કરસિયાંગ ૨૩૭
૪૮. રામકૃષ્ણ પરમહંસનું મંદિર – બેલૂડ ૨૪૪
૪૯. ચાંદીપુર અથવા પૂર્વનું બોરડી ૨૪૫
૫૦. આપણી પૂર્વ સરહદ ૨૪૯
૫૧. આસામની એક ઝાંખી ૨૫૩
૫૨. આસામયાત્રા [એક પત્ર] ૨૬૦
૫૩. તેજપુર ૨૬૨
૫૪. હિમાલયનું આકર્ષણ ૨૬૯
૫૫. સરિતા-સંસ્કૃતિ ૨૭૬
૫૬. શ્રીનગરને રસ્તે ૨૭૮
૫૭. શ્રીનગર – કાશ્મીર ૨૯૦
૫૮. સેવકરામનો પરચો ૨૯૪
૫૯. સ્વર્ગમાં નરક ૩૦૦
૬૦. પાલખીવાળો સંન્યાસી ૩૦૪
૬૧. નિર્વાણધામ કુશીનારા ૩૦૮
૬૨. લલિત અને ભવ્ય ૩૧૨
૬૩. અજંટા [એક પત્ર] ૩૧૫
૬૪. બુદ્ધ, યશોધરા અને રાહુલ ૩૨૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રખડવાનો આનંદ

[જીવનનો આનંદ ભાગ ૨]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧

દક્ષિણને છેડે

૧

ધનુષ્કોટીમાં હું પહેલવહેલો વીસ વરસ પહેલાં આવેલો. મને સ્મરણ છે ત્યાં સુધી શ્રી રાજાજીએ મારી સાથે શ્રી વરદાચારીને મોકલ્યા હતા. વરદાચારી રામાયણના ભક્ત. આખો રસ્તો રામાયણની જ વાતો ચાલી હતી. અમે ધનુષ્કોટી પહોંચ્યા અને વરદાચારીનો સનાતની આત્મા શ્રાદ્ધ કરવાને તલસવા લાગ્યો. એક યોગ્ય બ્રાહ્મણને શોધી કાઢી તેઓ એ વિધિમાં મશગૂલ થયા અને અમે રત્નાકર અને મહોદધિની ભવ્ય શોભા જોવાને સ્વતંત્ર થયા.

બે નદીઓના સંગમ અથવા પ્રયાગ અનેક ઠેકાણે જોવાને મળે છે. સંગમનું કાવ્ય આર્યોના ભેજા સુધી પહોંચે એટલે એમને યજ્ઞયાગ કરવાનું સૂઝવાનું જ. યજ્ઞયાગ માટેના આવા પ્રકૃષ્ટ અથવા પ્રશસ્ત સ્થાનને પ્ર-યાગ કહે છે.

બે નદીઓ મળે છે ત્યારે અંગ્રેજી Y જેવી આકૃતિ થાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં કહાડ પાસે બે નદીઓ સામસામે આવીને મળે છે અને પછી કાટખૂણામાં એક બાજુએ વહે છે. અંગ્રેજી T જેવી પાંચ કાંઠાની એની આકૃતિ થાય છે. બે નદીઓ સામસામી આવીને એકબીજીને બાથમાં લે છે માટે એને પ્રીતિસંગમ કહે છે.

ગંગાને જ્યાં યમુના મળે છે ત્યાં પણ લગભગ T જેવો જ આકાર થાય છે. માત્ર એમાં ગંગા સીધી જાય છે અને યમુના કશા આગ્રહ વગર, અને કંઈક સંભ્રમ સાથે ગંગાને મળે છે.

યમુના પ્રથમ તો 'आत्मनि अप्रत्यय' દેખાય છે. પણ એક વાર ગંગાને મળી એટલે બન્ને બહેનો ઉલ્લાસના ઉન્માદમાં આવી જાય છે અને જો એકબીજામાં ઝટ મળી ગયાં તો મળવાનો આનંદ ત્યાં જ મટી જશે એ બીકે દૂર દૂર સુધી બન્ને મળ્યા જ કરે છે. ધર્મકવિઓએ એ સ્થાનને પ્રયાગરાજનું નામ અમસ્તું નથી આપ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ જ્યારે નદી સાગરને મળે છે ત્યારે એ સાગરસરિતાસંગમનો ઉન્માદ શિવપાર્વતીના મિલન જેવો અદ્ભુતરમ્ય હોય છે. એનું વર્ણન ભક્તવૃત્તિથી અથવા સંતાનની ભાષાથી ન જ થઈ શકે. માણસે પોતે માણસ છે એ ભૂલી જઈ પોતાની શક્તિ કરતાં પણ ઊંચે ઊડી સાગરસરિતાના અસમાન સંગમનું વર્ણન એ ભૂમિકા પર જઈને કરવું જોઈએ.

પણ ધનુષ્કોટીમાં તો વિષ્ણુ અને મહાદેવના મિલન જેવો બે સમુદ્રનો સાગરસંગમ છે. રત્નાકર માનાર (Manar)ની બાજુથી આવે છે. મહોદધિ પાલ્ક (Palk) ની સામુદ્રધુનીનો પ્રતિનિધિ છે. એ બંનેને ઝટ મળવા કેમ દેવાય? પૃથ્વીએ જાણે રામધનુષ્યની કોટી આડી મૂકીને એ બેને મળતા એક કોશ સુધી રોકયા. આ તરફ રત્નાકર ઊછળે છે અને પેલી તરફ મહોદધિ ગરજે છે અને પવન સૂચવે તેમ પોતાના પ્રવાહ દોડાવે છે.

અને શી આ બે જણની સંતલસ! મહોદધિ જો લીલો રંગ ધારણ કરે તો રત્નાકર સાવ નીલો થાય છે, અને જ્યારે રત્નાકર પર લીલાશ ચડે છે ત્યારે મહોદધિ આકાશને પણ દીક્ષા આપી શકે એવો ઘેરો નીલો રંગ રેલાવી દે છે.

મળવાની ઇચ્છા હોવા છતાં મળાતું નથી એમ જ્યાં સુધી લાગે છે, ત્યાં સુધી બન્ને જણા ધૂંઆપૂંઆ થાય છે. ક્ષણે ક્ષણે નવો અમર્ષ બતાવે છે. પણ એક વાર મળવાની છૂટ થઈ ગઈ એટલે જાણે કશી જ ઉત્સુકતા હતી નહીં. મળવું હતું અને મળી ચૂકયા, એવી શાન્તિ અને સહજતા મોઢા પર રાખીને બન્ને મળી લે છે. અસ્વસ્થતા જાણે દૂર પાછળ મૂકી દીધી હોય એવી રીતે પાણીને તળિયેથી આગળ વધેલા રેતીના બાંધને કારણે ઊછળતાં મોજાંઓની બે હાર દૂર દૂર દેખાય છે. એક હાર મહોદધિ તરફ ફેલાયેલી હોય છે અને બીજી રત્નાકરની અંદર. પણ જ્યાં વચલા પ્રદેશમાં એ બે જણનું પ્રત્યક્ષ મિલન થાય છે, ત્યાં તો સરોવરની શાન્તિ જ ફેલાયેલી હોય છે. અદ્વૈતમાં આનંદની પરિસીમા હોઈ શકે છે પણ ત્યાં ઉન્માદને સ્થાન ક્યાંથી?

ધનુષ્કોટીને છેડે ઊભા રહીને એક વાર ગોળ ચક્કર ફરી જોવું જોઈએ. જ્યાંથી ચાલીને આવ્યા એટલી જમીનની જીભ બાદ કરીએ તો બધે મહાસાગરના વિશાળ પાણીનું ક્ષિતિજ સાથે બનતું વલય જ જોવાને મળે છે.

રંગૂન કે કરાંચી જતાં મધદરિયે ચારેકોર સમુદ્રવલય અને ક્ષિતિજવલય એક થઈ જાય છે એનો કેફ ઓછો નથી હોતો. પાણીના આ ક્ષિતિજવિસ્તાર ઉપર આકાશનું એટલું જ મોટું પણ અનંતગણું ઊંચું ઊંડું ઢાંકણું રાખેલું છે અને એ દાબડેશ્વરમાં એક નાનકડા જહાજમાં બેઠા ‘ कोटश्च कीटायते ’—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે, મોતીની પેઠે સંઘરવામાં આવ્યા છીએ એવી કલ્પના ઊઠ્યા વગર રહેતી નથી. પણ જેમ જેમ વધુ વિચાર કરીએ તેમ તેમ પોતાની તુચ્છતા મન પર વધારે ને વધારે ઠસે છે.

ધનુષ્કોટીનું એવું નથી. પૃથ્વી સાથે આપણે અનુબદ્ધ છીએ, પગ તળે મજબૂત જમીન છે, અને એ જમીન ધીમે ધીમે વિસ્તાર પામીને એક વિશાળ દેશ અને ખંડ તરફ લઈ જઈ શકે છે એ ખ્યાલ આપણને આશ્વાસન આપે છે એટલું જ નહીં પણ પ્રચંડ આત્મવિશ્વાસના અધિકારી બનાવે છે. ધનુષ્કોટીને છેડે જેટલી વાર પહોંચ્યો છું તેટલી વાર મને માણસ તરીકેના આત્મગૌરવનું ભાન વિશેષપણે થયું છે. અને તેથી ત્યાં હું મારી 'ભૂમિકા' ઉપર મજબૂત રહીને સાગરની ઉપાસના કરી શક્યો છું.

જ્યારે જ્યારે મંડપમ્ છોડીને પુલ ઉપર થઈને પામબન પહોંચ્યો છું, ત્યારે ત્યારે 'રઘુવંશ'માં લખેલું કાલિદાસનું આ પ્રદેશનું વર્ણન યાદ આવ્યા વગર રહેતું નથી. કાલિદાસની વર્ણનશક્તિ ભલે મારી પાસે ન હોય, પણ હું એનો સમાનધર્મા છું એ વિશે મનમાં જરાયે શંકા રહેતી નથી. હું ક્યાં કવિયશઃપ્રાર્થી છું કે કાલિદાસ સાથે પોતાનું નામ દેતાં સંકોચ કરું? મને હસનારા ટીકાકારોને એમનું જ વચન સંભળાવી દઈશ:

पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् ।।

પણ જ્યારે ધનુષ્કોટી પાસે આવું છું ત્યારે કાલિદાસને ભૂલી જાઉં છું, અને લંકા શી રીતે જવાશે એની મથામણમાં પડેલા હનુમાનની નજરે દક્ષિણ તરફ જોવા માંડું છું. જે જે વાનર-યૂથ-મુખ્યોએ સેતુની કલ્પના કરી અને અમલમાં મૂકી તેમની નજરે તલાઈમાનારની દિશાએ જોવા માંડું છું અને એ રીતે કલ્પના દોડાવીને થાક્યા પછી ચાર ધામની યાત્રા પૂરી કરી રામેશ્વર પહોંચેલા વૃદ્ધ યાત્રીઓનું હૃદય ધારણ કરી કલ્પના કરું છું કે "એક આખી જિંદગી લગભગ પૂરી કરી ભારતવર્ષ જેટલા વિશાળ જીવન-પ્રદેશને ફરી વળ્યો. હવે પાછા જઈને શું કરવું છે? ઇહલોકનું કામ જેવુંતેવું પૂરું થયું. સફળતા મળી કે વિફળતા, પણ ફરી એ ને એ જ જીવન ઘૂંટવું નથી. હવે તો એ આખું જીવન પીઠ તરફ રહે એ જ સારું. પાછા વળીને એને જોવાનો સ્મરણરસ પણ રહ્યો નથી. હવે તો સાંપરાયનો, પરજીવનનો પરમાર્થપણે વિચાર કરવામાં જ શ્રેય છે." એવી વિચારપરંપરા મનમાં ઊઠી. મન એક રીતે અસ્વસ્થ બને છે અને બીજી રીતે પરમ ઉપશમ અનુભવે છે.

આ ફેરે જ્યારે ધનુષ્કોટી આવ્યો, ત્યારે પરંપરાને અનુસરીને મહોદધિમાં સ્નાન કર્યું. મહાસાગરનું ક્ષમાપન પણ કર્યું. પણ મનમાં તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક જ વિચાર આવ્યો કે આ સ્થાને હવે ફરી આવવાનું નથી. સિલોનમાં કોક વખતે જવું છે, પણ ધનુષ્કોટીનાં જે દર્શન કર્યાં તે તો છેવટનાં જ. આમ કેમ લાગ્યું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ મનમાં ધરાયાનો વિચાર આ જ વખતે ઊઠ્યો ખરો.

૨

ધનુષ્કોટી – રામેશ્વર, પછી કન્યાકુમારી. એક સ્થાન ભવ્ય તો બીજુ ભવ્યતર. અહીં બે નહીં પણ ત્રણ સાગરોનો સંગમ છે. એ સંગમનું વાતાવરણ અભેદભક્તિના આનંદ જેવું છે. આ અહીં હિંદી મહાસાગર પૂરો થાય છે, અને અહીં મુંબઈ સમુદ્ર કે બંગાળ સમુદ્ર શરૂ થાય છે એમ તો કહેવાય પણ નહીં અને મનાય પણ નહીં. અહીં ભારતવર્ષનો દક્ષિણનો છેડો છે અને ત્રણે સાગર એને ત્રણે બાજુએથી વીંટળાઈને પડ્યા છે. સંગમ તો આપણે કહીએ. સાગર માટે અહીં સંગમ જેવું કશું છે જ નહીં. સંગમની કલ્પના આપણી છે. સાગરોને પૂછીશું તો તેઓ કહેશે કે જે ભેદને હસ્તી જ નથી એ મટી ગયાની વાત પણ શી રીતે કરાય? ‘સંગમ’ની કલ્પના સાવ ભૂલભરેલી છે. કહેવું જ હોય તો એને ‘સંભવન’ કહો. જ્યાં એકતા જ છે ત્યાં ગમે તે ભાગને ગમે તે નામ આપી શકો છો. નામ અને રૂપનું દ્વૈત અહીં મોળું પડે છે, ઓગળી જાય છે અને પછી નર્યું અદ્વૈત જ પોતાની અખંડ મસ્તીમાં ઘૂઘવે છે.

કન્યાકુમારીમાં જે ભવ્યતા મેં અનુભવી છે, તેવી ભવ્યતા એક હિમાલયને છોડીને અને ગાંધીજીના જીવનને છોડીને મેં બીજે ક્યાંય અનુભવી નથી.

કન્યાકુમારીનું મહત્ત્વ પહેલવહેલું મેં ગાંધીજીને મોઢે જ સાંભળેલું. તેઓ ભાગ્યે જ દૃશ્યોનું વર્ણન કરવા બેસે છે. પણ કન્યાકુમારીથી આશ્રમમાં પાછા આવ્યા પછી એમણે એ સ્થાનનું ઉત્સાહભર્યું વર્ણન મારી આગળ કરેલું.

જ્યારે ’૨૭ની સાલમાં, એમની સાથે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની મુસાફરી મે કરી, ત્યારે નાગર-કોવિલ આવતાંવેંત એમણે પોતાના મિજમાનને ખાસ ભલામણ કરી કે ‘કાકાને કન્યાકુમારી જવું છે. મોટરનો બંદોબસ્ત કરો.’ તે દિવસે એમણે બે વાર તપાસ કરી કે કન્યાકુમારી જવાની ગોઠવણ બરાબર થઈ કે નહીં.

પૂ. બાને લલચાવતાં મને જરાય મુશ્કેલી નહીં પડી. બીજાં બે જણ પણ સાથે થઈ ગયાં.

જે દૃશ્ય વિષેનાં વખાણો પૂ. બાપુજીને મોઢે સાંભળ્યાં હતાં તે દૃશ્ય જોવાની ઉત્કંઠા મારામાં ગળાબૂડ વધી હતી. અહીં આવ્યા પછી તો એનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેફ જ ચડ્યો. ત્યાર પછી જેટલી વાર અહીં આવ્યો છું તેટલી વાર ફરી ફરી એ ને એ જ કેફ ચડે છે.

અને આશ્ચર્ય એ કે એ કેફ સાથે બ્રહ્મચર્ય વિશેના પણ ઊંડા વિચારો મનમાં ઊઠ્યા વગર રહેતા નથી. દેવી કન્યાકુમારીનું આ સ્થાન છે એ ખ્યાલને લીધે એવા વિચારો મનમાં ઊઠે છે એમ મને લાગતું નથી. કોઈ કાળે મને એવું લાગ્યું નથી. સ્વામી વિવેકાનંદે આ સ્થાને આવીને એ જ કેફ અનુભવ્યો હતો એ માહિતીને કારણે પણ કોઈ કાળે મનમાં અહીં આવતાં-વેંત બ્રહ્મચર્યના વિચાર ઊઠ્યા નથી. ગાંધીજીની ભવ્યતાની ભવ્ય સાધના સાથે પણ એ વિચાર જોડાયો નથી. પણ સ્વયંભૂપણે એ વિચાર મનમાં ઊઠે જ છે.

આ વખતે (૫-૧-૧૯૪૭) ત્રીજી વાર અહીં આવ્યો છું. સૌથી પહેલાં સમુદ્રનાં મોજાં, આકાશનાં વાદળાં, પૂર્વપશ્ચિમની ક્ષિતિજ અને પાછળના ડુંગરા — બધાં સ્નેહીઓ જોઈ લીધાં.

આજે પોષનો મહિનો છે અને સુદ તેરસની તિથિ છે. આજે ચંદ્ર રોહિણીમાં કે મૃગમાં હોવો જોઈએ. અમે મોટરને વેગે કટકે કટકે, કન્યાકુમારી તરફ દોડતા હતા ત્યારે જ ચંદ્ર આકાશમાં ઊંચે ઊઠીને ટાંપીને બેઠો હતો કે સૂરજ આથમે કે તરત, વગર વિલંબે, આકાશનો કબજો લઈ લઉં. સંધ્યાને પોતાનો વર્ણવિલાસ પાથરવાને એણે ઝાઝો અવકાશ આપ્યો નહીં. પણ જેટલો વખત મળ્યો તેટલામાં સંધ્યાએ રંગોનાં અનેક દૃશ્યો બતાવી તો દીધાં જ.

સૂર્યાસ્ત જોવાની ઘણી અભિલાષા હતી પણ પશ્ચિમનાં વાદળાંઓએ જરાક ઠપકો આપતાં અમને કહ્યું, "કોઈનો અસ્ત જોવા માટે તલસાતું હશે? ખરું જોતાં સૂર્યનો અસ્ત થતો જ નથી. તમારા પૂરતો પ્રકાશનો અસ્ત થાય છે. એને માટે સૂરજને જોવા કરતાં ઉદય કે અસ્ત બન્ને પ્રસંગે એ જે એકરૂપતા ધારણ કરે છે તેનો રંગ જ કેમ ન જોઈ લો?

उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमने तथा ।
संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥

આ શ્લોક વાદળાંઓએ પણ નાનપણમાં મોઢે કરી રાખ્યો હશે!

સૂરજ જ્યારે ક્ષિતિજની તળે ગયો ત્યારે વાદળાંનાં બાકોરાંમાંથી સૂર્ય-પ્રકાશનાં લાલ મયૂખો ઉપર સુધી ફેલાયાં. અને ઉપર ફેલાયાં એના કરતાં દક્ષિણઉત્તર તરફ વધારે ફેલાયાં. બાકોરાં ઘણાં ન હતાં પણ જે હતાં તે મોટાં હતાં. તેથી કિરણનાં મયૂખો લાલ રંગના પટા ખેંચ્યા હોય એવાં થયાં હતાં. અને આકાશ પોતાના વૈભવમાં ભારેખમ દેખાતું હતું. આ શોભા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધાર્યા કરતાં સહેજ વધારે ટકી તેથી એને જ જોયા કરવાનું મન કંઈક તૃપ્ત થયું.

જ્યાં કુમારીના ન-થયેલા-લગ્ન-ના અક્ષત વેરાયા છે, એ બાજુના ખડક ઉપર મોજાંઓનું તાંડવ જોવા અમે જઈ બેઠાં. જોતજોતામાં સંધ્યા પશ્ચિમમાં વિલીન થઈ અને ચંદ્રનું રાજ્ય શરૂ થયું. વાદળાંઓએ આકાશને ઘેરી લેવાનો મનસૂબો પૂરો કર્યો ન હતો, એટલામાં દક્ષિણના વાદળામાંથી એક મોટો તારો ચળકવા લાગ્યો. એ બીજો કોણ હોઈ શકે? એ તો અગસ્તિ મહારાજ પોતે દક્ષિણપૂર્વ દિશા પર આરૂઢ થતા હતા. સદ્‌ભાગ્યે યમુના અને યામમત્સ્ય પણ ત્રાંસી લીટીમાં આકાશમાં દેખાયા. દક્ષિણ દિશાનું ધ્યાન કર્યાનું ફળ મળ્યું. સંતુષ્ટ થયેલી આંખે અમે ઉત્તર તરફ નજર ફેરવી. ત્યાં આકાશમાં દેવયાની (કેસિયોપિયા)નો M ઉપર સુધી ચડ્યો હતો. એના તળે લગભગ ક્ષિતિજ પાસે એક તાડ જેટલી ઊંચાઈએ એ તાડના પાંદડાનું જ આસન બનાવી ધ્રુવકુમારે અમને પોતાનાં સુભગ દર્શન દીધાં. દેવયાનીને અને ધ્રુવને જોતાં જોતાં નજર પશ્ચિમ તરફ વળી, ત્યાં હંસે કહ્યું કે શ્રવણ તો ક્યારના આથમી ગયા છે. એટલે પૂર્વ તરફ નજર ફેરવી, ત્યાં બ્રહ્મહૃદયે કહ્યું કે બ્રહ્મમંડળનો વિસ્તાર આટલામાં જ ક્યાંક હોવો જોઈએ.

અમે ફરી દક્ષિણ તરફ મોઢું ફેરવ્યું. અગસ્તિ એટલો બધો ઊંચો આવ્યો ન હતો કે એની ઝૂંપડીની કલ્પના કરી શકાય. પણ વ્યાધ તો દેખાવો જ જોઈએ. પણ વ્યાધ ગમે તેટલો તેજસ્વી હોય તોય વાદળાંના જાડા પડને એ શી રીતે વીંધી શકે? અમે અમારી નજરે વાદળાંઓનું પડ વીંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એટલે શંકા ગઈ કે વાદળાંઓમાં અમુક ભાગ ઊજળો દેખાય છે એની પાછળ જ વ્યાધ હોવો જોઈએ. વાદળાંની પેલી પાર વ્યાધ અને આ પાર અમારી નજર—બંનેના હુમલાથી વાદળાં પાતળાં પડ્યાં અને પાતળા પડદા પાછળ નાટકનાં પાત્રો દેખાય તેવી રીતે વ્યાધ દેખાવા લાગ્યો. જોતજોતામાં વ્યાધ પૂર્ણ રીતે છતો થયો અને પછી વ્યાધ, અગસ્તિ, યમુના અને યામમત્સ્યની શોભા તેલુગુ અક્ષરોની શિરોરેખા જેવી દેખાવા લાગી.

હમણાં મૃગ દેખાશે, રોહિણી ચળકશે, પ્રશ્વન ડોકિયું કરશે, એમ આશાએ આકાશ તરફ અમે તાકતાં હતાં એટલામાં રજનીનાથે પોતાની આસપાસ કૂંડાળું ફેલાવ્યું અને એ સુવર્ણવલય સાથે આકાશમાં વાદળાંઓ પણ વધ્યાં. આકાશમાં ચંદ્રિકા ફેલાઈ હોય તોય શું? રાતનાં વાદળાં બહુ ધ્યાન આકર્ષી શકતાં નથી. એટલે અમે કાળામેશ સમુદ્રના ગંભીર જળ ઉપર નાચતી ધોળા ફીણની ચળકતી લીટીઓની હારો જોઈ ને જ આંખોને ઉજાણી આપી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમુદ્રનાં જળ ઉપર અને આકાશનાં વાદળાં પર વિધવિધ રંગના નાચ ધરાઈને જોયા પછી આ ગંભીરતા એટલી તો તૃપ્તિદાયક લાગતી હતી કે એ તૃપ્તિ સાથે સ્થિતપ્રજ્ઞનો આદર્શ ગાવામાં અને સંધ્યાની ઉપાસના સાધવામાં અનેરો આનંદ ઉદ્‌ભવ્યો. આ સાગર પૂર્ણ છે. એના પર ફેલાયેલું આ આકાશ પૂર્ણ છે. એ એના દર્શનથી જીવનની સંધ્યાસમયે હૃદયમાં ઉદ્‌ભવેલો ઉપશમપ્રધાન આનંદ પણ પૂર્ણ છે. હવે એ ત્રિવિધ પૂર્ણતામાંથી ગમે તે કાઢી લઈએ કે ઉમેરી દઈએ, પૂર્ણત્વમાં કશી ઊણપ આવવાની નથી. મેળવેલી પૂર્ણતા ખૂટી શકે છે, કેમ કે એ ખરી પૂર્ણતા જ નથી. કેળવેલી પૂર્ણતા સ્થાયી છે, કેમ કે એ વારસા સાથે જ આપણે જન્મ્યા હતા. ત્યાં સુધી પહોંચતાં વાર લાગી એ જ ઊણપ. જે કેળવી તે આત્મસાત્ થઈ. હવે ત્યાંથી ચડવાઊતરવાપણું છે જ નહીં.

જે વિરાટ છે, ભૂમા છે, બૃહત્તમ છે, તેની સાથે એકરૂપ થયા પછી જે જીવન જિવાય છે તે જ ખરું બ્રહ્મચર્ય છે. વાસના દબાવી દીધી તો તે કોક વખતે ફરી ઊછળવાની, વાસના મારી નાખી તો તે ભૂતની પેઠે પજવતી રહેવાની. વાસનાને તૃપ્ત કરવાના ઘાટ ઘડ્યા તો તે વ્યસનની પેઠે અખંડ વળગવાની. વાસનાઓને વધાવી લીધી તો માથે એનું ચક્કર ભમ્યાં જ કરવાનું. વાસનાને તો સામે થઈને પૂછવું જોઈએ કે તું કોણ છે? મિત્રના રૂપમાં શત્રુતા કરવા આવી છે કે જીવનને સમૃદ્ધ કરવાની સાધના તરીકે આવી છે? વાસના જ્યાં સુધી સ્પષ્ટ અને ઉઘાડી થઈ નથી ત્યાં સુધી જ મોહક હોય છે. મોહ અસ્પષ્ટતાનો હોય છે, એકાંગી દર્શનનો હોય છે. વાસનાને વશ થવામાં મુખ્ય મદદ આંધળાપણાની જ હોય છે. વાસનાનો આંધળો વિરોધ પણ એને મજબૂત જ બનાવે છે. બે આંખે જોવાથી વાસનાને ઓળખી ન શકીએ. એને, મહાદેવની પેઠે, ત્રણ આંખે જોવી જોઈએ, પછી એની શત્રુતા એની મેળે ઓગળી જાય છે.

વાસનાનો સામનો કેવળ તપસ્યાથી નથી થઈ શકતો જ્યારે પ્રજ્ઞા સ્થિર થયા પછી વાસનાનો વિરોધ જ નથી કરવો પડતો.

જીવનમાં જ્યાં સુધી અપૂર્ણતાનું ભાન છે, ત્યાં સુધી બ્રહ્મચર્ય સિદ્ધ થયું ન ગણાય. અપૂર્ણતા પોતે બાધક નથી. બાળકમાં અપૂર્ણતા ક્યાં ઓછી છે? એ નિર્મળ ભાવે જીવતું જાય છે અને એની અપૂર્ણતા સ્વાભાવિક ક્રમે મટતી જાય છે. અપૂર્ણતાનું ભાન આવ્યું કે તરત માણસ પામર થાય છે. સાગરની પેઠે પૂર્ણ થયા પછી મોજાંઓ ગમે તેટલાં ઊછળે, પાણીનો જથ્થો ગમે ત્યાં દોડે પણ સાગરને વહેવાપણું નથી. એ आत्मनि तृप्तः છે તેથી જ એને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાની માઝા મૂકવાનું હોતું નથી. એને મર્યાદાનું ભાન જ ન હોવાથી એનાથી એ અનાયાસે અભાવિતપણે પળાય છે. એ જ ખરું બ્રહ્મચર્ય.

પ્રાર્થના પૂરી કરી અને છેલ્લા ચાર દિવસનાં સંસ્મરણો નોંધી રાખવાની ઊર્મિ જાગી. થોડીક નોંધ કર્યા પછી જ ઊંઘ આવી શકી.

બીજે દિવસે સવારે ભૂતની પેઠે સમુદ્રકિનારે જઈ બેસત, પણ વરસાદે જરાક રોક્યા. પ્રાર્થના સમયે સમુદ્રકિનારે જતાં જતાં ફરી આકાશ તરફ જોયું. દક્ષિણ દિશા એટલી બધી સાફ, સુંદર અને પારદર્શક હતી કે પૂર્વ તરફ ભેગાં થયેલાં વાદળાંઓની મનમાં ચીડ જ ચડી. એ જો દક્ષિણનું અનુકરણ કરત તો એમનું શું બગડત?

દક્ષિણે ત્રિશંકુ બરાબર ઊભો હતો. જયવિજય એના દ્વારપાળનું કામ કરતા હતા. કૅરીના અથવા ખોટો ક્રૂસ એક બાજુ પર જઈને પડ્યો હતો. એ બે વચ્ચે કેટલાક એવા તો સુંદર તારા ચળકતા હતા કે જે વર્ષો મુંબઈ તરફના લોકોને આખા જન્મારામાં જોવાને નહીં મળે.

ઉત્તર તરફ સપ્તર્ષિ સાવ નમ્રપણે ફેલાયા હતા. ધ્રુવ રાતની પેઠે લગભગ જમીનને અડવા આવ્યો હતો. સ્વાતિ અને ચિત્રા માથે ચળકતાં હતાં. હસ્ત સહેજસાજ વાંકો થયો હતો. પશ્ચિમે ચંદ્ર આથમ્યો હતો પણ ચંદ્રિકા હજી પોતાની હસ્તી જણાવતી હતી. પુનર્વસુના હોડકામાંથી ફક્ત પ્રશ્વન જ વાદળું વીંધીને ડોકિયું કરતો હતો. અટૂલો એકાકી પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રશ્વન અને મઘા સાથે કટ્ટી કરીને દૂર જઈને ઊભો હતો! મઘાનું દાતરડું ફાલ્ગુનીના ચોરસને સાચવતું હતું. પૂર્વ તરફ વિશાખા તળે ગુરુ, શુક્ર શોભતા હતા અને એ બન્ને ઠીક ઠીક ઊંચા આવેલા હોવાથી પાતળી અનુરાધા, વાંકી જ્યેષ્ઠા અને અણિયાળું મૂળ એમને આધાર આપતા હતા. ગુરુ, શુક્ર જ્યારે પારિજાત પાસે આવે છે ત્યારે એ ત્રણેની સરખામણી સરસ થાય છે. અને મંગળ પાસે ન હોવાનું દુઃખ નથી રહેતું.

હિંદુસ્તાનની એક જ્યોતિર્મયી વ્યાખ્યા મને સૂઝી છે. જો કન્યાકુમારીની દક્ષિણે આપણે ગયા તો ધ્રુવ દેખાતો બંધ થાય. અને જો કાશ્મીરની ઉત્તરે ગયા તો દક્ષિણે અગસ્તિ દેખાય જ નહીં. એટલે મેં વ્યાખ્યા બાંધી છે કે જ્યાંથી ધ્રુવ અને અગસ્તિ બંને દેખાઈ શકે તે જ આપણો ભારત દેશ છે.

પ્રાર્થના પછી બધાં પ્રાણીઓને કરવું પડતું ઉદરભરણ નામનું યજ્ઞકર્મ ધરાઈને કર્યું અને નાહવા માટે તૈયાર કરેલા કુંડમાં અમે ઊતર્યા. આ નવી ઢબે બાંધેલા કુંડમાં સમુદ્રનું પાણી અખંડ આવ્યાં કરે છે. અર્ધો કુંડ ચાર ફૂટ ઊંડો છે, બાકીનો આઠ ફૂટ. કપડાં બદલવા માટે બે ઓરડીઓ પણ બાંધેલી છે. આવી સુઘડ વ્યવસ્થા ધાર્મિક પુણ્યને ઓછી કરનારી ન જ ગણાવી જોઈએ. નાહીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

'Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે કન્યાકુમારીને દર્શને ગયા. આ મંદિર ત્રાવણકોરના હિંદુ રાજ્યમાં આવેલું હોવાથી હરિજનો માટે ક્યારનું ખુલ્લું થયું છે. મંદિરને બારણે સરકારનું જાહેરનામું છે કે જેઓ જન્મે કે ધર્મે હિંદુ છે તેટલા જ બધાને આ મંદિરમાં પ્રવેશ છે.

મંદિરનું સ્થાપત્ય સાદું પણ પ્રશસ્ત છે. પથરાના થાંભલા ઉપર છત તરીકે આડા પથરા જ મૂકેલા હોવાથી અંદરથી આખું મંદિર ભોંયરાનો ખ્યાલ આપે છે. દેવીની મૂર્તિ ઉગમણી દિશા તરફ જુએ છે, પણ એ બાજુનો બહારનો દરવાજો બંધ હોવાથી દેવીને સમુદ્રનું દર્શન થતું નથી અને સમુદ્રને દેવીનું દર્શન થતું નથી. બિચારા બંગાળ સાગરે કોઈ કાળે દાવો કર્યો નથી કે તે પોતે જન્મે કે ધર્મે હિંદુ છે! અને સમુદ્ર હોઈ એનાથી માઝા મૂકી મંદિરપ્રવેશ કરાય નહીં.

કન્યાકુમારીની કથા કરુણ છે. અહીંના કિનારા પર વેરાયેલી અક્ષત જેવી રેતી, માણેકના ચૂર જેવી લાલ રેતીનો ગુલાલ અને શાહીચૂસ તરીકે વપરાતી કાળી રેતી, એ બધી પ્રાકૃતિક વસ્તુઓ એ કરુણ કહાણીને વધારે કરુણ કરવામાં મદદ કરે છે. જો દુનિયામાં બધાં જ મહાકાવ્યો કરુણાન્ત હોય છે તો હિન્દી મહાસાગરની અધિષ્ઠાત્રી દેવી કન્યાકુમારીની કથા પણ કરુણાન્ત હોય એ જ ઉપપન્ન છે. કરુણ રસમાં જે ઊંડાણ હોય છે તે દ્વારા જ જીવનની પ્રતીતિ થઈ શકે છે.

दुखं सत्यं सुखं माया; दुःखं जन्तोः परं धनम् ।
दुःखं जीवनहृद्गतम् ॥

છીછરું જીવન માને છે કે સુખ એ જ જીવનની અનુભૂતિ છે, જીવનનું સારસર્વસ્વ છે. એ ભ્રમણા ભાંગવાનું કામ દુઃખને સોંપવામાં આવ્યું છે. દુઃખથી પરાસ્ત ન થતાં જે માણસ દુઃખને જીવનની સાધના તરીકે સ્વીકારે છે તે જ સુખદુઃખથી પર જઈને જીવનસમૃદ્ધિનો આનંદ માણી શકે છે. એ આનંદ સુખદુઃખાતીત હોઈ સાગર જેવો ગંભીર અને આકાશ જેવો અનંત હોય છે.

એ આનંદના ભાગ્યમાં કોઈની સાથે વિવાહબદ્ધ થવાનું લખાયું નથી.

ડિસેમ્બર, '૪૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

સંધ્યારસ

ગૌરીશંકર* તળાવનું દર્શન ઓચિંતું થાય છે. આપણે બગીચામાં ગયા, ઝાડોની શોભા જોઈ, ચીની રકાબીના કકડાથી બનાવેલા નિર્જીવ હાથી, ઘોડા, સિંહનો રોફ જોઈ અને ઝાડો વચ્ચે લહેર કરતાં સજીવ પક્ષીઓનો કલરવ સાંભળી, તળાવને કાંઠે આવીએ, પગથિયાં ચડવા માંડીએ, ઠંડા પવનની શાંતિ અનુભવીએ, તોયે કલ્પના ન થાય કે તળાવ કેવું હશે. 'છેલ્લે (એટલે ઉપલે) પગથિયે જઈ પગ દીધો' અને એકદમ જાણે આકાશ ચીરીને અપ્સરા પ્રગટ થઈ હોય તેમ સરોવરનાં નીર આપણી સામે સસ્મિત વદને જોઈ રહે છે. ભલે તમે એકલા જ સરોવરને દર્શને જાઓ, ત્યાં તમે એકલા રહેવાના નથી. આકાશનાં વાદળાં અને બધા કરતાં વિશેષ ઉતાવળે દોડી આવેલી સંધ્યાતારકાને તમારી સાથે જ સરોવરની શોભા નિહાળતી તમે જોશો.

સરોવરો હમેશાં નીચાણમાં હોય. ડુંગરની નીચે ઊતરીએ ત્યારે સરોવરનાં જળમાં પગ પખાળવા પામીએ. પણ આ તો જાણે ગંધર્વકાસાર; જાણે વાદળાં પીગળીને ટેકરીને માથે છલકાતાં હોય!

સામો કાંઠો દેખાય એવું સરોવર કોને ગમે? આટલાં પાણી ક્યાંથી આવે છે એવી અતૃપ્ત જિજ્ઞાસા જેની સાથે ન હોય તેના સૌંદર્યમાં દૈવી ગૂઢ ભાવ ક્યાંથી જડવાનો? રેલવે લાઈન પણ જો સાવ સીધી હોય તો આપણને ગમે નહીં. ઊંચાણ હોય, નીચાણ હોય, જમણી કે ડાબી બાજુ વાંક હોય તો જ એ શોભે. સરોવર એ કંઈ ધોધ નથી કે ઊંચાનીચાની ક્રીડા બતાવે. ગૌરીશંકર ચારે બાજુની ટેકરીઓથી ઘેરાયેલું છે. પણ એ ટેકરીઓ મરણિયા થયેલા વીરોની પેઠે ભીડ કરીને ઊભી નથી રહેલી; તેથી પાણીને આમતેમ બધી બાજુ ફેલાઈ જવાનો અવકાશ મળ્યો છે.

સરોવરના બાંધ ઉપરથી પશ્ચિમ તરફ જોતાં એકાદ અદ્‌ભુત નવલકથામાં નવે રસ ગૂંથેલા હોય તેમ જાતજાતના રંગ પાણીમાં ફેલાયેલા દેખાય છે. પગ તળે આત્મહત્યાનો ઘેરો લીલો રંગ જાણે ક્ષણે ક્ષણે આપણને અંદર બોલાવતો હોય એવો દેખાય છે. એમાં પણ બધે સરખાપણું નથી. કોક ઠેકાણે મેંદીના પાન જેટલો ઘેરો, તો કોક ઠેકાણે લિંબોઈના

* ભાવનગરનું બોર તળાવ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાન જેટલો ઊંડો. ખૂબ નિહાળીએ ત્યારે લાગે છે કે એ પાણીનો રંગ નથી પણ પાણીમાં લપાયેલું સ્વતંત્ર ઝેર છે. સહેજ આગળ જુઓ એટલે નિરાશામાંથી આશા પ્રગટ થતી હોય તેવો બદામી રંગ દેખાય છે. રંગ તો બદામી, પણ એમાં ધાતુનો ચળકાટ છે. આગળ જઈ, એ જ રંગ થોડુંક રૂપાન્તર પામી નારંગી વર્ણે સંધ્યાનું ઉપસ્થાન કરતો દેખાય છે. વાદળાંની ઝાંખુડી છાયા જો આડે ન આવી હોત, તો કોણ જાણે આ બાજુના નારંગી અને પેલી બાજુના સોનેરી વચ્ચે કેવી શોભા ખીલત!

આપણું ધ્યાન સોનેરી રંગ તરફ જાય એ પહેલાં જ મંદમંદ વહેતો પવન જલપૃષ્ઠ ઉપર સૂક્ષ્મ વીચિમાલા ઉત્પન્ન કરી આપણને કહે છે, 'સાંભળો આ સમયોચિત સ્તોત્ર!' સામેની ટેકરીએ માથું ઊંચું ન કર્યું હોત તો આ રસવતી પૃથ્વી ક્યાં પૂરી થાય છે અને નિઃશબ્દ આકાશ ક્યાં શરૂ થાય છે એ જાણવું કોઈ પંડિતને પણ અઘરું થઈ પડત.

ડાબી બાજુએ મેંદાની વાડ છે. સુઘડ વાડો જોવાનું કોને ન ગમે? પણ શૃંગારસાધિકા મેંદીનો શિરચ્છેદ મને જરૂર અસહ્ય લાગે છે. જમણી બાજુ જાણે સૂર્યનું તેજ ઠંડું પડેલું પણ થીજેલું નહીં એવું સરોવર, અને ડાબી બાજુ નીચે ધાડી પાતળી ઝાડી. આવા પરસ્પર ભિન્ન રસ વચ્ચે જનકની પેઠે યોગયુક્ત ચિત્તે અમે આગળ ચાલ્યા. ત્યાં આવ્યો નિરાધાર સેતુ. સંસ્કૃત કવિઓએ એને જોયો હોત તો એનું નામ શિક્યસેતુ જ પાડ્યું હોત. આવા સેતુની શોધ પહેલવહેલી હિમાલયના વનેચરોએ જ કરેલી હોવી જોઈએ. આ નિરાધાર પુલ આપણને હળવે પગે લઈ જાય છે પાણી વચ્ચે તપ કરતા ઋષિ જેવા એક બેટના જટાભારમાં. પુલની અધવચ પહોંચ્યા એટલે આતિથ્યશીલ જળ ચેતવે છે, 'સાચવીને ચાલો, સાચવીને ચાલો.' અને યોગ્ય તક જડતાં પાદપ્રક્ષાલન કરતાં પણ પાણી ચૂકે નહીં.

અને પેલો દ્વીપ? એ તો નીરવ શાન્તિની મૂર્તિ. ચંદ્રમા પાણીમાં આટલો ખડખડાટ હસે છે છતાં એનો પડઘો ક્યાંય સંભળાતો નથી. જાણે કુદરતને બીક લાગે છે કે રખેને ધ્યાની મુનિની શાંતિમાં ભંગ થાય. આ બેટમાં નથી રહેતા કોઈ સરપ કે નથી રહેતો કોઈ કાકીડો. પક્ષીઓ હોય તોયે પોતાના માળામાં નિશ્ચિંત સૂઈ ગયેલાં છે. આતિથેય મંડપ તળે અમે વિરાજમાન થયા. હવે તો પાણી ઉપર અજ્ઞાત અંધકારની છાયા ફેલાવા લાગી હતી. અષ્ટમીનું ચાંદરણું તો સીધું સોંસરું ઊતરીને પાણીમાં ઊતરી જતું હતું. ફક્ત જાતિવૈરી સુરઅસુરના ગુરુઓ દીર્ઘવિગ્રહથી કંટાળીને કંઈક વિષ્ટિ કરવા માટે ભેગા થયા હોય તેમ પશ્ચિમે ચળકતા હતા. પ્રકાશ અને અંધકારની સંધિ કરવાનો સંધ્યાએ અનેક વાર પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં જો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે કોઈ કાળે ફાવે તો જ સુરઅસુરો વચ્ચે કાયમનું સમાધાન થાય. જુઓ, બન્નેના ગુરુઓ પોતાની દિશા ફેરવી પોતાની સ્વભાવોચિત ગતિએ ચાલ્યા જાય છે, અને સંધ્યાકાળની રક્ત કાલિમા બન્નેને કશા પક્ષપાત વગર ઘેરી લે છે. હંમેશ વિગ્રહ જ રાખે તેનો અસ્ત થવાનો જ.

હવે પાણીએ પોતાનો રંગ બદલ્યો. અત્યાર સુધી જાણે ચાંદીના રસ્તાઓ બનાવ્યા ન હોય તેવા પટાઓ પાણીના પૃષ્ઠ પર વગર કારણે દેખાતા હતા તે હવે બંધ થયા. ખેલ બહુ થયો. હવે ગંભીરપણે વિચાર કરવો જોઈએ, એમ કંઈક લાગવાથી પાણીની મુખમુદ્રા અંતર્મુખ થઈ છે. ટેકરીઓ પ્રેતલોકના વાસનાદેહ વિચરતા હોય તેવી દેખાવા લાગી. વિસ્તીર્ણ શાંતિ પણ કેટલી અસ્વસ્થ કરી શકે છે એનો ખ્યાલ અહીં પૂરેપૂરો આવે છે. બધી ટેકરીઓ જાણે આપણો એક અવાજ સાંભળવાની જ રાહ જોતી ન હોય! જરાક સાદ પાડીએ તો 'હા! હા! એ આવીએ! એ આવીએ!' એમ કહેતી દોડતી આવશે એ વિષે જરાયે શંકા નથી રહેતી. પણ એમને બોલાવવાની હિંમત જ કેમ ચાલે? શું આ ટેકરીઓ મધરાતે કોઈ જોતું ન હોય ત્યારે કપડાં ઉતારીને સરોવરમાં નાહવા પડતી હશે? આજે તો નહીં જ ઊતરે, કેમ કે દુર્વિનીત ચંદ્રમા મધરાત સુધી એકી ટસે સરોવરમાં જોતો હશે. અને મધરાત પહેલાં જ શિશિરની ટાઢનું સામ્રાજ્ય શરૂ થવાનું. પછી ઉષ:કાલ પહેલાં માઘસ્નાન કરવાની એમની મનીષા હોય તો કોણ જાણે. આવા કાંઈક પુણ્યસંચય વગર ટેકરીઓને પણ આટલી સ્થિરતા શી રીતે મળે?

કોક પુલ પરથી ચાલ્યું. પાણીમાં ખળભળાટ સંભળાય છે, અને એમાંથી નીકળતાં મોજાંનાં કૂંડાળાં દૂર દૂર દોડે છે. લોકો પોતપોતાનાં ગામડાંમાં રહેતા છતાં, જેમ ખબરો એમની મારફતે દૂર દૂરની મુસાફરી કરે છે, તેમ પુલ પાસેનો ક્ષોભ આ રીતે કિનારા સુધી પહોંચવાનો. શરીરમાં એક ઠેકાણે વાગે તો આખા શરીરને જેમ એની ખબર પડે છે તેમ પાણીનું પણ છે. પાણીની શાંતિનો ભંગ થાય તો એને પરિણામે એના ઉદરમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું આખું બ્રહ્માંડ ડોલવા લાગે છે.

હવે તારાઓનો રાસ શરૂ થયો. પાણીમાં એનું અનુકરણ ચાલતું દેખાય છે, પણ ભૂલોકનો તાલ માત્ર જુદો.

ફેબ્રુઆરી, '૨૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩

ભુવનગિરિ

કાઝીપેટથી અમે નિઝામ હૈદરાબાદ તરફ જતા હતા. રસ્તામાં ડાબી બાજુ પર એક મોટી ટેકરી નજરે પડી. હિંદુસ્તાનમાં ટેકરીઓની અછત નથી, પણ આ ટેકરીએ વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું. ટેકરીનો પથરો આખો એક જ અને ગોળમટોળ હતો. એના ઉપર કાંઈક મંદિર હશે.

પથરો જોયો એટલે એના ઉપર પ્રહાર કરી એના કકડા લઈ જવાનું માણસજાતને સૂઝવાનું જ. પણ આ ટેકરીનો પથરો એટલો તો ગોળમટોળ અને લીસો છે કે જેમ રૂપાળા અને પ્રસન્નમુખ બાળકને ચૂંટી ખણવાનું કોઈને ગમે નહીં તેમ આ ટેકરી ઉપર કોશ ચલાવવાનું કોઈને ગમ્યું નહીં હોય. એટલે આ ટેકરી પ્રકૃતિમાતાએ જેવી બનાવી તેવી જ ઊભી છે. ટેકરીને ધ્યાનપૂર્વક નિહાળવા જતો હતો એટલામાં સ્ટેશન આવ્યું ભોંગીર. તેલુગુ લિપિમાં કોતરેલું નામ પ્રયત્નથી વાંચતાં આનંદ થયો, કેમ કે મૂળ નામ ભુવનગિરિ છે. આટલું રૂપાળું નામ છોડી માણસે શા માટે એનું ભૂંડું ભોંગીર કરી નાખ્યું હશે! હશે, ટેકરીની પણ એવી દુર્દશા ન કરી મૂકી એ જ ઉપકાર!

ગાડી સ્ટેશન પર પહોંચી અને સ્મરણ થયું કે સવારની પ્રાર્થના પછીનો ગીતાપાઠ રહી ગયો છે. રવિવારનો દિવસ હતો. મારો પ્રિય અગિયારમો અધ્યાય વંચાશે એ ઉત્સાહમાં ચોપડી હાથમાં લીધી. અધ્યાય શરૂ કર્યો એટલામાં ગાડી ચાલી. સામાન્યપણે ગીતા શરૂ કર્યા પછી વચમાં હું ખંડ પડવા નથી દેતો. ગમે તેટલું બીજું આકર્ષણ હોય તોયે ત્યાં ધ્યાન ન દેતાં એકાગ્રપણે ગીતા પૂરી કરું છું. પણ આજે ગીતાની શરૂઆતમાં જ મગજમાં ભુવનગિરિ પેઠો હતો. સ્ટેશન આવતા પહેલાં એ ટેકરી એક બાજુથી ધરાઈને નિહાળી હતી, અને તેથી ગાડી આગળ જતાં બીજી બાજુથી એ જ ટેકરી કેવી દેખાય છે, ઉપર ચડવાનો માર્ગ રૂપાળો છે કે ભૂંડો કરી મૂક્યો છે, એ બધું જોવાનું મન હતું. આંખો એ તરફ દોડવા માગતી હતી. ઉપાસનામાં એકાગ્ર થવાનો આગ્રહ હોવાથી આ બધી નવરી જિજ્ઞાસા છોડી દેવી જોઈએ એમ એક મન કહેતું હતું. બીજું મન કહે, ગીતાપાઠ તો રોજ ચાલે છે, આ ટેકરી જોવા કાંઈ આપણે રોજ આવવાના નથી. અધૂરું દર્શન પૂરું કર્યે જ છૂટકો. બે મિનિટ એમાં ગાળવાથી કશું નુકસાન થવાનું નથી. પહેલું મન ફરી કહે, પણ ઉપાસના અખંડ થવી જોઈએ એ આગ્રહ કેમ છોડાય? ગીતાપાઠની શરૂઆત ન કરી હોત તો વાત જુદી. આમે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગીતાપાઠ મોડો તો થયો હતો. પાંચ મિનિટ હજી મોડો શરૂ કર્યો હોત તો કશો વાંધો ન હતો. પણ શરૂ કર્યા પછી વચમાં વિક્ષેપ અણાય નહીં. વકીલાત કરવાને ટેવાયેલું બીજું મન કહે, ટેકરી નિહાળવાનું કામ આંખ અને હૃદય એકાગ્રતાથી કરતાં હતાં એમાં ગીતાપાઠનો વિક્ષેપ શા માટે આણ્યો? જો અખંડતાનો આગ્રહ હોય તો વિક્ષેપરૂપ ગીતાપાઠ કોરે મૂકવો જોઈએ અને સૃષ્ટિનિરીક્ષણરૂપી ધ્યાનયોગ અખંડ ચલાવવો જોઈએ.

બે મન વચ્ચેના આ ઝઘડાનો લાભ લઈ આંખોએ ત્રાંસી ગતિ પકડી ટેકરીનું નિરીક્ષણ શરૂ કર્યું. પણ નિગ્રહી મને એમની સાથે સહકાર કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી. એણે આંખો પરની પોતાની લગામ ખેંચી અને એમને ગીતાશ્લોક ઉપર બાંધી દીધી.

એટલામાં એક ભારે ચમત્કાર થયો. ગીતાપાઠ અગિયારમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોક ઉપર આવ્યો. વૈખરી બોલી: ‘पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः’ હૃદયમાં ચાલતું યુદ્ધ એકદમ બંધ થયું. બન્ને મન વચ્ચે સુલેહ થઈ એકવાક્યતા જામી. ભુવનગિરિ પણ વિશ્વરૂપની જ એક વિભૂતિ છે એવો સાક્ષાત્કાર થયો. ભુવનગિરિ જોવામાં ગીતાભ્યાસનો દ્રોહ ન હતો, પણ એનો વિનિયોગ જ હતો. હૃદયે આંખોને કહ્યું, હવે ધરાઈને જુઓ. ‘पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः।’

પ્રથમ તો કેવળ કલારસિક આંખો જ નિહાળતી હતી, પણ ગીતાના શ્લોકે ધર્મપૂત દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી. જાણે ભગવાને જ કહ્યું હોય: दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे रूपमैश्वरम्. કલાની નજરે પ્રાકૃતિક રૂપ જોયા કરતાં શ્રદ્ધા-ભક્તિની નજરે ઈશ્વરી રૂપ જોયું એ કેટલું ધન્યભાગ્ય? ચિત્તને સમાધાન થયું. ભુવનગિરિએ નવું જ રૂપ ધારણ કર્યું હતું. હવે એ પાષાણ રહ્યો ન હતો, એ પરમાત્માની એક વિશાળ મૂર્તિ બન્યો હતો. સ્થૂલ કાયા હોવા છતાં એ સ્થૂલ ન હતો પણ ચૈતન્ય હતો. नमो पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते કહી મેં એને અનેક પ્રણામ કર્યા, અને ગીતાપાઠ આગળ ચલાવ્યો. જેમ ગીતાના એક શ્લોકથી ભુવનગિરિના દર્શનમાં ફેર પડ્યો તેમ ભુવનગિરિના દર્શનથી ગીતાપાઠમાં નવો અર્થ ઉમેરાયો. સખા ભુવનગિરિ! ગુરો ભુવનગિરિ! તને હવે શા રીતે ભુલાય? જ્યારે જ્યારે ગીતાપાઠનો અગિયારમો અધ્યાય આવશે ત્યારે ત્યારે તારું સ્મરણ થવાનું જ, અને તે વિક્ષેપરૂપે નહીં પણ વિશ્વરૂપના એક પ્રતીક તરીકે. તેં મારા હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો છે. મારી પ્રાર્થના એટલી જ છે કે હું તારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકું.

૨૫-૧૦-’૩૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪

વૈરાગ્યવૈભવનો વારસો

[ત્રણ પત્રો]

[પશ્ચિમ હિંદમાં જે પ્રસિદ્ધ ગુફાઓ છે તેને વિષે હું એક પત્રમાળા લખવાનો હતો. તે અધૂરી જ રહી ગઈ. . . . એક રીતે એ સારું જ છે. એને લીધે કોઈ પ્રવાસરસિયો વીર યુવાન આ બધી ગુફાઓ જોઈ આવવા અને એને વિષે વિસ્તૃત ચોપડી લખવા કેમ ન પ્રેરાય? . . . વૈરાગ્ય-વૈભવના આ આપણા વારસામાંથી જ ભારતીય જીવન ફરી જાગી ઊઠવાનું છે.]

૧

ગુફાઓ જોઈ એટલા બધા વિચારો મનમાં આવ્યા છે કે લખવા બેસું તો એ એકસામટા બહાર નીકળી દોડતાકૂદતા અને એકબીજાને પાછા ઠેલતા બહાર આવવાના. પણ જેમતેમ એમને નોંધ્યે જ છૂટકો.

જોગેશ્વરી, કાનેરી અને ધારાપુરી ત્રણે એક જ કાળની ગુફાઓ છે કે ભિન્ન કાળની? કોણે કોતરી? શા હેતુથી કોતરી? ક્યારે કોતરી? ક્યા સંજોગોમાં કોતરી? તે વખતે એ ગુફાઓનો શો ઉપયોગ થયો? ક્યાં સુધી એ ચાલ્યો? ત્રણે ઠેકાણે ચાલતી પ્રવૃત્તિઓનો અંત શી રીતે આવ્યો? મુંબઈમાં રહેતાં, આ ત્રણે ગુફાઓ આટલી પાસે હોવા છતાં તેને વિષે આપણે કશું જ જાણતા નથી; એટલે કેવળ કલ્પનાથી જ એ કાળ અને એ દૃશ્ય પ્રત્યક્ષ કરવાનું રહ્યું.

મુંબઈ આજે એક રીતે હિંદુસ્તાનની રાજધાની છે, કલકત્તા કે દિલ્લી કરતાં પણ મુંબઈનું મહત્ત્વ કેટલીક રીતે ચડે છે. પરંતુ આ ગુફાઓના કાળમાં આ બધા બેટો ભારે પ્રખ્યાત હોય એમ લાગતું નથી. ઇતિહાસમાં જે કલ્યાણી નગરીનું વર્ણન આવે છે તે શું હાલનું કલ્યાણ જ હશે? અને ધીકતી કલ્યાણી નગરીની નજીકમાં સારા રૂપાળા બેટો જોઈ આ ગુફાઓ કોતરાઈ હશે? જોગેશ્વરી અને ધારાપુરી તો ચોક્કસ સનાતની શૈવ સંપ્રદાયની ગુફાઓ છે. પણ કાનેરીની ગુફાઓ હિંદુ ધર્મની છે કે બૌદ્ધ ધર્મની? ઘણા સાધુઓ એકત્ર રહે, એકત્ર ભણે, એકત્ર ચિંતન અને ચર્ચા કરે એ પ્રથા કેવળ બૌદ્ધોની હતી કે સનાતનીઓમાં પણ હતી? આજે હૃષીકેશ પાસેની ઝાડીમાં સેંકડો સંન્યાસીઓ ઝૂંપડાં બાંધીને એ જ ઢબે રહે છે, એ પ્રથા કેટલી જૂની છે? ભગવાન વ્યાસ જેટલી? આદ્ય શંકરાચાર્ય જેટલી? કે બૌદ્ધ મઠોનું તે અનુકરણ છે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભગિની નિવેદિતાએ કલ્પના ચલાવી છે કે કાનેરી એ એક વિશ્વવિદ્યાલય હતું, જ્યારે ધારાપુરીની ગુફાઓ મંદિર અને મઠ હતાં. એમ જ હોય તો જોગેશ્વરીની ગુફા શું તંત્રમાર્ગી કે નાથસંપ્રદાયી યોગીઓનું ધ્યાનનું સ્થાન હતું? એ ગુફાઓમાં ઊભા રહી ત્યાંના વાતાવરણમાં ભૂતકાળને પ્રત્યક્ષ જોઈ સવાલ પૂછીએ છીએ કે 'આનું રહસ્ય કોણ કહી શકે?' ખવાઈ ગયેલી પથ્થરની દીવાલો જવાબમાં ગુંજે છે — 'કોણ કહી શકે!'

કાર્લાની અને ભાજાની ગુફાઓ અહીંથી બહુ દૂર ન કહેવાય. તે વરસે તું ચિંચવડથી શિવનેરી જુન્નર પાસેની લેણ્યાદ્રિની ગુફાઓ જોવા ગયેલો તે ગુફાઓ પણ નાણાઘાટ વાટે અહીંના પ્રદેશ સાથે જ સંબંધ ધરાવતી લાગે છે. નાશિક-દેવલાલી તરફની પાંડવગુફાઓ પણ મુંબઈના રસ્તાની બાજુ પર જ છે. આ બધી ગુફાઓનો એકબીજા સાથેનો સંબંધ શો? ગુફાઓનું આ એક મોટું કુટુંબ હશે? કે એક પછી એક દીક્ષા ચલાવનારી કોઈ શિષ્યપરંપરા?

અને અજંટા તથા વેરૂળ (ઇલોરા)ની ગુફાઓનું શું? પશ્ચિમ કિનારાની આ ગુફાઓનું પેલું વૈભવશાળી અનુકરણ છે કે અજંટા વેરૂળની ગુફાઓની ઝાંખી પ્રતિકૃતિ — આછો અનુવાદ કરવાની દૃષ્ટિએ આ તટવાસી ગુફાઓ ખોદાઈ ગઈ છે? તું મોટો થઈશ ત્યારે આ બધું તપાસીશ?

૨

મારો છેલ્લો કાગળ મળ્યો હશે. ગુફાઓની કલ્પના માણસને ક્યાંથી સૂઝી હશે?

ઘરડામાં ઘરડા પહાડ આબુને પૂછવું જોઈએ. ત્યાં કેટલીક કુદરતી ગુફાઓ પ્રખ્યાત છે, જેમનો સંબંધ ગોરક્ષ, મચ્છીંદર અને રાજા ગોપીચંદ સાથે છે. નિવૃત્તિપરાયણ સાધુઓ ધ્યાનમાં જીવન વિતાવવા માટે આવા ગિરિકંદરો શોધતા હતા એવું પુરાણોમાં વર્ણન છે. પહાડમાં મોટું પોલાણ જોઈ તેમાં રહેવાની સગવડ શોધવાની પ્રથા હિંદુસ્તાનમાં જ નહીં, પણ દુનિયાના બધા દેશોમાં ચાલતી આવી છે. ટાઢ, વરસાદ અને તાપમાંથી રક્ષણ મેળવવા માટે ફાંફાં મારતો માણસ ગુફાઓમાં ઘૂસે એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. એક વાર નૈસર્ગિક ગુફાઓનું સાધન મળ્યું એટલે એવી જ કૃત્રિમ ગુફાઓ તૈયાર કરવા મથવું એ માણસના સ્વભાવમાં જ રહેલું છે; અને માણસ એક વાર ફાવ્યો એટલે એ વસ્તુને વિશાળ, વ્યાપક અને વ્યવસ્થિત બનાવતાં એને વાર લાગતી નથી. લોકસંગીતમાંથી જેમ શાસ્ત્રસંગીત ઉદ્‌ભવે છે તેમ જ કુદરતી ગુફાઓમાંથી કોતરેલી ગુફાઓ સિદ્ધ થઈ છે એ અનુમાન જરાયે વધારેપડતું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભિક્ષા, ભજન અને ધ્યાનમાં જીવન સમાપ્ત કરનાર તપસ્વીઓ હંમેશ પાણીનો આશ્રય શોધે છે. કોઈ ઝરણું હોય, કોઈ તળાવ હોય, નદી હોય કે મહાનદ હોય, પણ પાણીની સગવડ તો જોઈએ જ. જેટલાં આશ્રમો અને શહેરો પ્રાચીન તરીકે પંકાયેલાં છે તે જળાશયને કિનારે જ છે. ભરવાડ, ગોવાળ, શિકારી અને સાધુઓ આવાં ઝરણાંનું અને નદી-નદનું મૂળ શોધતા જાય એમાં આશ્ચર્ય શું? અજંટાની ગુફાઓનું સ્થાન તપાસીએ. વાંકીચૂકી ટેકરીઓ વચ્ચે થઈને એક નાનકડો પ્રવાહ વહે છે. પાણી સરસ છે. આસપાસની ભૂમિ શાંત, રમણીય અને પ્રસન્ન છે. એટલે સાધુઓ ત્યાં જઈને વસ્યા. હૃદયના ઊંડાણમાં વધુ ને વધુ પ્રવેશ કરવાની ઝંખના રાખનારા સાધુઓ ખુલ્લા મેદાનમાં નદીને કાંઠે લાંબા વખત સુધી શી રીતે રહી શકે? આ બધું પાણી ક્યાંથી આવે છે? પહાડની દરીમાં શું શું સંતાયેલું છે? એ શોધવા તેઓ ઊપડવાના જ. વાંક અને વળાંક ચડતાં ચડતાં સાધુઓ ટેકરીઓના ચકરાવાની અંદર ઘૂસ્યા, વધુ ને વધુ અંદર ઘૂસ્યા. અંતે ચંદ્રાકાર કરાડ પરથી પાણીનો ધોધ પડતો એમણે જોયો. નદીના મૂળ સુધી તેઓ પહોંચ્યા. શી એ સ્થાનની ભવ્યતા! જાણે કુદરત શાંતિની દીક્ષા આપવાની તૈયારીમાં છે. અહીં જ રહી જઈએ તો? નિર્ભય સાધુઓએ એ નિર્જન પ્રદેશમાં વાસો કર્યો. અગવડો વેઠવી એ તો એમને મન ઉજાણી. વાઘ, વરુ કે બીજાં જનાવરો કવિ કિપ્લિંગના મોગલી (Mogli) સાથે જે આત્મીયભાવે રહેતાં હોય તે જ ભાવે આ સાધુઓ સાથે પણ રહેવાના.

માણસના સ્વભાવની કેવી વિચિત્રતા! એને સમાજ કરીને રહેવાનું પણ સૂઝે છે અને સમાજનો ત્યાગ કરી એકાંત સેવવાનું પણ મન થઈ આવે છે; અને એથીયે વિચિત્ર વાત તો એ કે એકાંતના રસિયા એચાર ભેગા થયા એટલે એકાંતને અખંડ વખાણતા વખાણતા ચોવીસે કલાક સાથે રહેવાના! નહીં તો અલખ નિરંજનનું ધ્યાન લગાવનાર બાવાઓનો અખાડો કેમ જામે?

આવા સાધુઓએ અજંટામાં ભેગા થઈ પહેલાં તો ગુફાઓ શોધી હશે. પણ પછી કિલ્લાની દીવાલ જેવી અંતર્વૃત્ત ચંદ્રાકાર કરાડ જોઈ એમાં ગુફાઓ કોતરવાની હામ ભીડી. નિવૃત્તિમાર્ગીઓની પ્રવૃત્તિ વધી પડી. પાષાણનું હૃદય કોતરાયું અને ત્યાં હૂંફાળી ગુફાઓ તૈયાર થઈ.

આ સાધુઓ નિર્વાણની શોધમાં ભલે ભેગા થયા હોય, પણ અસલના તો કારીગરો હોવા જોઈએ. રાજાઓના મહેલ બાંધવાનું કામ તેમણે છોડી દીધું; પણ ધર્મરાજ તથાગતની સેવાથી તેઓ કેમ અટકી શકે? જે કલાસમૃદ્ધિ સ્વાર્થથી તેમણે રાજપ્રાસાદમાં વેરી હોત તે જ અહીં વિહારમાં તેમણે ઠાલવી નાખી, રાજા વિજય સિંહલદ્વીપને જીતવા જાય છે; ઇરાનના એલચીઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુલકેશીના દરબારમાં આવે છે; અપ્સરાઓ અને યક્ષકિન્નરો ધર્મચક્ર ચાલુ થયાનો આનંદ ગાય છે: એવાં એવાં અનેક ચિત્રો એમણે ગારાની ભીંતોમાં ચીતરી કાઢ્યાં. એ ઉત્સવ જોવા કોણ કોણ ભેગા થયા હશે? ગરીબતવંગરોની કે એવી બીજી ન્યાતો તે વખતે પડી નહોતી, એટલે રાજા અને રંક, બાળકો અને પંડિતો, સતીઓ અને ગણિકાઓ, તપસ્વીઓ અને રસિકો બધાં જ ઊલટયાં હશે.

વેરૂળની ગુફાઓ અજંટા પછી તૈયાર થઈ લાગે છે. અજંટામાં લાલિત્ય વધારે છે, વેરૂળમાં ભવ્યતાનો ઉન્માદ છે. અજંટામાં ધ્યાનવીરો રહેતા હશે, જ્યારે વેરૂળમાં વિદ્યાવીરો જ્ઞાનનાં અનેક ક્ષેત્રો ખેડતા હશે. બહારની દુનિયા જોવા આવે તો અજંટા તેને સહન કરશે; જ્યારે વેરૂળ તો બહારની દુનિયા ન આવે તો એને નોતરશે.

૩

કાર્લીની ગુફાઓ તેમ જ નાશિકની ગુફાઓ અજંટાના વલણની છે. વચમાં એક વિશાળ વ્યાખ્યાનમંડપ; એની સામે બોધિસત્ત્વ કે બુદ્ધની મૂર્તિ અથવા સ્તૂપ; બાજુ ઉપરની દીવાલમાં અંધારામાં સંતાયેલી શ્રમણોની ઓરડીઓની હાર; અને વ્યાખ્યાનમંડપમાં તેમ જ સામેની મૂર્તિ ઉપર પ્રકાશ પાડવા માટે પ્રવેશદ્વારને માથે પીપળપાનના આકારનું મોટું ગવાક્ષ; એ આ ગુફાઓનું સામાન્ય સ્વરૂપ ગણાય. આ ગુફાઓ ત્રણે ઋતુમાં સ્થિર-સુખ હોવાથી સાધુઓ માટે ખાસ અનુકૂળ હોય છે. એક વાર કોતરાઈ તે કોતરાઈ. પછી દર વરસે એની મરામત કરાવવાપણું ન રહે. બહાર ધોધમાર વરસાદ પડતો હોય તોપણ અંદરની ઓરડીઓ કોરી ને કોરી. શિયાળામાં બાણના વર્ષાવ જેવો તીણો પવન વાતો હોય તોયે અંદરની હૂંફ જરાયે દગો ન દે. અને હિંદુસ્તાનના પ્રખર ગ્રીષ્મમાં જુઓ તો અંદર શીતળ શાંતિ જ સચવાઈ હોય. દરેક ગુફા દીઠ પાણીની ટાંકી તો હોય જ, જેમાં પહાડનું જીવતું અને અમૃત જેવું પાણી હમેશ ભરેલું મળે. નિવૃત્ત થવું હોય તો અહીં બહારની આખી દુનિયા ભૂલી શકાય, અને ડોકિયું કરવું જ હોય તો મોટા જળપ્રપાત, દૂર દૂર સુધી પથરાયેલી ગાલીચા જેવી વનરાજી અથવા જીવન સાથે જ સરખાવી શકાય એવા સમુદ્રનો વિશાળ જીવનરાશિ સહેજે નજરે પડે. આ ગુફાઓમાં એકધારું વાતાવરણ રહે છે. તેને સુંદર અને વિવિધ બનાવવાનું કામ પ્રકાશ અને અંધારાનું હોય છે. આ સનાતન સમોવડિયાઓ અનંત કાળ માટે અહીં રમતો રમતા હોય છે. ભરતીઓટની લીલા થાકે તો પ્રકાશઅંધારાની રમત વિરમે. અને શું આ ગુફાઓમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

४६ग
६२
२८८८८
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહેનારા તપસ્વીઓ અને સંન્યાસીઓની હૃદયગુફામાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, રસિકતા અને સંયમ, કારુણ્ય અને ઉગ્રતા એવી અનેક જોડીઓની અખંડ રમત નહીં ચાલતી હોય? શાંત વાતાવરણમાં આવી સૂક્ષ્મ અશાંતિ કેટલી મીઠી અને છતાં કેટલી ગંભીર જણાતી હશે?

* * *

લગ્નમાં તો વિઘ્ન હોય જ છે. પણ લેખનમાં પણ વિઘ્નો કેટલાં? હવે આ કાગળ પૂરો કરવા બેસું તો કોણ જાણે ક્યારે મોકલાશે? એટલે આટલો જ કકડો મોકલું છું.

૫

દેલવાડાની ધાર્મિક કળા

દેલવાડાના ફોટાઓ લો છો એ જાણી આનંદ થયો. પ્રતિબિંબ દ્વારા ફોટો લેવાની કલ્પના મજાની છે. ફોટો જો પાતળી ફિલ્મ પર લીધો હોય તો ઠીક, નહીં તો ઊલટો (reverse) આવવાનો. કપડાં ઓઢવાની ઢબ એમાં ઊંધી દેખાવાની. એ અરીસા વાપરીને અવળા પ્રતિબિંબનું સવળું કરીએ તો ચાલે ખરું. પણ એ અરીસા ઘણો પ્રકાશ ખાઈ જાય છે અને પછી ફોટો ઝાંખો આવે છે. જ્યાં જમણા ડાબાનો સવાલ નથી ત્યાં તો પ્રતિબિંબની યુક્તિ આબાદ છે.

લાહોર મ્યુઝિયમે 'Story of Buddha in Stone' નામની નાનકડી ચોપડી બહાર પાડી છે, તેમાં બુદ્ધના જીવનના પ્રસંગો કોતરેલા શિલ્પના નમૂનાઓ જીવનક્રમે આપ્યા છે. વિજયનગર–હંપીમાં એક આખું મંદિર રામાયણના પ્રસંગો અનુક્રમે આપે છે. દેલવાડામાં પણ ઓસરીની છત પર કેટલાયે પૌરાણિક પ્રસંગો કોતરેલા છે. ઊભો રહી જોતાં થાક્યો એટલે જમીન પર ચત્તા સૂઈ જઈ બધું નિહાળી લીધું અને બાળકોની પેઠે જમીન પર ખસતા આખી ઓસરી પૂરી કરી હતી. એ બધાં ચિત્રોના જો સસ્તા ફોટા મળી જાય તો એમાંથી સંસ્કારી બાળકો માટે એક સરસ ચિત્ર-મંજૂષા (album) તૈયાર થઈ જાય. દરેક ચિત્ર સાથે પ્રસંગ-પરિચય અને ચિત્ર-પરિચય સહેલી ભાષામાં આપ્યા હોય એટલે બસ.

દેલવાડાનાં મંદિરનાં બે શિખરો બે ઢબનાં છે: દૂરથી જોતાં એકમાં મર્દાની ઓજસ (masculine strength) જણાય છે, બીજામાં જનાની નાજુકાઈનું લાવણ્ય (faminine grace). તમારા ધ્યાનમાં એ આવ્યું જ

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હશે. આબુ પહાડનો આખો પ્રદેશ દેવભૂમિ જેવો લાગે છે. ગુરુશિખરનું પવિત્ર આધ્યાત્મિક વાતાવરણ, અચળગઢનાં ઐતિહાસિક સંસ્મરણો, દેલવાડાની શ્રદ્ધાભક્તિ, અબુર્દાદેવીની એકાંત ઉપાસના, નખી તળાવનું ગંધર્વરાજ્ય, એની આસપાસની વન્ય શોભા, અને વસિષ્ઠાશ્રમ તરફની તપોભૂમિ, બધું જ રમણીય છે. આબુરોડ સ્ટેશનથી આપણે મોટરને રસ્તે ઉપર જઈએ છીએ એ, ખરું જોતાં, પાછળનો રસ્તો ગણાય. આગળનો રસ્તો તો નખી તળાવનું વધેલું પાણી જે દિશાએ વહી જાય એ બાજુ છે.

આબુમાં એટલો બધો રખડ્યો છું, ત્યાં મેં એટલું બધું જોયું છે, અને એને વિષેની લાગણી એવી તો ઉશ્કેરાઈ છે કે, તે બધું લખતાં થાકી જવાશે.

આ વખતનો તમારો કાગળ તમારા હંમેશના કાગળ કરતાં કંઈક વિશેષ છે. આબુમાં તમને વિશેષ આહ્લાદ અને શાંતિ મળ્યાં છે એ તમારા કાગળ પરથી તરી આવે છે. એ મંદિરો બાંધનારની ભક્તિ વિષે તમે લખ્યું છે તે યથાર્થ છે. તાજમહાલનું વાતાવરણ જુદું અને દેલવાડાનું જુદું. તાજમહાલની અનેક રીતે મેં કદર કરી છે. પણ એની પાછળની વેઠ અને જબરદસ્તીની સામ્રાજ્યસત્તા હું ભૂલી શકતો નથી. જ્યારે દેલવાડાના સાંઘિક કામ પાછળ ધાર્મિક ભાવના અથવા ધર્મપ્રેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તાજમહાલમાં અમીરી સાદગી (Aristocratic simplicity) છે. જ્યારે દેલવાડામાં ધર્મપરાયણ સંઘની બંધુભાવના અને સહકાર સાથે સ્વાત્માર્પણ—આત્મનિવેદનનો ઉમળકો (Dedicatory fervour) વિશેષ છે. તાજમહાલ પાછળ કોઈ એક સમર્થ કલાધરની અદ્ભુત સર્જનશક્તિ છે, જ્યારે દેલવાડામાં અનેક કળાધરોનો મધમાખોના જેવો એકરાગ પ્રતીત થાય છે; અજંટામાં પણ એવું જ છે. દેલવાડામાં સાધનસંપત્તિ વધારે છે, જયારે અજંટામાં બધું કામ જાણે પૂર્વાશ્રમના કલાધરોએ સ્વેચ્છાએ પોતાની કળાશક્તિ ધર્મજીવનને ચરણે અર્પણ કરવા ખાતર ચલાવ્યું હોય એમ લાગે છે. વેરૂળનું વાતાવરણ આ બંનેથી અમુક અંશે જુદું જ છે. લોકોત્તર શક્તિનો અને પરાક્રમનો ત્યાં પરિચય થાય છે. દેલવાડામાં દરેક કલાધરે ધર્મપ્રેમથી પોતાનું શક્તિ-સર્વસ્વ રેડવાનો સંકલ્પ કર્યો છે; કોને કેટલો પગાર મળે એનો વિચાર ત્યાં કોઈએ કર્યો નથી.

મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી મહારાજ વિષે એક લોકવાર્તા નાનપણમાં સાંભળેલી. છે તો કેવળ લોકવાર્તા જ, પણ તેની પાછળ અદ્ભુત બોધ છે. કિલ્લાઓ બાંધવા માટે ભેગા થયેલા મજૂરોને શિવાજી મહારાજ રોજ સાંજે દહાડાની મજૂરી તરીકે ઘાસની એક એક સળી પોતાને હાથે આપતા. જેણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિત્તસર્વસ્વ લગાડીને કામ કર્યું હોય તેની સળી રાત વીત્યે સોનાની થતી. એટલી બધી એકાગ્રતા જેની ન હોય તેની સળી ચાંદીની થતી. સામાન્ય માણસની ત્રાંબાની. અને જેણે ચિત્તશાઠ્ય કે શ્રમશાઠ્ય કર્યું હોય તેની સળી ઘાસની જ રહેતી!

રાજા તો બધાને સરખું જ આપે. જેણે જેટલો આત્મા રેડ્યો હોય તેટલું ફળ એને એની મેળે મળતું. આવી લોકવાર્તાઓ લોકમાનસને સહેજે સમજણ પડે એવી રીતે સામાજિક ધર્મબોધ આપે છે.

દેલવાડામાં ધર્મપ્રેમ વ્યક્ત થાય છે, જ્યારે ગુરુશિખર ઉપર પ્રત્યક્ષ ધાર્મિકતા જ હજુયે સ્ફુરતી જણાય છે. એક સંધ્યા, એક આખી રાત અને બીજી સવાર ગુરુશિખર પર ગાળશો તો તમને એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થશે. માત્ર ત્યાં રહેલા બાવાઓ અને તેમની વાતોને તમારે ભૂલી જવાં જોઈએ. હું માનું છું કે દેલવાડાનાં મંદિરો બંધાયાં તે પહેલાં કેટલાયે જૈન સાધુઓએ ગુરુશિખર પર તપ કર્યું હશે. અચલગઢ તરફ ગોપીચંદની ગુફા તમે જોઈ છે? વૈરાગી રાજાનું એ સ્થાન જોવા લાયક છે.

દેલવાડાની ભદ્રાકૃતિઓ (Symmetrical Geometrical designs) તરફ મારું ધ્યાન ગયેલું. મેં કેટલીક સહેલી આકૃતિઓ કાગળ પર ઉતારી પણ લીધેલી. પણ અમદાવાદથી આબુ અને આબુથી અમદાવાદ પગપાળા મુસાફરી કરેલી હોવાથી કપડાં રોજ હાથે ધોવાનાં હતાં; એક દિવસ કપડાં સાથે એ કાગળ પણ ધોવાઈ ગયો. અને એના પરની એ કળાકૃતિઓ પણ ઓગળી ગઈ. મેં તો કાગળ પર ફક્ત કલ્પના જ દોરી લીધેલી. દરેક છોકરાને ડ્રૉઇંગ આવડવું જ જોઈએ એવો નિયમ અમારા નાનપણમાં હોત તો કેવું સારું! આજે તો કંઈક સુંદર દેખું એટલે હૈયા-બળતરા થાય છે, કેમ કે કશું મનપસંદ ઉતારી શકતો નથી.

મંદિરો બંધાવનાર લોકોની મૂર્તિઓ હાથી પર હો કે દીવાલ પર, એમની મુદ્રા કેટલી શાંત અને વીતરાગ દેખાય છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬

બાહુબલી

૧. જયેષ્ઠ કે શ્રેષ્ઠ?

બાહુબલી અથવા ગોમટેશ્વરનું જીવન-ચરિત્ર કોઈ મહાકાવ્યનો વિષય થઈ શકે તેમ છે. વાલ્મીકિનો રાવણ, વ્યાસનો દુર્યોધન, મિલ્ટનનો શયતાન – ત્રણે ભવ્ય વિભૂતિઓ છે. પોતાની દુષ્ટતામાં પણ ઉદારતા બતાવ્યા વગર રહેતા નથી. પણ ત્રણે આખર સુધી પોતાનો રજોગુણ છોડતા નથી. બાહુબલી એથી તદ્દન જુદી કોટિનો વીરપુરુષ છે. પોતાની સામાજિક તેમ જ માનસિક શક્તિનો રજોગુણી ઉત્કર્ષ બતાવ્યા પછી એથીયે ઊંચો કૂદકો મારી એ સત્ત્વગુણમાં પ્રવેશ કરે છે અને પોતાનું કલ્યાણ અને માનવકોટિનો આદર મેળવે છે.

મહારાજ ઋષભદેવને સો પુત્રો હતા. ભાઈઓ વચ્ચે ઝઘડો ન થાય અને પ્રજાને શોષવું ન પડે એટલા ખાતર એવી વ્યવસ્થા સૂચવવામાં આવી કે જયેષ્ઠ પુત્ર રાજયગાદીએ બેસે અને બાકીના બધા ભાઈઓ ગૃહસંસારનો ત્યાગ કરી પરલોક મેળવવાની સાધના કરે.

આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે અઠ્ઠાણું દીકરાઓએ દીક્ષા લઈને ઇહલોકની મહત્ત્વાકાંક્ષા છોડી દીધી. જયેષ્ઠ પુત્ર ભરત રાજયગાદીએ આવ્યો. એનો ભાઈ બાહુબલી આવી નક્કી થયેલી વ્યવસ્થાને વશ થાય તેવો હતો જ નહીં. તેણે સવાલ ઉઠાવ્યો કે જે જયેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ હોય તે જ રાજા થાય એ વાત બરોબર છે; પણ જયેષ્ઠ જો શ્રેષ્ઠ ન હોય તો કેવળ ઉંમરને મહત્ત્વ ન આપતાં યોગ્યતા તરફ જ ધ્યાન આપવું જોઈએ, કેમ કે રાજય પ્રજાના હિત માટે હોય, નહીં કે રાજાના ભોગોપભોગ માટે. ભરત ભલે જયેષ્ઠ હોય પણ પોતે એના કરતાં દરેક રીતે શ્રેષ્ઠ છે; રાજગાદી પોતાને જ મળવી જોઈએ.

વિખવાદ શરૂ થયો એટલે દરેકને પોતાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરવી પડી. રાજામાં ખડતલપણું હોવું બધી રીતે આવશ્યક છે. એટલે એ બાબતમાં બન્નેની કસોટી કરવામાં આવી. એમાં બાહુબલી શ્રેષ્ઠ નીવડ્યો. રાજામાં પોતાના વાક્પાટવથી જનતાનું આરાધન કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. એ પરીક્ષામાં પણ બાહુબલી જ શ્રેષ્ઠ નીવડ્યો. રાજામાં બુદ્ધિશક્તિ અને સૂઝશક્તિ હોવાં જોઈએ. એ હોડમાં પણ બાહુબલી ફાવ્યો. સામન્તોને અનુકૂળ કરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લઈ પોતાનું ચક્ર સ્થાપન કરવું એ ચક્રવર્તીનું ખાસ લક્ષણ હોય છે. આ કસોટીમાં પણ ચક્રવર્તી ભરત કરતાં બાહુબલી જ ચડિયાતો નીવડ્યો. રાજામાં દીર્ઘદૃષ્ટિ તો હોવી જ જોઈએ. આ ગુણમાં પણ ભરત કરતાં બાહુબલીએ પોતાની જ યોગ્યતા સિદ્ધ કરી. પછી વારો આવ્યો યુદ્ધનો. રાજારાજાની અદેખાઈના કારણે પ્રજામાંથી કોઈને મરવું પડે એ ન્યાયસંગત નથી એમ કહીને બધા મુત્સદ્દીઓએ સેનાયુદ્ધ કરાવવાની ના પાડી; બે ભાઈઓનો પક્ષ તાણીને જ્યારે પ્રજામાં બે તડ પડે છે ત્યારે આખી જાતિનો સંહાર થાય છે, એટલું સમજવા જેટલી બુદ્ધિ તે વખતના બધાય લોકોની અંદર હતી. એટલે દ્વન્દ્વયુદ્ધથી ફેંસલો કરવો એમ નક્કી થયું. પછી તો પૂછવું જ શું? બાહુયુદ્ધ, દંડયુદ્ધ, મલ્લયુદ્ધ વગેરે અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધો થયાં. આમાં તો બાહુબલી સહેજે વિજય મેળવે એમ હતું. બધી રીતે બાહુબલીની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થઈ ચૂકી. લોકો તેનો જયજયકાર કરવા લાગ્યા. એટલે ભરત ચિડાયો અને એણે સ્વચ્છ અહંશ્રેયસ છોડી પોતાના ભાઈને મારી નાખવાનો મનસૂબો કર્યો, અને અચાનક બાહુબલી ઉપર જીવલેણ પ્રહાર કર્યો. ભરતનો રાજ્યલોભ આટલે સુધી જાય એમ કોઈને ખ્યાલ નહોતો. તેજસ્વી બાહુબલી આવા ઘાનો બદલો આપ્યા વગર કેમ રહે? એણે પ્રત્યાઘાત કરવા માટે પોતાની તમામ શક્તિ એકત્ર કરી પોતાની મુઠ્ઠી વાળી અને એક જ પ્રહારમાં ભરતને પૂરો કરવા માટે હાથ ઉગામ્યો. લોકોના હૃદયમાં હાહાકાર થયો, હવે તો ભરત ગયો એમ બધાને થયું. બાહુબલીને ખાતરી જ હતી. પણ વિજયની એ ક્ષણે બાહુબલી ભાન ભૂલ્યો નહીં. એનામાં નબળાઈ હોત તો એ ક્રોધથી આંધળો થાત પણ એને પોતાની શક્તિનું પૂર્ણ ભાન હોવાથી એ ક્રોધ ઉપર તુરત વિજય મેળવી શક્યો. એણે વિચાર કર્યો કે મારી યોગ્યતા તો સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. કેવળ રાજ્યલોભથી ભાઈ પામર બન્યો છે, એ પામરતાની હોડમાં હું શા માટે ઊતરું? ભાઈને મારીને રાજ્ય ચલાવતાં હું પ્રજા આગળ કેવો દાખલો બેસાડીશ? જવા દો એ રાજ્ય અને જવા દો એ બંધુહત્યા.

જે જોરથી એણે મુઠ્ઠી વાળી હતી એ જ જોર વાપરીને એણે પોતાનું કેશલુંચન કર્યું અને ત્યાગની દીક્ષા લીધી. રજોગુણમાંથી સત્ત્વગુણ પ્રગટ થયો. મહત્ત્વાકાંક્ષા કરતાં બંધુપ્રેમ, સ્વજનવાત્સલ્ય અને વિરક્તિ શ્રેષ્ઠ નીવડ્યાં. ભરત અકુતોભય થઈ રાજ્ય કરવા લાગ્યા અને બાહુબલીએ પરમપુરુષાર્થનો માર્ગ લીધો.

આધ્યાત્મિકમાર્ગમાં ગુરુનું શરણ લેવાથી રસ્તો સહેલો થઈ જાય છે. અઠ્ઠાણું ભાઈ જે રસ્તે ગયા એ રસ્તે જવું અને ભગવાન ઋષભદેવનું શરણ લેવું એ જ સ્વાભાવિક માર્ગ હતો. પણ માનધન બાહુબલીને એમાં અગવડ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જણાઈ. નાના ભાઈઓએ પ્રથમ દીક્ષા લીધેલી હોવાથી તેઓ દીક્ષામાર્ગમાં વડીલ થયા હતા. પોતે મોડી દીક્ષા લે એટલે અઠ્ઠાણું ભાઈઓને વન્દન કર્યા વિના છૂટકો ન મળે. એ તે કેમ થાય? શ્રેષ્ઠત્વ એળે ગયું અને જ્યેષ્ઠત્વ ખોઈ બેસવાનું! એ કેમ ખમાય? એના કરતાં પોતાની જ તપસ્યાના જોરે કેવળ-જ્ઞાન મેળવવું એ વધારે સારું એમ બાહુબલીએ નક્કી કર્યું. આમ સાધનાના પાયામાં જ દર્પ અને અહંકાર સ્થપાયા. બાહુબલીએ એ પાયા ઉપર ઘોર તપશ્ચર્યા ચણી. પોતે જ્યાં ઊભા હતા ત્યાં રાફડા બાઝ્યા; એમાં મોટા મોટા નાગ અને કૃષ્ણસર્પ આવીને વસ્યા. માધવી લતાએ એ રાફડાઓ ઘેર્યા અને આગળ ચડતાં બાહુબલીના પગ અને બાહુ બન્નેને એ લતા વીંટળાઈ વળી. ચરાચર જગત એ અતુલ તપસ્યા જોઈ ચકિત થઈ ગયું. પણ બાહુબલીને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થઈ. અકળાતા જાય અને તપ વધારતા જાય. અન્તે સો ભાઈઓની બે માનીતી બહેનો – બ્રાહ્મી અને સુંદરી – જેમણે પણ ત્યાગની દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી, તેઓ ત્યાં આવી પહોંચી. પરિસ્થિતિનું હાર્દ સ્ત્રીહૃદય ઝટ પારખી લે છે. બહેનોએ ભાઈને મીઠો ઇશારો કર્યો. "વીરા મોરા ગજથી હેઠા ઊતરો." બાહુબલીને આશ્ચર્ય થયું કે પોતે ઊભા ઊભા આટલો કાલ તપશ્ચર્યા કરે છે અને બહેનો પોતાને હાથી ઉપરથી નીચે ઊતરવા કહે છે. એક ક્ષણના વિચારથી બાહુબલીને ભાન આવ્યું કે પોતે અભિમાન, અહંકારના હાથી ઉપર બેઠા છે. જ્યાં તમામ સંસ્કારો ઓગાળી નાખવાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યાં શ્રેષ્ઠ કે જ્યેષ્ઠ હોવાનું અભિમાન કેવું? તમામ વિશ્વની સાથે જ્યાં ઐક્ય અનુભવવાનું છે ત્યાં અઠ્ઠાણું ભાઈઓ સાથેની અદેખાઈ કેવી? એની બહેનો જ બાહુબલીને ગુરુ જેવી થઈ. બાહુબલીનો અહંકાર ઓગળ્યો અને નાના ભાઈઓને પગે લાગવા તે ઊપડ્યો. જે સ્થાને તે ઊભા હતા તે સ્થાનેથી પગ ઊપડે તે પહેલાં જ કેવળ સંકલ્પમાત્રથી તેને કેવળજ્ઞાન થયું અને તે વીરપુરુષ બધી રીતે કૃતાર્થ થયો.

માનવોચિત રજોગુણનું પૂરું જોર બતાવી, પોતાનું તેજ પ્રગટ કરી, તેની અંદર રહેલી ઊણપ ઓળખી બાહુબલી સાત્ત્વિકતાની ટોચે પહોંચ્યો.

છેક નીચલે પગથિયેથી પ્રારંભ કરવો એમાં નામોશી નથી. પણ શિખરની યાત્રા કરતાં વચમાં અટકી પડવું એમાં દુર્દૈવ સમાયેલું છે. દરેક પ્રતાપી મનુષ્ય બાહુબલીના જીવનક્રમ પ્રત્યે આકર્ષિત થવાનો જ. કરણી કરીને નરના નારાયણ થવું એનો આ દાખલો દરેક માનવીને ઊંચે ચડાવનારો છે. મોટમોટા કારીગરોએ બાહુબલીની વિશાળ મૂર્તિઓ બનાવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવેલી. બાહુબલીના જીવનનો એકેએક પ્રસંગ કોતરી કાઢવામાં કારીગરોએ પોતાની બધી શક્તિ ઠાલવી દીધી છે. એ નમૂનાના પરમ ઉદ્‌બોધક બે પ્રકારો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઊભા છે. એ મૂર્તિઓના સૌંદર્ય ઉપરથી એમનું 'ગોમટેશ્વર' નામ પડ્યું છે.

હું ઈ. સ. ૧૯૨૫માં કારકળ ગયો હતો. ત્યાંની ટેકરી ઉપર બાહુબલીની પિસ્તાળીસ ફૂટની એક મૂર્તિ જોઈ. આ વર્ષે (૧૯૩૯) જુલાઈ માસમાં શ્રવણ-બેળગોળની સાઠ ફૂટની મૂર્તિ જોઈ આવ્યો છું. કારકળ પશ્ચિમ કિનારે મંગલુર અને ઉડપી-માલપેના કાટખૂણામાં આવેલું છે જ્યારે શ્રવણબેળગોળ મૈસૂર રાજ્યના હાસન જિલ્લામાં ચંદ્રગિરિ અને વિન્ધ્યગિરિ વચ્ચે વસેલું છે. શ્રવણબેળગોળની મૂર્તિ વિન્ધ્યગિરિની ટોચમાંથી જ કોરી કાઢેલી છે જ્યારે કારકળની મૂર્તિ ટેકરીથી જુદા જ પ્રકારના પથ્થરમાંથી બનાવી દૂરથી આણી ટેકરી ઉપર ચડાવી ઊભી કરેલી છે. આ બધું કેવી રીતે કર્યું હશે તેનો ખ્યાલ કરવો પણ આજે મુશ્કેલ છે. શ્રવણબેળગોળના દર્શનનો લહાવો તાજો છે. એ શબ્દબદ્ધ કરી મિત્રો આગળ મૂકવાનો વિચાર છે.

ઑગસ્ટ, '૩૯

૨. શ્રવણબેળગોળ

હિંદુસ્તાનમાં પણ મૈસૂર રાજ્યને વિશેષ અર્થમાં સુવર્ણભૂમિ કહી શકાય. ઉરગામ કોલારની સોનાની ખાણોમાંથી દર વર્ષે કોટયવધિ રૂપિયાનું સોનું નીકળે છે એ કારણે મૈસૂર રાજ્યને સુવર્ણભૂમિ કહી શકાય જ પણ ત્યાંની સરસ ઉપજાઉ જમીન, ઠેકઠેકાણે ચળકતાં તળાવો, વચમાં વચમાં માથું ઊંચું કરી વરસાદને પકડી આણનારા નાનામોટા પહાડો અને એમાંનું અમૃતજળ પાનારી નદીઓ, સવારસાંજ અનેક રંગ અને આકાર ધારણ કરનારાં વાદળાંઓ અને સુદૃઢ શરીરવાળા અને આતિથ્યશીલ હૃદયવાળાં ત્યાંના ખેડૂતો એ બધાંને જોઈ ને પણ મૈસૂર રાજ્યને 'સુવર્ણભૂમિ' એ જ નામ અપાય. મૈસૂર રાજ્યના બે મોટા વિભાગ છે. પશ્ચિમ ભાગને માલનાડ એટલે કે પહાડી મુલક કહે છે અને પૂર્વ ભાગને મૈદાનનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. બન્ને વિભાગમાં નાનાંમોટાં અને રૂપાળાં મંદિરો અને તીર્થસ્થાનો વેરાયેલાં છે. પ્રાચીનકાળની સમૃદ્ધિ, સુવ્યવસ્થા, સાત્ત્વિક પુરુષોની ભક્તિ અને જનતાનો ધાર્મિક ઉત્સવ એ બધાના સાક્ષીરૂપ આ સ્થાનો મૈસૂર પ્રદેશનું ઇતિહાસધન છે. પણ તેમાંય હાસન જિલ્લામાં આવેલાં ત્રણ સ્થાનો મૈસૂરને ભારતવિખ્યાત તો શું પણ વિશ્વવિખ્યાત બનાવી દે છે. ઉત્કલ પ્રાન્તમાં પુરી, ભુવનેશ્વર, કોણાર્ક વગેરે સ્થાનો, આબુના પહાડમાં દેલવાડાનાં મન્દિરો, નર્મદાકિનારે ઊગેલાં અસંખ્ય દેવાલયો, તામિલનાડમાં આજે પણ ધીકતાં ભવ્ય મન્દિરો વગેરે હિંદુસ્તાનની સ્થાપત્યસમૃદ્ધિને કારણે આખી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુનિયાનું ધ્યાન આપણા દેશ તરફ દહાડે દહાડે અધિકાધિક ખેંચાતું જાય છે જ, પણ તેમાંયે અજંટાની ચિત્રકળા અને બેલૂર હળેબીડનું મૂર્તિવિધાન આખી દુનિયામાં અનેરાં છે એમ કલારસિકો કહેવા લાગ્યા છે. બેલૂર અને હળેબીડ, હાસન શહેરની ઉત્તરે એકબીજાથી દશબાર માઈલને અન્તરે છે. એક વખતે એ બન્ને સ્થાનો રાજ્યધાની તરીકે મશહૂર હતાં. આજે ખંડેરના રૂપમાં હોવા છતાં એ ભારતવર્ષની કલાધાની તરીકે વર્ધમાન ખ્યાતિ પામવા લાગ્યાં છે. બન્ને સ્થાનોની આસપાસ જૈન મન્દિરો છે જેને અહીં 'બસ્તી' કહેવામાં આવે છે. બધી બસ્તીઓ દિગંબર સંપ્રદાયની છે અને ઉચ્ચ કોટિની કારીગીરી વ્યક્ત કરે છે. આ પ્રદેશમાં ગામડે ગામડે પડેલી મૂર્તિઓ અને કારીગીરીના ખંડિત થયેલા પથરાઓ જો ભેગા કરીને રાખ્યા હોય તો કોઈ પણ રાષ્ટ્ર મગરૂરી ધરાવી શકે એવું અદ્‌ભુત સંગ્રહાલય તૈયાર થઈ જાય. પણ એ કામ એટલું અઘરું અને ખરચનું છે કે નાનાસૂના રાજાઓનું એમાં ગજું જ ન ચાલે.

બેલૂરના મન્દિરમાં મૈસૂર રાજ્ય તરફથી વીજળીની વિવેકભરી વ્યવસ્થા થયેલી હોવાથી ત્યાંની કારીગીરી ધરાઈને જોવાની હવે સગવડ થઈ છે, પણ આ મન્દિરો વિષે ટૂંકમાં લખાય જ નહીં. આજે તો હાસનની પશ્ચિમે ચાર કલાકને મોટરને રસ્તે જે શ્રવણબેળગોળ કરીને સ્થાન આવેલું છે એની જ વાત મારે અહીં કરવી છે અને એમાં પણ વિન્ધ્યગિરિ ઉપર આવેલી શ્રી ગોમટેશ્વરની પ્રચંડ મૂર્તિ વિષે.

મહિષમંડલ અથવા મૈસૂરનો ઉલ્લેખ અશોકના શિલાલેખોમાં આવે છે. એમ કહેવાય છે કે અશોકના દાદા ચંદ્રગુપ્ત પોતાના ગુરુ ભદ્રબાહુને સાથે લઈ પોતાના છેલ્લા દિવસો વિતાડવા અહીં આવ્યા હતા. પોતાના રાજ્યમાં બાર વર્ષનો દુકાળ પડેલો જોઈ અને પોતે પ્રજાને બચાવવા અસમર્થ છે એમ જાણી એણે રાજ્યપાટનો ત્યાગ કર્યો અને પોતાના દીકરાને ગાદીએ બેસાડી પોતાના ગુરુ સાથે જૈનોની આ તપોભૂમિમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું. ગુરુએ ઘડપણની અસર જોઈ ચંદ્રગિરિ પર સંલેખના કરી શરીરનો ત્યાગ કર્યો. ચંદ્રગુપ્તે ગુરુની પાદુકાની બાર વરસ પૂજા કરી અને અંતે પોતે પણ સંલેખના કરી જીવન પૂરું કર્યું.

કેટલાક કહે છે કે અહીં આવેલા ચંદ્રગુપ્ત અશોકના દાદા મૌર્યવંશી નહીં પણ સમુદ્રગુપ્તના દીકરા બીજા ચંદ્રગુપ્ત હતા. આ માન્યતા પાછળ ઐતિહાસિક પુરાવો જબરદસ્ત હશે, છતાંય ચંદ્રગિરિ ઉપરના શિલાલેખોના મત પ્રમાણે એ મૌર્ય જ હતો. એમ હોય તો અશોકના શિલાલેખોમાં એના દાદાનો ઉલ્લેખ કેમ નહીં એ એક મોટો સવાલ ઊભો રહે છે. ચંદ્રગુપ્તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધી હતી તેથી અશોકે એની ઉપેક્ષા કરી હશે કે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત અહીં આવ્યો જ નહોતો; એ કોણ કહી શકે?

ચંદ્રગિરિ અને વિન્ધ્યગિરિ આ બે ટેકરીઓ એટલી તો પાસે પાસે છે અને આસપાસનો પ્રદેશ એવો તો રળિયામણો છે કે કવિહૃદયો અહીં આવીને વસ્યા વગર રહે નહીં; પણ આ દુનિયાથી કંટાળી જિંદગીથી વિરક્ત બની સંલેખના કરવા માટે વૈરાગી સાધુઓએ આવું રમણીય સ્થાન પસંદ કર્યું એ એક આશ્ચર્ય જ છે. ભૈરવઘાટી જેમ આત્મહત્યા માટે પસંદ કરાય છે તેમ જ અસંખ્ય જૈનોએ ચંદ્રગિરિનું સ્થાન સંલેખના માટે પસંદ કર્યું હતું. આજે પણ કેટલાયે દિગંબર સાધુ આ ગિરિ પર આવીને પોતાના છેલ્લા દિવસો પૂરા કરે છે.

આ બે ટેકરી વચ્ચે એક રૂપાળું સ્વચ્છ ચોરસ તળાવ છે. આનું જ નામ બેળગોળ અથવા સફેદ તળાવ (ધવલ સરોવર) હતું. શ્રમણો અહીં આવીને રહેતા હોવાથી એનું નામ શ્રમણબેળગોળ પડ્યું હશે અને આગળ જતાં એને જ લોકોએ શ્રવણબેળગોળ કહેવાનું પસંદ કર્યું હશે. બેળગોળનો ધોળું રીંગણું એવો પણ અર્થ થાય છે અને ગોમટેશ્વરના અભિષેક સાથે સંબંધ ધરાવતી એક ભક્ત ડોશીના નામ સાથે રીંગણુંનો સંબંધ છે. ગમે તે હોય, શ્રવણબેળગોળ જૈનોનું એક મોટું તીર્થસ્થાન છે.

હાસનથી અમે બપોરે ઊપડ્યા. પાંચ છ જણાને સાથે લેવાના હોવાથી ઊપડતાં જ ઘણો વખત બગડ્યો. ત્રેવીસ માઈલની દોડ કરી અમારી બસ ચન્નરાયપટ્ટણ સુધી આવી પહોંચી. જરા થોભી ત્યાંથી આઠ માઈલની દોટ મૂકી અમે વિંધ્યગિરિની તળેટીએ આવી પહોંચ્યા.

ગોમટેશ્વરની પ્રચંડ મૂર્તિ વિષે પ્રથમથી સાંભળેલું હોવાથી હું તો હાસનથી જ વિંધ્યગિરિની શોધમાં હતો. ચૌદ માઈલ બાકી રહ્યા હશે એટલામાં ચંદ્રગિરિ વિંધ્યગિરિ દેખાવા લાગ્યા અને ઊંચા વિંધ્યગિરિના શિખર ઉપર ઝીણા ટપકા જેવો અથવા વાવટાના થાંભલા જેવો એક પથરો દેખાવા લાગ્યો. મેં ખાતરી કરી લીધી અને તરત જ બે હાથ જોડીને ગોમટેશ્વરને પ્રણામ કર્યા.

કારકળમાં પણ બાહુબલીની મૂર્તિ છે. તે પણ ૪૭ ફૂટથી ઓછી ઊંચી નથી. તેની આસપાસ બાંધકામ નહીં હોવાથી એ મૂર્તિ ખૂબ દૂર દૂરથી આખી દેખાય છે. શ્રવણબેળગોળની આસપાસ જોવા લાયક સ્થાનો ઘણાં છે. અમારી પાસે વખત હોત તો એ બધું જોયા વગર અમે રહેત નહીં, પણ સૂરજ નીચે ઊતરતો હતો. બધું જોવાનો લોભ રાખીએ તો કશું જ ધ્યાનપૂર્વક જોવાય નહીં, એટલે પ્રથમથી જ નિશ્ચય કર્યો કે કેવળ ગોમટેશ્વર જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઈને પાછા ફરીશું. હળવાં છસો પગથિયાંની મદદથી ચારસો સિત્તેર ફૂટ ઊંચાઈની ટેકરી ઉપર અમે પહોંચ્યા. પગથિયાંના પ્રારંભમાં જ એક સુંદર દરવાજો છે, એનું નામ ગુલ્લકાયજી બાગલુ છે. કન્નડ ભાષામાં બાગલુ એટલે દરવાજો અને ગુલ્લકાયજી એટલે રીંગણાબહેન અથવા માતા.

હવે આ ગરીબ ડોશી રીંગણાબહેનનો થોડો ઇતિહાસ જોવો જોઈએ. જ્યારે ચામુંડરાયે ગોમટેશ્વરની મૂર્તિ કોતરાવી અને ઈ. સ. ૧૦૨૮ના માર્ચ મહિનાની ત્રીજી તારીખ ને રવિવારને દિવસે એ મૂર્તિને અભિષેક કરવાનું નક્કી કર્યું તે વખતે ગુલ્લકાયજી કરીને એક ડોશી એક ફળની કાચલીમાં અભિષેક માટે થોડું ગાયનું દૂધ લઈ આવી અને આવનાર જનારને કરગરીને કહેવા લાગી કે અભિષેક માટે મને આટલું દૂધ લઈ જવા દો. બિચારી ડોશી તરફ ધ્યાન કોણ આપે? ડોશી રોજ સવારે તાજું ગૌદૂધ લઈ આવે અને અંધારું થયે નિરાશ થઈ ને ઘેર જાય. આમ મહિનાઓ ગયા. અભિષેકનો દિવસ આવ્યો. વાંસ અને લાકડાનો ઊંચો માંચડો બનાવવામાં આવ્યો. ચામુંડરાય તો રાજાનો માનીતો સેનાપતિ, લોકોની કૃતજ્ઞતાનું કેન્દ્ર – પોતે ભક્તિની મૂર્તિ – એને ત્યાં દૂધની અછત કેમ જ હોય? દૂધના ઘડા પાછળ ઘડા મૂર્તિના માથા પર રેડાતા જાય પણ દૂધ અને એની સાથેનું પંચામૃત મૂર્તિની કેડ સુધી પણ પહોંચે નહીં! બધા ગભરાયા. ક્યાંક ભૂલ થઈ છે. દૈવ આડે આવ્યું છે. અંતે જાણકાર લોકોએ ભૂલ શોધી કાઢી. રીંગણાબાઈને પોતાના દૂધ સાથે આવવાનું ફરમાન નીકળ્યું અને એ કાચલીમાંનું દૂધ બાહુબલીના માથા પર રેડવામાં આવ્યું. અને શું આશ્ચર્ય! દશ તોલા પણ ન હોય એ દૂધ માથાથી પગ સુધી પહોંચ્યું એટલું જ નહીં, તે આગળ વહેવા લાગ્યું. લોકોએ જાણ્યું કે આ ગુલ્લકાયજીનું હૃદય સાચું ભક્તહૃદય છે. માનસન્માનની ભાવના એના મનમાં છે જ નહીં. ચામુંડરાયે જોયું કે અંતે આટલી મહેનત, આટલું ખર્ચ અને આટલો વૈભવ એક કાચલીભરની ભક્તિ આગળ ડૂલ છે. ચામુંડરાયે ગુલ્લકાયજીની એક મૂર્તિ એ જ ટેકરી ઉપર સ્થાપી અને એ રીતે પોતાની નમ્રતા જાહેર કરી. અર્ધે રસ્તે અમે ચડ્યા અને ત્યાં 'અખંડ બાગલુ' દરવાજો આવ્યો.

એ દરવાજો એક પથરામાં કોતરીને અહીં ઊભો કરેલો છે. અથવા એકાદ મોટો પથરો આ પગથિયા આડે આવતો હોય એને ત્યાંથી ગબડાવવા કરતાં અથવા તોડી નાખવા કરતાં છે ત્યાં જ કોતરીને એનો દરવાજો બનાવ્યો હશે. એ બાગલા ઉપર ગજાન્તલક્ષ્મી કોતરેલી છે. પદ્માસન ઉપર લક્ષ્મી બેઠેલી છે અને બે બાજુ બે હાથી પાણીના ઘડા ભરી ભરીને લક્ષ્મીને અભિષેક કરે છે. બીજે ઠેકાણે લક્ષ્મીની એક બાજુ હાથી અને બીજી બાજુ એક ગાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અથવા સવત્સ ગાય કોતરવામાં આવ્યાં છે. આનું પૌરાણિક રહસ્ય શું છે તે જાણી લેવું જોઈએ.

અમે પગથિયાં પૂરાં કરી દીવાલ તળે આવી પહોંચ્યા. અહીંથી ઉતાવળે ઉતાવળે અંદર જઈ બાહુબલીની દિગમ્બર મૂર્તિનું દર્શન કરવાને અમે અધીરા થયા હતા છતાંય ઉપરથી પાછળનું તળાવ અને સામેનો ચંદ્રગિરિ જોવાની ઇચ્છા અમે ખાળી શક્યા નહીં. પવન સૂસવતો હતો. અમને અમારા સ્થાનથી ઉડાડવાની તક મળે તો એ છોડે એવો નહોતો. સૂરજ વાદળાંના પડમાંથી પોતાના કર પસારીને અમને પંપાળી શકાય કે કેમ એ જોતો હતો અને વરસાદ જાતે આવીને સ્વમુખે આશ્વાસન આપતો હતો કે તમે ગભરાતા નહીં. તમે દર્શન કરીને પાછા મોટર સુધી પહોંચો નહીં ત્યાં સુધી હું અહીં વરસવાનો નથી.

અમે પગથિયાં ચડવાનો પ્રારંભ કર્યો. ત્યાંના ગુલ્લકાયજી બાગલે (બારણે) અમને કહ્યું: "કેવળ દર્શક થઈને, 'ટૂરીસ્ટ' થઈને, આગળ નહીં જતા. હિંદુ છો, આત્માર્થી છો, શ્રદ્ધાવાન છો, ભક્ત છો, યાત્રી થઈને જજો. મૂર્તિમાં વ્યક્ત થતા ચૈતન્યના દર્શને જજો."

અધરસ્તે પહોંચ્યા એટલે અખંડ બાગલુ કહે: "શૈવ અને વૈષ્ણવ, શાક્ત અને જૈન બધા ભેદો નામમાત્ર છે, વ્યર્થ છે. ભારતની સંસ્કૃતિ-લક્ષ્મી એક છે, અખંડ છે, બળશાળી છે. એ એકતાનો સાક્ષાત્કાર થશે ત્યારે ભરતપુત્ર બાહુબલી થશે અને આત્મવિજય દ્વારા વિશ્વવિજય કરી વિશ્વકલ્યાણની સ્થાપના કરશે."

આટલો સંદેશો મળ્યો એટલે અમે પ્રેરણાની પાંખો પહેરી ઉપર ચડવા લાગ્યા અને તેથી જ આગળનાં પગથિયાં આકરાં હોવા છતાં અમને આકરાં નહીં લાગ્યાં.

૩. ચામુંડરાયની શોધ

કોઈ રાજપુરુષની માતા ધર્મનિષ્ઠ હતી. એણે બાહુબલીની કથા સાંભળી. રજોગુણમાંથી સત્ત્વગુણનો ઉદય કેમ થયો, અભિમાનના પથ્થરમાંથી આત્મ-પરિચયની અભિવ્યક્તિ કેમ થઈ એ બધી કથા સાંભળી એના હૈયામાં શ્રદ્ધાએ પ્રવેશ કર્યો. એને થયું કે બાહુબલીનું દર્શન ન થાય તો આ જિંદગી વ્યર્થ છે. કોકની પાસેથી એણે સાંભળ્યું કે બાહુબલીની એક હજાર હાથ ઊંચી સુવર્ણમયી મૂર્તિ ક્યાંક છે. એણે એ મૂર્તિનાં દર્શનની ઝંખના લીધી. દીકરાએ જોયું કે હવે જો માતાને જિવાડવી હોય તો બાહુબલીની મૂર્તિ શોધ્યે જ છૂટકો. રાજપુરુષ ક્ષત્રિય રહ્યો. મોટી સેના લઈને નીકળ્યો. પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તર ચારે દિશાઓ ફેંદી નાખવાનું એણે નક્કી કર્યું. લાખ્ખો મારા સૈનિકો છે, ચારે દિશાએ ફેલાશે. હજાર હાથની ઊંચી મૂર્તિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્યાં સુધી સંતાઈ રહે? કોક દી તો જડશે જ. મારી માતાની આંખો કૃતાર્થ થશે, અને હું સુપુત્ર કહેવાઈશ.

સેના સાથે ફરતાં ફરતાં રાજપુરુષ દક્ષિણે આવ્યો. ત્યાં એક જૈન મુનિએ પૂછ્યું: "હે શૂરવીર, શા માટે આટલી સેના લઈને ચાલે છે? કયો દેશ જીતવા ચાલ્યો છે? કઈ પ્રજાનો સંહાર કરવો છે? કેટલાં ઘરોમાં હાહાકાર પેદા કરવો છે? કરભાર સાથે કેટલાં હૈયાંના શાપો ઉઘરાવવા છે?" રાજપુરુષે કહ્યું: "એમાંનું મારે કશું કરવું નથી, હું તો ગોમટેશ્વરનાં દર્શને ઊપડ્યો છું. મારા માતા એનાં દર્શનને ઝંખે છે." સાધુએ કહ્યું: "એ મૂર્તિ છે ખરી, પણ તે આ લોકમાં નથી. લાખ લાખ યક્ષો એની રક્ષા કરે છે. માનવી આંખે કોઈ એ મૂર્તિનું દર્શન ન કરી શકે. પણ બાહુબલી ગોમટેશ્વરનું દર્શન તને કરાવું. આ ચંદ્રગિરિમાં કેટલાય જૈન સાધુઓ તપ કરે છે. આની સામે પેલા વિન્ધ્યગિરિ દેખાય છે. એના શિખર ઉપર બાહુબલી ઊભા ઊભા તપ તપે છે. દુનિયાનું દુઃખ જોઈ કારુણ્યપૂર્ણ આંખે એ બોલે છે: 'कामये दुःख तप्तानां प्राणिनां आर्तिनाशनम्.' આ ચંદ્રગિરિના શિખર પરથી જો તું એક સોનાનું બાણ ફેંકીશ તો બાહુબલીની મૂર્તિ ત્યાં છતી થશે." રાજપુરુષે રત્નખચિત ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. ત્રણ હાથ લાંબું સોનાનું બાણ એ ધનુષ્ય ઉપર ચડાવ્યું. સનન કરતું બાણ હવામાંથી ચાલ્યું, વિન્ધ્યગિરિનું શિખર ધ્રૂજ્યું, પથરાના પોપડા ખરી પડ્યા, અને મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાનો બ્રહ્મવિહાર બતાવતું ગોમટેશ્વરનું માથું પ્રગટ થયું. રાજપુરુષ તો આનંદથી બેભાન થયો, એની માતાની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુના પ્રવાહ વહેવા લાગ્યા. તરત અસંખ્ય મૂર્તિકારો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એક એકના હાથમાં હીરાની એક એક છીણી હતી. બાહુબલીના માથાનું દર્શન કરતા જાય અને આસપાસના પથરાઓ ઉતારતા જાય. ખભા ઉઘાડા થયા, છાતી ઉઘાડી થઈ, બાહુ ઉપર—વિશાળ બાહુ ઉપર—વીંટળાયેલી માધવી લતા સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. તેઓ પગ સુધી આવ્યા. નીચે પ્રાચીન વલ્મીક (રાફડો) હતું. એમાંથી મહા ભુજંગો બહાર નીકળતા હતા, પણ તદ્દન અહિંસક. મૂર્તિકારો છેક પગ સુધી આવ્યા. પગના નખ ચમકવા લાગ્યા. તેની તળે એક કમળ ખીલ્યું. એ જોઈને સેના સમેત બધાનાં વદનકમળો પણ ખીલ્યાં. ભક્ત માતાનું હૃદયકમળ ખીલ્યું. એને હવે વધારે જીવવાની લાલસા ન રહી. એણે કૃતાર્થ થઈ પોતાનું જીવનકમળ ત્યાં ને ત્યાં જ પ્રભુનાં ચરણકમળે અર્પણ કર્યું.

આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. બધા જ ધન્ય ધન્ય બોલવા લાગ્યા. શી તે મૂર્તિની અંગકાન્તિ! દિગંબર અને પવિત્ર, મોહક અને પાવક, તારક અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉદ્ધારક. જેટલા લોકોએ એ મૂર્તિનું દર્શન કર્યું તે બધાનો જાણે પુનર્જન્મ થયો. તેઓ નવી નજરે — બાહુબલીની કારુણિક નજરે — દુનિયા તરફ જોવા લાગ્યા. તેમના રાગદ્વેષો જાણે ઓગળી ગયા. તેમના હૈયામાં નવો સાત્ત્વિક આનંદ સ્ફુરવા લાગ્યો. અને તેઓ બધા 'જય ગોમટેશ્વર, જય ગોમટેશ્વર'નો જયધ્વનિ કરવા લાગ્યા.

૪. ગોમટેશ્વરનાં દર્શન

અમે જ્યારે બાહુબલીને દર્શને ગયા ત્યારે શાસ્ત્રની મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખી મૂર્તિનું આપાદમસ્તક ફરી ફરી દર્શન કર્યું. ત્યાં મૂર્તિના ચરણુની બે બાજુએ બે લેખ કોતરેલા છે. એક બાજુ જૂની નાગરી લિપિમાં, બીજી બાજુ જૂની કાનડી લિપિમાં. પણુ બન્ને ઠેકાણે એક જ મરાઠી વાક્ય — "चामुंडराय करवियलें — ચામુંડરાયે બનાવરાવ્યું." મરાઠી ભાષાના ઇતિહાસકારો કહે છે કે મરાઠી ભાષામાં લખાયેલી પોથીઓમાં અને શિલાલેખોમાં આ વાક્ય જૂનામાં જૂનું છે. આજની માહિતી પ્રમાણે મરાઠી ભાષા ફૂટી નીકળી તે આ જ વાક્ય સાથે. ચામુંડરાયના પિતા કોઈ દેવી ઉપાસક હશે, એટલે એણે પોતાના દીકરાનું નામ ચામુંડા માતા ઉપરથી પાડયું હોવું જોઈએ. કોઈ શાક્તનો દીકરો અહિંસામાર્ગી જૈન ધર્મનો ઉપાસક થયો એ પણ એ સમયનો ઇતિહાસ વ્યક્ત કરે છે. મરાઠી ભાષાના પ્રારંભમાં, લખવા માટે, બે લિપિઓ એક-સાથે ચાલતી હશે. મરાઠી ભાષા અને કન્નડ ભાષા જ્યારે સગી બહેનો જેવી એકત્ર રહેતી હશે, ત્યારે જ એ શિલાલેખો આમ કોતરાયા હશે.

ચામુંડરાય રાજપુરુષ હતો. એની ભાષા મરાઠી હોવા છતાં પ્રજાની બન્ને લિપિનો એ પુરસ્કાર કરવા માગતો હતો. મારી મીઠી, ભોળી, મરાઠી ભાષાનું આ દ્વિવિધ દર્શન કરીને હું ગળગળો થયો. મરાઠી ભાષાનો ઉદ્‌ગમ અહીં છે, એ ખ્યાલથી જ મરાઠી ગિરાની આ ગંગોત્રીમાં નાહીને હું પાવન થયો.

પછી મારું ધ્યાન ગયું રાફડાઓમાંથી નીકળતા મોટા મોટા નાગો તરફ. ગજવેલની તલવારને પારસમણિનો સ્પર્શ થાય તોયે એ સોનાની થયેલી તલવાર આકારે તલવાર જ હોય છે. એ કોઈની હત્યા ન કરે. સોનાની તલવારથી પ્રહાર કરવા જાઓ તો સામા માણસને ઘા કરવાને બદલે એ પોતે જ ખંડિત થઈ જાય અને તે રીતે પોતાનું સોનાપણું જાહેર કરે. તેમ જ કારુણ્યમૂર્તિ અહિંસાધર્મી બાહુબલીના ચરણ આગળ સ્થાન મળવાથી આ મહાવ્યાલ પણ સાવ અહિંસક થયા છે અને પોતાની ફણા ફેલાવી જાણે દુનિયાને અભયવચન આપે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નજર કંઈક આગળ ચડી ત્યાં બંને બાજુથી બે માધવીલતાઓ મહા-પરાક્રમી બાહુબલીને આધારે પોતાનો ઉન્નતિક્રમ સાધતી દેખાઈ. ધીરોદાત્ત નાયકને કોમળ લતા સમી નાયિકા વળગે તેમ આ માધવીલતા આ સાધના-વીરને વળગેલી છે. એ લતાએ કહ્યું: "આ તપોવીરની હું શી સેવા કરું? મારું કામ કેવળ એની તપસ્યાની કઠોરતા ઢાંકીને એમાંથી દુનિયા માટે પ્રગટ થતી કોમળતા અને પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરવાનું છે. બાહુબલીને હું વીંટળાઈ વળી છું એ ખરું, પણ હું કાંઈ એનું બંધન નથી. બંધનમુક્ત થયેલા એ મુક્તાત્માનું હૃદય કેટલું કોમળ છે એનો અંગુલિનિર્દેશ કરવા ખાતર હું એના પગથી માંડીને એના હૃદય સુધી ચડી છું."

દુન્યવી શિષ્ટાચારમાં રચ્યાપચ્યા આપણે આ મૂર્તિ તરફ જોતાંવેંત મનમાં વિચાર આણીએ છીએ કે આ મૂર્તિ નગ્ન છે. આપણે મનમાં તેમ જ સમાજમાં જાત જાતની મેલી વસ્તુઓ સંઘરીએ છીએ. પણ આપણને એની નથી હોતી સૂગ અને નથી હોતી શરમ. પણ નગ્નતા જોઈને માત્ર ગભરાઈએ છીએ અને માનીએ છીએ કે નગ્નતામાં અશ્લીલતા છે. એમાં સદાચારનો દ્રોહ છે. એમાં બધું શરમાવા જેવું છે. પોતાની નગ્નતા ઉઘાડી પડતી ટાળવા માટે લોકોએ આત્મહત્યા પણ કરી છે. પણ શું નગ્નતા ખરેખર અભદ્ર છે? ખરેખર વિશ્રી છે? એમ હોત તો કુદરતને જ એની લજ્જા થાત. ફૂલો નગ્ન રહે છે, પશુપક્ષીઓ નગ્ન જ રહે છે, કુદરત સાથેની એકતા જેમણે ખોઈ નથી એવાં બાળકો પણ નાગાં જ ફરે છે. એમને એની શરમ જણાતી નથી અને એમની નિર્વ્યાજતાને કારણે આપણને પણ એમાં શરમ જેવું કશું લાગતું નથી. શરમની વાત જ જવા દઈએ. એમાં કશું અશ્લીલ, બીભત્સ, જુગુપ્સિત, વિશ્રી, અળખામણું આપણને લાગ્યું છે એવો કોઈ પણ માણસનો અનુભવ નથી. તેનું કારણ શું? કારણ એટલું જ કે નગ્નતા પ્રાકૃતિક સ્થિતિ હોઈ સ્વભાવ-સુંદર છે. માણસે વિકૃત ધ્યાન કરી કરીને પોતાના મનના વિકારો એટલા બધા વધાર્યા છે અને એમને અવળે રસ્તે દોર્યા છે કે સ્વભાવસુંદર નગ્નતા એનાથી સહન નથી થતી. વાંક નગ્નતાનો નથી પણ આપણા કૃત્રિમ જીવનનો છે. માંદા માણસ આગળ પરિપક્વ ફળો, પૌષ્ટિક મેવો અને સાત્ત્વિક આહાર પણ છૂટથી રખાતાં નથી એ વાંક એ ખાદ્ય પદાર્થોનો નથી, પણ માણસના મંદવાડનો છે. નગ્નતા આપણે ઢાંકીએ છીએ તે નગ્નતાને વાંકે નહીં પણ માણસના માનસિક રોગને કારણે. નગ્નતા ઢાંકવામાં નગ્નતાની શરમ નથી પણ એના મૂળમાં વિકારી માણસ પ્રત્યે દયાભાવ છે, રક્ષણવૃત્તિ છે, તેમ કરવામાં જ્યાં આવી આર્યવૃત્તિ નથી હોતી ત્યાં નર્યો દંભ હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ જેમ મુગ્ધ બાળક આગળ નરાધમ પણ સૌમ્ય અને નિર્મળ બને છે તેમ પુણ્યપુરુષો આગળ, વીતરાગ વિભૂતિઓ આગળ પણ એ શમાન્વિત થઈ જાય છે. જ્યાં ભવ્યતા છે, દિવ્યતા છે, ત્યાં પણ માણસ દબાઈને વિશુદ્ધ થાય છે. મૂર્તિકારો ધારત તો માધવીલતાની એક શાખા સાથળ ઉપર થઈને કેડ સુધી લઈ જાત અને એ રીતે નગ્નતા ઢાંકવી અશક્ય ન હતી, પણ પછી તો એમને પોતાની આખી ફિલસૂફીનો ઇન્કાર કર્યા જેવું થાત. બાળકો તમારી આગળ આવીને નાગાં ઊભાં રહે છે ત્યારે કાત્યાયની વ્રત કરતી મૂર્તિઓની પેઠે તેઓ પોતાના હાથ વતી પોતાની નગ્નતા ઢાંકતાં નથી. બાળકોની નિર્લજ્જતા એમની નગ્નતાને પવિત્ર કરે છે. બીજું ઢાંકણું એમને શા કામનું?

જ્યારે કારકળ પાસે ગોમટેશ્વરની મૂર્તિ જોવા હું ગયો હતો ત્યારે અમે સ્ત્રી પુરુષ બાળક અને વૃદ્ધ અનેક જણાં હતાં. અમને કોઈને એ મૂર્તિનું દર્શન કરતાં અસ્વસ્થ જેવું ન લાગ્યું. અજુગતું લાગવાનો સવાલ જ ન હતો. મેં અનેક નગ્ન મૂર્તિઓ જોઈ છે અને મન વિકારી થવાને બદલે ઊલટું એ દર્શનને કારણે જ તે નિર્વિકારી થયાનો અનુભવ કર્યો છે, અને મેં એવી પણ મૂર્તિઓ અને છબીઓ જોઈ છે કે જે વસ્ત્રાભૂષણથી ઢંકાયેલી હોવા છતાં કેવળ વિકારપ્રેરક અને ઉન્માદક જેવી લાગી છે. કેવળ એક ઉપચારની લંગોટી પહેરનાર નાગા સાધુઓ આપણને વૈરાગ્યનું વાતાવરણ પૂરું પાડે છે, જ્યારે માથાથી પગ સુધી ઢંકાયેલી વ્યક્તિઓ આંખના એક પલકારાથી અથવા નખરાના જરાક સરખા ઇશારાથી માણસને અસ્વસ્થ કરી મૂકે છે, અને નીચે પાડે છે.

આપણી નગ્નતા પ્રત્યેની નજર અને આપણું વિકારો પ્રત્યેનું વલણ બન્ને બદલાવાં જોઈએ. સાચી વાત એ છે કે આપણે વિકારને પણ પોષવા માગીએ છીએ અને વિવેકને પણ સાચવવા માગીએ છીએ.

બાહુબલી બાહુબલી છે છતાં તેનું શરીર અહીં મલ્લ જેવું કસાયેલું બતાવ્યું નથી. એ હોંશ તો યવન મૂર્તિકારોની હતી. આપણા મૂર્તિકારો જડ દ્વારા ચૈતન્ય પ્રગટ કરવા માગતા હતા. માણસની પાશવી શક્તિ વ્યક્ત કરવાને બદલે, પાશવી વૃત્તિ ઉપર વિજય મેળવનાર વૈરાગ્ય અને પ્રશમની પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરવા એ મથતા હતા. બાહુબલીની કેડમાં દૃઢતા છે, એની છાતી વિશાળ છે, એના ખભા પહોળા છે, આખી દુનિયાનો ભાર વહન કરવો એને માટે રમત વાત છે. એ કમ્બુગ્રીવ હોત, ગૂઢજત્રુ હોત તો આખી મૂર્તિ વધારે શોભત એ ખરું, પણ આ ટૂંકું અને જાડું ગળું અનાયાસે કોલરની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શોભા આપે છે અને એ ગળા ઉપરના વિરાજમાન માથાનું કૌમાર્ય વધારે સારી રીતે વ્યક્ત કરે છે.

આખું શરીર ભરાવદાર, યૌવનપૂર્ણ, કોમળ અને કાન્તિમાન છે. આવડી મોટી મૂર્તિમાં પ્રમાણ સાચવવાનું ભાગ્યે જ બને છે. એક જ પથરામાંથી કોતરેલી આટલી ભવ્ય મૂર્તિ દુનિયામાં બીજી કોઈ નથી. મિસર દેશમાં મોટી મોટી મૂર્તિઓ છે પણ તે એવી તો અક્કડ બેઠી છે કે રાજત્વનાં બધાં લક્ષણો અને ચિહ્નો એમના ઉપર હોવા છતાં, પકડી આણીને બેસાડી અને ન છૂટકે બેસવા તૈયાર થઈ હોય એવી જ તે દેખાય છે. અહીં એવું નથી. આવડી મોટી મૂર્તિ એટલી તો સુંવાળી છે કે ભક્તિ સાથે કંઈક વહાલની પણ એ અધિકારી બની છે.

ઘણી વાર મૂર્તિકારો આખી મૂર્તિ મજાની બનાવી દે છે. પણ જેની મારફતે વ્યક્તિત્વ ઉઠાવદાર કરી શકાય છે, તે ચહેરો બનાવવામાં જ હારી જાય છે. એટલે હું તો કોઈ મૂર્તિ જોતી વખતે એની મુખમુદ્રા તરફ નિરાશાની અપેક્ષાથી બીતો બીતો જ જોઉં છું. સારી મૂર્તિઓમાં પણ ક્યાંક તો બગાડ રહે જ છે, અને દૂધસાકરમાં મીઠાનો કાંકરો ભળી જ જાય છે. આ મૂર્તિનો સહેજ આગળ આવેલો અધરોષ્ઠ જોઈ મારા મનમાં બીક પેસી ગઈ કે અહીં આપણો ઉત્સાહભંગ થવાનો છે કે શું? એટલે વિશેષ ધ્યાનપૂર્વક જોવા લાગ્યો. આગળથી જોયું, બાજુએથી જોયું, ચિકિત્સાની નજરે જોયું અને ભક્તિની નજરે જોયું, કાંઈ પણ નિર્ણય ઉપર આવ્યા વગર છૂટકો જ ન હતો. જ્યાં સુધી મૂર્તિના સૌન્દર્ય તરફ હું જોતો હતો ત્યાં સુધી હું કંઈ નિર્ણય કરી શક્યો નહીં. ચિત્તમાં અનિશ્ચિતતાની અસ્વસ્થતા જ ફેલાવા લાગી, પણ તરત જ હું ભાન ઉપર આવ્યો. મેં ઘેલા મનને કહ્યું, "સૌન્દર્યનો તો અહીં ઢગલો છે, પણ સૌન્દર્ય શોધવાનું આ સ્થાન નથી. મુખમંડલ પર જો રૂપ લાવણ્ય હોય અને ભાવ ન હોય તો આ પૂજામૂર્તિ થઈ જ ન શકે. કશી પ્રેરણા આપી જ ન શકે. આ મૂર્તિ અહીં દુનિયાદારીની દીક્ષા આપવા માટે ઊભી નથી થઈ. પૂછ એ મૂર્તિને! એ પોતે જ તને બધું કહી દેશે."

નજર બદલાઈ અને એ મૂર્તિના ભાવ તરફ ધ્યાન ગયુ. પછી પૂછવું જ શું? એક ક્ષણમાં વૈરાગ્ય ને કારુણ્યના પ્રવાહ ઝરવા લાગ્યા; ના, ના, વૈરાગ્ય ને કારુણ્યના ધોધ પડવા લાગ્યા અને ચિત્ત એ ધોધમાં નાહીને ક્ષણે ક્ષણે એ ભવ્યતાની ઊંચાઈ સુધી ચડવા લાગ્યું. એક આચાર્યે આવી જ કોઈ ભવ્ય મૂર્તિનું વર્ણન કરતાં ગાયું છે કે—"यत्कारुण्य-कटाक्ष-कान्ति-लहरी प्रक्षालयत्याशयम्॥—જેના કારુણ્યપૂર્ણ કૃપાદૃષ્ટિના જલપ્રવાહથી હૃદયના ભાવો ધોવાઈ ને શુદ્ધ થાય છે." આ વર્ણનની યથાર્થતાનો અહીં અમને પૂરેપૂરો અનુભવ થઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહ્યો. મૂર્તિના મોઢા ઉપર સહેજ વિષાદ છે. માણસની દુર્બળતા, એની પામરતા, નિઃસાર જીવન પ્રત્યેની એની ઘેલછા વગેરે બધું દીર્ઘકાળ સુધી જોઈને માણસ-જાતિ વિષેનું પારાવાર દુઃખ એ આંખોમાં અને એ હોઠોમાં સમાયેલું છે. આટલું હોવા છતાં નિરાશા અથવા ચીડ જરાયે દેખાતી નથી. દુનિયા તો આવી જ હોય, આવી છે એટલા માટે તો એના ઉદ્ધારનો સવાલ ઊભો થાય છે. માણસની પાપપ્રવણતા વધારે જોરાવર છે કે મહાપુરુષોની, બોધિ-સત્ત્વોની, તીર્થંકરોની અને અવતારોની ક્ષમાવૃત્તિ અને કારુણ્યવૃત્તિ વધારે અસરકારક છે, એ સવાલનો જવાબ માણસને હંમેશ એક જ રીતે મળ્યો છે અને એ જ જવાબ આ મૂર્તિની મુખમુદ્રા પરથી આપણને મળે છે.

નીચે ઊતરતાં કાન જોકે શરીરરચનાનું પ્રમાણ સાચવતા નથી, પણ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે. એટલું જ નહીં, પણ આપણને સૌંદર્ય–સિદ્ધિનું પ્રમાણ શીખવે છે. મને તો આ મૂર્તિની આંખો, એના હોઠ, એની હનુ, આંખ ઉપરની ભમ્મર, એના હોઠ ઉપરનું કારુણ્ય — બધું જ અસાધારણ સુંદર દેખાય છે. આકાશના તારાઓ જેમ લાખો વર્ષ સુધી ચળકતા છતાં તાજાના તાજા જ રહે છે, ઉષા જેમ વેદકાળથી આજ સુધી પોતાનું લાવણ્ય અને પોતાની તાજગી અખંડ સાચવતી આવી છે, તેવી જ રીતે આ મૂર્તિ પણ લગભગ એક હજાર વર્ષથી અહીં ઊભી રહ્યા છતાં એટલી ને એટલી જ તાજી, એટલી ને એટલી જ દ્યુતિમાન અને સુભગ છે. તડકો, હવા અને પાણીની અસરથી પાછળની બાજુએ ઝીણા ઝીણા પોપડા ખરી પડ્યા છે ખરા; પણ એટલાથી એ મૂર્તિનું લાવણ્ય ખંડિત થયું નથી. કહેવાય છે કે અમેરિકાના કોઈ ફંડના ટ્રસ્ટીઓ આ મૂર્તિનો પથ્થર વધારે જીર્ણ ન થઈ જાય એટલા માટે એના ઉપર એક જાતની દવાનો પુટ ચડાવવા મથતા હતા, પણ જૈન લોકોએ તેમ કરવા દેવાની ના પાડી. હજાર વર્ષ સુધી જે મૂર્તિ એમ ને એમ ટકી છે તે ભગવાનની કૃપા હશે તો બીજાં હજાર વર્ષ સુધી એમ ને એમ રહેશે. અને ન રહી તોયે જેવી સ્થિતિમાં હશે તેવી જ એની પૂજા કરીશું એમ એમનું કહેવું છે. સામી બાજુએ રક્ષણવાદી લોકો કહે છે કે, "આ મૂર્તિ ઉપર માલેકી ભલે જૈન લોકોની હોય પણ એ આખા જગતનું અલૌકિક ધન છે, શિલ્પકળાનું અજોડ રત્ન છે, અશેષ માણસજાતિનો એ અમૂલ્ય વારસો છે. હજાર વર્ષ સુધી એ ટક્યો એ ઈશ્વરની કૃપા, પણ કુદરતની અસરથી એને બચાવી હજાર નહીં પણ હજારો અને લાખો વર્ષો સુધી એને ટકાવવો જોઈએ અને ભવિષ્યકાળના અગણ્ય કોટિ માનવીઓને એ પ્રેરણા આપી શકે એ હાલતમાં એને રાખવો જોઈએ એ આપણો ધર્મ છે. વાર્નિશ ચડાવી એ મૂર્તિને બગાડી નાખવાનું નિંદ્ય કર્મ અમે ન કરીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂર્તિ છે તેવી ને તેવી જ દેખાય, એની અસરમાં જરા સરખી ઊણપ ન આવે, એમાં જરા પણ પરિવર્તન ન થાય, એટલું સાચવીને જ અમે એની આવરદા વધારવા માગીએ છીએ. વિજ્ઞાનની શોધખોળ જ્યાં સુધી આપણને લઈ જઈ શકે ત્યાં સુધી જઈ, આવી અલૌકિક કૃતિનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. નહીં તો બુદ્ધિદાતા જગત્પ્રભુએ આપણને વિજ્ઞાન શા માટે આપ્યું? એક વાર તો વિજ્ઞાનનો સદુપયોગ થવા દો!"

બન્ને બાજુએ કહેવા જેવું ઘણું છે. બન્ને બાજુની દલીલો મનમાં ઘોળાતાં ઘોળાતાં નજર ફરી ગોમટેશ્વર તરફ ગઈ. અને ત્યાં જોઉં તો મૂર્તિ મૂર્તિ-રૂપે રહી જ નહીં. ગોમટેશ્વર પોતે જ મૂક વાણીમાં બોલવા લાગ્યા, "કેવા પામર માનવીઓ છો! મેં વૈરાગ્યનું તપ આદર્યું અને તમે મારી આ મૂર્તિને કૃપાની નજરે નિહાળો છો અને એના લાવણ્ય પર વારી જાઓ છો. આખી દુનિયાનું ચક્રવર્તીપણું એક ક્ષણમાં મેં છોડી દીધું અને તમે આ પથરાની દોલતનો વારસો ભવિષ્યની પેઢીઓ માટે સુરક્ષિત કરવા મથો છો? તમે જડવાદી આધુનિકો આ પથરાના રૂપલાવણ્યની ઉપાસના કરો છો અને પેલા સનાતની જૈનો મારી જીવનકથાના અદ્દ્ભુતરસ ઉપર જ વારી જાય છે અને એમને માટે રચાયેલાં શાસ્ત્રવચનોના શબ્દાર્થને વળગી રહે છે. મારા જીવનનો બોધ એમને બહુ ઊંચો લાગે છે એટલે પૂજાની લાલચ આપી મને પોતાને જ પોતાના જેટલા નીચે આણવા મથે છે. બન્ને સરખા જ છો. રાખો કોરે તમારી એ ચર્ચા. વૈરાગ્યનો સંદેશો આપતો, પ્રશમનો સંદેશો બોધતો, નવસો એકવીસ વર્ષ સુધી અહીં ઊભો ઊભો તપશ્ચર્યા કરું છું એની તમારા ઉપર કશી જ અસર થતી નથી અને દહાડે દહાડે તમે તમારા કલ્યાણથી દૂર દૂર જાઓ છો એ કારણે મારા મુખ ઉપર વિષાદનો ભાવ વધતો જાય છે એ તમે નથી દેખતા? ટાઢ, તડકો, હવા અને વરસાદથી મારું રક્ષણ કરવા માગો છો. પણ તમારી મૂર્છાની અને ઘેલછાની વધતી માત્રા જોઈ મારી મુખ-કાન્તિ ઉપર જે દુઃખ, ગ્લાનિ અને વિષાદ વધુ ને વધુ ફેલાવા લાગ્યાં છે, એમાંથી મારું રક્ષણ કરવા માટે તમે શું કરવા તૈયાર છો? એની ચર્ચા કરો, એની ચિંતા કરો, એનું મનન કરો. પથરાના કોક દિવસે ચૂરા થવાના જ છે. જે મૂર્તિ છે, તે કોક વખતે અમૂર્તિ થવાની જ છે; પણ તમને અત્યાર સુધી તક મળી તેનો તમોએ શો ઉપયોગ કર્યો? આ પથરાની મૂર્તિને સાચવવી હોય તો ભલે સાચવો; એને ઘડનાર પ્રાચીન કલાકારો પ્રત્યેનો તમારો એ ધર્મ છે, પણ મુખ્ય ધર્મ તો જે બોધ મને મળ્યો અને જેને લીધે મારું જીવન સફળ થયું એ બોધની પરંપરા તમે અબાધિત રાખો અને હજારો અને લાખો વરસ સુધી જો તમારી માનવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનની પરંપરા ચાલે તો તે બધાને — અશેષ સત્ત્વોને — કલ્યાણનો બોધ અને કલ્યાણની સાધના પ્રાપ્ત થાય એવી પરંપરા ચલાવો. એમ થતાં જરૂર દરેકનું જીવન કળામય, લાવણ્યમય અને આશીર્વાદરૂપ થઈ જશે.

સપ્ટેમ્બર, '૩૯

૭

સોનાની ખાણ

ભાઈ દેવદાસના ઉત્સાહથી અમે કોલર ગોલ્ડ માઈન્સ જોવા પામ્યા. બેંગલોરથી જ બધી તૈયારી કરી હતી. રાજગોપાલાચાર્ય, એમની દીકરી લક્ષ્મી, દેવદાસ, મણિબહેન, ચંદ્રશંકર વગેરે અમે કેટલાંય જણ હતાં. લગભગ બપોરે કોલર પહોંચ્યાં. મૈસૂર રાજ્યના અમલદારો વિવેકમાં પાવરધા; એટલે અમને કશી અગવડ નડી નહીં. કોલરની સોનાની ખાણો લગભગ ગોરાઓના જ હાથમાં છે, એમ કહીએ તો તેમાં જરાય આશ્ચર્ય નથી. ટ્રાન્સવાલના પ્રેસિડેન્ટ ક્રૂગરે કહ્યું હતું કે જો ચંદ્ર ઉપર સોનું હોત તો અંગ્રેજ ત્યાં પણ પહોંચ્યા હોત. જ્યારે અંગ્રેજ અને મૈસૂર રાજ્ય વચ્ચે સરહદ નક્કી થઈ ત્યારે કોઈ ને ખ્યાલ સરખોય નહોતો કે અહીં સોનાની ખાણો હશે. પણ બન્યું છે એવું કે સોનાનો મુલક બધો મૈસૂર રાજ્યમાં જ આવ્યો છે.

સોનું કઈ રીતે તૈયાર થાય છે એ જોવા કે જાણવા હું બહુ ઇંતેજાર નહોતો; પણ પૃથ્વીના પેટમાં ખાડા ખોદીને ઉંદરની પેઠે અંદર માણસ કેમ કામ કરે છે, એ જોવાની ખૂબ ઇંતેજારી ખરી. પ્રાથમિક વિધિઓમાંથી પસાર થઈ અમે ખાણો તરફ ગયાં. ત્યાં એક મોટા ઓટલા ઉપર એક ગોરો ઊભો હતો. જેમ રેલવે ઉપર ગાડીના પાટા ફેરવવાની કૅબિન હોય છે અને ત્યાંથી એક ડગલું પણ ખસ્યા વગર માણસ સ્ટેશનના વિશાળ આંગણામાં ગમે તે ગાડીને ગમે ત્યાં લઈ લે છે, તેવી જ રીતે અહીં ઊભેલો માણસ ખાણોમાં ઊતરનાર પારણાંઓ કેટલે ઊંડે ઊતરે, કયે વેગે જાય એ બધું નક્કી કરતો હતો. મુંબઈમાં ચડઊતર કરવા માટે આજકાલ જે પારણાંઓ ગોઠવ્યાં છે, તેટલા પરથી આ ખાણનાં પારણાંનો પૂરતો ખ્યાલ નહીં આવે. પ્રથમ અમારે એક કાયદેસર લખત કરી આપવું પડ્યું કે ખાણમાં અમે પોતાની ઇચ્છા અને પોતાને જોખમે જઈએ છીએ, કંઈ પણ અકસ્માત થાય તો કંપની તે માટે જવાબદાર નથી. કાયદેસર આ લખત ન કરી શકે એવાં બાળકોને અંદર નથી લઈ જવા દેતા. મને સ્મરણ છે કે અમારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાથે એવો એક છોકરો હતો જેને એ જ કારણસર બહાર રહેવું પડ્યું હતું. બિચારાને કેટલું માઠું લાગ્યું હશે તેનો ખ્યાલ મારા મનમાં તે વખતે બહુ આવ્યો. અમે બધાં પારણાવાળી ઓરડીમાં એકસામટાં જઈને ઊભાં. અંદર વીજળીનો પ્રકાશ હતો. ઘંટ વાગ્યો અને અમે પૃથ્વીના પેટમાં સોંસરા ઊતરવા લાગ્યાં. જેમ જેમ આ દોડતા કમરાની ગતિ વધતી ગઈ, તેમ તેમ આપણે કેવી વિચિત્ર સ્થિતિમાં છીએ તેનો ખ્યાલ આવતો ગયો. તરવા કે ડૂબી ગયેલી ગાગર કાઢવા માટે ઊંડા કૂવામાં હું ઘણી વાર ઊતર્યો છું. વૈજનાથના ડુંગરામાં જે ઊંડી ગુફા છે, એમાં પણ ખૂબ અંદર સુધી ઊતર્યો છું. પણ આ તો પૃથ્વીના સીધા પેટમાં જ જતા બોગદાની મુસાફરી! વેગ વધતો જાય અને અમારું ગાંભીર્ય ઊંડું થતું જાય. અમારા કમરાને બાજુ પર એક કાણું હતું. એમાંથી ભોંયરાની દીવાલ દેખાતી હતી અને વેગનો ખ્યાલ પણ આવતો હતો. રેલવે મેઈલ કરતાં અમારા કમરાની ગતિ ઓછી નહોતી એમ જ તે વખતે લાગ્યું.

ઘડિયાળ ઉપરથી આપણને હંમેશ થાય છે કે તમામ મિનિટોની લંબાઈ સરખી જ હોય છે. પણ એવું નથી. કેટલાક કલાકો જોતજોતામાં જાય છે, જ્યારે કોક કોક વાર પાંચ મિનિટનો ગાળો પણ એક દિવસ જેટલો લાંબો અને કંટાળાભરેલો લાગે છે. મુંબઈમાં એક વાર મંગેશરાવ તેલંગને ત્યાં એમનું બીન સાંભળવા ગયો હતો. પાંચેક મિનિટ બીન સાંભળ્યું હશે એટલામાં ઘડિયાળમાં એક કલાક પૂરો થઈ ગયો! અને પાણીમાં ડૂબકી મારીએ છીએ ત્યારે એક એક ક્ષણ કેટલી લાંબી હોય છે એનો કયાં આપણને અનુભવ નથી! શ્વાસ લીધા વગર પાણીની અંદર આપણે કેટલો વખત ગાળી શકીએ છીએ, એ તપાસવા આપણે એક, બે, ત્રણ, ચાર ગણીએ છીએ, ત્યારે એક એક ક્ષણ હાથપગ તાણીને પૂરતી લંબાય છે. જ્યારે સરકસમાં તાર પરનું કામ જોતા હોઈએ ત્યારે એ જ ક્ષણો કબૂતરની પેઠે ઊડતી જાય છે. કાળની ગતિ સરખી છે જ નહીં.

અમે જોરથી અંદર ચાલ્યા. જાણે પૃથ્વીના પેટમાં ભૂગોળનું મધ્યબિંદુ જ શોધવા નીકળ્યા હોઈએ! કમરાના કાણામાંથી બહારની દીવાલ જોરથી ઉપર દોડે છે એવું દેખાતું હતું. અમે એકબીજા તરફ જોઈને કશું બોલ્યા વગર આંખથી જ પોતપોતાના અનુભવની તુલના કરતા હતા, એટલામાં પગના તળિયાને ભાન થયું કે ગતિ ફરી છે અને અમે ઉપરઉપર જઈએ છીએ. આ શું થયું! આપણે પાછા કેમ જઈએ છીએ! તેના વિચારમાં હું પડ્યો એટલામાં કાણા તરફ નજર ગઈ અને જોયું તો બહારની દીવાલ હજી ઉપર ને ઉપર દોડે છે. માત્ર એની ગતિ કંઈક ધીમી પડી છે. હવે હું સમજ્યો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગતિ ફરી એ તો માત્ર ભ્રમ હતો. જે ગતિએ નીચે જવાની શરીરને તાજેતર ટેવ પડી હતી તે ગતિ ઓછી થતાંવેંત એ ટેવનો પગતળે વિરોધ થવા લાગ્યો. અને પગતળેના દબાણે આપણે ઉપર જઈએ છીએ એવું ભાન કરાવ્યું.

આના પહેલાં વિશ્વવિખ્યાત ગણિતી આઈનસ્ટાઈન વિષેની ચોપડી વાંચી હતી, એટલે અનુભવની સાપેક્ષતા અથવા 'રિલેટિવિટી' એ દરેક ક્ષેત્રમાં કેટલી વ્યાપેલી છે તેનો દાખલો આપવા માટે એમાં આવા જ એક કમરાનું ઉદાહરણ આપ્યું છે એનું પણ સ્મરણ થયું. સાપેક્ષતા જાણ્યા પછી અન્તિમ ખાતરી જેવી વસ્તુ રહેતી જ નથી. એક દૃષ્ટિએ આ સાચું અને બીજી દૃષ્ટિએ બીજું સાચું; 'કેવળ' સાચું શું છે એની તો ખબરે ન પડે. જેને આપણે કેવળ સાચું માનતા હોઈએ તે આપણી બુદ્ધિ અને માન્યતાની અપેક્ષાએ સાચું હોય છે. અને માન્યતા સ્થિર છે એમ કોણે સિદ્ધ કર્યું છે? આપણો અનુભવ જ એની વિરુદ્ધ છે.

પાંચ હજાર ફૂટ પૂરા થયા, લગભગ એક માઈલ; અને એ પડની ખાણમાં અમે પ્રવેશ કર્યો. ખૂબ બફારો થશે એમ મેં માન્યું હતું, પણ ઉપરથી સરસ ઠંડો પવન આવતો હતો. એટલે પ્રમાણમાં અંદરનું વાતાવરણ ઠીક હતું. અમે અંદર ચાલવા મંડ્યા. ખૂબ ચાલ્યા. પથરા ભરીભરીને લઈ જનાર ટોલીના પાટા ઓળંગવા પડતા. જ્યાં ત્યાં મજૂરો જોવાને મળતા, જાણે ભૂતસૃષ્ટિ ઊભરાઈ હોય! આવે ઠેકાણે માણસ એકલો આવે જ શાને? અને આવે તો ગાંડો નહીં થઈ જાય? પણ ટેવથી માણસ શું ન કરી શકે?

અંદર કેટલાયે રસ્તાઓ છે, રસ્તાના ફાંટા છે; જ્યાં નવું ખોદાણ થતું હોય ત્યાં ઉપરની માટી માથે ન પડે અને માણસ દટાઈ ન જાય એટલા માટે કેટલીયે સાવચેતી રાખેલી છે. છતાં દર વરસે સેંકડો લોકો અકસ્માતથી મરે જ છે. અંદર ખૂબ ખૂબ આઘે ગયા, ત્યાં યંત્રનો ભારે અવાજ સંભળાયો. પાસે જઈને જોયું તો એક યંત્ર પથરા સાથે ઝઝૂમી રહ્યું છે.

સોનાના પથરા પીળા નથી હોતા, પણ મકાન બાંધવા માટે કે કપડાં ધોવા માટે જે રાખના રંગના અને ધોળા કાબરચીતરા પથરા હોય છે તેવા જ હોય છે. એવા પથરાનાં પડ પૃથ્વીના પેટમાં માઈલો સુધી ફેલાયેલાં હોય છે. એ પથરા ત્યાંથી તોડીને ઉપર લઈ જવામાં આવે છે. પૃથ્વીના પેટમાં આમ ઊંડે ઊતરી અંદર મોટા શહેરની પેઠે અસંખ્ય રસ્તાઓ ખોદી, વીજળીની મદદથી પૃથ્વીનાં આંતરડાંના કકડા માણસ તોડી કાઢે અને એમાંથી ચળકતી પીળી મુલાયમ પણ ભારે રેતીના કણ જીવને જોખમે ભેગા કરે, અને એને માટે અંતે મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રો લડે એ ચિત્ર નજર આગળ ખડું થતાં, માણસની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શક્તિ તેમ જ પામરતા કેટલાં અમર્યાદ છે એ સ્પષ્ટ થયું. સરવાળે એ તુચ્છ કોટિમાં જ હું જન્મ્યો છું એ ખ્યાલથી આખી માણસજાત સાથે પોતાની જાત ઉપર પણ મનમાં તિરસ્કાર છૂટ્યો.

સોનું આખરે શી ચીજ છે? એ કંઈ અનાજ નથી કે ખાઈને પેટ ભરાય; એ કંઈ ફૂલ નથી કે સૂંઘીને મન પ્રસન્ન થાય; એ કંઈ ફળ નથી કે એના રસથી ધરાઈએ; એ કંઈ રૂ કે ઊન કે રેશમ નથી કે એનાં કપડાં બનાવી શરીરનું રક્ષણ કરીએ; એ કંઇ લાકડાં કે લોઢું નથી કે એમાંથી નિત્યના વ્યવહારની અનેક વસ્તુઓ તૈયાર કરી લઈએ; અરે એ તમાકુ કે અફીણ પણ નથી કે જેના કેફમાં દુનિયાનું દુઃખ ભૂલી જઈએ. અને એ ઝેર પણ નથી કે જેને ખાઈને એક ભવમાંથી તો મુક્ત થઈએ.

છતાં એ ઝેર નથી એમ કેમ કહેવાય? માણસનો પરસ્પર વિશ્વાસ, પ્રેમ અને આદર એ નષ્ટ કરે છે. માણસની ધર્મબુદ્ધિનો એ નાશ કરે છે. પવિત્રમાં પવિત્ર સંબંધ પણ એક ક્ષણમાં એ તોડે છે. અને એ નશાની ચીજ નથી એમ પણ કેમ કહેવાય? એ પેટમાં નથી જતી એટલા માટે? એનો નશો તો માણસનું આખું જીવન બગાડી દે છે. મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રોને એ સ્વાતંત્ર્યનાશક પ્રવૃત્તિમાં ઉતારે છે.

સોનું એ મોટામાં મોટો અનર્થ છે.

૧૯૨૭

૮

ફરી કોલર

સોનાની ખાણ જોવા માટે આપણે પૃથ્વીના પેટાળમાં જવાના છીએ, એ ખ્યાલથી ૧૯૨૭માં જે ઉત્સુકતા અને રોમાંચકારી રહસ્યભાવના મનમાં પેદા થઈ હતી તે બીજી વાર મનમાં ઊઠે એ વાત અશક્ય હતી. જેમ ઈંડું એક જ વાર ભાંગી શકે છે તેમ જ અજ્ઞાતનું કાવ્ય એક જ વાર અનુભવી શકાય છે.

ગુજરાતમાં રેલસંકટે હાહાકાર કર્યો હતો અને એ જ અરસામાં મારા હૃદયમાં જીવનના કેટલાક અસાધારણ પ્રશ્નોએ કોલાહલ મચાવ્યો હતો. પરિણામે ઓરડી છોડીને પૂજ્ય બાપુજીને મળવા હું બેંગલોર ગયો. પૂજ્ય બાપુજીની તબિયત સારી ન હતી. જેલયાત્રાનાં મૂળ છ વરસ પૂરાં થાય એટલે પોતાની જીવનયાત્રા પણ પૂરી થવાની છે એવો કાંઈક વિચિત્ર ખ્યાલ લઈને પૂ. બાપુજી બેઠા હતા એની પણ ગમગીની ઘણાના મનમાં હતી. એવે પ્રસંગે અવ્યવસ્થિત ચિત્તે અમે મૈસૂરમાં મુસાફરી કરતા હતાં, એ અરસામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેવદાસ ગાંધીના ઉત્સાહને કારણે જ અમે કોલરની સોનાની ખાણો પહેલી વાર જોવા ગયાં.

બીજી વાર સોનાની ખાણો જોવા ગયાં તે ૧૯૩૬ની સાલમાં. પૂજ્ય બાપુજી શ્રી વલ્લભભાઈને લઈને મૈસૂર રાજ્યમાં નંદીની ટેકરી ઉપર રહ્યા હતા. ઉનાળો પૂરો થવા આવ્યો હતો. નંદી ઉપર બને તેટલું વધારેમાં વધારે રહેવું અને ઠંડી હવાનો પૂરતો લાભ લેવો એ નિશ્ચયથી અમે ત્યાં રહ્યાં હતાં.* આખરે જ્યારે નંદી પર તોફાન થવા લાગ્યું અને વીજળીને લીધે ઘરના દીવાના પોટા પણ ફૂટવા લાગ્યા ત્યારે અમે નીચે ઊતર્યાં અને બેંગલોર જતાં પહેલાં 'હાઉક' કરીને સોનાની ખાણો જોઈને આગળ દોડ્યાં. તે વખતે અમારી સાથે બીજાં અજાણ્યાં ભાઈ બહેનો હતાં. યાત્રીદલમાં જ્યારે અજાણ્યા લોકો સાથે હોય છે ત્યારે યાત્રાનો અર્ધો આનંદ માર્યો જાય છે.

આ બીજી વખતે અંદર લઈ જનારી અમારી ઓરડી અથવા પારણું પહેલાં જેટલા વેગથી ઊતરતું ન હતું પણ આ વખતે એક લાભ વિશેષ થયો. પથરાના ભૂકામાંથી એક વાર સોનું ધોઈ કાઢ્યા પછી એ જ ધૂળમાં બચી ગયેલું તમામ સોનું સાયનાઈડ (cyanide)ના પ્રયોગથી પ્રવાહી બનાવવાની યુક્તિ આ વખતે મેં ઉત્તમ રીતે સમજી લીધી હતી.

* * *

સોનાની ખાણો જોવાનો હમણાં હમણાંમાં આ મારે માટે ત્રીજો વારો હતો. સાથે ચિ. સરોજ ન હોત તો પૃથ્વીના પેટમાંથી પીળી ચળકતી માટી ખેંચી કાઢવાની આ ઘેલછા જોવા પાછળ મેં એક દિવસ ન જ ખર્ચ્યો હોત.

પહેલી જ વાર જોવાના છીએ એ આનંદ તો અનેરો હોય છે. એથી ઊતરતો પણ લગભગ એના જેટલો જ આનંદ માણસને ત્યારે મળે છે જ્યારે એની સાથે એ જ વસ્તુનો નવો અનુભવ કરનાર કોઈ હોય છે. પોતાનું જ્ઞાન, પોતાની માહિતી, અને અનુભવ ઠાલવી દેવાની તક મળે છે ત્યારે એનો આનંદ માણસને ઓછો નથી હોતો. તે ઉપરાંત નવા માણસના ઔત્સુક્યના ભાગીદાર થવામાં પણ સ્વતંત્ર આનંદ હોય છે, જેને કારણે જૂના અનુભવનું વાસીપણું ઘણે ભાગે મટી જાય છે.

પહેલી વાર અમે બેંગલોરથી ટ્રેનમાં ગયા હતા; બીજી વાર નંદીથી કોલર ગયા હતા; આ વખતે બેંગલોરથી મોટર લઈને સોનાની ખાણ સુધી જઈ તે જ દિવસે પાછા આવ્યા. ૬૦ માઈલનો રસ્તો છે, પણ અમે તો જતાં આવતાં મળીને લગભગ ૧૫૦ માઈલ પૂરા કર્યા હતા.

* એ નંદીદુર્ગ વિષેનો પ્રાથમિક લેખ પત્રરૂપે પ્રસિદ્ધ કરેલો છે. ત્યાર પછીના લેખો લખાયા જ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जिष्टैः राह भुज्यताम्। એ ન્યાયે મેં અમારા મેજબાન શ્રીનિવાસ-રાવને એમની નાની છોકરીને અમારી સાથે મોકલવા સૂચવ્યું. પછી ન્યાય ખાતર એના ભાઈને સાથે લેવાનું સૂઝ્યું. અને એ સાથે દયા ખાતર — અથવા કમિશન તરીકે — નાની લલિતાને અમે સાથે લીધી. આમ કન્નડ ભાષા બોલનાર ત્રણ છોકરાંઓ સાથે થવાથી મેં એમની સાથે વાતો ચલાવી મારો કાનડી શબ્દોનો ભંડોળ ઊજળો કર્યો. રસ્તામાં પથરાની ટેકરીઓએ હંપીના માતંગ પર્વતનું સ્મરણ કરાવ્યું, આકાશનાં વાદળાંઓએ નંદીદુર્ગનું સ્મરણ કરાવ્યું અને રસ્તાની બાજુનાં લાંબાં લાંબાં તળાવોએ ઇન્દ્રાયણી નદીની શોભા બતાવી. અને આમ અમે સ્મરણના ભારથી ભારે થઈને સોનાની ખાણો પાસે પહોંચ્યા. જ્યાં જુઓ ત્યાં બામ્બુના ટોપલામાં દીવાસળીની પેટી ખોસીને એવો ટોપલો માથે ચડાવી, હાથમાં કારબાઈડનું ફાનસ રાખી આમતેમ ફરતા મજૂરો નજરે પડ્યા.

સોનાની ખાણોના સરકારી કમિશનર શ્રી દોરાયસ્વામીને અમે થોડીક મહેનતથી શોધી કાઢ્યા. એમની સાથે કોલરના મારવાડી શેઠિયા શ્રી ભૈરવલાલજી પણ હતા. બન્ને ઉપર અમારે વિષે બેંગલોરથી તાર આવેલો હોવાથી તેઓ અમારી રાહ જોતા હતા. મારા ખોરાકની બેચાર વાતો કર્યા વગર છૂટકો ન હતો, એટલે તેટલી વાતો કરી અમે ખાણો જોવા ગયા.

ભૂસ્તર વિદ્યાના જાણકાર લોકોએ નક્કી કર્યું છે કે, અહીં લગભગ ૨૫ ચોરસ માઈલનો ભૂમિભાગ સોનાના પથરાથી ભરેલો છે. એમાંથી ચાર માઈલ જેટલી જમીન કોતરવાનું હમણાં ચાલે છે. એક ખાણ હવે ખૂટવા આવી છે એમ આ લોકો કહેવા જાય છે ત્યાં, ઊંડાણમાંથી એથીયે વધારે સારા પથરા મળી આવે છે. અહીંની ખાણો આખી દુનિયામાં સૌથી ઊંડી મનાય છે. લગભગ ૮૦૦૦ ફૂટ સુધી આ લોકો ગયા છે. અંદર ઊતરવાના મુખ્ય વિવરને અંગ્રેજીમાં shaft — શેફ્ટ કહે છે. એ શેફ્ટમાંથી મોટા પારણામાં બેસીને લોકો અંદર જાય છે. દર વખતે ૩૫ + ૩૫ = ૭૦ માણસો એમાં ભરી નીચે મોકલવામાં આવે છે. એક પારણા સામે બીજું પારણું તોળેલું હોવાથી એક નીચે પહોંચે એટલે બીજું ઉપર આવી જાય છે, અને દરેક પારણામાં ઉપલો અને નીચલો એવા બે મજલા અથવા મેડી હોવાથી દરેક વખતે કુલ ૧૪૦ લોકોના જાન આ વીજળીના યંત્રહાથમાં લટકે છે. એ પારણાં સામસામાં તોળવાથી જોખમ ઘણું ઓછું હોય છે અને પારણાંનો વેગ ફાવે તેમ કાબૂમાં રાખી શકાય છે.

આ ખાણો પરત્વે કામ કરનાર ૨૦–૨૫ હજાર કુલીઓમાંથી ૧૨–૧૫ હજાર કુલીઓ પૃથ્વીના પેટમાં અહિરાવણ મહિરાવણની પેઠે કામ કરતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોવાથી અને એમને અંદર લઈ જવામાં મિનિટ મિનિટની વાર થાય તોયે સેંકડો રૂપિયાનું નુકસાન થતું હોવાથી મજૂરોને વીજળીવેગે અંદર મૂકવા અને વીજળીવેગે બહાર કાઢવા એની પાછળ મનુષ્યબુદ્ધિ ઠીક ઠીક ખરચાઈ છે. કોઈ પણ રીતે અકસ્માત ન થાય એને માટે અહીં એટલી બધી યુક્તિઓ રચાઈ છે કે માણસના જીવનની કિંમત અહીં સહુથી વધારે લેખાય છે એમ ખાતરી થયા વગર રહેતી નથી. હજારો રૂપિયાનું નુકસાન ભલે થાઓ, પણ એકે માણસનો જાન જોખમમાં ન આવો, એ સૂત્રથી અહીં કામ ચાલે છે. છતાં સેંકડે બેચાર લોકો જોખમમાં આવી જ જાય છે. આ વરસે—એટલે કે છેલ્લા થોડાક મહિનામાં પૃથ્વીના પેટમાં ઊતરતાં ઊતરતાં ૩૦–૪૦ સ્વર્ગે પહોંચ્યાનું શ્રી દોરાયસ્વામીએ કહ્યું. અમે જ્યારે અફસોસ જાહેર કર્યો ત્યારે તેઓ કહે, "પૃષ્ઠભાગ પરની ખુલ્લી દુનિયામાં જીવન જેટલું જોખમમાં છે તેટલું અંદર નથી. અંદર જ્યાં બે ટકા જોખમ છે ત્યાં ઉપરની તમારી દુનિયામાં ૪ ટકા જોખમ છે. રેલ તળે કે મોટર તળે આવીને લોકો ચગદાઈ જાય છે, વહાણો ડૂબે છે, ઘરો તૂટી પડે છે, ઇત્યાદિ જોખમો શું ઓછાં છે? એના પ્રમાણમાં અંદરનું જોખમ ઘણું ઓછું છે. ધરતીકંપનું જોખમ પણ ઉપર જેટલું છે તેટલું અંદર નથી જ. ઉપર જેમ ઘરો ઢગલો થઈ જાય છે તેવું જોખમ તો અહીં છે જ નહીં."

આ સાંભળ્યા પછી મને થયું કે ખરું જોતાં માણસે અંદરથી બહાર નીકળતાં ડરવું જોઈએ કે હવે આપણે ઓછા સલામત છીએ. આખો જન્મારો વહાણમાં ગાળનારા લોકો પણ જમીન પર ચાલતાં ગભરાટથી ચાલે છે અને પોતાને ઓછા સલામત માને છે એમ પણ મેં ક્યાંક વાંચ્યું છે.

શ્રી દોરાયસ્વામીએ કહ્યું કે આપણે ઉપરનું જોવાનું બધું જોઈ લઈએ; સાથેનાં છોકરાંઓને પણ એમાં મઝા પડશે અને પછી અંદર જઈશું. હું જાણતો હતો કે કાયદા પ્રમાણે નાનાં બાળકોને અંદર નથી લઈ જવા દેતા, એટલે મેં જયમ્માને અને ચંદ્રશેખરને તેમ જ નાની લલિતાને એ બધું સમજાવીને અંદર આવવાની હઠ ન કરવાની અને ન રોવાની શરતે જ સાથે લીધાં હતાં. અંદર ઊતરતાં પહેલાં દરેક જણને લખત કરી આપવું પડે છે કે પોતે પોતાને જોખમે અંદર જાય છે, અને જો કંઈક અકસ્માત થાય તો તેની જુમ્મેદારી પોતાની જ છે, કંપનીની કે સરકારની નથી. જેઓ આવું લખત લખી આપવાની ઉંમરનાં નથી હોતાં તેમને અંદર લઈ જવાની મનાઈ છે. મેં જોયું છે કે કેટલાક લોકો આવું લખત કરી આપતાંવેંત ગંભીર થઈ જાય છે—જાણે પોતે વીરકર્મ કર્યું છે. ફોજમાં ભરતી થતી વખતે પણ માણસને આવી જ બહાદુરીનું ભાન થતું હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે ખાણુમાંથી નીકળી આવતા પથરાથી પ્રારંભ કર્યો. ખાણુમાંથી નીકળતા પથરાઓ મોટાં મોટાં ત્રિકોણી તગારાંમાં ઉપર આણે છે. એ તગારાંને ટ્રૉલી જેવાં પૈડાં હોવાથી ખાણમાં પણ લઈ જવાતું બહુ સહેલું હોય છે. ઉપર આણેલાં તગારાંની ગાડીઓ ખેંચવાનું કામ બળદો કરે છે. પહેલાં આ વીજળીના સંચાથી થતું, પણ વીજળી કરતાં નન્દીશ્વરની મહેનત સસ્તી નીવડવાથી એ કામ ઉદારતાથી એમને જ સોંપવામાં આવ્યું છે. એકેક તગારામાં ચાર ચાર ટન પથરા ભરેલા હોય છે, એમાંથી બહુ બહુ તો બે તોલા સોનું નીકળે છે.

પથરાઓ ઉપર આવે એટલે પહેલવહેલું કામ જેમનામાં દૈવત એટલે કે સોનું નથી એવા કાળા પથરા વીણી વાણીને ફેંકી દેવાનું. એ બધા પથરા કૂટવા જતાં ખરચ એકદમ વધી જાય. એટલે પ્રથમ એ વીણી કાઢીને પછી જ બાકીના પથરા ખાંડવા મોકલવા એ લાભનું છે એમ માણસે જોયું છે. આને માટે લોઢાનું એક મોટું વલયાકાર મેજ ગોળ ગોળ ફરતું રાખેલું હોય છે. એના પર પથરા આવીને પડતા જાય અને આસપાસ ઊભેલા મજૂરો પથરા વીણતા જાય. ધોળા પથરામાં જ સોનું હોય છે, એટલે એ રાખી લેવામાં આવે છે. આવા કુબેર પથરા ફરી તગારામાં ભરી ભરીને કારખાનામાં પહોંચાડવામાં આવે છે. ત્યાં એમનું સૌથી પહેલું સામાજિક જીવન શરૂ થાય છે. એક મોટા યંત્રના મોઢામાં આ પથરા ચવાઈ જાય છે અને એના ઝીણા ઝીણા કકડા થાય છે. એ કકડા એક મોટા રાક્ષસ સિલીન્ડર-પવાલાના પેટમાં ઓરી દેવામાં આવે છે. ત્યાં એ બધા એકબીજા સાથે ઘસાઈ ઘસાઈ ને અમુક દરજ્જે સુંવાળા થઈ જાય છે. ટીખળી લોકોના સહવાસમાં જેમ ચીડિયા લોકો ઠેકાણે આવે છે તેમ જ અહીંયાં અણિયાળા પથરાનું થાય છે. ભલમનસાઈ કેળવી એટલે છૂટચા એવું તો દુનિયામાં છે જ નહીં. ભલા છે એટલા માટે તે કુટાય છે.

આ કૂટવાની ક્રિયા જોઈ ને ખરેખર દયા આવે છે. દરેક ખાંડણીમાં લોઢાનાં જબરદસ્ત ચારચાર સાંબેલાંઓ વારાફરતી કૂટતાં જાય છે, અને જેમ જેમ કૂટે છે તેમ તેમ પોતે પોતાની આસપાસ ગોળગોળ ફરે છે — જાણે चक्रं भ्रमति मस्तके. એ સાંબેલાં પથરા ખાંડી ખાંડીને તેનો એવો તો ભૂકો કરી નાખે છે કે એ ઝીણી રેતી પાણીમાં ભળી પ્રવાહી થતાં વાર લાગતી નથી.

હવે આ પ્રવાહી રેતી પાસેથી સોનાના કણ માગી લેવા એ જ મુખ્ય કામ છે. જૂના વખતમાં ઘેટાંબકરાંને મારીને એની વાળ સાથેની ચામડી ફેલાવી એના પરથી પેલી સોનાની રેતીવાળું પાણી વહેવડાવતા હતા. સોનાના કણ ભારે હોવાથી ચામડાના વાળમાં ભરાઈ જતા અને બાકીની રેતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાણીના પ્રવાહથી તણાઈ જતી. દોરાયસ્વામીએ કહ્યું કે ગ્રીક લોકકથામાં Golden Fleeceની વાત આવે છે તેનું કારણ આ જ છે (fleece એટલે વાળવાળું ચામડું). એના રંગ પરથી એને એ નામ મળ્યું છે એમ હું માનતો; હવે ખબર પડી કે કંજૂસની પેઠે સોનાના કણને એ પકડી રાખે છે એટલા ખાતર એને એ નામ મળ્યું છે. ખેર.

હવે આ કેશાળ ચામડાં વાપરવાને બદલે ઊનની કંબલ વપરાય છે. એમાં સોનાના જે કણ ભરાય છે તે બધા એક ચોરસ તપેલામાં ખંખેરાય છે અને પછી એ તપેલાનું પાણી એક ત્રાંબાના પતરા ઉપર થઈ વહેવડાવે છે. ત્રાંબાના પતરાને પારાનો પુટ આપેલો હોવાથી એને સોનાચાંદીની કકડીને ભૂખ લાગેલી હોય છે. સોનાના કણવાળું પાણી એ પતરા ઉપર થઈને જ્યારે વહેવા માંડે છે ત્યારે પારો એ બધા કણ પકડી રાખે છે. પછી એ બધો પારો ભેગો કરીને ગરમ કરવામાં આવે છે. એટલે પારો અલગ અને સોનું અલગ એમ થઈ જાય છે. પેટમાંથી પારો નીકળી જવાથી સોનાનાં કણ વાદળી જેવાં થઈ જાય છે. એ વાદળીઓ ફરી ઓગાળી સોનાનો તપ્ત રસ બનાવે છે અને પછી એની ઈંટો બનાવી મુંબઈ મોકલવામાં આવે છે. ખાણમાંથી નીકળેલા પથરાનું વજન કર્યા પછી જ તે કારખાનામાં મોકલવામાં આવે છે. એ વજન પરથી કુલ સોનું કેટલું નીકળશે એનો અંદાજ કાઢવામાં આવે છે. ઘણું કરીને એ અંદાજ સાચો પડે છે. જો ભારે ફેર પડે તો પછી પૂછવું જ શું? આખા કારખાનામાં ભારે હાહાકાર થઈ જાય છે, અને ભૂલ ક્યાં છે, ચોરી ક્યાં છે એ બધાંની તપાસ થાય છે. કારખાનામાં ફરતાં ફરતાં દોરાયસ્વામી કહે, અહીં દરેક માણસ કેવળ પોતાને શાહુકાર સમજે છે, બાકી બધાની ચોરની પેઠે તપાસ લેવામાં આવે છે. (સોનાની ખાણ જોયા વગર શ્રીશંકરાચાર્યે લખ્યું હતું पुत्राद् अपि धनभाजां भीतिः)

પથરાના પેટમાંથી સોનું છીનવી લીધા પછી બાકીનો ભૂકો ડૂચો સમજી ફેંકી દેવામાં આવે છે. એની મોટી મોટી ટેકરીઓ ચારે કોર ખડકેલી જોવામાં આવે છે. આ રેતી નથી આવતી સિમેંટ બનાવવાના કામમાં કે નથી આવતી કાચ બનાવવાના કામમાં. બિચારી રેતી પોતાના ઉપયોગ કરનાર ભવિષ્યના માનવીની રાહ જોતી અહીં શલ્યા થયેલી અહલ્યાની પેઠે તપસ્યા કરે છે.

વચમાં માણસને સૂઝી આવ્યું કે આ રેતીમાંથી કેવળ ૯૮ ટકા સોનું જ આપણે કાઢી શક્યા છીએ. બે ટકા સોનું કંબલના સકંજામાંથી છટકી રેતીમાં જ રહી જાય છે. માણસ સોનાનો દાસ થઈ શકે: પણ સોનાથી આવી રીતે એ છેતરાય એમ તો નથી જ. એણે એ રેતીના ઢગલા ફરી પાણીમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પલાળી એમાં સાયનાઈડ (cyanide) નાખી સોનું પ્રવાહી બનાવી દીધું, અને એ રીતે રેતી પાસેથી સોનું છીનવી લીધું. હવે આ પાણી ફિલ્ટર કરી, જસતનાં પાતળાં પાતળાં છોલણો પર રેડી દેશે. કમજાત સાયનાઇડને જસત મળે કે એ તરત સોનું છોડી દઈ જસતને વળગે છે. અને આમ સોનાનો કાળો ઢગલો નોખો મળી આવે છે. સાયનાઈડ કહેશે જસતની ખૂબી તમે શું જાણો? એની આગળ સોનાનો સહવાસ ધૂલ છે. खरेखर तत् तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियोजनः સોનું મોઘું અને જસત સસ્તું એ તો માણસે જ ઠરાવ્યું છે ના? ગાયને માણસના બાળક કરતાં પોતાના વાછરડાને ચાટવામાં વધારે સંતોષ મળે છે.

હવે આ સાયનાઈડે ફેંકી દીધેલું સોનું ગરમ કરવાથી સુવર્ણવર્ણ સોનું છતું થાય છે. અને એ જોઈને મહેનતુ માણસ રાજી રાજી થાય છે. પારાની મદદથી જ્યારે સોનું ભેગું કરાય છે ત્યારે એમાં સોના સાથે ચાંદી પણ ભળી જાય છે. પારો ગમે તેટલો ગુણગ્રાહી હોય, તોયે એ કાંઈક colour blind છે. સોનું કયું અને ચાંદી કઈ એ ભેદ એ ન સમજે. તેથી અહીં-ની ખાણમાંથી તૈયાર કરેલા સોનામાં દસ ટકા જેટલી ચાંદી હોય છે. એ નોખી પાડવાનું કામ અહીં નથી થતું.

શનિવાર હોવાથી અમે સોનાનું દર્શન ન કરી શક્યા. પહેલી વાર જ્યારે અમે ગયેલા ત્યારે સોનાની એક ઈંટ જોવા પામ્યા હતા. એક ઈંટની કિંમત લાખ સવા લાખ રૂપિયા જેટલી થાય છે. ઈંટની તિજોરીને બે તાળાં હતાં. દરેક તાળાની કૂંચી જુદા જુદા બે ગોરા અમલદાર પાસે હતી. એ બે અમલદારો જ્યારે પોતપોતાની કચેરીમાંથી આવ્યા ત્યારે તિજોરી ખોલાઈ, અને અંદરની એક ઈંટ ટેબલ પર મુકાઈ. મુખ્ય વ્યવસ્થાપકે અમને કહ્યું, 'જો એક હાથે આ ઈંટ ઊંચકી શકો તો તમને એ બક્ષિશ આપીએ.' બધાએ પ્રયત્ન કર્યો, કોઈ ન ફાવ્યું. બે હાથે પણ ભાર સહેલો લાગતો ન હતો. અમે બીજી વાર ગયાં ત્યારે એથીયે વધારે આકર્ષક દૃશ્ય અમે જોવા પામ્યાં હતાં. આઠ દિવસનું સોનું ભઠ્ઠીમાં નાખી એની ઈંટ બનાવવાની તૈયારી હતી અને અમે ત્યાં પહોંચ્યાં. મોટી કુલડીમાં ધગધગતું સોનું આખી માનવ-જાતને શાપ આપતું હતું. ચાર મજૂરોએ લાંબા લાંબા હાથા વતી એને ઊંચકીને ઈંટ બનાવવાના ચોરસ પડિયામાં એ રસ રેડી દીધો અને એના ઉપર ઠંડું પાણી રેડી દીધું. ઈંટ ઝટ નીકળી આવે એટલા માટે પડિયો ઉપરથી પહોળો અને નીચેથી કંઈક સાંકડો બનાવેલો હોય છે, તેથી ઈંટ પણ એવો જ આકાર ધારણ કરે છે. ઈંટ પકડવાની આટલી સારી સગવડ હોવાના કારણે મેં માન્યું હતું કે આપણે એને જોરથી પકડી ઊંચકી શકીશું,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ એ તો મિથ્યા પ્રયત્ન નીવડ્યો. આવી ઈંટ પકડતાં ફાવે, પણ ઊંચકવાની વાત તો ન્યારી જ છે.

રેતીમાંથી સાયનાઇડની મદદથી બધું સોનું પાણીમાં લઈ લેવાની ક્રિયા અટપટી છે. પાણી અને રેતી ભેગાં થયાં હોય ત્યારે એ વાસણોમાં નીચેથી હવાના પરપોટા છોડી રેતી પાણીમાં ભારે ખળભળાટ પેદા કરે છે. આ વાસણો ઊંચા ઊંચા ટાવર જેવાં હોય છે અને એમને નામ મળ્યું છે agitators—ચળવળિયા. મેં દોરાયસ્વામીને પૂછ્યું કે, 'આ એજીટેટર સામે તમે રાજદ્રોહનો આરોપ નથી મૂકતા? એમને હદપાર નથી કરતા? એમને માટે કંઈ સજા છે?' દોરાયસ્વામી કહે, 'ઊલટું જો એ લોકો બરાબર એજીટેશન ન કરે તો જ મારે એમને સજા કરવી પડે છે. પછી હું એમની દયા નથી ખાતો.' મોટા મોટા હોજમાં એ પાણી ગોળ ગોળ ફરે છે. જાણે માથે ચક્કર આવતાં હોય.

પથરાઓને થતું હશે કે શો અમારો ગુનો? પેટમાં થોડીક પીળી માટી રહી ગઈ એટલા ખાતર કેટલી બધી યંત્રણા અમારે વેઠવી પડે છે. અમને આની ખબર હોત તો અમે ભગવાનને કહ્યું હોત કે દયા કરીને આ સોનાની બલા અમને વળગાડ નહીં.

કહે છે કે નાદિરશાહ જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે શાહ શુજા પાસેથી કોહિનૂર હીરો પડાવવાની ખાતર એણે એ બાદશાહને અમાનુષ રીતે રિબાવવાની હદ કરી. માણસ માણસને રિબાવે ત્યારે આપણે એને નૃશંસ, ઘાતકી, નરાધમ કહીએ છીએ. પણ માણસ સોનાના પથરાને, સુગંધી ફૂલોને, અથવા ધૂપને કૂટે, ઉબાળે અથવા બાળે ત્યારે કેમ કોઈ ને એનું કશું જ લાગતું નથી!

પૃથ્વીના પેટમાં સીધા ઊતરી દર ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ ફૂટને આંતરે આડાંઅવળાં કોતરો ખણી કાઢી માણસ પૃથ્વીનાં આંતરડાં ખાઈ જાય છે અને કહે છે કે માણસની એ બહાદુરી છે, કુદરત ઉપરનો વિજય છે. અને આમ કરતાં માણસ જેવો માણસ પોતાના જ ભાઈઓને રોજના આઠ આનાની લાલચ બતાવી પૃથ્વીના પેટમાં મોકલી દે છે, અને ત્યાં જો કોઈના હાથ તૂટી જાય, માથું ભાંગી જાય, કોઈના પ્રાણ જાય અથવા એથી ભૂંડું કોઈનું ભેજું ચસકી જાય તો માણસ ટાઢે પેટે માને છે કે આ પ્રમાણ ભારે ન ગણાય! ખરેખર ડાહી ગણાતી માણસજાતનું જ ભેજું ચસકી ગયું છે, એટલે આવી નારકી પ્રવૃત્તિ એને સૂઝે છે. અકળાયેલા કવિએ પ્રાચીન કાળમાં જ ચીસ પાડી હતી: આ સોનાની ખાતર માણસો શાં શાં પાપો નથી કરતા?

स्वापतेय कृते मर्त्याः किं किं पापं न कुर्वते?*

* स्वापतेय એટલે સોનું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

સંન્યાસીઓને માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે એમણે સોનાચાંદીને સ્પર્શ સરખો પણ ન કરવો જોઈએ. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના કમંડલને ચાંદીની નાનકડી ભૂંગળી હતી એટલા પરથી સનાતનીઓએ એમના વિષે કેટલુંયે લખ્યું છે! કાન્તા અને કનક એ કળિયુગની મૂડી છે, અધઃપાતનાં સાધનો છે એમ જ્યાં-ત્યાં ગવાયું છે. સ્ત્રી એ જ પાપનું મૂળ છે, કનકમાંથી જ લોભ પેદા થાય છે એમ પણ ઘણા લોકોએ પ્રામાણિકપણે નોંધી રાખ્યું છે. પણ મને એ દૃષ્ટિ કોઈ કાળે સાચી નથી લાગી. એક જણે પક્ષપાત ટાળવા ખાતર કહ્યું કે કાન્ત ને કાન્તા બન્ને પાપનાં સાધન છે — પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને અધઃપાતનાં બીજ છે. કૅથલિક સાધુઓએ કહ્યું કે આપણો જન્મ જ પાપમાંથી છે, એટલે આ દુનિયામાંથી બચી જવું, આબાદ રીતે નીકળી જવું, એ જ જીવનનું સાર્થક્ય છે. જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું, 'સ્ત્રી પાપનું મૂળ નથી, પણ મનના વિકારો જ પાપનું મૂળ છે; એ વિકારો ટાળતાં આવડવું જોઈએ.'

લોકોમાં ધનનો લોભ જોઈ અને એ લોભને કારણે લોકોને પોતાનું જીવન નિઃસત્ત્વ અને નીરસ કરતા જોઈ હું અકળાયો છું, છતાં સોના પ્રત્યે અણગમો મનમાં કોઈ કાળે ન હતો. નાનપણમાં મેં કેટલાંય ઘરેણાં વાપર્યાં છે, પણ એમની શોભા તરફ જ હું જોતો. સોનાની સુંવાળપ, એનો રંગ, એનો સૌમ્ય ચળકાટ બધું મને ગમતું; પણ અમુક ચીજ આટલી કિંમતની છે અને હું એનો માલિક છું એવો ભાવ મારા પર સવાર થતો જ નહીં. ચકમકના પાસાદાર પથરા અને હીરામાણેક મારે મન સરખા જ આકર્ષક હતા, આજે પણ એમ જ છે. મફતનાં મળનાર ફૂલોની મારી પાસે જેટલી કદર હતી તેથી હીરામાણેકની વધારે નહીં જ.

હીરાની વીંટી પહેરવાની ઇચ્છા નાનપણમાં ઘણી હતી, પણ તે કોઈ કાળે તૃપ્ત ન થઈ. પછી જ્યારે આકાશના તારાઓ સાથે દોસ્તી થઈ ત્યારે તૃપ્તિ થઈ કે આપણી પાસે આટલા બધા હીરાઓ છે. એ હીરા સાચવવાયે નથી પડતા, અને કોઈ છીનવી પણ નથી લેતા. રાત પડી કે તગમગ તગમગ આવ્યા જ છે. એ જોયા પછી હીરાની વીંટી પહેરવાની ઇચ્છા ધીમે ધીમે મોળી પડી અને અન્તે સવારના તારાની પેઠે અલોપ થઈ. ઉષાના રંગો અને ફૂલોના રંગો ધરાઈને જોયા પછી રંગીન કપડાં પ્રત્યેનું આકર્ષણ કોણ જાણે ક્યાં જતું રહ્યું. આજે જ્યારે બીજાઓ રંગીન કપડાં પહેરે છે ત્યારે હું એમના તરફ ફૂલોની નજરે જોઈ ને ખુશ થાઉં છું અને કંઈક કૃતજ્ઞતા પણ અનુભવું છું કે એમણે મારે માટે સરસ દૃશ્ય રજૂ કર્યું. પણ હું રંગીન કપડાં પહેરીને બીજાઓ માટે પ્રદર્શન બનું એવી ઇચ્છા તો થતી જ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે અભદ્ર ન દેખાઈએ અને ખાસ આકર્ષક પણ ન બનીએ એટલે લોકોનું ઓછામાં ઓછું ધ્યાન ખેંચીશું અને કેવળ માણસ રહી જઈશું એમ જ હમેશાં લાગ્યા કરે છે.

સોનું છે જ સુ-વર્ણ. ચાંદી કરતાં વર્ણે સૌમ્ય, ચળકાટમાં ઓછું આંજી નાખનારું, રણકારમાં વધારે સાત્ત્વિક. કોઈ પણ સોનીને પૂછો, સોનું એટલું તો સૌમ્ય અને કહ્યાગરું હોય છે કે એમાંથી જાતજાતના અલંકાર બનાવતાં એનો ઉત્સાહ ખૂટતો જ નથી. સોનાને જો કીમતી ચીજ ન બનાવી હોત, સોનાના સિક્કાઓ બનાવીને જો મૂલ્યસંગ્રહનું એને સાધન ન બનાવ્યું હોત તો સોનાના આટલા બેહાલ ન થયા હોત. સોનું સડતું નથી, બગડતું નથી, થોડી જગ્યા રોકે છે, સામાન્ય તેજાબની અસરમાં પણ આવતું નથી, વગેરે વગેરે એના જે સદ્ગુણો છે તે જ એને માટે મારક થયા છે. લોભી માણસે પોતાના લોભનું એને પ્રતીક બનાવ્યું. હું સોનું હોત તો આત્મહત્યા કરી ભગવાન પાસે જઈ કહેત કે 'મારો કોઈ એક ગુણ ઓછો કરો, ઉષાની પેઠે મને ક્ષણજીવી બનાવો, કપૂરની પેઠે ઊડી જનાર બનાવો, સાકરની પેઠે ઓગળી જનાર બનાવો, તારાઓની પેઠે અગ્રાહ્ય બનાવો, પણ માણસના હાથમાંથી મને છોડાવો. સત્યયુગની સુવાસ ક્યાં ગઈ? શા માટે મને કલિયુગનું પ્રતીક બનાવી મૂક્યું છે? મને જોઈને માણસની નજર બગડે છે. એની મતિ બગડે છે. ભાઈભાઈઓ મારે માટે આપસમાં લડવા માંડે છે; મને જોઈને સ્થિરતા નાશ પામે છે, મારે નામે રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રો યુદ્ધ કરે છે, સમૃદ્ધિ છતાં દેશમાં દુકાળ પડે છે, સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ચારિત્ર્ય ઉપર નિર્ભર હોવી જોઈએ ત્યાં મને જે ગુલામ કરી રાખે તે સહુથી મોટો એમ લોકો બોલવા માંડે છે. મેં શો ગુનો કર્યો છે, પ્રભો, કે મારી ભલાઈ જ મારી વેરણ થઈ છે!'

કિરીટ–કુંડળધારી હિરણ્મયવપુ ભગવાન જવાબ શો આપે? એટલે સોનું ધરતી માતા પાસે જઈ બોલ્યું, 'ભગવતિ વસુંધરે, દેહિ મે વિવરમ્.' માતાએ પોતાનાં બાળકોને પોતાના હૈયામાં સ્થાન નથી આપ્યું એવું કોઈ કાળે બન્યું છે? સોનાએ વિવરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી લોભી માણસે પૃથ્વીના પેટમાં વિવરો ખોદી ખોદીને ત્યાંથી સોનું બહાર કાઢવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે. એને એ કહે છે સોનાની ખાણ. એ અમે જોઈ આવ્યા એટલે માણસ પ્રાણી કેવું છે એ સમજી શક્યા.

પોતાને ઓળખવો એ જ સૌથી મોટી સાધના છે ને?

જુલાઈ, '૩૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯

નંદીદુર્ગ

[એક પત્ર]

આપણે પૂનામાં ત્રિવેદીસાહેબને ત્યાં મળ્યા એ સારું થયું. જેમને પોતાનું ઘર જ નથી તેમને આખું વિશ્વ પોતાનું ઘર બની જાય છે. हें विश्वचि माझे घर। ऐसी जयाची मति स्थिर। किं वहुना, हें चराचर। आपणचि झाला ॥ છતાં ત્રિવેદીસાહેબનું ઘર વિશેષ રીતે આપણને કૌટુંબિક વાતાવરણ પૂરું પાડે છે. પૂનેથી હું બેલગામ આવ્યો અને ત્યાથી બેંગલોર. પૂનાથી બેલગામ ટ્રેનમાં ભીડ તોબા હતી. જ્યારે બેલગામથી બેંગલોર લહેર કરતો આવ્યો એમ કહી શકું.

રેલસંકટને વર્ષે બેંગલોર આવ્યો હતો. પણ ત્યારે તો પૂ. બાપુજી નંદીથી ઊતરી કુમારાપાર્કમાં પહોંચી ગયા હતા. એટલે આ બાજુના પ્રદેશનું આ ઘરેણું હું જોવા પામ્યો ન હતો. તને ખબર છે, આપણું કુટુંબ મૂળ કિલ્લેદારનું છે. આપણા પૂર્વજોએ શિવાજીના વખતમાં કિલ્લાઓ લડાવ્યા હશે. એ જ કારણે આપણને પહાડની મુસાફરીનો આટલો શોખ લાગ્યો છે. જ્યારે કોઈ ઊંચી ટેકરી કે જબરદસ્ત પહાડ જોઉં છું ત્યારે એના શિખર ઉપર પહોંચી જવાની ચળ મારા પગને છૂટે છે. એ પહાડ ઊંચો છે અને હું નીચે છું એ સહન જ થતું નથી. પણ આ વૃત્તિ વિજેતાની નથી, જિજ્ઞાસુની છે. જેમ ઉપર જઈએ તેમ વધારે દેખાશે, દૂર દૂરનું દેખાશે અને એટલો આત્મીયભાવ વધશે એ જ એનો આનંદ હોય છે. સ્વદેશભક્તિ એટલે સ્વજનસેવા, સ્વદેશમાં રહેતા તમામ લોકોની સેવા એ હું જાણું છું. છતાં હિંદુસ્તાનની કેવળ ભૂમિ પ્રત્યે મારું સ્વતંત્ર આકર્ષણ ઓછું નથી. મારા દેશનો મોટામાં મોટો ભાગ એકસામટો જ્યારે નજર તળે આવે છે ત્યારે હૈયું ફુલાય છે. રોટલીનું કે લાડુનું મોટું બટકું મોઢામાં નાખવાથી નાનપણમાં તને જે આનંદ આવતો એ જ આનંદ મને આ નાની આંખોમાં સ્વદેશનો મોટો બૂકડો ભરી દેતાં થાય છે. હિમાલયમાં તુંગનાથ ઉપર કે એવા જ બીજા ઊંચા શિખર ઉપર ઊભા રહી સેંકડો માઈલનાં બરફનાં શિખરોનો મેળો જ્યારે જોયો ત્યારે કેટલો આનંદ થયો હતો! સિલોનની દક્ષિણે દેવેન્દ્રમાં, જ્યાં આપણી દુનિયા પૂરી થાય છે ત્યાં, દીપગૃહ ઉપર ચડી ઉત્તરે જ્યારે નાળિયેરનાં ઝાડોનો દરિયો ઊછળતો જોયો ત્યારે એટલો જ આનંદ થયો હતો. દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ઉત્તરે વિશ્વામિત્રની અવનવી સૃષ્ટિનો સાગર — આ બેનું મિલન જોઈ હૃદયસાગરમાં અખાત્રીજ થઈ હોય તો એમાં આશ્ચર્ય શું? નદીનો જ ત્રિવેણી-સંગમ હોય છે એમ નહીં; સાગરોનો પણ એવો સંગમ કલ્પી શકાય છે.

કૂર્ગની રાજધાની મરકારામાં પણ એક એવું જ સ્થાન છે જ્યાં પ્રકૃતિ-માતા સમ્રાજ્ઞીની પેઠે પોતાનો અતુલ વૈભવ પ્રગટ કરે છે. અને સિલોનમાં જ્યારે અનુરાધાપુર પાસે મહેન્દ્રના શિખર ઉપર સંધ્યાકાળે જઈ પહોંચ્યો ત્યારે દૂર દૂરનો પ્રત્યક્ષ પ્રદેશ દેખાયો એમાં આશ્ચર્ય શું? પણ સમ્રાટ અશોક, મહેન્દ્ર અને સંઘમિત્રાના દિવસો સુધીનો આપણો ઇતિહાસ પણ મારી નજર આગળ પ્રત્યક્ષ થયો. જેને હૃદય વિશાળ કરી આ વિશ્વ સાથે એકતા અનુભવવી છે એણે ઉપર અને ઉપર ચડવું જ જોઈએ એમ ધર્મ-રાજા યુધિષ્ઠિર પણ જાણતા હતા. ગિરિઆરોહણ એ પણ જન્મભૂમિની ઉપાસનાની એક ઉત્તમ સાધના છે.

તને થશે કે નંદીનું વર્ણન કરવા જેવું કશું નથી એટલે આમ બીજા પહાડોની જૂની વાતો લખી છે; પણ એવું નથી. કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરતાં પહેલાં એના પૂર્વાચાર્યોનું સ્મરણ કરવું એ સ્વાભાવિક છે અને શાસ્ત્રવિહિત પણ છે. તારી જો અપેક્ષા હોય કે નંદીના આ પહાડનો જૂનો ઇતિહાસ તને હું લખવાનો છું તો તારે નિરાશ થવું જોઈએ. આપણે જાતે સંશોધન તો કરતા નથી. ગૅઝેટિયર મંગાવીએ છીએ અને એમાં જે માહિતી જડે તે જુદી જુદી રીતે લખીએ છીએ. મારે એ નથી કરવું. હું એટલું જ કહીશ કે નંદીનું આખું નામ નંદીદુર્ગ છે. અને પ્રાચીન કાળમાં આ જ સ્થાનનું નામ નંદગિરિ હતું. નંદ એટલે આનંદ. આજે પણ આ પહાડ ઉપર આનંદનો ઢગલો પડેલો છે. આ પહાડની તળેટીમાં નાના મોટા અનેક શિલામાં કોતરેલા નંદી વિરાજમાન છે અને આખો પહાડ પણ મોટા પોઠિયા જેવો જ દેખાય છે. સંસ્કૃત કવિઓને શાબ્દિક સામ્ય ઉપરથી પણ કલ્પના સૂઝે છે. શૃંગ એટલે શિંગડું અને શૃંગ એટલે શિખર; એ ઉપરથી નંદી અને પહાડ બન્ને શૃંગી છે માટે પણ આ પહાડનું નામ નંદને બદલે કોકે નંદી કર્યું હશે. પહાડ તળે ભોગનંદીનું મંદિર છે જ્યારે પહાડ ઉપર યોગનંદીનું મંદિર છે. ભોગ છોડીને માણસ ચડે ત્યારે જ એ યોગારૂઢ થઈ શકે છે!

નંદી સ્ટેશને લગભગ સાડા દસ વાગ્યે પહોંચ્યો. સ્ટેશનથી પહાડ બહુ આકર્ષક નથી લાગતો. મુંડન કરેલો કોઈ સાધુ ઊભો હોય એના માથા જેવો એ પહાડ છે. દૂરથી એ માથા ઉપર મહાદેવના મંદિર જેવું કંઈક દેખાય છે એટલી જ એની શોભા. તળેટી સુધી મને લઈ જવા માટે એક રિક્ષા આવી હતી. પણ માણસ જેવો માણસ ઢોર બની આપણને ખેંચીને લઈ જાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ સ્થિતિ મને પસંદ નહોતી. અને પહાડ ચડતાં પહેલાં બે માઈલ ચાલી નાખવું એ પણ મોટો સવાલ નહીં હોવાથી મેં મારો સામાન રિક્ષામાં મૂકી દીધો અને પગે ચાલવાનું પુણ્ય પોતાનું કર્યું.

પહાડની તળેટીએ તમને જીવતા ઊંચકવા ચાર માણસ તૈયાર જ હોય છે. નેતરની આકર્ષક ખુરશી પણ બેસવા માટે નોતરે છે, છતાં પહાડ ચડવાનો આનંદ મળે અને ખુરશીના અઢી રૂપિયા બચે એમાં બધી બાજુએ લાભ જ હતો. પણ મેં એક ભૂલ કરી. એક સ્વયંસેવક ઉપરથી મારે માટે ફળોનો નાસ્તો લઈ આવ્યો હતો. મેં એ ફળ ધરાઈને ખાધાં. મને થયું કે પહાડ ઉપર એન્જિન ચડે એ પહેલાં એની પાસે કોલસા પાણી પૂરતાં હોવાં જોઈએ. પહાડ ચડનારા અમે ત્રણ ચાર જણા હતા. અમને જતા જોઈ નીચેના ગામડાના એક અજાણ્યા છોકરાને થયું કે ચાલો આપણે પણ સાથે જઈએ. ગાડું જોઈને એની સાથે દોડવાની નિષ્કામવૃત્તિ કેવળ ગ્રામસિંહને જ હોય છે એમ નહીં, માણસમાં પણ આવી સામાજિક વૃત્તિ મૂળથી જ છે. માણસે વિચારપૂર્વક એ કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં મરણ અને પરણ વખતે તો એ દેખા દે છે જ. છોકરાને મેં ઠીક ઠીક નાસ્તો આપ્યો એટલે એણે મારી એક નાનકડી ટોપલી ઉપાડવાનું પસંદ કર્યું. થોડોક ભાર પેટમાં અને થોડોક પીઠ ઉપર એ વ્યવસ્થા એને ફાવતી આવી અને હું બેવડા બોજામાંથી મુક્ત થયો.

નંદી ચડવાના મુખ્ય રસ્તા બે છે. એક જૂનો અને પગથિયાંવાળો, અને બીજો દૂરનો પણ હળવો. અંગ્રેજીમાં એને 'બ્રાઇડલ પાથ' કહે છે. આપણે એને ઘોડરસ્તો અથવા ટટ્ટુરસ્તો કહીશું. પૂ. બાપુજી આ રસ્તે ચાલતા આવ્યા. પાંચ માઈલનો એ રસ્તો પૂરો કરતાં એમને બે કે અઢી કલાક લાગ્યા.

ટૂંકે રસ્તે નીચેથી ઉપર સુધી મોટાં મોટાં પગથિયાં છે. પગથિયા ઉપર પચાસ પચાસને આંતરે આંકડા લખેલા છે. છેક ઉપરના ફાટક આગળ ૧૬૫૦ વંચાય છે. આ આંકડા પગથિયાંના છે કે ફૂટના એ વિષે અમારી વચ્ચે મતભેદ છે. મહાદેવભાઈ માને છે કે એ ફૂટના છે જ્યારે મને લાગે છે કે એ પગથિયાંની સંખ્યા બતાવે છે. વચમાં વચમાં મેં ગણી જોયું ત્યારે બે આંકડા વચ્ચે બરાબર ૫૦ પગથિયાં ગણાયાં. જ્યારે મહાદેવભાઈને બે આંકડા વચ્ચે ૫૩ પગથિયાં જણાયાં. ગેઝેટિયરમાં લખ્યું હશે કે તળેટીથી શિખર ૧૬૫૦ ફૂટ ઊંચું છે, અને તળેટી સમુદ્રની લેવલથી ૩૦૦૦ ફૂટ છે, એટલે આ પહાડ ઊંચાઈમાં અલમોરાની નજીક આવ્યો ગણાય. જેમણે પહાડની મુસાફરી નથી કરી તેમને આ ઊંચાઈની ચર્ચા અને ચીકણાશ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અર્થ વગરની લાગશે. પણ પહાડના રસિયાઓને તો આમાં ક્રિકેટમૅચના સ્કોર કરતાંયે વધારે રસ પડે.

મેં પગથિયાં શરૂ કર્યાં અને પેટમાંનાં ફળોએ વાંધો ઉઠાવ્યો. પેટમાં જમણી બાજુએ દુખવા માંડ્યું. મનમાં બીક પેઠી કે કદાચ રસ્તામાં બેસવું પડે. પણ ઘણી વાર આવી બીક અસ્થાને હોય છે. જે કાચા જીવનો હોય એ જ એને ગણકારે છે. આટલો ઊંચો પહાડ ચડવાનો છે એવો ખ્યાલ મનમાં આણી મારા સાથીઓ ઉતાવળે ચાલવા મંડ્યા. હું એવી ભૂલ કેમ કરું? રસ્તાની ઊંચાઈ અને ચાલવાની ગતિનું પ્રમાણ સાચવવાની કળા મારા હાથમાં અથવા ખરું કહું તો મારા પગમાં આવી ગયેલી છે. મેં તો આસ્તે આસ્તે કદમ દર કદમ ચાલવા માંડ્યું. અને કોઈ પણ ઠેકાણે થાક ખાવા કે વાતો કરવા થોભ્યા વગર ૪૬ મિનિટમાં ટીપુ સુલતાનના ગ્રીષ્મવિહાર ભેગો થયો. કહે છે આ રસ્તો સવા કલાકનો છે. મારી ખાતરી છે કે કોઈ પણ સામાન્ય માણસ મારી ઢબે ચાલે તો ૪૫ મિનિટમાં પહોંચી જ જાય.

બીજી પંદર મિનિટ અને હું ઓકલૅન્ડ્ઝમાં પૂ. બાપુજીને પગે લાગ્યો. હવા સરસ હતી. જેમ જેમ ઉપર ચડીએ તેમ તેમ દૂર દૂરનાં ખેતરો, પહાડો, ગામડાંઓ અને તળાવો દેખાવા લાગ્યાં. લાલ લાલ જમીન અને એમાં ચાંદીના રસ જેવાં ચળકતાં તળાવો! આવું દૃશ્ય ગોઠવવા જઈએ તોયે મુશ્કેલ. અને આ વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં અનેક રસ્તાઓ, માણસની વસ્તીઓ શોધતા શોધતા દૂર દૂર જાય છે. માણસને જો યાત્રાનું પુણ્ય મળતું હોય તો યાત્રા કરાવનાર આ રસ્તાઓનું પુણ્ય કેટલું! દૂર દૂર જનારા અને બે બાજુનાં ઝાડો પરથી વર્તાઈ આવનારા રસ્તાઓ પહાડ ઉપરથી જોઈ કેટલાયે વિવિધ વિચારો મનમાં આવે છે. રસ્તાની ન્યાત વણજારાની છે. પ્રજાઓ વચ્ચે એ સંસ્કૃતિના એલચીનું કામ કરે છે. જંગલોનાં હૃદયો વીંધીને માણસ માટે એને એ ઉઘાડાં કરે છે. દરેક જાતની નિશાનીઓ ભૂંસી નાખનાર રેતીના રણ ઉપર પણ એ વિજય મેળવે છે. આમતેમ વાંકાચૂકા ફરી પહાડોની ખુશામત કરતા એ સાથે ચડી બેસે છે. નદીનાળાં પણ એને રોકી શકતાં નથી. માણસની દુર્દાન્ત પરિવ્રાજક ઇચ્છાશક્તિનો એ પ્રતિનિધિ છે.

નંદીનો રસ્તો સિંહગઢ જેટલો લાંબો કે આકરો નથી એટલે હું એનું લાંબું વર્ણન લખું તો તે પ્રમાણ બહાર થઈ જાય. સિંહગઢને રસ્તે રાત્રે વાઘ પણ મળે; અહીં તો સસલું પણ ન મળે. જે રસ્તે વીજળીના દીવા હોય તેને કોઈ જંગલી રસ્તો કહે ખરા? અહીં તો ઠેકઠેકાણે પાટિયાં ચોડ્યાં છે કે રાજ તરફથી અહીં આટલાં જામફળ વાવ્યાં છે. અહીં આટલાં મોહોગેની છે, આટલાં કરણજી છે ઇત્યાદિ. સર વિશ્વેશ્વરૈયાએ નંદીને શણગારવાનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શરૂ કર્યું અને સર મિરઝા ઇસ્માઇલે તે પૂરું કર્યું. હવે નીચેથી ઉપર સુધી મોટરો આવી જાય એવો રસ્તો કર્યો એટલે થઇ રહ્યું. પછી તો નંદીની શાન્તિ અને સાત્ત્વિકતા આસપાસની ટેકરીઓ ઉપર ભાગી જશે. અને અહીં હોટેલો, મોજમજા અને રેડિયો આવી જશે. મુંબઈએ મલબારહિલનું જે કર્યું તે જ બેંગલોર નંદીનું કરી મૂકશે. ભોગલોલુપ માણસને કુદરતી સૌંદર્ય બગાડતાં બરાબર આવડે છે.

થાકયાપાકયા તમે ઉપર આવો એટલે પહેલો આનંદ અહીંની ઝાડી છે. અંદર પેસતાંવેંત ગંભીર રાજપુરુષ ઊભા હોય એવી રીતે જાડાં થડવાળાં યુકેલિપ્ટસનાં ઊંચાં સરલ વૃક્ષોની ઘટા દેખાય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં આ ઝાડો અથવા એમનાં બચ્ચાં કાળજીપૂર્વક વાવેલાં દેખાય છે. વચમાં વચમાં કપૂરનાં ઝાડ પણ છે. ઓરડીમાં આપણે જોયાં હતાં એવાં સરુનાં ઝાડ પણ છે.

દુર્ગની વચ્ચોવચ્ચ એક વિશાળ પુષ્કરિણી છે જેનું નામ અમૃતસરોવર પાડ્યું છે. ચારે બાજુનાં ઊતરતાં પગથિયાં માણસને પાણી તરફ દોડી જઈ હાથ, પગ, માથું અને પેટ ઠંડું કરવાને નોતરે છે. પણ રાજ્ય તરફથી બહુ જ ઉપયોગી અને કડક પ્રબંધો હોવાથી અંદર કોઈ માણસ કે જાનવર ઊતરી શકતું નથી. કાયદાને ન માનનારાં કેટલાંક પાંદડાંઓ પવનની મદદથી અંદર તરવા ઊતરે છે ખરાં, પણ એમને પણ એ લહેર લાંબા વખત સુધી મળતી નથી. આટલું સ્વચ્છ રાખેલું પાણી આરોગ્યપ્રદ હોય છે એ કહેવાની જરૂર ન હોય, છતાં ડૉક્ટરો તરફથી આ પાણીનું દર મહિને રીતસર રાસાયણિક પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે. આજકાલ તો દર પંદર દિવસે થાય છે.

આપણાં તીર્થસ્થાનોમાં પાણી સ્વચ્છ રાખવા વિષે શાસ્ત્રોમાં નિયમો છે પણ આપણે લોકોએ દરેક ઠેકાણે એવો તો બગાડ કર્યો છે કે તીર્થસ્થાન એટલે અનાચાર અને નફટાઈ સાથે મરકીનું પણ એક પિયર થયું છે.

દુર્ગની દક્ષિણે મહાદેવનું મંદિર છે. એમાં મહાદેવની સાથે નંદી, અંબિકા, કાલભૈરવ ઇત્યાદિ અનેક મૂર્તિઓ છે. દેવોની મૂર્તિઓ તો હોય જ. પણ અહીં પહેલવહેલા આવીને વસેલા ઋષિની એક મૂર્તિ પણ છે. ઉષ્માંડ ઋષિ એનું નામ.

પશ્ચિમ તરફ એક કરાડ છે. ટીપુના વખતમાં જેને દેહદંડની સજા કરવી હોય તેને આ કરાડ ઉપરથી ધકેલી દેતા હતા. મહારાષ્ટ્રના દરેક કિલ્લા ઉપર આવું સ્થાન હોય જ છે. આપણે ત્યાં એને કડેલોટ કહે છે. સિંહગઢ પરનો કડેલોટ તેં જોયો છે જ. અહીંના કડેલોટને 'ટીપુઝ ડ્રૉપ' કહે છે. વીજળીની ખુરશીમાં બેસાડી માણસને મારવા કરતાં આ પદ્ધતિ ઓછી ખર્ચાળ અને વધારે માણુસાઈભરી ગણાવી જોઈએ. માણસને હવાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુસાફરી કરવા મોકલી દીધો એટલે હેબતાઈ ને જ એ અધ્ધર મરી જવાનો અને ન મરે તોયે બેભાન તો થવાનો જ. પછી પતકાળાની પેઠે નીચે અથડાયો કે એક ક્ષણમાં ચૂરેચૂરા. પછી તો લાશની વ્યવસ્થા પણ કરવાપણું ન રહે. વાઘ, વરુ, શિયાળવાં, સમડી કેટલાંય એ ઉજાણીનાં ઉમેદવાર.

અમે રોજ સવારસાંજ ખૂબ ફરીએ છીએ. હવા તો મઘમઘ મહેકતી જ હોય. પવન મોટેમોટેથી વાતાવરણનો રિપોર્ટ આપતો હોય. ધોળાં અને લાલ ફૂલ જાણે નશો કર્યો હોય તેમ ડોલતાં હોય અને જાત જાતનાં પંખી-ગાયકો પોતપોતાનો ખાસ આલાપ હવામાં છોડતાં હોય એવે વખતે રખડતાં કોણ થાકે? અને થાકે તોયે ઠેકાણે ઠેકાણે પથરાના બાંકડા 'આવો બાપુ,' 'બેસો બાપુ,' કહીને પંપાળતા હોય.

ના, પંપાળવાનો ખરો ઠેકો તો અહીં સૂરજનાં સોનેરી કિરણોએ લીધો છે. આજકાલ બધે વાદળાં તો હોય જ એટલે સૂરજ ઊગે ત્યારેય સંતાકૂકડી; અને આથમે ત્યારેય એ જ રમત. અને સૂરજનાં કિરણો ફેલાયાં એટલે આસપાસનાં અને દૂર દૂરનાં અસંખ્ય જળાશયો એકાએક ચળકવા માંડે છે. ઘડીકમાં થાય છે કે કલાઈનો રસ ઢોળાયો છે; ઘડીકમાં થાય છે કે આકાશનું ઝુમ્મર તૂટીને એના કકડા વેરાયા છે; ઘડીકમાં થાય છે કે મયાસુરને ઇંદ્રનો રાજમંડપ ઊભો કરવો છે તેની આ પૂર્વતૈયારી છે, અને ઘડીકમાં થાય છે કે લોકો તરફથી થતી હેરાનગતિથી કંટાળીને પૃથ્વીમાતાએ પોતાનું સોનું અને પોતાની ચાંદી બધી જ પેટમાંથી ઓકી કાઢી છે. અથવા વનસ્પતિ-સૃષ્ટિ અને પ્રાણી-સૃષ્ટિની ભૂખનો ખ્યાલ આવતાંવેંત ધરતીએ આ સ્તન્યધારા છોડી છે એમ કેમ ન હોય! ગમે તે હો પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં જળાશય એ અહીંના દૃશ્યની ખાસિયત છે. અને છતાં આ કંઈ બંગાળની ભૂમિની પેઠે દલદલ કે કળણ નથી. આ તો ખાસી ત્રણ હજાર ફૂટ ઊંચી ખડબચડી જમીન છે. અહીં કાદવ ન મળે.

કાલે રાત્રે મોટું તોફાન થયું. પવનના વંટોળિયા ચક્કર ખાવા લાગ્યા. અમે બારીબારણાં બંધ કરી પક્ષીનાં બચ્ચાં માળામાં બેઠાં હોય એમ બેસી ગયાં. એટલામાં કડાડ થઈને વીજળી પડી અને ઘરની અંદરની વીજળીની બધી બત્તીઓ ઓલવાઈ ગઈ. આવે વખતે અંધારાની લહેજત ખરેખર માણવા જેવી હોય છે. અંધારું એ કંઈ દારિદ્ર્ય નથી પણ સમૃદ્ધિ છે. પૃથ્વી કરતાં જેમ આકાશ અનંતગણું મોટું છે, વાણી કરતાં મૌન અનંતગણું મોટું છે, તેમ જ પ્રકાશ કરતાં અંધારું તુલના ન થઈ શકે એટલું વૈભવશાળી છે.

અમાસની રાત્રિએ કરોડો તારાઓ ચળકે છે. છતાં એ બધા મળીને પણ આકાશનું પોલાણ રતીભર પણ ઓછું કરી શકતા નથી. તે જ પ્રમાણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુનિયાની તમામ જ્યોતિઓ મળી ‘બધે અંધારું જ છે,’ એટલું જાહેર કરવા જેટલી પણ શક્તિ ધરાવતી નથી. આખા હિંદુસ્તાનમાં જો ત્રણ ઝાડો હોય તો કોઈ એને વન કે જંગલ કહી ન શકે. એવી જ રીતે આકાશમાં નવલખ તારા મળીને પણ એને કોઈ વસ્તી ન કહી શકે.

અમારી પૂર્વ તરફ સુલતાનપેઠ, નંદી, અને ચિકબળ્ળાપુર આ ત્રણ ગામડાં છે. ત્રણેમાં વીજળીની સગવડ છે. એટલે આકાશના તારાનગરની પેઠે આ ત્રણેય ગામડાં આખી રાત ઝબૂકઝબૂક ઝળકે છે. તારાઓ અને દીવાઓ વચ્ચે પ્રમાણ ન હોય છતાં સામ્ય છે. સૂસવતો પવન અમને બંગલાની અંદર હાંકી ન મોકલત તો હું તો આખી રાત એ બંનેનું ધ્યાન ધરવા જ બેસી જાત.

મે, ’૩૬

૧૦

આંધ્રની સૌંદર્યધાની

બેઝવાડા અથવા બીઝવાડા એ નામનો વીજ — વીજળી સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ એમ મને શાથી લાગ્યું તેની ખબર નથી. જેવું બીજાપુર તેવું જ બીઝવાડા એવો કંઈક ખ્યાલ બંધાયો હશે. તપાસ કરતાં એમ જણાયું કે, પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આનો વિજયવાડા નામથી ઉલ્લેખ છે. એટલે તરત ભેજામાં એક નવો વિચાર આવ્યો અને સરખામણી શરૂ થઈ કે, આંધ્ર અને કર્ણાટક બંનેને જેને વિષે આત્મીયતા જણાય એવું પોતપોતાનું વિજયનગર હતું જ. તેના જેવું જ આ વિજયવાડા હોવું જોઈએ. આજે પણ વિજયવાડા એ જ આંધ્ર પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. કોઈ વિજય મળ્યા પછી તેનું સ્મરણ કાયમ રાખવા માટે વિજયવાડાની સ્થાપના થઈ હશે. પણ શ્રી કાળેશ્વર રાવે કહ્યું (એમના જ આમંત્રણથી હું આજે બેઝવાડા આવ્યો છું), “અર્જુનનું એક નામ વિજય જ છે ને? તે પરથી આ નામ પડ્યું છે. આ જ સ્થળે અર્જુને તપશ્ચર્યા કરી હતી અને કિરાત મહાદેવની સાથે યુદ્ધ કરીને પાશુપત અસ્ત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હતું.” એટલે મારું મન બોલ્યું, “બરાબર, બરાબર. અહીંના મહાદેવને મલ્લિકાર્જુન કહે છે તેમાં અર્જુન નામ આવે છે ખરું.”

એમ જોવા જઈએ તો અર્જુન એ એક ઝાડનું નામ છે. તેની પડખે નાજુક ફૂલ આપનારી મલ્લિકા કેટલી બધી શોભે! પણ જ્યાં નામની પાછળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જૂના ઇતિહાસની શોધ કરવામાં આવે છે ત્યાં એકલા પ્રાકૃતિક કાવ્યથી કોને સંતોષ થવાનો હતો? પાટલિપુત્ર અથવા કુસુમપુર એ શહેરની પાછળ કેવળ ફૂલોનું સૌંદર્ય છે એમ કહીએ તો ઝાડનું જ નામ ધારણ કરનાર બિહારી સમ્રાટ અશોકને પણ સંતોષ થશે ખરો?

સહ્યાદ્રિ પરથી એક જ ભૂસકો મારીને શરાવતીની જેમ પશ્ચિમ સાગરને મળવાને બદલે કૃષ્ણા નદી મહાબળેશ્વરથી પૂર્વ તરફ વળી, અને અનેક નદીઓ પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરતી કરતી પૂર્વ સમુદ્રને જઈને મળી. પોતાના બધા વૈભવ સાથે સમુદ્રને જઈ મળવાની તૈયારી કરતી વખતે તેને થતો સંભ્રમ, અથવા કહો કે હર્ષોન્માદ, આંખ ભરીને જોવા મળે તેટલા માટે બે શહેરો મધ્યયુગમાં તેને કાંઠે આવીને વસ્યાં. એક બાજુએ વિજય-વાડા અને બીજી બાજુએ અમરાવતી. અમરાવતી એ એક જબરદસ્ત અને સમૃદ્ધ વિદ્યાધામ હતું અને વિજયવાડા એક મહાન સામ્રાજ્યનો કારભાર ચલાવનારું પાટનગર હતું. આ બે શહેરો વિશાળ કૃષ્ણાને કાંઠે સામસામે આવેલાં હતાં. તેથી વિદ્યાપીઠ (અમરાવતી)ને પોતાને માટે આવશ્યક એવી અલિપ્તતા પણ મળતી હતી અને રાજધાનીના સાન્નિધ્યનો લાભ પણ મળતો હતો. રાજધાનીને પણ ધર્મ અને વિદ્યાકળાની ઉપાસના કરનારું ધામ પોતાની નજીકમાં જ હોવાથી કર્તૃત્વશાળી લોકોની કદી અછત નહીં પડી હોય. અમરાવતી એટલે ઇંદ્રનગરી અને વિજયવાડા એટલે ઇંદ્રપુત્ર — અર્જુન — ની તપોભૂમિ.

પણ આપણે સૌંદર્યના ધામના વર્ણનની શરૂઆતમાં જ અભ્યાસ-જડ ઐતિહાસિક સંશોધન લાવવાની કશી જરૂર નથી.

મને બેઝવાડાનું સૌથી પ્રથમ દર્શન થયું તે સને ૧૯૨૧ની ઐતિહાસિક મહાસમિતિની બેઠક માટે હું બેઝવાડા આવ્યો હતો તે વખતે. લોકમાન્ય ટિળકની પુણ્યસ્મૃતિને સાક્ષી રાખીને રાષ્ટ્રે આ જ ઠેકાણે સ્વરાજ્યસાધનાને માટે એક કરોડ રૂપિયાનો ફાળો ભેગો કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. ક્રાન્તિ-કારક ચક્ર (રેંટિયો) ચલાવીને આખા દેશને ખાદીથી મઢી દેવાનો સંકલ્પ પણ અહીં કરવામાં આવ્યો હતો. કોઈ પણ મહાસભાના અધિવેશનમાં અગાઉ કદી નહીં આવ્યા હોય એટલા આંધ્ર લોકો દૂર દૂરનાં ગામડાંમાંથી હાથમાં ધ્વજાપતાકા લઈને ભજનો ગાતાં ગાતાં અહીં ભેગા થયા હતા.

બધા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓ કૃષ્ણાના પવિત્ર જળમાં મળસકે સ્નાન કરીને સભામાં આવતા. હિંદના તિરંગી ઝંડાની કલ્પનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આ જ વખતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને આ જ સ્થળે પ્રાપ્ત થયું હતું. લાલ, લીલો અને સફેદ એમ એક પર એક રંગ નક્કી કરીને તે બધા પર રેંટિયાની આકૃતિ હોવી જોઈએ એમ અહીં ગાંધીજીએ સૂચવ્યું હતું. હિંદુઓના લાલ રંગના આધાર પર મુસલમાનોનો લીલો રંગ સુરક્ષિત છે; અને આ બે કોમોની અહિંસાવૃત્તિના આધાર પર બાકીની બધી લઘુમતી કોમો વેરભાવથી મુક્ત અને ભયરહિત છે — એવી મૂળ કલ્પના હતી, અને ગરીબોની એકમાત્ર આશા સમું અહિંસક ઉદ્યોગનું ચક્ર (રેંટિયો) તેની ઉપર શોભતું હતું.

તે પછી મહાસભાએ એક સમિતિ નીમી. અને પાછળથી તેના ઠરાવમાં પણ ફેરફાર કરીને સફેદ રંગને વચ્ચે આણ્યો, લાલ રંગને બદલે કેસરી રંગ પસંદ કર્યો અને કેસરી રંગ બલિદાનનો દ્યોતક છે. લીલો રંગ ફકીરીનો દ્યોતક છે અને સફેદ રંગ નિર્વૈર શાંતિનો દ્યોતક છે એમ ઠરાવ્યું.

છેલ્લાં પચીસ વરસ દરમ્યાન હું કેટલીય વાર બેઝવાડે આવ્યો છું, કેટલીય વાર મેં ભાષણો આપ્યાં છે, પરંતુ કોઈ પણ વખતે કૃષ્ણા માતાનું દર્શન કરવાનું ચૂક્યો નથી. ક્યારેક સંધ્યાસમયે, ક્યારેક સૂરજ માથા પર ધગધગતો હોય તે વખતે તો ક્યારેક આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયેલું હોવાથી બિહામણા લાગતા રાતના દસ વાગ્યાને સમયે હું કૃષ્ણાને દર્શને દોડી ગયો છું.

દરેક ઋતુમાં કૃષ્ણાની અનેરી શોભા અહીં મને દેખાઈ છે. પણ આ વખતે કૃષ્ણાએ જે અદ્ભુત સૌંદર્યનું દર્શન કરાવ્યું તેવું આ પૂર્વે કદી કરાવ્યું હોય એવું યાદ આવતું નથી. ખરા ઉનાળામાં જ્યારે બંધ નીચેનો પ્રવાહ તદ્દન ક્ષીણ થઈ જાય છે, ત્યારે પાણીના કરતાં ખડકો જ આંખને વધારે વળગે છે. અને વર્ષા ઋતુ બરાબર જામી જઈને 'सर्वतः संप्लुतं दके' જેવી સ્થિતિ થાય છે ત્યારે અહીં ખાસ જોવા જેવું કશું જ બાકી રહેતું નથી.

આ વખતે શિયાળાનો 'ધનુર્માસ' ચાલુ છે. ઠંડી માફકસર જ છે. આકાશનાં વાદળાંને જાત જાતનાં નખરાં કરવાનું સૂઝી આવે છે. નદીનું પાત્ર બન્ને કાંઠા સુધી છલોછલ ભરેલું છે. અને છોડી દેવા જેવું એટલું બધું પાણી નદીની પાસે ફાજલ પડેલું છે કે, લોખંડી દરવાજાની નીચે થઈને બહાર નીકળનારું પાણી વ્યાસ તથા વાલ્મીકિની પ્રતિભાની સાથે ટક્કર ઝીલી રહ્યું છે એવો આભાસ થાય છે. ઉપરની બાજુએ આ કાંઠેથી પેલા કાંઠા સુધી ભટજીના પેટ જેવું ફૂલેલું પાણી જાત જાતની હોડીઓને પોતાની સપાટી પર રમાડી રહ્યું છે અને નીચે ભાત ભાતના બંધ (ડિઝાઈન) રચતું રચતું પાણી જાતે જ ઉન્માદક રમતો રમી રહ્યું છે. આનંદનો, દુઃખનો, હર્ષનો અથવા ઉદ્વેગનો ઊભરો પેટમાં જ્યારે સમાતો નથી ત્યારે જેમ માણસ રહી રહીને ઉદ્ગાર કાઢ્યા જ કરે છે અને ગમે તેટલા ઉદ્ગાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાઢે તોપણ બસ થતું નથી, તે જ પ્રમાણે અહીંના પાણીને ઠંડા હિમ જેવા ઊભરા આવતા હતા અને ફાટી ગયેલા ફીણની વક્ર રેખાઓ આખા પૃષ્ઠ ભાગને આરસપહાણના પથ્થરની માફક અબરખની શોભા આપતા હતા.

અહીં પૂર્વે આ કાંઠેથી પેલા કાંઠા સુધી સેંકડો ફૂટ ઊંચી ટેકરીઓનાં શિખરોને જોડી દેનારું એક લોઢાનું લાંબું દોરડું હતું. આટલું મોટું અને આટલું લાંબું દોરડું આટલું બધું ઊંચે તાણીને બાંધેલું જવલ્લે જ જોવા મળે છે. એમ કહેવાય છે કે, ૧૯૨૫ની સાલમાં આકાશમાં ભારે મોટો વંટોળ ઊડ્યો અને પવનના વમળનો વેગ સહન ન થવાથી આ પ્રચંડ દોરડું તૂટી ગયું! હવે એ દોરડાને બદલે તારખાતાએ બંધની નીચેની બાજુએ તારના થાંભલાઓ પર અનેક તારો બાંધેલા જોવામાં આવે છે.

અહીંના સમગ્ર દૃશ્યનું વર્ણન શી રીતે કરવું? માણસના કેવળ હાડપિંજર પરથી જેમ તેના શરીરનું લાવણ્ય તેમ જ યૌવન વ્યક્ત થઈ શકતું નથી, તે જ પ્રમાણે કેવળ શાબ્દિક વિવરણ દ્વારા અહીંના જલરાશિનું અને ટેકરીઓમાં થઈને દોડનારા વારિપ્રવાહનું સૌંદર્ય વ્યક્ત થઈ શકે નહીં. ચારે કોર પ્રસરેલી ઊંચી ઊંચી ટેકરીઓ, તેમની ઉપર ઘૂમટ જેવું વ્યાપેલું આકાશ, આકાશમાં જટાયુનાં પીંછાં જેવાં વીખરાયેલાં વાદળાં અને બધાને વિવિધ પ્રકારે પ્રતિબિંબિત કરનાર કૃષ્ણાના તરંગો — આ બધો આંખનો વિષય છે; જ્યારે શબ્દો બિચારા કણશઃ અને ક્ષણશઃ કલ્પનાને જાગ્રત કરીને કાન વાટે ભેજામાં ચિત્રો પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરનારા રહ્યા! આ બેનો મેળ શી રીતે ખાય?

ઊભરાતા પાણીનો નશો આંખમાં ધારણ કરીને જ અમે પાસેની ટેકરી પર ચડ્યા. એક બાજુએ કંઈક આગળપડતી જગ્યા કબજે કરીને શ્રી મલ્લિકાર્જુન મહાદેવ વિજયવાડાને આશિષ આપી રહ્યા છે અને બીજી બાજુએ ટેકરીની ખોળમાં બનેલા ધરા પાસે માતા કનકદુર્ગા કૃષ્ણાના પ્રવાહની અને વિજયવાડાના માનવસાગરની સૌંદર્યલહરીઓ નિહાળી રહી છે.

ગયાં પચાસ વર્ષમાં બેઝવાડાની વસ્તી કેટલી બધી વધી છે — બેહદ વધી છે એમ જ કહેવાનો હતો — પણ આંધ્ર જ્યારે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બનશે (તેલુગુ ભાષામાં ઇતિહાસને 'ચરિત્ર' અને પ્રાંતને 'રાષ્ટ્ર' કહે છે.) અને બેઝવાડા જ્યારે તેની રાજધાની થશે ત્યારે અહીંની વસ્તી આથી ચાર ગણી વધે તોય નવાઈ નહીં.

આસામ પ્રાંતમાં દાખલ થતાં જ કામાક્ષીની ટેકરી પરથી બ્રહ્મપુત્રાનો વિસ્તાર અને ગોહાટીની થતી ઝાંખીથી મુગ્ધ બનેલા પાશ્ચાત્ય પ્રવાસીઓએ કહ્યું છે કે, આટલું સુંદર દૃશ્ય દુનિયામાં બીજે ક્યાંય ભાગ્યે જ જોવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મળે. મલ્લિકાર્જુન અને કનકગૌરીના મંદિર આગળથી કૃષ્ણાનો બંધ, રેલવેનો પુલ, ટેકરીઓનું સંમેલન, સુધાધવલ હવેલીઓ અને મંદિરોનાં શિખરો જોઈને મનમાં એમ થયું કે કામાક્ષીને જ જઈને પૂછીએ કે, તારી ટેકરી પરનું દૃશ્ય વધારે ભવ્ય છે કે કનકગૌરીની ટેકરી પરથી દેખાતું આ નયનમનોહર દૃશ્ય વધારે મોહક છે?

પાણી, તે પછી ગમે ત્યાં હો, ગમે તેટલું ઓછું હો અથવા અધિક હો, તે જીવતું હોય છે, તેથી પોતાનો ચમત્કાર બનાવ્યા વિના રહેતું નથી. સાપની જેમ માર્ગ કાઢીને દોડનારું ડુંગરનું ઝરણું ભલેને હો, તેને જોતાં-વેંત ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે; કલ્પના શાંત ઝરણાની જેમ વહેવા માંડે છે; અને જેને જરાય ગાતાં નથી આવડતું તે પણ કંઈક ને કંઈક ગણગણવા લાગે છે. તો પછી આવાં અસંખ્ય ઝરણાં, પ્રવાહો, વહેળા, નહેરો અને નદીઓના સમુચ્ચયથી બનેલી અફાટ કૃષ્ણા નદી જ્યારે સાગરને મળવાની તૈયારી કરે છે, ત્યારે તેનું દર્શન સાગરગંભીર થાય તો તેમાં નવાઈ શી? અને તેમાંયે વળી માણસે બંધ બાંધીને પાણીનો ફુગાવો કરેલો હોય ત્યારે તે દેખાવો જોઈને નામદેવની નીચેની લીટીઓ યાદ આવવાની જ:

सुंदरपणाचा अभिमान भारी,
त्यांतूनी गर्भिणी नामा म्हणें!

ગોદાવરીને કાંઠે આવેલું રાજમહેન્દ્રી અને કૃષ્ણાને કાંઠે આવેલું બેઝવાડા, એ બેના સૌંદર્યની આગળ હૂગલી કાંઠે આવેલું કલકત્તા પણ ફીકું જ લાગે છે, અને ગંગાતીરે વસેલી વારાણસી પણ પોતાની પૌરાણિક પવિત્રતાને લીધે જ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી શકે છે. મહીકાંઠાનું ખંભાત જો વિમાન-માંથી જોયું ન હોત તો તેનું સ્મરણ પણ અહીં થાત નહીં. પાસે એકાદ ઊંચી ટેકરી ન હોય તો શહેરનો વિસ્તાર અને તેનો ચહેરો ચિત્ત પર શી રીતે મુદ્રિત થાય?

ઉનાળામાં જ્યારે અહીંની ટેકરીઓ તપી જાય છે ત્યારે બેઝવાડાની ભઠ્ઠી જ બનાવી મૂકે છે. પણ તે માત્ર બે મહિના પૂરતી જ. એપ્રિલ મહિના સુધી પવન વહેતો હોય છે અને જૂનની અધવચમાં વરસાદનાં ઝાપટાં ટેકરીઓને ઠારી દે છે. પણ બેઝવાડાની ખરી શોભા તો દિવાળી પછી જ જોઈ લેવી.

પાણીનો બંધ બાંધવાને લીધે એટલી બધી પ્રચંડ શક્તિ નિર્માણ કરી શકાય તેમ છે કે તદ્દન સોંઘી વીજળી પેદા કરીને બેઝવાડાનું વીજવાડા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બનાવવું તદ્દન સહેલું છે; અને મૈસૂર નજીકની ચામુંડા ટેકરીની જેમ અહીંની ટેકરીઓ ઉપર જો વીજળીના દીવા પ્રગટાવ્યા હોય તો સપ્તરંગી મેઘધનુષની શોભા નિર્માણ કરીને અહીં જ ગંધર્વનગરી અથવા ઐન્દ્રજાલિક અમરાપુરી નિર્માણ કરવી પણ શક્ય છે. અને તેમ થાય તો આ બંધ પરના સરોવરને 'અચ્છોદ'નું નામ આપવાને કોઈ વાંધો નહીં લે.

સાચે જ, બેઝવાડા એ હિંદુસ્તાનનું એક અનેરું સૌન્દર્યસ્થળ છે.

૧૧

કર્ણાટક

કેટલાક પ્રાન્તો વિષે એમ હું ઉદાસીન છું. પણ જ્યારે એ પ્રાન્તમાં જાઉં છું અને ત્યાંના લોકો સાથે મળું છું ત્યારે એ ઉદાસીનતા ઓગળી જાય છે. પણ કેટલાક પ્રાન્તો વિષે તો ત્યાં જાઉં કે ન જાઉં, મનમાં પ્રેમનો ઊભરો હોય જ છે. એમાંનો એક પ્રાન્ત કર્ણાટક છે. આજે વગર વાંકે એના કકડા થઈ ગયા છે એ કારણે હૃદયમાં એને વિશેષ સ્થાન હોય, ત્યાંના લોકો લાભ-હાનિનો ઝાઝો વિચાર ન કરતાં પોતાના ગમા-અણગમાને સ્વાભાવિક રીતે વશ થાય છે એ કારણ પણ હોય, અથવા ત્યાંનું પ્રાકૃતિક દૃશ્ય વિશેષ કાવ્યમય છે એ કારણે હોય, પણ કર્ણાટક વિષે હંમેશાં મનમાં વાત્સલ્યભાવ રહે જ છે.

આમ જોતાં કર્ણાટકના કેટલાક સ્વભાવિક કકડા પડે છે. પશ્ચિમ ગિરિ તળેનો કાનડાનો મુલક સ્વભાવે જુદો છે. ત્યાંની કુદરતનો સ્વભાવ પણ જુદો અને માણસનો પણ જુદો. એ લોકોના સ્વભાવનું વલણ મુંબઈ તરફ, કોંકણ તરફ અને કેરળ તરફ વધારે છે; અને જો વહાણવટાનો ધંધો વધે તો કાઠિયાવાડથી કન્યાકુમારી સુધીનો આખો પ્રદેશ સહેજે એક થઈ જાય. પણ કુદરત કરતાં ભાષા વધારે પ્રભાવશાળી હોય છે. કેવળ ભાષાને કારણે કૂર્ગ જાણે સ્વતંત્ર ભૂમિભાગ છે એમ જ મનમાં થઈ આવે છે. અને રાજ્ય-વ્યવસ્થાને કારણે મૈસૂર પણ અલગ, સ્વતંત્ર પ્રાન્ત હોય એમ મન પર છાપ પડે છે. પણ જ્યારે આપણે તટસ્થ ભાવે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જ્યાં જ્યાં કન્નડ ભાષા બોલાય છે તે તે આખો પ્રદેશ એક હોવો જોઈએ એમ મન સાથે નક્કી થાય છે. કર્ણાટકની સંસ્કૃતિ પડોશી પ્રાંતની સંસ્કૃતિ કરતાં વિશેષ ભિન્ન છે એમ તો નથી લાગતું. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રના લોકો, કર્ણાટકના લોકો અને તામિલનાડના લોકો રહેણીકરણીમાં, રાગદ્વેષમાં અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચહેરામાં પણ સરખા જ લાગે છે. કન્નડ સાહિત્યના કેટલાક પ્રકારો મરાઠીથી જુદા છે. કર્ણાટકી સંગીતમાં પણ હૃદયને જાગ્રત કરવાની ખૂબી ઓર છે એ ખરું, પણ એટલા પરથી આખી સંસ્કૃતિ નોખી છે એમ ન કહેવાય. છતાં હું માનું છું કે જે લોકો એક જ ભાષા બોલે છે તેમનું જીવન સ્વાભાવિક રીતે ઓતપ્રોત થાય જ છે; અને તેથી ભાષાને કારણે જ પોતીકાપણું ઉત્પન્ન થાય છે.

કર્ણાટકમાં રહેતા લોકો એક જાતિના છે, એક ધર્મના છે કે એક વંશના છે એવું તો નથી જ. એક ભાષા હોવા છતાં ધર્મને કારણે, જાતિને કારણે અને રાજ્યતંત્રને કારણે જીવન ઓતપ્રોત થતાં અટકે છે. આ ત્રણે તત્ત્વને દબાવી જ્યારે લોકોનાં સામાજિક જીવન એકત્ર વહેવડાવવાની શક્તિ આવશે ત્યારે જ કન્નડ ભાષા બોલનારા લોકો એકપ્રાણ થઈ જશે.

હિન્દુસ્તાનમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો અને નાની નાની ન્યાતોને લઈ ને પ્રાચીન કાળથી એવી તો સંકુચિત વૃત્તિ રૂઢ થઈ ગઈ છે કે જાતિભેદ સાથે ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ વચ્ચે દ્વેષ આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવ્યો છે. બિચારા રાજા ભતૃહરિએ અકળાઈને કહ્યું, 'જ્યાં જાતિ છે ત્યાં સમાજને બાળી નાખવા માટે બીજા અગ્નિની જરૂર જ શી?'—ज्ञातिश्चेत् अनलेन किम्? —એ જ સંકુચિતતાને કારણે પ્રાન્તીય ભેદ સાથે પ્રાન્તપ્રાન્ત વચ્ચે અદેખાઈનું વાતાવરણ એની મેળે બંધાય છે.

કર્ણાટકને દરદ છે કે એના કકડા થઈ ગયા છે. આખું કર્ણાટક એક ન થાય ત્યાં સુધી કર્ણાટક ચિડાયેલો રહે એ સ્વાભાવિક છે. એ જો પડોશના પ્રાન્તને અકળાવે તો તે દરગુજર કરવાને લાયક છે.

કેવળ ન્યાય ખાતર પણ કર્ણાટકનું એકીકરણ તુરત થવું જોઈએ. પણ દેશ પાસેથી તેમ કરાવવા માટે અખિલ કર્ણાટકનું જાહેર જીવન એક, અખંડ અને સમૃદ્ધ થવું જોઈએ. અખિલ કર્ણાટક જેની અંદર આવી જાય છે એવી અનેક સંસ્થાઓ કર્ણાટકમાં ચાલવી જોઈએ.

જો કોઈ પણ શુભ કામના સિદ્ધ કરવી હોય તો તેને માટે વધારેમાં વધારે લોકોના આશીર્વાદ મળેલા હોય તો સારું. અને એવું કામ જો 'सर्वेषाम् अविरोधेन' થતું હોય તો વિશેષ સારું.

કર્ણાટકની સરહદ ઉપરના અમુક તાલુકાઓ કર્ણાટકમાં ગણાય કે ન ગણાય એ વિષે પડોશના પ્રાન્તોમાં મતભેદ ભલે હોય, પણ કર્ણાટકના એકીકરણ વિષે તો ક્યાંય મતભેદ છે નહીં, કોઈનો વિરોધ છે નહીં.

મંગળૂર અને બળળારી એ બે જિલ્લાઓ સોંપી દેતાં મદ્રાસ પ્રાન્તને કશું દુઃખ થવાનું નથી. કર્ણાટક જો મહારાષ્ટ્રથી નોખું પડે તો મહારાષ્ટ્રીઓને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુઃખ થવાનું નથી. થોડીક કઠણાઈ રહેશે માત્ર નિઝામ રાજ્યના કાનડી ભાષા બોલનારા લોકોના મુલકને. નિઝામ એને છોડવા તૈયાર થશે કે કેમ એ એક મોટો સવાલ છે. મૈસૂર રાજ તો આખું કન્નડ ભાષા બોલે છે, એટલે કર્ણાટકના એકીકરણથી મૈસૂરના લોકોને નુકસાન નથી, પણ વખતે લાભ જ હોય.

કૂર્ગ જેવો નાનકડો ટાપુ કર્ણાટકમાં જ ભળી જાય એ યોગ્ય છે. પણ એ કામ જબરદસ્તીથી ન થવું જોઈએ. કૂર્ગના લોકોની જ્યારે મરજી થાય ત્યારે તેઓ કર્ણાટકમાં ભળી શકે એટલું સહેલું કરી રાખેલું હોવું જોઈએ. મુંબઈવાળું કર્ણાટક, મૈસૂરી કર્ણાટક, કૂર્ગ અને નિઝામ રાજ્યના કન્નડ જિલ્લાઓ, આટલા ચાર સ્વતંત્ર વિભાગ એક ન થાય ત્યાં સુધી કર્ણાટકનું એકીકરણ થયું ન કહેવાય.

અનેક વખતે જુદાં જુદાં કારણે લગભગ આખો કર્ણાટક હું ફર્યો છું. હમણાં હમણાં ધારવાડ જિલ્લો ફર્યો. એ પહેલાં મંગળૂર અને કારકળની આસપાસનો મુલક જોયો. મૈસૂરમાં ઉતાવળે ઉતાવળે ત્રણચાર વાર ફર્યો છું. બેળગાંવ, ધારવાડ તો મારું બાળપણનું વાતાવરણ. બળળારી તરફ બહુ ફર્યો નથી; જોકે હોસ્પેટહંપી જઈ વિજયનગર સામ્રાજ્યના ભગ્નાવશેષ ભગ્ન હૃદયે મેં અવશ્ય જોયા છે. માત્ર નિઝામ કર્ણાટક જોયાં ન કહી શકું.

જ્યારે પૂર્ણ સ્વરાજ થશે અને દેશી રાજાઓના સવાલનો ઉકેલ આવશે ત્યારે જ કર્ણાટકનું સંપૂર્ણ એકીકરણ થશે. ત્યાં સુધી કર્ણાટકે આંતરિક સંગઠન વધાર્યે જ છૂટકો. જ્યાં સુધી ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી મૈસૂર રાજ અને એનું વિશ્વવિદ્યાલય કર્ણાટકની આગેવાની કરી શકશે.

આ તો કર્ણાટક પરત્વેના મારા સામાન્ય વિચારો થયા. પણ મારે આ લેખ કોઈ રાજદ્વારી ઉદ્દેશથી લખવો જ નથી. મારે તો મૈસૂર રાજની મુસાફરીનો થોડોક અહેવાલ રજૂ કરવો છે.

૨

અમે પૂનાથી તા. ૪થી જુલાઈ (૧૯૩૯)ની રાત્રે નીકળ્યાં. મહારાષ્ટ્રમાં સૂતાં અને કર્ણાટકમાં જાગ્યાં એટલે અમારી મુસાફરી ખરી રીતે તા. ૫મી જુલાઈએ શરૂ થઈ એમ કહી શકાય. બેળગાંવ ઊતરવાનું મન ઘણું હતું, પણ વખતને અભાવે તેમ કરી ન શક્યાં. નવ વાગ્યે ધારવાડ પહોંચ્યાં અને કર્ણાટકના વાતાવરણમાં હળી ગયાનો આનંદ થયો. બિહારની પેઠે કર્ણાટકના લોકો પણ દેખાવે સૌમ્ય છે. જ્યાં મતભેદ થાય ત્યાં ચર્ચાના અખાડામાં ઊતરવા કરતાં ગોળ ગોળ વાતો કરી, પોતાનો મતભેદ જણાવવાનું ટાળી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકાય તો ટાળવાનો પ્રયત્ન એ કરવાના. આનો અર્થ એ નથી કે કર્ણાટકનો માણસ બીકણુ છે. પણ એની સજ્જનતા અથવા એની પોતે માનેલી દુરંદેશી એને સ્પષ્ટ થતાં રોકે છે. પણ હું તો કર્ણાટકનો જ રહ્યો. ભાષાની સહેજ મુશ્કેલી હોવા છતાં હું તો લોકોમાં સહેજે ભળી શકું છું.

ઘણે વરસે ધારવાડ આવ્યો, એટલે નાનપણનાં સંસ્મરણો તાજાં થયાં. ૧૮૯૯ના દિવસો હશે. ધારવાડમાં લાઈનબજારમાં અમે રહેતાં હતાં સરકારી હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજી ચોથીમાં હું દાખલ થયો હતો. એ વર્ગના શિક્ષક અને વાતાવરણનાં સંસ્મરણો બહુ સારાં નથી. પછી મારા એક ભાઈ અહીં પ્લેગથી ગુજરી ગયા. સરકારી નિયમ પ્રમાણે અમારે 'પ્લેગ કૅમ્પ'માં જઈ ને રહેવું પડ્યું. ત્યાંનું વાતાવરણ જેલ સાથે પણ ન સરખાવાય. માણસના હાથમાં નર્ક પેદા કરવાની શક્તિ ઈશ્વરે રાખેલી છે તેનો ઉપયોગ અહીં બરાબર કરવામાં આવ્યો હતો. પછી તો અમે શહેર બહાર ઝૂંપડાં બાંધીને રહ્યા. તે વખતે પાણી મેળવવા કૂવેકૂવે જે રખડવું પડતું તેનો ખ્યાલ આવતાં આજે પણ 'હાશ માંડ બચ્યા'ની લાગણી મનમાં પેદા થાય છે.

છતાં ધારવાડ પ્રત્યે તે વખતનો જ ઊંડો પ્રેમ બંધાયો છે. એની સ્વચ્છ ઊંચીનીચી જમીન, જ્યાં ત્યાં છાયા ફેલાવતાં એનાં ઊંચાં ઊંચાં વૃક્ષો, ખૂણે ખૂણે ચળકતાં નાનાં નાનાં તળાવો, મોજાંઓનું અનુકરણ કરતી શહેર બહારની ઉચ્ચાવચ ભૂમિ, મોતીના દાણા જેવી એની જુવાર, મલાઈ જેવું દૂધ, હાથી જેવી ભેંસો, અને રાક્ષસ જેવા કામ કરનારા ત્યાંના મજૂરો તથા વડુરો (ઓડ જેવી કોમ): એ બધું તે વખતથી જ વહાલું વહાલું લાગ્યું છે.

આ ફેરે ધારવાડમાં આવ્યો તે ત્યાંની વર્ધા યોજનાની પ્રગતિ જોવા સારુ. મુંબઈ સરકાર તરફથી વર્ધા યોજનાના શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે એક કેન્દ્ર ધારવાડમાં ચાલે છે. શ્રી તટ્ટી એના મુખ્ય સંચાલક છે. ધારવાડ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી શહેરની હદની અંદર આવેલા એક ગામડામાં એક પ્રાથમિક શાળા ચાલે છે. એને જ નગરપાલિકાએ શિક્ષણાનુભવ લેવા સારુ વર્ધા કેન્દ્રને સોંપી દીધી છે. એ બન્ને કેન્દ્રો અમે જોઈ આવ્યા. પણ ખાસ જોવાલાયક તો હતું નરેન્દ્ર કરીને એક જૂના ગામડાનું કેન્દ્ર. અહીં શ્રી મુધોળકર અને એમના બીજા મિત્રો ભેગા થયા અને એમણે લગભગ ૨૫ શિક્ષકોને એકઠા કરી ત્રણ સાડા ત્રણ મહિનાનું કેન્દ્ર ચલાવ્યું. અહીંનો ઉત્સાહ, અહીંની પ્રગતિ અને રાષ્ટ્રોદ્ધારનું વાતાવરણ જોઈને મને ઘણો સંતોષ થયો.

એમ તો બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર વગેરે પ્રાન્તો પોતપોતાના સંગીત માટે પંકાયેલા છે જ. કર્ણાટક પણ તે જ પ્રમાણે કર્ણાટકી સંગીત માટે મશહૂર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. પણ સામાન્ય મેળાવડામાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ જ્યારે ગાય છે ત્યારે બીજા કોઈ પ્રાન્ત કરતાં કર્ણાટકમાં રાગ-તાલનો ખ્યાલ વધારે જાળવેલો દેખાય છે તેથી તે કર્ણકટુ નથી થતું. ધારવાડમાં બીજી એક વસ્તુ તરફ ધ્યાન ગયું કે કાનડી વક્તાઓ લાંબાં લાંબાં ભાષણ આપી વખત નથી ખાઈ જતા.

ધારવાડનું કામ પૂરું કરી અમે હુબળી પહોંચ્યા. રસ્તાનું સામાન્ય દશ્ય રમણીય હતું. આસપાસની જમીન નથી સપાટ કે નથી ડુંગરાવાળી; તેથી દૂર દૂર સુધી ખેતરો અને બગીચાઓ, ઝાડો અને તળાવો, બધું સ્વચ્છ સુંદર હોય છે અને લાલ પથરાઓ એટલા તો મઝાના હોય છે કે ફરી બાળક થઈને એ ગજવામાં ભરી લેવાનું અને કુમળા કુમળા હોય તે મોઢામાં નાખી ચાવી જવાનું મન થાય છે! એ પથરા છે જ એટલા સુંવાળા.

મારા નાનપણમાં ધારવાડ હુબળીના લોકોને ફૂલોનો બહુ શોખ ન હતો. હમણાં જોઉં છું તો દરેક બંગલાની આસપાસ સારાં સારાં ફૂલઝાડો હોય જ છે, અને કુદરત પણ કશી કંજૂસાઈ વિના લોકોને મોં માગ્યાં ફૂલો દે છે.

હુબળીથી બેંગલોરનો રસ્તો એટલે એક ઊંઘ તાણવાનો સમય. રસ્તામાં સ્ટેશનો આવે છે અને જાય છે, કાનડી ભાષાના જાતજાતના શબ્દો સંભળાય છે, પણ તે અર્ધ જાગૃતિમાં અને સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિલીન થાય છે. આલમોડા પ્રદેશનું 'ષષ્ટિખાત' એવું એક પ્રાચીન નામ છે, કેમ કે એ પ્રદેશમાં સાઠ તળાવો છે. મૈસૂર અને કર્ણાટકના પ્રદેશને મને લાગે છે કે 'લક્ષખાત' કહેવું જોઈએ. અહીં જ્યાં જુઓ ત્યાં, વાંકાંચૂકાં પણ સજ્જનના હૃદય જેવાં પારદર્શક તળાવો જડી જ આવે છે. વરસાદ પડે એટલે પાણી એવું તો લાલ થઈ જાય છે કે આખા હિંદુસ્તાને જો સંન્યાસદીક્ષા લેવાનો નિર્ણય કર્યો હોય તો અહીં એમનાં વસ્ત્રો ગેરુઆ રંગનાં બનાવી શકાય!

જેમ ધારવાડ હુબળી તરફની માટી લાલ છે તેમ બેંગલોરની પણ લાલ છે, તેથી ત્યાંનાં ઘણાંખરાં નાનાંમોટાં ઘરોને લાલ રંગથી જ રંગાવી દે છે. ધોળો રંગ ચડાવ્યો હોય તો એના ઉપર લાલ માટી બેસી એ બગડી જવાનો. એના કરતાં છડેચોક લાલ રંગ જ ચડાવી દેવો એમાં લોકોએ ડહાપણ જોયું. પણ બેંગલોર વિષે મારે એક સ્વતંત્ર લેખ જ લખવો છે, એટલે અહીં અટકી જાઉં છું.

સપ્ટેમ્બર, '૩૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨

ગોમાંતકની એક ઝાંખી

પચીસ વરસ બાદ ગોવાની પુણ્યભૂમિનું મેં ફરી દર્શન કર્યું. મારા પૂર્વજોની એ કર્મભૂમિ હતી, એટલે મારે માટે એ પુણ્યભૂમિ છે જ. પરંતુ ભારતીય ઇતિહાસમાં પણ ગોવાનું મહત્ત્વ અપૂર્વ છે. સનાતની ક્ષત્રિયોએ અને જૈનોએ એની જાહોજલાલી અસાધારણ વધારેલી. બ્રાહ્મણોએ અહીં પોતાની તપસ્યાનો ચમત્કાર દેખાડ્યો હતો. બે અવતારી પુરુષ પરશુરામ અને શ્રીકૃષ્ણે ગોવાના રમણીય પહાડો અને પવિત્ર નદીઓના સૌંદર્યનું પાન કર્યું હતું. પરંતુ આજ તો ગોવા ઈસાઈઓની ધર્માંધતાના એક અવશેષના રૂપમાં જ આપણું લક્ષ ખેંચે છે. મુસલમાનો ને ઈસાઈઓ ત્યાં આપસ-આપસમાં પેટ ભરીને લડ્યા. હિંદુઓએ પોતાના ધર્મની રક્ષા અર્થે પૂર્ણ બલિદાન આપ્યું. અને જ્યારે પોતાની આંતરિક કમજોરીઓના કારણે ઈસાઈ રાજ-સત્તાનો એમને સ્વીકાર કરવો પડ્યો ત્યારે પરાસ્ત પ્રજા પણ પોતાની સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કઈ રીતે કરી શકે છે તેનો પરિચય અહીંની હિન્દુ જાતિએ આપ્યો.

ભિન્ન જાતિના, ભિન્ન ધર્મના ને ભિન્ન સંસ્કૃતિના લોકો સાથે મળીને રહેવાની કળા જે લોકો નથી કેળવતા તેમને એ પાઠ ઇતિહાસવિધાતા જબરદસ્તીએ શીખવે છે અને વિવિધતામાં એકતા સ્થાપવાનો સમન્વયકારી જીવનસિદ્ધાંત બતાવી આપે છે. ગોવામાં એવું જ બન્યું છે.

દક્ષિણ ભારતના પશ્ચિમ કિનારા પર મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકની વચ્ચે ગોવા એક નાનકડો પ્રદેશ છે. સહ્યાદ્રિનાં ઉત્તુંગ શિખરો અને પશ્ચિમ સમુદ્રનાં મોજાંઓ આ પ્રદેશને એની કુદરતી સીમા બાંધી આપે છે. આજ લગભગ ચારસો સાડાચારસો વર્ષથી અહીં પોર્ટુગાલના કૅથલિક ખ્રિસ્તી લોકોનું રાજ છે. વિજય-નગરના સામ્રાજ્યનો ઉદય અને અસ્ત થયો, મરાઠાઓએ હિંદવી સ્વરાજ્ય સ્થાપન કરી એને છિન્નભિન્ન પણ થવા દીધું, અંગ્રેજોએ અહીં પોતાની વેપારી કોઠીઓનો પ્રારંભ કરી પોતાનું સામ્રાજ્ય દેશભરમાં ફેલાવી જોયું, પરંતુ ગોવામાં પોર્ટુગીઝ લોકોનું રાજ્ય હજી અબાધિત જ રહ્યું છે.

ફ્રાન્સનિવાસીઓએ હિંદમાં આવીને દરબારી રાજનીતિ ચલાવી. અંગ્રેજોએ વેપારી રાજનીતિથી બહોળો લાભ ઉઠાવ્યો. પરંતુ પોર્ટુગીઝ લોકોએ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ અહીંની પ્રજાને આત્મસાત્ કરવાની એકધારી નીતિ આજ સુધી ચલાવી છે. એ વાત જેટલી આશ્ચર્યકારક તેટલી જ અધ્યયન યોગ્ય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યાં સુધી એમનું ચાલ્યું ત્યાં સુધી પોર્ટુગીઝ લોકોએ આ દેશમાં કેવળ ઈસાઈ ધર્મ જ પ્રચલિત કરવાની કોશિશ કરી. અમુક ખાસ ભાગોમાં મંદિર કે મસ્જિદ રહેવાં જ ન જોઈએ એવા પણ નિયમો કર્યા ને એનું કઠોરતાપૂર્વક પાલન કરાવ્યું. આજે પણ ગોવાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં એવી રીડરો ચાલે છે જેમાં શીખવવામાં આવે છે કે પોર્ટુગાલ આપણો સ્વદેશ છે. અને જ્યારે કોઈ રાષ્ટ્રીય વૃત્તિનો નવયુવક પોતાના પાદરી શિક્ષક મહાશયને સવાલ કરે છે કે 'તો પછી પોર્ટુગાલથી આ ગેરમુલકમાં આપણે ક્યાંથી આવી લાગ્યા?' ત્યારે એ ઈસાઈ વિદ્યાગુરુ લાજવાબ બની ગુસ્સે થઈ જાય છે! ગોવામાં આજે લગભગ અર્ધી લોકસંખ્યા ઈસાઈ છે, એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. કિંતુ લગભગ અર્ધી જનતા દૃઢતાપૂર્વક કટ્ટર હિંદુ રહી છે એ વાત જ ધ્યાનમાં રાખવાલાયક છે. એવી હાલતમાં ત્યાં હિંદુ–ઈસાઈ વચ્ચે ઊંચાં મન રહે એ સ્વાભાવિક છે. રાજ્યકર્તાઓના મનમાં ગેરઈસાઈઓ માટે કોઈ સ્થાન જ ન હતું.

ઈ. સ. ૧૯૧૨માં જ્યારે પોર્ટુગાલમાં રાજક્રાન્તિ થઈ ને ધર્મમાત્ર પ્રત્યે ઉદાસીન એવું લોકસત્તાક રાજ્ય સ્થાપિત થયું ત્યારે ગોવાના હિંદુઓના ધાર્મિક દમનનો લગભગ અંત આવ્યો. પોર્ટુગાલના પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થતાં જ ગોવાને સ્વરાજ પણ મળી ગયું! પરંતુ ગોવાની આમજનતામાં એને હજમ કરવા લાયક ન કોઈ શક્તિ હતી, ન બુદ્ધિ હતી કે ન કશી જાગૃતિ પણ. સંગઠનનું નામનિશાન સુધ્ધાં ન હતું. રાજનૈતિક કાર્યો માટે સંસ્થાઓ સ્થાપિત કરવી જોઈએ અને એને માટે નાણું એકઠું કરવું જોઈએ; ભિન્ન ભિન્ન સમાજો વચ્ચે હાર્દિક સંગઠન કરવું જોઈએ, પોતાના હકો પરત્વે જાગ્રત રહી પ્રસંગ આવ્યે રાજસત્તા સામે સંગઠિત રીતે પ્રજાકીય પદ્ધતિ અનુસાર લડત ચલાવવી જોઈએ વગેરે વાતોથી ત્યાંના લોકો તદ્દન અજાણ હતા.

આખરે ખુદ પોર્ટુગાલમાં જ રીપબ્લિકનો અંત આવ્યો. ત્યાં તાનાશાહીનો ઉદય થયો અને ગોવાની પ્રજા પહેલાં જેવી સ્થિતિમાં હતી એવી જ સ્થિતિમાં આવી પડી.

જો પોર્ટુગાલની સરકાર પોતાનું હિત સમજે તોયે ગોવાની હાલત ઠીક ઠીક સુધરી શકે તેમ છે. પણ એ તો અનેક રીતે કેવળ અંધેર નગરી જ છે. ગોવાની જનતા ભારતવાસી જ છે. આપણે એક સમાજ છીએ. આપણા સામાજિક, આર્થિક અને વેપારવિષયક હિતસંબંધ એક જ છે. એવું હોવા છતાં ત્યાંનું રાજ્ય અલગ છે. ગોવાના લોકો આપણા જિગરના ટુકડા હોવા છતાં એક ભિન્ન રાષ્ટ્રની પ્રજા છે. બ્રિટિશ સરકાર ને પોર્ટુગાલ વચ્ચે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેવળ મિત્રતાનો સંબંધ છે. જે હાલત પોંડીચેરી ને ચંદ્રનગરની છે એ જ હાલત ગોવાની પણ છે. (ગુજરાતને કિનારે આવેલા દીવ અને દમણ એટલાં નાનાં છે કે એનો સવાલ અહીં છેડવાની જરૂર નથી.)

ગોવાના રાજનૈતિક આંદોલનમાં આપણે કોઈ હિસ્સો નથી લઈ શકતા. આપણી રાજ્યપ્રવૃત્તિનો પ્રત્યક્ષ લાભ ગોવાની જનતાને નથી મળી શકતો. કિંતુ ગોવાનાં સુખદુ:ખની બાબતમાં આપણે ઉદાસીન રહી શકીએ તેમ નથી. આપણે કાંઈ નહીં તોયે ત્યાંની પરિસ્થિતિથી વાકેફ તો રહેવું જ જોઈએ.

ગોવાનું કુદરતી સૌન્દર્ય અનુપમ છે. ઉત્તરમાંથી કાશ્મીરના ને દક્ષિણમાંથી કેરલના સૌન્દર્યને લઈ એ બંનેને મેળવીને જ જાણે કુદરતે આ ગોમાંતક પ્રદેશની રચના કરી છે. રેલથી ગોવા જતાં તિનઈ ઘાટની વન્ય શોભા, પહાડોને છેદીને તૈયાર કરેલી સુરંગો ને છયે ઋતુઓમાં હર્યાંભર્યાં દેખાતાં તેનાં છોડઝાડ મનોહર છે જ. પરંતુ ત્યાંનો કાળી નદીથી બનતો દૂધસાગરનો ધોળો ધોધ તો કેવળ ઉન્માદકારી છે. ગેરસપ્પાનો જોગનો ધોધ કદાચ દુનિયામાં સૌથી ઊંચો હશે; નાયગરાનો પ્રપાત સૌથી મોટો ને ભીષણ હશે; પરંતુ દૂધસાગર તો સૌથી વધારે ઉન્માદક ને સૌન્દર્યમૂર્તિ છે.

ગોવાની નદીઓ સમુદ્રની ખાડીમાં જઈ મળે છે ત્યાં નદી તથા ખાડીમાં એટલો મોટો ચક્રવ્યૂહ બન્યો છે કે જો ભરતીઓટની અનુકૂળતા સાચવીએ તો ગોવામાં કોઈ પણ એક ગામથી બીજા ગામ સુધી આપણે નાવડીમાં જ જઈ શકીએ, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહીં થાય. રેલના અને મોટરોના પ્રવેશને કારણે જ્યાં જ્યાં લોઢાના પુલ અને વજ્રલેપ રસ્તા બની જવાથી ત્યાંની સ્થિતિ કંઈક બદલી ગઈ છે ખરી; તોપણ ગોવામાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં પાણીની જલજંજાલ પોતાની શોભાથી ચિત્તને પુલકિત કરી જ દે છે.

નારિયેળ, સોપારી, કેળ, કાજુ, આંબા ને કોકમ આદિનાં ઝાડોની શોભા તો એટલી ઘનગંભીર છે કે મનુષ્ય જાણે એમની રજાથી જ ત્યાં વસી શક્યો છે એવું લાગે. અને એમનાં ઝુંડ વચ્ચેથી જ્યારે હિંદુઓનાં મંદિરો કે ઈસાઈઓનાં ગિરજાઘરો પોતાનાં શિર ઊંચાં ઉઠાવે છે ત્યારે તો સૌન્દર્યની પરિસીમા થાય છે, ને મોંમાંથી અનિરુદ્ધ ઉદ્‌ગાર નીકળી પડે છે કે ખરેખર આ દેવભૂમિ છે.

લોકોમાં પુરાણી કેળવણી જોકે ક્ષીણ થતી જાય છે તોપણ સાહિત્યનો શોખ ત્યાં ઓછો નથી. પોતાના સંગીત માટે તો ગોવા મશહૂર છે જ. નૃત્યકલા ને કારીગરીની પરંપરા આજ સુધી ત્યાં અક્ષુણ્ણ રહી છે. ગોવામાં જાગૃતિના યુગનો જ્યારે પ્રારંભ થશે ત્યારે પોતાની સંસ્કારસમૃદ્ધિને કારણે મહારાષ્ટ્ર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને મુંબઈ પ્રાંતમાં તે કદાચ અગ્રેસર બની જાય તો નવાઈ નહીં. છતાં ગોવાની વિશેષ શક્તિ તો એની આજ સુધીની વિપત્તિમાંથી જ એને મળવાની છે.

ગોવામાં પ્રભાવશાળી જનતા કૅથલિક પંથીય ઈસાઈઓની છે. ઈસાઈ-ઓનું નામ લેતાં જ આપણી નજર સામે કોટપાટલૂન ને હૅટબૂટ પહેરનારી વ્યક્તિ ખડી થાય છે. પણ ગોવામાં હજારો ને લાખો એવા ઈસાઈ દેખાઈ આવે છે જે કમરમાં એક દોરી બાંધી તે પર એક મોટી રંગીન પછેડીની લંગોટી સિવાય બીજું કંઈ નથી પહેરતા. સુમુદ્રકિનારાની પડોશમાં વધુ કંઈ પહેરવું પણ ન જોઈએ. એ લોકો ખેતી કરે છે. નારિયેળ, સોપારી આદિના બગીચા કરે છે, કાજુનાં ફળનો શરાબ બનાવે છે, રવિવારે દેવળમાં જાય છે. ઈસાઈ થયાને સેંકડો વરસ વીત્યા છતાં વિવાહસમયે પોતાની જાતિનો ખ્યાલ રાખવાવાળા લોકો પણ એમાં મળી આવે છે. બ્રાહ્મણ–ઈસાઈ ચાલશે ત્યાં સુધી ભંડારી–ઈસાઈને પોતાની પુત્રી નહીં આપે. અગિયારશને દિવસે ઉપવાસ કરનારા ને ઘરમાં વિવાહટાણે મહાદેવજીને નારિયેળ ચડાવનારા ઈસાઈઓ પણ મેં મારા નાનપણમાં જોયા છે.

હવે તો આ ઈસાઈઓમાં શિક્ષણનો પ્રચાર ખૂબ થયો છે. ગોવાના કેટલાયે ઈસાઈઓ પોર્ટુગાલ ને ફ્રાન્સમાં જઈ વસ્યા છે. પોર્ટુગીઝ આફ્રિકા-માં તો ગોઆનીઝ ઈસાઈઓ ખૂબ મળે છે. મેં સાંભળ્યું છે કે અમેરિકા ને રશિયા સુધી આ લોકોએ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવી છે. આમાનાં કેટલાક લોકો પોર્ટુગાલ ને સ્વદેશને પોર્ટુગીઝ ભાષાને સ્વભાષા કહેવામાં પોતાનું ગૌરવ સમજે છે. આજે પણ એવા ઘણા દેશી ઈસાઈઓ ગોવામાં છે જે ઘરમાં કાં તો પોર્ટુગીઝ બોલશે અથવા તો અંગ્રેજી. અને છતાં ગોવામાં ઍંગ્લો-ઈંડિયન જેવી મિશ્ર પ્રજા નહીં જેવી છે!

થોડા વખત થયાં એમનામાં રાષ્ટ્રીયતાનો ખ્યાલ પેદા થવા લાગ્યો છે. હવે તેઓ હિંદુસ્તાનને જ સ્વદેશ માને છે ને 'કોંકણી'ને સ્વભાષા ગણે છે. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના લોકોને સ્વરાજ માટે કોશિશ કરતા જોઈને ગોવાના લોકોમાં પણ સ્વરાજની ભૂખ જાગી છે. હિંદુ અને ઈસાઈ એક થવામાં જ સ્વરાજની આશા ફળીભૂત થશે એટલું એ જાણે છે. પરંતુ એ એકતા કેવી રીતે સ્થાપિત કરવામાં આવે એનો નિશ્ચય એ હજુ સુધી નથી કરી શકયા.

ગોવાના હિંદુઓને અને ઈસાઈઓને એક કરનારાં તત્ત્વ અસંખ્ય છે. પાદરીઓએ તો ઈસાઈઓને હિંદુઓથી અલગ રાખવાની પૂરેપૂરી કોશિશ કરી. હવે એમની અસર કંઈક ઓછી થવા લાગી છે. ભિન્ન ધર્મીય હોવા છતાં પણ એમનું લોહી એક છે. રહેણીકરણીમાં થોડોક ફરક પડ્યો છે તોપણ બંનેની સંસ્કૃતિ એક જ છે. સામાજિક જીવનમાં અલગ અલગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહેવાની આદત હોવા છતાં સાર્વજનિક જીવનમાં અને સામાન્ય વ્યવહારમાં આ બંને સમાજ પૂરેપૂરા ઓતપ્રોત છે.

અને સૌથી જબરું સમાન બંધન તો એમની પ્યારી મધુરી બોલી કોંકણી છે. હિંદુસ્તાનની સઘળી ભાષાઓની અને બોલીઓની જો કસોટી કરવામાં આવે તો મધુરતામાં કોંકણી કોઈથી ઊતરતી નહીં નીવડે. એમાં સંસ્કારિતા છે; અર્થવાહિતા અસાધારણ છે; ઉપમા, રૂપક આદિ અલંકારોથી તે સંપન્ન છે. કોંકણીમાં કોઈ 'સવાર થઈ' એમ નહીં કહે. કહેશે કે 'પ્રભાત ફૂલી નીકળી છે.'

વાચકોને સાંભળીને આશ્ચર્ય થશે કે કોંકણીની ગોવામાં એ જ હાલત છે જે ઉત્તર ભારતમાં હિન્દીની છે. ગોવામાં હિન્દુ લોકો જ્યારે લખે ત્યારે તે નાગરી અક્ષરોમાં લખે છે. એ જ ભાષાને ઈસાઈ લોકો જ્યારે લખે છે ત્યારે રોમન લિપિમાં લખે છે. હિન્દુઓની કોંકણીમાં મરાઠી અને સંસ્કૃત શબ્દો અધિક હોય છે એથી એ શુદ્ધ સ્વદેશી જેવી લાગે છે. ઈસાઈઓની કોંકણીમાં દિવસે દિવસે પોર્ટુગીઝ ભાષાના શબ્દો વધતા જાય છે તેથી એ અભણ ઈસાઈઓ માટે પણ દુર્બોધ બનતી જાય છે. જે લોકો ગોવા છોડીને દક્ષિણમાં કર્ણાટકમાં જઈ વસ્યા છે એમની કોંકણીમાં કાનડી શબ્દો આવે છે એટલું જ નહીં પણ કોંકણીને કાનડી લિપિમાં લખવા ને છાપવામાં એ લોકો સગવડ દેખે છે.

ગોવાના હિન્દુ લોકોમાં એક નાનકડો પક્ષ છે જે મરાઠીને કોંકણીની પ્રતિસ્પર્ધી માને છે. મરાઠીના અધ્યયનમાં એ કોંકણીનો નાશ જુએ છે. કોંકણી પછી કોઈ શીખવાલાયક ભાષા હોય તો રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી જ છે એમ તે કહે છે. બીજો પક્ષ એવો છે જે કોંકણીને ખીલેલી ભાષાની પ્રતિષ્ઠા પણ નથી આપવા માગતો. છતાં આવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાંયે કોંકણી અને મરાઠી બંનેનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે ને રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી માટે પણ અનુકૂળ વાતાવરણ પેદા થઈ શક્યું છે.

ગોવાના ઈસાઈ લોકો મુંબઈથી માંડી મેંગલોર સુધી ફેલાયેલા છે. એટલું જ નહીં, પણ હિંદુસ્તાનનો પશ્ચિમ કિનારો ને આફ્રિકાનો પૂર્વ કિનારો એમનો જ છે. હિંદુસ્તાનના સ્વરાજનો પ્રશ્ન એમના સ્વજીવન માટે પણ બહુ મહત્ત્વનો છે અને એ કારણે ગોવાની રાજનૈતિક પ્રગતિનો સવાલ પણ એટલો જ મહત્ત્વનો છે. આપણે આશા રાખીએ કે બ્રિટિશ ભારતના પચાસ વરસના ઇતિહાસમાંથી ગોવાની જનતા પાઠ શીખે અને કોંગ્રેસની રીતિનીતિએ કામ આદરી પોતાનો ઉદ્ધાર શીઘ્રાતિશીઘ્ર કરે.

મે, '૩૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩

છપ્પન વરસની ભૂખ

સૌથી પહેલો હું કારવાર ગયો, ત્યારે ૧૮૯૩-૯૪ની સાલ હશે. મારમંગોવા બંદર ઉપર સૌથી પહેલવહેલો ચળકતો સમુદ્ર જોઈ હું અવાક્ થઈ ગયો હતો. રાત્રે નવ વાગ્યે અમે સ્ટીમરમાં બેઠા. સ્ટીમરે કાંઠાને છોડી સમુદ્રમાં ચાલવા માંડ્યું ત્યારે મારું ભેજું પણ પોતાના હંમેશના કાંઠા છોડી, કલ્પના પર તરવા લાગ્યું. સવાર થઈ અને અમે કારવાર પહોંચ્યા. સ્ટીમરમાંથી હોડીમાં ઊતરવું સહેલું ન હતું. દરેક હોડી સાથે ઉલાંડીઓ (outriggers) બાંધેલી હતી. આવી અગવડ હાથે કરીને શા માટે ઊભી કરી હશે? એમ મને લાગ્યા વગર રહ્યું નહીં. પાછળથી એ ઉલાંડીઓની ઉપયોગિતા સમજાઈ.

મુસાફરીનો થાક ઊતરતાંવેંત અમે સમુદ્રકિનારે ફરવા જવા લાગ્યા. કિનારા પરથી સમુદ્રમાં ત્રણ ડુંગર દેખાતા હતા. એક દેવગઢનો, બીજો મધલિંગગઢનો અને ત્રીજો કૂર્મગઢનો. દેવગઢ ઉપર દીપસ્તંભ હતો એ એની વિશેષતા. એ દીવાદાંડીની પડખે એક પાતળી ધજાદાંડી માંડ દેખાતી હતી. સમુદ્રકિનારે રમીને થાક્યા હોઈએ, એટલે દીવાદાંડીનો દીવો સળગેલો સૌથી પહેલો કોણ જુએ છે એની અમારી વચ્ચે હરીફાઈ ચાલતી. આ જ વિશાળ પાણીના પટ પર થઈને જ્યારે અમે કારવાર આવ્યા હતા ત્યારે રાત્રે સ્ટીમરમાંથી દેવગઢ કેમ ન જોયો એવું પણ મનમાં થઈ આવતું.

કોઈ સ્ટીમર આવવાની હોય એટલે દેવગઢની ધજાદાંડી પર લાલ વાવટો ચડાવાતો. એ જોઈને કારવાર બંદર પાસેના વાવટા-ના-કટ્ટા પર પણ ધજા ચડાવાતી. અહીંનો માણસ દૂરબીન લઈને દેવગઢ તરફ તાકતો રહે. ત્યાં વાવટો દેખાય એટલે અહીં પણ ચડાવે. કોક કોક વાર હું નરી આંખે દૂર દેવગઢ પર ચડેલો વાવટો જોઈ શકતો અને ભાઉ ગોંદુને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકતો.

મેં પિતાશ્રીને એક વાર પૂછ્યું, "દેવગઢ ઉપર દીવો કોણ સળગાવે છે? વાવટો કોણ ચડાવે છે?" એમણે કહ્યું કે, "ત્યાં એક ખાસ માણસ રાખેલો હોય છે. સાંજ પડ્યે એ દીવો સળગાવે છે. દૂરથી આગબોટ આવતી જુએ એટલે એ વાવટો ચડાવે છે. વહાણો રાત્રે દેવગઢનો દીવો જુએ એટલે જાણે કે કારવારનું બંદર આવ્યું. દીવા તળે ખડક છે એ જાણતા હોવાથી વહાણો દીવાની આસપાસ જતાં નથી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"દીવાદાંડી સાચવનાર માણસ ત્યાં ખાવાનું શું કરતો હશે? એને મીઠું પાણી ક્યાંથી મળતું હશે?" મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"હોડીમાં બેસી ખાવાપીવાનું બધું કારવારથી લઈ જાય છે. દેવગઢ ઉપર એકાદ ટાંકી કે કૂવો પણ વખતે હશે જેમાં વરસાદનું પાણી સંઘરી રાખતા હશે."

"આપણાથી ત્યાં ન જવાય? ચાલોને આપણે એક વાર ત્યાં જઈ આવીએ. મને ત્યાં હંમેશનું રહેવાનું મળે તો કેવું મજાનું! સાંજ પડ્યે દીવો સળગાવવાનો; અને આગબોટનું ભૂંગળું વાગે ત્યારે વાવટો ચડાવવાનો એટલું જ કામ ને? બાકીનો બધો વખત આપણો પોતાનો! ગમે તેમ વપરાય. કોઈ મળવા આવે નહીં જાય નહીં! ચાલોને, ત્યાં એક વાર આપણે જઈ આવીએ."

પિતાશ્રીએ અમારા ઘરના માલિક રામજી શેઠ તેલીને પૂછ્યું. તેમણે પોતાની ફતેમારી[1]ના તાન્ડેલ[2] સાથે મસલત કરી. અને બીજે જ દિવસે દેવગઢ જવાનું નક્કી થયું. અમે બધા ગાડીમાં બેસી બંદરના ધક્કા ઉપર ગયા. મોટી ફતેમારીમાં બેસવાની ખૂબ મજા પડી. સઢ ફેલાયા અને અમે ડોલતાં ડોલતાં આગળ ચાલ્યા. ફતેમારી ડોલે મજાની, પણ ઝડપભેર આગળ વધવાનું નામ લે નહીં. ઘણો વખત ગયો. પિતાશ્રીએ રામજી શેઠને કારણ પૂછ્યું, રામજી-શેઠે તાન્ડેલને પૂછ્યું. એણે કહ્યું, "પવન અનુકૂળ નથી. ત્રાંસો છે. ખૂબીથી સઢ ગોઠવ્યા છે એટલે મછવો આગળ જાય છે ખરો, પણ એટલો મંદ કે દેવગઢ પહોંચતાં સાંજ થશે." મને પોતાને એમાં વાંધો ન હતો. ડોલવાનો આનંદ આખો દિવસ મળશે અને સાંજ પડ્યે દીવાદાંડીનો દીવો નજીકથી જોવાને મળશે. પણ આટલી મજાની વાત પિતાશ્રીના ધ્યાનમાં આવી નહીં! એમણે કહ્યું: "એ તો નહીં ચાલે." તાન્ડેલ કહે, "પવન પ્રતિકૂળ છે એમાં અમારું શું ચાલે? આગળ જતાં આ જ પવન જો જોર પકડે તો આટલું પણ અંતર કપાય નહીં." રામજી શેઠે પિતાશ્રીને પૂછ્યું, "ત્યારે શું કરીશું?" પિતાશ્રીએ કહ્યું, "બીજો આરો જ ક્યાં છે? પાછા જઈશું."

હુકમ છૂટ્યો, "ચાલો પાછા." સઢની ગોઠવણ બદલાઈ. એ બધું કેમ ગોઠવાય છે એ જોવામાં હું મશગૂલ હતો એવામાં અમારી ફતેમારી પાછી ધક્કા સુધી આવી પણ પહોંચી! જતાં કલાકેક લાગ્યો હશે. પાછા વળતાં પાંચ મિનિટ પણ નહીં લાગી! ગાડીના ઘોડા જ કાંઈ ઘેર પાછા વળતાં ઉતાવળ કરતા નથી.

---

૧. સઢવાળી મોટી હોડી — મછવો.
૨. કપ્તાન.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે જોવા ગયા તેવા ખાલી હાથે પાછા આવ્યા. ફજેત થયા હોઈએ એવું વીલું મોઢું લઈને હું ઘેર આવ્યો. અમે દેવગઢ જવા ઊપડ્યા હતા એટલું પણ નિશાળના ગોઠિયાઓને મેં કહ્યું નહીં.

ત્યાર પછી પાંચેક વરસ કારવાર ઓછોવત્તો રહ્યો હઈશ, પણ અમે ફરી કોઈ વાર દેવગઢ જવાનો પ્રયત્ન જ કર્યો નહીં. સૂર્યાસ્ત થાય, દેવગઢનો દીવો દેખાય અને એ પરીના મુલકમાં શું હશે? એવો પ્રશ્ન મનમાં આણી એ હું કાઢી નાખતો. ચાલીસ વર્ષ પછી, એટલે કે આજથી દસ વરસ પહેલાં ફરી વાર કારવાર ગયો હતો. ત્યારે પણ દેવગઢ જવાયું નહીં.

હમણાં ફરી વાર કારવાર ગયો ત્યારે નિશ્ચય કરીને જ ગયો હતો કે બની શકે તો દેવગઢ જોયા વગર રહું નહીં. ત્યાંના મિત્રોને મેં કહી જ રાખ્યું હતું કે એક દિવસ દેવગઢ માટે જરૂર રાખો.

દેવગઢમાં ખાસ જોવા લાયક કાંઈ છે એમ તો નથી જ. પણ પચાસ વરસનો મારો બાળપણનો સંકલ્પ દેવગઢ સાથે સંકળાયો છે. એને છૂટો કરવાની જરૂર હતી.

દેવગઢ એ કારવારના કિનારેથી લગભગ ત્રણ માઈલ સમુદ્રની અંદર આવેલો એક બેટ છે. કારવાર બંદરની એ ભારેમાં ભારે શોભા ગણાય. સમુદ્ર-સપાટીથી ડુંગરની ઊંચાઈ ૨૧૦ ફૂટ છે અને એના પરની દીવાદાંડી ૭૨ ફૂટ ઊંચી છે.

મદ્યપાન નિષેધને અંગે કસ્ટમ્સવાળાઓને સમુદ્રની ચોકી કરવી પડે છે. તે માટે એમની પાસે એક વાફર* હોય છે! એ 'વરાળ-હોડી'માં અમને લઈ જવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. અમારો આ લહેરનો કાર્યક્રમ કર્તવ્યરૂપ બીજા કાર્યક્રમ આડે ન આવે એટલા માટે અમે વહેલાં ઊઠી, બંદર ઉપર ગયાં. સવારની પ્રાર્થના અથવા નાસ્તો ઘેર કરવા જેટલાં અરસિક અમે હતાં જ નહીં. ખલાસીઓ સહેજ મોડા આવ્યા એટલે ઘોડાની પેઠે દોડતા અમારા વાફરના તાલ સાથે ચાલતી અમારી પ્રાર્થના સાંભળવા માટે કારવારના ડુંગર પાછળથી સવિતાનારાયણ પણ આવી પહોંચી શક્યા. નારાયણને જન્મ આપી કૃતાર્થ થયેલી પ્રાચી એટલી તો ખાલી હતી! સમુદ્રનાં પાણી પણ એ પ્રસન્નતાને કારણે ચળકતી લહેરમાં આવ્યાં હતાં. મેં જમીન ભણી જોયું. જમણી બાજુ કારવારનું બંદર નાનામોટા મછવાઓને જગાડતું હતું ને રમાડતું હતું. ત્યાર પછીની ખીણમાં નાળિયેરીનાં ઝાડો પવનની રાહ જોતાં ઊભાં હતાં. આજકાલ જે ફૂટતી જ નથી એવી શનિવારની તોપ વાવટા-ના-કટ્ટા પરથી મોં વકાસીને નાહકની બીક બતાવતી હતી. ત્યાર

* વરાળના એંજિનના જોરે ચાલતી હોડી = સ્ટીમ લૉંચ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછીનાં સરુનાં ઝાડો કારવારની પહોળાઈ માપતાં કાળી નદી સુધી ફેલાયાં હતાં. ભારતીય યુદ્ધના રાજાઓ વિશ્વરૂપના મોઢામાં દોડે તેવી રીતે ત્રણચાર વહાણો કાળી નદીના મુખમાં ઘૂસતાં હતાં અને સદાશિવગઢનો પહાડ સહેજ ભ્રૂસંકોચ કરીને એ આખા પ્રદેશની ઉપર ચોકી કરતો હતો.

અમારી પ્રાર્થના પૂરી થઈ એટલે વાફરે સમુદ્રની પીઠ ઉપર દોરેલો અમારો રસ્તો અને એના પરની ઝપાટાભેર અદૃશ્ય થતી ભાત તરફ મારું ધ્યાન ગયું. એ ભાતમાં મુક્તવેણીની દરેક ખૂબી પ્રગટ થતી હતી.

આમને, દેવગઢ બતાવ્યા વગર રહું જ નહીં, એવો નિશ્ચય કરી, વ્યવસ્થાની બધી વિગતો તરફ ચીવટથી ધ્યાન આપનાર ભાઈ પદ્મનાભ કામતે મને દક્ષિણ તરફના ડુંગરને તળિયે ફેલાયેલો ચંદ્રભાગી કિનારો બતાવ્યો. એક કાળે યુરોપિયન સ્ત્રીઓ ત્યાં નાહતી હશે. એટલે એનું નામ Ladies beach (યુવતી-તટ) પડ્યું છે.

ગોવાની સંસ્કૃતિમાં તરબોળ થયેલા કવિ બોરકર અમારી સાથે હતા અને ભાઈ કામતે પોતાના તરફથી ઉમેરો કરવા માટે ચિત્રકાર રમાનંદને સાથે લીધો હતો. રમાનંદે પિતાની તેમ જ મોટા મહેમાનોની સન્નિધિમાં છાજે એવી નમ્રતા ધારણ કરી ઠીક ઠીક આત્મવિલોપન કર્યું હતું. પણ મધદરિયે આવતાંવેંત પહાડ, વાદળાં, સૂરજ, પક્ષીઓ, વહાણના સઢો અને સમુદ્રની ઊર્મિઓ એ બધાની અસર તળે આવતાંવેંત એનો કલાધર આત્મા અમારી હસ્તિનું ભાન ભૂલી ગયો અને એ અનેક દિવસના ભૂખ્યા કોઈ ખાઉધરાની પેઠે આસપાસનું કાવ્ય મીટ માંડીને આરોગવા લાગ્યો. અમે આંગળી ચીંધીને એના તરફ એકબીજાનું ધ્યાન ખેંચ્યું પણ તેથી કાંઈ એનું ધ્યાન તૂટ્યું નહીં. ફક્ત નાની ફુંદાની આંખો ચંચળપણે બધે ફરતી હતી.

અમારા કવિ તો અમારી પ્રાર્થના પૂરી થવાની શાસ્ત્રોક્ત ભક્તિથી રાહ જોતા હતા. એમણે તરત જ સાગરની લહરીનું એક ખલાસીગીત છેડ્યું. ગીતનો ઢાળ ભલે ખલાસી ઢંગનો હોય, પણ અંદરના ભાવ કાંઈ ખલાસી હૃદયના ન હતા. એ ગીત દ્વારા ભોળા ખલાસી બોલતા નહીં પણ મસ્તીમાં આવેલા કવિ પોતાની અભિજાત ભાવનાની સેરો એક પછી એક છોડતા હતા. એટલું ખરું કે તે દિવસે અમારી ટોળીમાં સ્વસ્થ (sober) એવું કોઈ ન હતું. હિંદુ સ્કૂલના આચાર્ય શ્રી કુલકર્ણી પણ લહેરમાં આવ્યા હતા. ચિ. સરોજે તો પોતાનું સ્થાન છોડી બૉઇલરની આગળની બાજુએ ઊભા રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. પોતાનો સ્વભાવ વટાવી એણે સ્વીકારેલું એ અગ્ર-ગામિત્વ જોઈને મને મજા પડી. મેં એને મંછર સરોવરમાં કાવ્ય પીધેલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નારાયણ મલકાનીનું સ્મરણ કરાવ્યું. એટલા ઇશારાથી જ અમે બન્ને આખી વસ્તુસ્થિતિ મૂલવી શક્યાં!

સમુદ્રનાં પાણી વટાવવાના જુદા જુદા પ્રકારમાં જુદો જુદો રસ હોય છે. મોજાંઓની થપ્પડો ખાતા ખાતા બાહુબળથી તરતા અંદર દૂર દૂર જવામાં એક જાતનો આનંદ છે. છાતી તળે મોજું ઊભરાતું હોય, અને આપણે એના ઉપર સવાર થતા હોઈએ એનો રસ જેણે ચાખ્યો છે તે એને કોઈ કાળે ભૂલી ન શકે. નદીનાં પાણી તમને ડુબાડવાને જેમ ઇંતેજાર હોય છે તેવું સમુદ્રનાં પાણીનું નથી. સમુદ્રનાં પાણી ભોગ લે તો તે ન છૂટકે જ. નહીં તો એની દાનત હંમેશાં તારાઓને તારવાની જ હોય છે.

સાંકડી અને લાંબી હોડીમાં બેસી એક જ હલેસાથી દરેક મોજા સામે ચઢઊતર ચલાવવી એ વળી બીજો આનંદ. બે મોજાં વચ્ચેની ખીણમાં હોડી આડી થાય તો મુસીબત ખરી. એટલી એક વાત સાચવી હોય તો સમુદ્રના આનંદ સાથે એકરૂપ થવા માટે આના કરતાં વધારે સરસ સાધન મળવું મુશ્કેલ.

આના પછી મોટી હોડીમાં જોડી જોડીમાં બેસીને બન્ને બાજુનાં હલેસાં તાલમાં ચલાવવાનો સાંઘિક આનંદ તે વળી ત્રીજો. એ પ્રૌઢ આનંદ મૂકપણે સેવાય જ નહીં. તાલનો કેફ એટલો તો માદક હોય છે કે એમાંથી ગાયન અચૂક ફૂટી નીકળવાનું જ.

વાફરમાં બેસવાનો આનંદ આ ત્રણે કરતાં કંઈક ઊતરતો ગણાય. તે એટલા જ માટે કે એમાં માણસનું બાહુબળ જરાયે વપરાતું નથી. નિયંત્રણ-ચક્ર હાથમાં પકડનારના કાંડાને જે કસરત થાય છે તેટલા જ પુરુષાર્થ પૂરતો અવકાશ વાફરમાં મળે છે. પણ વાફર દ્વારા પાણી ચીરતા જવાનો આનંદ તો આખા શરીરને મળે છે. વાફર જ્યારે સોંસરું દોડતું જાય છે ત્યારે એની ગતિ આપણી રગેરગમાં પહોંચે છે. મોટર ચલાવવાના આનંદ કરતાં વાફર ચલાવવાનો આનંદ અનેકગણો વધારે હોય છે.

એ આનંદ માણતાં માણતાં અને સમુદ્રનાં પાણી અહીં, કેટલાં ઊંડાં હશે એનો વિચાર કરતાં કરતાં અમે દેવગઢ ભણી ચાલ્યાં. મને વિચાર થયો "જે પાણી સૌથી નીચે છે, તે ઉપરના પાણીના ભારથી ચગદાઈ નહીં જતાં હોય? ઉપરનાં પાણી કરતાં નીચલાં પાણી વધારે ગાઢાં અને જાડાં હોવાં જ જોઈએ. અમુક માછલીઓ તો એ જાડા પાણીને વીંધીને નીચે ન જ ઊતરી શકતી હોય. પારાના સરોવરમાં જો આપણે પડીએ તો લાકડાના કકડાની પેઠે આપણે એના પર તરતા જ રહીશું. અમુક પ્રકારની માછલીઓનું નીચલાં જાડાં પાણીમાં એમ જ થતું હશે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેમ જેમ દેવગઢનો બેટ નજીક આવ્યો, તેમ તેમ આસપાસના નાના નાના બેટો અને ખડકો સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યા. આકાશ અને સમુદ્ર જ્યાં મળે છે તે ક્ષિતિજની રેષા આજે ઘણી જ રેખીવ હતી. અહીં પૃથ્વી પૂરી થાય છે અને અહીં સ્વર્ગ શરૂ થાય છે, એમ કોઈ સોય વતી બરાબર ચીંધી આપતું હોય એમ લાગતું.

બે ફતેમારીઓ પોતાના સઢમાં પવન ભરી લઈને મુસાફરીએ ઊપડી હતી. એ સઢના પેટમાં પવન સાથે ઊગતા સૂર્યનાં કિરણો પણ ભરાયાં હતાં ! એ ભારથી સઢ ફાટી જશે કે શું એમ લાગતું હતું. સઢો એટલા તો ચળકતા હતા કે એ રેશમના છે કે હાથીદાંતના છે એ નક્કી થતું ન હતું. સઢમાં જ્યારે પવન ભરાય છે, ત્યારે કેળના પાંદડાની ભાત એમાં ઘણી શોભે છે.

હવે અમે દેવગઢની સાવ નજીક આવ્યાં. ટેકરી આખી નાનાંમોટાં ઝાડોથી ઢંકાયેલી છે. ઉપરની દીવાદાંડી પોતાનો મોભો સાચવી આકાશ તરફ આંગળી ચીંધતી હતી. હવે વાફર આગળ જાય એમ હતું નહીં. બાકીનું ટૂંકું છીછરું અંતર પૂરું કરવા માટે અમારા વાફરે એક નાનકડો કિંકર સાથે બાંધી લીધો હતો. એ નાની હોડીમાં અમે ઊતર્યાં અને બેટને કિનારે પહોંચ્યાં. ઊતરતાંવેંત લાલ લાલ પાકાં બોરનાં ફળોએ અમારું સ્વાગત કર્યું. અમે ઉપર ચડતાં ચડતાં મોટાં મોટાં વૃક્ષની ડાળો અને વડની વડવાઈઓ નિહાળતાં નિહાળતાં દીવાદાંડીની તળેટી સુધી પહોંચ્યાં. દીવાદાંડીના દીપકાર એક ભલા મુસલમાન હતા. એમણે અમારું સ્વાગત કર્યું. બેટ ઉપર દીવાદાંડીને કારણે થોડાક લોકો રહેતા હતા. એમને કારણે થોડાંક બકરાં અને મરઘાં પણ રહેતાં હતાં (અને વખતોવખત મરતાં હતાં). સમુદ્રકિનારેથી ઊડતાં આવીને અહીંનાં ઝાડ ઉપર આરામ લેનારાં અને પ્રાકૃતિક કાવ્યના ફુવારા છોડનારાં પક્ષીઓ તો ઋષિમુનિઓ જેટલાં જ પવિત્ર ગણાવાં જોઈએ.

વાફરમાં બેસીને અમે પરોઢિયે આત્માની ઉપાસના કરી હતી. અહીં એક ખડક ઉપર બેસી સૌએ પેટની ઉપાસના કરી. આસપાસની શોભા ધરાઈને જોયા પછી દીવાદાંડીના પેટમાં થઈ ને અમે ઉપર ગયાં.

દીવામાંથી 'વિશ્વતો' નીકળતાં કિરણો ખૂબીથી વાળીને એમનો પાણીના પૃષ્ઠ ભાગને સમાંતર એવો ધોધ દોડાવવા માટે અનેક પ્રકારના બિલોરી કાચની બનાવેલી બે ઢાલો અમે સૌથી પ્રથમ જોઈ. પૅરાબોલા અને હાયપરબોલાના ગણિતનો એમાં પૂરતો ઉપયોગ કરેલો હોય છે. શંકુછેદ*નું ગણિત જે જાણે તે જ આનું રહસ્ય સમજી શકે. ત્યાર પછી એ દીવાનો બુરખો એક બાજુ ખસેડી દૂર સુધી સામુદ્રીય શોભા અમે નિહાળી અને એથી

* Conic Sections.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંતોષ ન થતાં દીવાની આસપાસ ગોઠવેલી ગૅલેરીમાં જઈને મુક્તપણે દશે દિશા અમે જોવા લાગ્યાં.

જે દૃશ્ય જોવાની ઝંખના છપ્પન વરસથી સેવતો આવ્યો હતો તે દૃશ્ય આજે જોયું! આંખોનું પારણું ફીટ્યું! આખો બેટ જાણે એક મોટું જહાજ છે અને દીવાદાંડી એની સઢ-કાઠી (mast) છે, અને અમે એના ઉપર ચડીને ચારે કોર ચોકી કરનાર ખલાસી છીએ. જહાજની સઢ-કાઠીની પેઠે આ દીવાદાંડી ડોલતી ન હતી એ ખરું, પણ તાજેતરમાં જ વાફરની મુસાફરી કરેલાં અમારાં ભેજાં એ ઊણપ દૂર કરતાં હતાં.

આટલી ઊંચાઈએથી ચારે કોર જોવામાં એક અનેરો આનંદ હોય છે. કુતુબમિનાર પરથી હિંદુસ્તાનની અનેક રાજધાનીઓનાં સ્મશાન જોવાથી મનમાં જે વિષાદ પેદા થાય છે તે અહીં થતો નથી. અહીંથી દેખાતા સમુદ્રમાં પ્રાચીન કાળથી અત્યાર સુધી અનેક વહાણો ડૂબ્યાં હશે પણ તેની ગમગીની અહીંના વાતાવરણમાં જરાય દેખાતી નથી. સમુદ્રમાં ભૂત અને ભવિષ્યને સ્થાન જ હોતું નથી. કાં તો વર્તમાનકાળ; અને કાં તો સનાતન અનંતકાળ – એનું જ સામ્રાજ્ય ત્યાં ચાલે છે. જ્યારે તોફાન હોય છે ત્યારે લાગે છે કે આ જ સમુદ્રનું સાચું અને સદાનું રૂપ છે. અને જ્યારે આજની પેઠે સર્વત્ર શાન્તિ હોય છે ત્યારે લાગે છે કે તોફાન એ તો માયા છે. સમુદ્રનું મોઢું ખરેખર તો બુદ્ધ ભગવાનની શાન્તિ અને એમનો ઉપશમ વ્યક્ત કરવા માટે જ સરજાયેલું છે.

આવડા મોટા સમુદ્રને આશીર્વાદ આપવાની શક્તિ પિતામહ આકાશની જ હોઈ શકે. આકાશ શાન્ત ચિત્તે બધે ફેલાઈને સમુદ્ર ઉપર રક્ષણનું ઢાંકણું બેસાડતું હતું અને એ ઢાંકણા પર કશી જ ભાત નથી એ સહન ન કરનારાં પક્ષીઓ એના ઉપર જાતજાતની લીટીઓ દોરવાના અસ્થાયી પ્રયત્નો કરતાં હતાં. કોઈ ભારેખમ માણસને હસાવવા માટે જેમ બાળકો એની આગળ બીતાં બીતાં થોડાક ચાળા કરી જુએ છે તેમ સમુદ્રનો નીલો રંગ આકાશની નીલિમાને હસાવવા માટે અનેક અખતરા કરી જોતો હતો.

ભગવાનનું આવું વિરાટ દર્શન થતાંવેંત ભગવદ્‌ગીતાનો અગિયારમો અધ્યાય યાદ આવવો જોઈતો હતો, પણ આટલા પ્રાચીન કાળમાં જતાં પહેલાં ઉશ્કેરાયેલા ચિત્તે વિસામા માટે એક નજીકનો પ્રસંગ પસંદ કર્યો. વીસેક વરસ પહેલાં લંકાને છેક દક્ષિણે, દેવેન્દ્રથીયે આગળ જ્યારે માતારા ગયો હતો ત્યારે ત્યાંની દીવાદાંડી પર ચડીને બપોરના તડકામાં આવું જ પણ એથીય અનેક ગણું વિશાળ દૃશ્ય જોયું હતું. ત્યાં તો નજરની ત્રિજ્યા કરી માણસથી જેવડું મોટું વર્તુળ ખેંચાય તેટલું ખેંચીને એનો દક્ષિણાર્ધ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિંદી મહાસાગરને આપ્યો હતો અને ઉત્તરાર્ધ નારિયેળના પાંદડાનાં મોજાં ઉછાળતા અને બપોરના તડકામાં ચળકતા વનસાગરને અર્પણ થયો હતો. અહીં, દેવગઢ પરથી, પૂર્વની બાજુએ સૂર્યનારાયણની પાદપીઠ તરીકે શોભતો પર્વત દેખાતો હતો. એની તળે પથરાયેલો કારવારનો સમુદ્ર શાન્તપણે ચળકતો હતો. એના પરની હોડીઓની ભાત સાવ આછી આછી હતી અને પશ્ચિમ તરફ તો અરબસ્તાનનું સ્મરણ કરાવતો એક અને અખંડ મહાસાગર જ હતો. એ આખું દૃશ્ય હૈયાને ગૂંગળાવનારું હતું.

મોઢામાંથી એટલા જ શબ્દો નીકળી શક્યા નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ !

* * *

અમે નીચે ઊતર્યાં. જેમ ગયાં તેમ વાફરમાં બેસીને પાછાં આવ્યાં. પાછા આવતાં આસપાસનું દૃશ્ય બધું જોતાં હતાં, માણતાં હતાં, કવિના કાવ્યનો સ્વાદ ફરી આનંદથી ચાખતાં હતાં. પણ એ બધું પંચ પકવાન્નનું આકંઠ સેવન કર્યા પછીના મુખવાસ જેવું જ હતું, એ કહેવાની જરૂર છે?

અમારા શરમાળ ચિત્રકારે એટલો વખત એક ખૂણામાં બેસી પાસેના ખડકનું અને આસપાસના સમુદ્રનું ચિત્ર દોર્યું. ઘેર આવતાં એણે એ મને ભેટ આપ્યું! એ સુંદર ભાવપૂર્ણ ચિત્ર છપ્પન વરસની ભૂખ ભાંગ્યાના શુભ પ્રસંગના સ્મારક તરીકે મેં પ્રસન્નતાથી સ્વીકાર્યું.

દીવાદાંડીનું કાવ્ય આખરે પૂર્ણતાએ પહોંચ્યું.

મે, '૪૭

૧૪

ભરતની આંખે

કિનારે ઊભા રહી સમુદ્રની શોભા નિહાળવી એમાં હૈયાપૂર આનંદ છે. જો ઊંચાઈએથી એ શોભા નિહાળવાને મળે તો તો પૂછવું જ શું? જહાજના તૂતક પરથી અથવા દેવગઢ જેવા બેટના માથા પરથી સમુદ્રનું કાંઠા પરનું આક્રમણ જોવું એ એક નોખો જ આનંદ છે. આપણે સમુદ્રના રાજા છીએ અને મોજાંઓની આ સેના આપણી વતી જ સામેના ભૂમિભાગને પાદાક્રાન્ત કરે છે એમ લાગતાં આપણામાં એક પ્રકારનું અભિમાન સ્ફુરવા લાગે છે. આપણે બરોબર નિહાળીને જોઈએ તો દેખાય છે કે લીલુંછમ કે કાળું ભમ્મર પાણી મોજમાં આવી ધોળી રેતીના કાંઠા પર આક્રમણ કરે અને છેલ્લી ઘડીએ 'અરે, આ તો કેવળ વિનોદ હતો' એમ કહી હસી પડે, ત્યારે એના ખૂટલપણા ઉપર આપણાથી પણ મુક્તદંતે હસી પડાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમુદ્રકિનારે રહેનારાઓને આવાં દશ્યો ગમે ત્યારે જોવા મળે છે. પણ જે સમુદ્ર અને રેતીનો પટ જ્યાં અખંડ જલક્રીડા કરે છે એની બાજુથી કાટખૂણામાં ઊંચાઈએ ઊભા રહી, એ રેતીનો જલવિહાર અને મોજાંઓનો સિક્તાવિહાર નિહાળવાનું ભાગ્ય કોક દિવસ લાધે તો માણસ अद्य मे सफला यात्रा; धन्योऽहं अप्प्रसादतः એમ કેમ ન ગાય?

જે ગોકર્ણની યાત્રા સન ૧૮૯૫માં મેં કરી હતી, અને જે ગોકર્ણનાં દર્શન મુ. ગંગાધરરાવ દેશપાંડે જોડે દસ વરસ પહેલાં મેં કર્યાં હતાં, તે જ ગોકર્ણને પવિત્ર કિનારે સંગવવેળાએ* સમુદ્રનાં દર્શન કરવાનું અહોભાગ્ય મળ્યું તેથી તો હું પાગલ બન્યો જ હતો. ગોકર્ણનો સમુદ્રકિનારો ખાસો પહોળો અને ભવ્ય છે. જમણી એટલે ઉત્તર તરફ કારવાર બાજુના પહાડો અને બેટો ધૂંધળા ક્ષિતિજમાં સૂચિત થાય છે, ડાબી એટલે દક્ષિણની બાજુએ રામતીર્થનો પહાડ અને તેના પરનું ભરતનું નાનું સરખું મંદિર દેખાય છે. અને સામે અગાધ અનંત સાગર 'તું અમર થઈને આવ' એમ અહોરાત આમંત્રણ આપે છે, એવું હૃદયને ઉન્મત્ત કરનારું દશ્ય એક વાર જોયા પછી કોઈ કાળે ભુલાય ખરું? રામતીર્થના ખડક ઉપર જઈ ત્યાંના ઝરણા તળે નાહવાનો સંકલ્પ ન હોત તો એ સાગરના દશ્યમાં તરતા રહેવાનું જ મેં પસંદ કર્યું હોત. અમે નારિયેળના બગીચા અને ખરબચડા ખડક વટાવી રામતીર્થ સુધી પહોંચ્યા. ત્યાં ધારા તળે નાહવાનો સાત્ત્વિક જીવનાનંદ આપાદમસ્તક મેળવી, રામેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં. શાંડિલ્યમહારાજ નામના એક સાધુએ અહીંનું બાંધકામ અસંખ્ય લોકોમાં ઉત્સાહ પ્રગટાવીને મફત કરાવેલું. આ મંદિર સમુદ્રમાં ઘૂસેલા ઉન્નત પહાડ ઉપર હોઈ મંદિરની ઊંચાઈએથી રેતીનો પટ અને મોજાંઓનો પટ જ્યાં એકબીજાને બાથમાં લઈને રમે છે એનું માઈલો સુધી ફેલાયેલું સૌંદર્ય અમે જોઈ શક્યા. નારિયેળનાં એ ત્રણ વૃક્ષોએ એ જ સ્થળે ઊભા રહી એ સાગર-સિક્તા-મિલનના દશ્યનો આનંદ સેવવાનું ઠરાવ્યું હતું. પોતાની ડાળીઓ હલાવીને એમણે કહ્યું: 'આવો, આવો! બસ આ જ જગા બરાબર છે. અહીંથી સિક્તા-સાગરના મિલનની રેખા સામે સીધી દેખાય છે.'

અહીંથી મને દેખાયું કે પાણીનાં મોજાંઓને સાગરના ઊંડા પાણીનું પીઠબળ હતું. રેતીના પટને પીઠબળ કોણ આપે? કોઈ ટેકરીઓ નજીક હતી નહીં એટલે નારિયેળ, સરૂ જેવાં ઝાડોએ એ જવાબદારી પોતાને માથે

* ગાયો દોહી અને ગોશાળા સાફ કરી પરવાર્યા પછી તેમને ચરવા માટે વનમાં જવા જ્યારે ભેગી કરવામાં આવે છે, તે વખતને (સવારના લગભગ નવ વાગ્યે) સંગવવેળા કહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લીધી હતી. આ ઊંચાં ઝાડ અને પેલાં ઊંડાં પાણી—બન્નેના લીલા રંગમાં ફરક હતો ખરો, પણ એમના કાર્યમાં કશો ફરક દેખાતો ન હતો. ઝાડ પોતાના પગ તળેની રેતીને આશીર્વાદ આપે અને સમુદ્રનાં ઊંડાં પાણી મોજાંઓને આગળ ધપવા સિસકારે—એ દૃશ્ય જોતાં કોઈ ધરાય ખરું?

કોઈ દૃશ્યથી માણસ ધરાય નહીં એટલા ખાતર એક ઠેકાણે ઊભા રહીને એ આરોગતા રહેવાનું માણસને શાનું ગમે? મેં જોયું કે રામતીર્થના ઝરણાની અને રામેશ્વરના મંદિરની જાણે ચોકી કરવા માટે શ્રી રામચંદ્રના કારભારી ભરત ટેકરીને માથે ઊભા છે. એમનાં દર્શન કરવાં જ જોઈએ. અને બની શકે તો એમની નજરે સાગરને યોગ્ય ઊંચાઈ એથી જોવો જોઈએ. વિશાળ દૃષ્ટિ ઊંચે ચડ્યા વગર કેમ જ કેળવાય? પગથિયાંઓએ આમંત્રણ આપ્યું, એટલે હું જાણે સઢ ઓઢ્યા હોય તેમ નાચતો અને કૂદતો અથવા ઊડતો ભરતના મંદિર સુધી પહોંચી ગયો. નાનકડા ધોળા ભરત રૂપાળા પીતાંબરનો કચ્છ વાળીને સમુદ્રદર્શન કરતા હતા.

ખરું જોતાં એની આસપાસ મંદિર બાંધવું જ જોઈતું ન હતું. તાપ, પવન, અને વરસાદની તપશ્ચર્યા જ એને કરવા દેવી જોઈતી હતી. સમુદ્ર પરથી આવતા શીતળ પવનમાં સૂરજનો તાપ એ સહેજે ખમી શકત. અને લોકો કેમ ભૂલી ગયા કે ભરત આખરે રાજપુત્ર સૂર્યવંશના જ હતા? વાયુપુત્ર હનુમાનનું અને સૂર્યવંશી રાઘવોનું સ્મરણ કરતા અમે ત્યાં કેટલોય વખત ઊભા રહ્યા. હૃદયમાં ભક્તિભાવનો ઊભરો ચડી રહ્યો હતો અને સામે સમુદ્રના પાણીની ભરતી ચડતી હતી.

શંકરરાવ ગુલવાડીએ કહ્યું, ‘અહીંથી માઈલ કે બે માઈલ ઉપર જટાયુ તીર્થ અને બલ્લાળ તીર્થ છે.’ ૧૮૯૫માં મારા પિતાશ્રી હું નાનો હતો એટલે મને સાથે લીધા વગર જ એ તીર્થો ‘કરી’ આવ્યા હતા. તે વખતનું એમનું વર્ણન મને યાદ હતું એટલે ત્યાં જઈ આવવાનું ઘણું ઘણું મને થયું પણ વખતને અભાવે તેમ કરી ન શક્યો. મનને પટાવવા માટે હું બોલ્યો, ‘સામે આ અફાટ પશ્ચિમ સાગર ફેલાયો છે, એમાં બધાં જ તીર્થો છે—(सागरे सर्व तीर्थानि)’. શ્રદ્ધાપૂર્વક જટાયુ તીર્થ અને બલ્લાળ તીર્થને મેં નમસ્કાર કર્યા અને બે આંખે ગોકર્ણના કિનારાનું જેટલું દર્શન હૈયામાં ભરી શકાય તેટલું ભરી લીધું અને એ ભાર સાથે નીચે અવતર્યો.

તે દિવસનાં એ ભવ્ય-પાવન દર્શન માટે રામતીર્થનો અને દિક્પાલ ભરત મહારાજનો હંમેશાં આભારી રહીશ.

મે, ’૪૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૫

ઘંટાશિલેશ્વર

અમે રહીએ છીએ એની ઈશાન્ય-પૂર્વે આ ટેકરી આવેલી છે. આસપાસ એકે ઝાડ ન મળે, ઘાસ પણ એટલું ઓછું ઊગે છે કે આ સ્થાનને બીડ પણ ન કહેવાય. જ્યાં જુઓ ત્યાં ચકમકના જાતજાતના પથરાઓ પાથરેલા નજરે પડે છે.

આ ટેકરી ઉપર મોટી મોટી શિલાઓનું સ્નેહસંમેલન ભરાયું છે. જાણે અલમસ્ત અને કાળા મેશ જેવા પાડાઓનું ખાડું.

આમાં એક શિલા સ્વભાવે સૌથી જુદી પડે છે. જાણે શિલાઓની રાણી. આ શિલાએ પોતાને બેસવા માટે બીજી એક શિલાની ગાદી બનાવી છે, અને અઢેલવા માટે તકિયા તરીકે પણ એક શિલા જ રાખી છે.

આ શિલાના ઘડતરમાં જ એવી કાંઈ ખૂબી છે કે એના આસનમાં એ હું નથી જાણતો, પણ એ શિલાને લાકડી કે પથ્થર ઠોકીએ એટલે એમાંથી રણકાર નીકળે છે. જાણે મંદિરનો ઘંટ.

ગાયો ચરાવતા ચરાવતા રબારી છોકરાઓમાંથી (અહીં એમને ગુરાખી [ગુરે+રાખી] કહે છે.) આ શિલાની કોણે અને ક્યારે શોધ કરી કોણ જાણે. પણ આજે તો એ ટેકરી અને આસપાસનું બીડ 'ઘંટાશિલેશ્વર' તરીકે પ્રખ્યાત છે.

છોકરાઓએ એ શિલાના પેટ ઉપર એક ખાડો કોતરી કાઢ્યો છે. એ ખાડામાં મોટા નાળિયેર જેવો પથરો મૂકી અથડાવે છે અને ઘંટાનાદનો આનંદ લે છે. તમે જો કોઈ કાળે ચિંચવડ આવો તો આ ઘંટાશિલાનું દર્શન કર્યા વગર જતા નહીં.

ચિંચવડ, જાન્યુઆરી, '૨૬

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૬

જૂના મહારાષ્ટ્રની ખંડેર રાજધાની

પૈઠણ એટલે મહારાષ્ટ્રનું કાશી; મહારાષ્ટ્રનું એક વખતનું સંસ્કૃત વિદ્યાનું પિયર. સ્વધર્મી રાજાનું જ્યારે કૃપાછત્ર હોય છે ત્યારે સમાજ કેવો ફૂલે છે, ફાલે છે એનો દાખલો જોવો હોય તો આજે પણ ઇતિહાસસંશોધકની નજર પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠાન તરફ જાય છે.

મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસનો પ્રારંભ શકકર્તા શ્રીશાલિવાહન અથવા શાતવાહનથી થાય છે. આજે જેમ ગાંધીજી વિષે આપણે કહીએ છીએ કે એમણે મામૂલી માટીમાંથી માણસો બનાવ્યાં અને મુડદાલ રાષ્ટ્રને જીવતું કર્યું, તેમ શાલિવાહન વિષે પણ દંતકથા કહે છે કે એની પાસે સંજીવની-વિદ્યા હતી. માટીનો ગારો તૈયાર કરી એમાંથી એ ઘોડા અને ઘોડેસવાર તૈયાર કરતો, અને અમુક જીવનવાપીમાં ઝબોળી કાઢતો. તરત એ માટીનાં પૂતળાં જીવતાં થઈ, દેશના શત્રુ સામે લડવા તૈયાર થતાં. શાલિવાહન પાસે પૂતળાં બનાવવાની કુંભારની વિદ્યા હતી, અને એ પૂતળાંઓને જીવતાં કરવાની સંજીવની-વિદ્યા હતી. એણે દેશમાં ઘૂસી આવેલા ગ્રીક યવનોનો પરાભવ કર્યો અને દેશમાં સ્વાતંત્ર્યની પુનઃસ્થાપના કરી. એ શાલિવાહનના નામથી જે 'શક' શરૂ થયો તે જ આજે પણ મહારાષ્ટ્રમાં ચાલે છે. 'વિક્રમ સંવત' રેવાને ઉત્તર તીરે અને 'શાલિવાહન શક' નર્મદાને દક્ષિણ તીરે, એવી જૂની વ્યવસ્થા આજે પણ પળાય છે. એ શાલિવાહનની રાજધાની તે પ્રતિષ્ઠાન – આજનું પૈઠણ. દેશપરદેશના અનેક લોકોએ એની જાહોજલાલીના ઉલ્લેખ કરેલા જડે છે.

મૂળે ગોદાવરીનો કાંઠો પવિત્ર અને ફળદ્રુપ; ત્યાં નદીનો એક રૂપાળો વળાંક જોઈ ઊંચાણ જમીન ઉપર પૈઠણ વસાવેલું છે.

જે સ્થાન રાજધાની તરીકે લાંબા વખત સુધી પંકાયું ત્યાં વણકરો, સોનીઓ, ગાયકો અને પંડિતો ભેગા થવાના જ. એ જ રીતે પૈઠણ પણ સંસ્કૃતિનું એક મોટું કેન્દ્ર બન્યું અને સોપારા, ભૃગુકચ્છ વગેરે પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરો સાથે એનો વેપાર વધ્યો.

એ જ પૈઠણમાં સંન્યાસીનાં બાળકો નિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનદેવ, સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઈ પોતાની શુદ્ધિ માટે અને જ્ઞાનદેવાદિ ભાઈઓ જનોઈ મેળવવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે અરજી લઈને ગયાં હતાં. અહીં જ્ઞાનેશ્વરે પાડાને મોઢે વેદ બોલાવી પાડા જેવા દશગ્રંથી બ્રાહ્મણોનો ગર્વજ્વર ઉતાર્યો. બ્રાહ્મણોએ ચકિત થઈને લખી આપ્યું કે, "તમે મહાન છો, પવિત્ર છો, અલૌકિક છો, પણ જનોઈ માટેનો આગ્રહ નહીં રાખતા." ત્યાર પછી એ ભાઈબહેનોએ ધાર્મિક જીવનનો આચાર અને પ્રચાર દ્વારા ઉદ્ધાર કર્યો અને વિસ્તાર પણ કર્યો.

આ જ પૈઠણમાં ધર્માત્મા એકનાથે પોતાનો લીલાવિસ્તાર જીવી બતાવ્યો. એના પછી એના દીકરાનો દીકરો મુક્તેશ્વર મરાઠીનો એક અસાધારણ ખ્યાતિવાળો કવિ થઈ ગયો. મરાઠી સાહિત્યમાં જો સદાચારનું સર્વોત્કૃષ્ટ અને રસાળ વર્ણન વાંચવું હોય તો ભાગવતના એકાદશસ્કંધનું એકનાથ મહારાજે લખેલું વિવરણ વાંચવું. અને મરાઠીની કાવ્યશક્તિનો ઉત્કર્ષ જોવો હોય તો મુક્તેશ્વરની કવિતા વાંચવી. જ્ઞાનેશ્વર પછી આટલા મોટા કવિ મહારાષ્ટ્રમાં બહુ ઓછા થયા છે એમ કહી શકાય.

'શિવદિન કેસરી'ની કવિતા પણ મહારાષ્ટ્રને મોઢે છે. એ શિવદિન કેસરીનો મઠ પણ પૈઠણમાં જ છે.

બીજું કશું ન હોત તોયે ગોદાવરીના કાંઠા તરીકે પૈઠણની પવિત્રતા છે જ. પણ જો પ્રાચીન અને મધ્યયુગીન ઇતિહાસ તપાસીએ તો પૈઠણ મહારાષ્ટ્રના બીજા કોઈ પણ સ્થાન કરતાં મહત્ત્વમાં ઊતરે એમ નથી.

૨

પૈઠણ જવા માટે અમે ઔરંગાબાદથી મોટરમાં ઊપડ્યા. બપોરના બે વાગ્યા હશે. ત્રીસ માઈલની મુસાફરી દોઢેક કલાકમાં અમે પૂરી કરી. સ્ટેશનથી નીકળ્યા અને સામે એક લાંબો પહોળો પહાડ અમારી સાથે વાતો કરવા લાગ્યો. એની બાજુએથી અમે આગળ વધ્યા ત્યારે જોયું કે એની પહોળાઈ પણ લંબાઈ જેવી જ વિસ્તીર્ણ છે. એટલે કે અહીં બે લાંબા પહાડોનો કાટખૂણો થતો હશે. અહીંની જમીન છે જ રળિયામણી કે આ મોસમને લીધે બધે લીલાલહેર દેખાય છે એની તપાસ આપણે શા માટે કરીએ! મળે છે તે આનંદ મેળવીને આગળ જવામાં જ ડહાપણ છે.

પૈઠણ પાસે પહોંચ્યા અને ત્યાં, શહેર આવે તે પહેલાં જ, જમણી બાજુએ, નદીને કિનારે એકનાથ મહારાજની સમાધિ અમે જોઈ. એકાદશીનો દિવસ હોવાથી અનેક યાત્રીઓ વારકરીનો ભગવો ઝંડો લઈને ત્યાં આવ્યા હતા. અમે અંદર ગયા, ખૂબ ભક્તિભાવથી આંગણામાં પ્રવેશ કર્યો. હરિજનોનું દુઃખ જોઈ પીગળી જનાર, અને હરિજન બાળકને નદીના પટની ગરમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રેતીમાંથી ઊંચકી ઘેર પહોંચાડનાર એકનાથની સમાધિ જોઈને કૃતાર્થ થઈશું એ વિશ્વાસે સમાધિમંદિરમાં અમે પ્રવેશ કર્યો. પણ કેટલું અમારું દુર્દૈવ! અમે ત્યાં લખેલું જોયું કે હરિજનોને અને મ્લેચ્છોને આ હદથી અંદર જવાની મનાઈ છે. હૃદયને એવો તો આઘાત થયો કે મંદિરમાં ન જતાં એમ ને એમ ચાલ્યા આવવાનું મન થયું, પણ હું તો સંસ્કૃતિનો અભ્યાસી રહ્યો. ભક્ત થઈને દર્શને ન જાઉં, પણ અભ્યાસી થઈને તો મારે બધે પહોંચવું રહ્યું. જે ઉત્સાહથી હું મંદિરના આંગણામાં ગયો હતો તે જોઈ ત્યાંના પૂજારીએ આશા બાંધી હશે કે આ વેવલા ભક્ત પાસેથી કાંઈક દક્ષિણા તો મળશે જ. અને તેમ ન થાય તોયે એ ગળગળા થઈ જમીન ઉપર દંડવત્ પ્રણામ તો કરશે જ. પણ મેં તો ન માથું નમાવ્યું કે ન હાથ ઊંચકીને નમસ્કાર કર્યા. મેં મનમાં જ પ્રાર્થના કરી કે, "નાથમહારાજ, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનો જે ધર્મ આપે ચલાવ્યો તેનો જ દ્રોહ કરીને હું અંદર આવ્યો છું એ આપ જુઓ છો. જ્યાં હરિજનને પ્રવેશ નથી ત્યાં મને પણ ન હોય. એટલે ધર્મદ્રોહીની સ્થિતિમાં હું પૂજા કરવાનો અધિકારી નથી. હું તો અહીં જે આટલા બધા ભોળા ભક્તો આવ્યા છે એમનું જ દર્શન કરવા આવ્યો છું. તે ઉપરાંત દેવળરૂપી સંસ્થા અહીં કેમ ચાલે છે એનો ખ્યાલ મેળવવા આવ્યો છું. જેમ કોર્ટના બેલિફને અથવા સરકારી પોલીસને ગમે ત્યાં જવું પડે છે તેમ જ હું અહીં શોધ કરવા આવ્યો છું. મને ક્ષમા કરશો અને આશીર્વાદ આપશો."

એકનાથ મહારાજને બારણેથી હરિજનોનો બહિષ્કાર કરવો એ એકનાથના હૈયા પર પ્રહાર કરવા સમાન છે એટલું આ સનાતનીઓ કેમ નહીં સમજતા હોય?

અમે શહેરમાં ગયા ત્યાં સૌથી પહેલાં ગોદાને કાંઠે જઈ માતાના શીતળ જળમાં પગ મૂકી શાતા મેળવી અને ઘાટ ઉપર પલાંઠી વાળીને માતાનું ધ્યાન ધર્યું. જળ–દર્શનનો લહાવો લઈ અમે ઉપર આવ્યા, ત્યાં એક બાજુ માટીમાં દટાઈ ગયેલી પુરાણી વસ્તીનું ખોદાણ થયું છે એ અમે જોઈ આવ્યા. સિંધમાં 'મૂવન-જો-દડો'ની શોધ થયા પછી અને અશોકના પાટલિપુત્રના પ્રાસાદની બિહાર-પટના પાસે શોધ થયા પછી, અથવા કાશ્મીરની પ્રાચીન રાજધાની અનંતપુરને જમીનમાંથી ખોદી કાઢ્યા પછી આવા ખોદાણમાં દુનિયાનો રસ વધવા માંડ્યો છે. ખોદીને જડેલી વસ્તુઓ પુરાતત્ત્વખાતું હૈદરાબાદ લઈ ગયું છે, એટલે અમને તો ખોદાણ જોયાનો જ સંતોષ મળ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૈઠણમાં પ્રાચીનકાળનાં ભવ્ય મકાનોનાં ખંડેરો જ્યાં ત્યાં જોવાને મળે છે. એ મકાનોની બાંધણી, એનાં લાકડાં, એના ઉપરનું કોતરકામ — બધું જ આકર્ષક અને અધ્યયનયોગ્ય છે. જાહોજલાલી એટલે શું, અને તેનો વિનાશ કેવો દેખાય છે એ જાણવા માટે જરૂર એક વાર પૈઠણ જવું જોઈએ. પ્રતિષ્ઠાન જેવી રાજધાનીઓ પણ અંતે અપ્રતિષ્ઠિત થઈ શકે છે એવું જૂના કાળમાં જ જોયા પછી બુદ્ધ ભગવાને સંભળાવ્યું હશે:

अनिच्चा वत् संखारा अुपादव्वय–धम्मिनो ।

જ્યાં મુસલમાનોનું રાજ્ય થયું ત્યાં હિંદુ મંદિરો અને પ્રાસાદોનો નાશ જોવાનો હોય.જ. એમાં શાલિવાહન તો ઈ. સ. ના પ્રારંભની વ્યક્તિ. એમનો રાજપ્રાસાદ મુસલમાનોના હાથમાં આવતાં પહેલાં જ ખંડેર થઈ થઈ ગયો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? અને જો પૂનાના પેશ્વાઓને પૂનાથી સાઠ માઈલ ઉપર આવેલા શિવાજીના જન્મસ્થાનનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું સૂઝયું નહીં, તો શાલિવાહનની સ્મૃતિને કોઈએ તાજી કરી નહીં એની ફરિયાદ શી રીતે કરાય?

અમે શિવદિન કેસરીની સમાધિ અને અમૃતરાય કવિનો મઠ જોઈ આવ્યા. બન્ને ઠેકાણે નિરાશા જ થઈ. શિવદિન કેસરીના મઠને સારુંસરખું ઉત્પન્ન છે, પણ અહીં શિવદિન કેસરીની કવિતા છાપેલી કે હસ્તલિખિત અમને મળી નહીં. અહીં પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોની પોથીઓ મળવાનો સંભવ છે કે કેમ એની અમે તપાસ કરી. સમાચાર મળ્યા કે કોઈ એક પોથી કોકે કોઈ યુરોપિયનને ત્રણ હજારમાં આપી. પોથી શાને વિષે હતી એ તો કોઈ અમને કહી ન શક્યું. એક જણે કલ્પના કરી કે એ પ્રાચીન શસ્ત્રઅસ્ત્રો વિષે જ હોવી જોઈએ. તરત જ મારો સનાતની આત્મા ઐતિહાસિક પુરાવા વિના જ નિશ્ચિત નિર્ણય ઉપર આવી ગયો કે એ પોથી શાલિવાહનના વખતની જ હોવી જોઈએ. ત્રણ હજાર રૂપિયા આપીને કોઈ જર્મન એ લઈ ગયો. જર્મન પંડિતોએ એ પોથીનું ભાષાંતર કરી હિટલરને સોંપ્યું અને એમાં મળેલી માહિતીની મદદથી જ હિટલર એના જીવલેણ બૉમ્બ તૈયાર કરે છે અને પૅરેશુટ–વિમાનો દ્વારા પોતાના લોકોને શત્રુની ભૂમિ ઉપર ઉતારે છે!! आर्योच्छिष्टं जगत् सर्वम्!

જે પ્રતિષ્ઠાનમાં દશગ્રંથનો ઘોષ થતો હતો અને ચૌદ વિદ્યા તથા ચોસઠ કળાનું અધ્યયન ચાલતું ત્યાં મહત્ત્વના ગ્રંથો મળવા જ જોઈએ, પણ બધા જ બ્રાહ્મણો ત્રણ હજાર રૂપિયાને લોભે પોથીઓ વેચનારા નથી હોતા. કેટલાક ધર્મિનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોએ વિચાર કર્યો કે કળિકાળ આવ્યો છે, આ પોથીઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધર્મભ્રષ્ટ લોકોના હાથમાં જશે, આપણું પવિત્રમાં પવિત્ર ધાર્મિક સાહિત્ય અન-અધિકારી લોકોના હાથમાં જશે; એ સંકટ ટાળવા માટે એમણે સારામાં સારી પોથીઓ ગોદાવરીના પાણીમાં ડુબાવી દીધી અને ધર્મને ડૂબતો બચાવ્યો! આનું નામ તે ધર્મનિષ્ઠા. જ્યારે ઋષિએ વચન કાઢ્યું:—

बिभेति अल्पश्रुतात् वेदो माम् अयम् प्रहरिष्यति । ત્યારે આ અર્થ અથવા અનર્થ એમના ધ્યાનમાં નહીં આવ્યો હોય.

તપાસ કરતાં જણાયું કે હવે અહીં પ્રતિષ્ઠાનમાં વિદ્વત્તાની પ્રતિષ્ઠાવાળો એકે બ્રાહ્મણ રહ્યો નથી. ગીતા સમજીને વાંચી શકે એવો બ્રાહ્મણ મેળવતાં કેટલી મુશ્કેલી પડી એનું બયાન એક ભાઈએ કરીને અમારી ખાતરી કરી કે અહીંના બધા ધર્મની 'રક્ષા' કરવાવાળા જ રહ્યા છે.

પણ કોઈ એમ ન માને કે પૈઠણમાં સજ્જનતા રહી નથી. હું અનેક ઠેકાણે ફરું છું અને દરેક ઠેકાણે સ્થાનિક લોકો મને આવકાર આપે છે, પણ પૈઠણ જેવા તીર્થક્ષેત્રના મંદિરમાં બેસી મેં જ્યારે પ્રવચન કર્યું અને અસ્પૃશ્યતા-નિવારણની વાતો આખાબોલાની ભાષામાં ચર્ચી, ત્યારે હું માનતો હતો કે મને માર ન પડે તોયે સભામાં ભંગાણ તો પડશે જ; પણ એવું કશું ન થયું. ઊલટું લોકોએ ઘણી શાન્તિથી અને ભલમનસાઈથી મારી વાતો સાંભળી લીધી અને સભા પછી પ્રશ્નોતરીમાં એ વિષય પરત્વે વિચાર કરવા લાયક દલીલો પણ એમણે રજૂ કરી.

શહેરમાં જ્યાં એકનાથ મહારાજ રહેતા હતા ત્યાં એમનું મંદિર છે. એ મંદિરમાં એક બાજુએ એક ઊંડો અને અંદરથી પહોળો કૂવો છે. કૂવાનો અનુભવ એવો છે કે નાથમહારાજની પુણ્યતિથિ પહેલાં આઠ-પંદર દિવસ લોકો નદી ઉપરથી ઘડા ભરીભરીને પાણી લઈ આવી આ કૂવામાં રેડે છે. ગમે તેટલું પાણી રેડો, કૂવો ભરાય નહીં; પણ નાથષષ્ઠીનો દિવસ આવી ગયો કે કૂવો એકાએક ભરાઈ જઈ ઊભરાવા માંડે છે. અને પછી હજારો લોકોને પાણી પાતાં છતાં, એ પાણી જરા પણ ઓછું થતું નથી. એ જ મંદિરમાં એકનાથના વંશના એક ભાઈ મળ્યા. મંદિરના માલિક ગણાતા હશે. એમનું કદાવર શરીર મને ગમ્યું. નાથની સમાધિને સ્થાને હરિજનોને પ્રવેશ નથી એ કેટલું ભૂંડું છે એ વિષે મેં મારા મનની વાત એમને સંભળાવી. બિચારાએ મારી સામે સર્વાર્થસાધક મૌનની ઢાલ ઊભી કરી અને બચી ગયા. અને હું પણ ત્યાંથી વિદાય લઈ પૈઠણની પ્રખ્યાત જરીની કારીગરી જોવા ગયો. આઠ કલાકની મહેનતને અંતે છ ઇંચ પહોળી કિનારી એકાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દોય આગળ વધે છે. ચાંદીના અથવા સોનાના ધાગા વડે વેલપત્તિ, પોપટ, મોર, વગેરેની કિનાર એ લોકો વણી આપે છે. ત્યાં એક કહેવત છે.

"वोटभर विणावें आणि पोटभर खावें"

(આંગળપૂર વણો અને પેટપૂર જમો.)

આ કારીગરી જોઈને કારીગર વિષે અભિમાન અને દયા બન્ને લાગણી એકસામટી મનમાં ઉદ્‌ભવે છે. કેટલી ધીરજ અને કેટલી ખૂબીથી આ લોકો વણે છે, અને જરાય ભૂલ વગર સરસ આકૃતિઓ જીવતી કરે છે! પણ આટલી મહેનત કરીને અંતે એનું ફળ શું? કારીગરને બિચારાને ફક્ત પૈસા સાથે મતલબ. પછી એ કલાકૃતિ પોતાની ઝાકળ જેવી ઝીણી અને ફૂલ જેવી હલકી સાડી સાથે સીવી દઈ પોતાનું નિરર્થક જીવન સુખમાં કે દુઃખમાં વ્યતીત કરતી અંતઃપુરવાસિની એવી કોઈ રાજકન્યા એને પહેરવાની, એની થોડીક સખીઓ એની કદર કરવાની અને એ બિચારીને કોઈ શોક હોય તો તે અદેખાઈથી બળી મરવાની!

આજે જ્યારે આવી કલાકૃતિની જાહેરાત વધારે થાય છે ત્યારે આવી વસ્તુનો શોખ સમાજમાં રહ્યો નથી. લોકોમાં ખરેખરી કળાની કદર જો હોત તો ગુજરાતમાંથી જ દર વરસે હજારો રૂપિયાનો માલ અહીંથી મંગાવવામાં આવત. અહીંની કળા અપ્રતિમ છે એ વિષે શંકા જ નથી, પણ તે કાલગ્રસ્ત થતી જાય છે. ગુજરાતના કારીગરો તો એ નમૂનો જોતાંવેંત એનું અનુકરણ કરી શકશે, પણ લોકોની અભિરુચિ બદલાઈ છે એનું શું?

પૈઠણ વિષે નાનપણથી કેટલુંય કાવ્ય સેવ્યું હતું. એની શેરીઓનાં કેટલાંય ચિત્રો, ભિન્ન ભિન્ન વખતની કલ્પનાએ, ભિન્ન ભિન્ન રીતે ચીતર્યાં હતાં. અંતે એ પૈઠણ આ ઉંમરે જોઈ લીધું. મકાનનાં ખંડેરો અને ગોદાવરીના પ્રવાહની તાજગી — જીવન અને મૃત્યુના વિરોધ જેવાં જ દેખાતાં હતાં.

૧૬–૯–'૪૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૭

જૂની જાહોજલાલી

પૈઠણમાં ત્યાંની જૂની જાહોજલાલી વિષે એક વાત સાંભળી. જૂની આખ્યાયિકા તરીકે નોંધવા જેવી છે.

એક વાર પેશ્વા પૈઠણ આવ્યા અને પૈઠણની ભાગોળે એમણે પોતાના તંબૂ તાણ્યા. પૈઠણના એક વેપારીને થયું કે પેશ્વાની દીકરીને પોતાને ત્યાં 'હળદીકુંકુ' માટે બોલાવીએ. એણે પોતાના નાના દીકરાને આમંત્રણ આપવા પેશ્વા પાસે મોકલ્યો. પેશ્વાને થયું કે એક વેપારી મારી દીકરીને પોતાને ત્યાં બોલાવે છે, અને આમંત્રણ આપવા પોતે ન આવતાં પોતાના દીકરાને મોકલે છે! એની સંપત્તિ કેટલીક હશે?! એણે જવાબ વાળ્યો કે "મારા તંબૂથી તમારા ઘર સુધી જો રૂપિયાની થેલીઓ પાથરશો તો એના પર થઈને મારી દીકરી તમારે ત્યાં આવશે. એ ક્યાંયે જમીન ઉપર પગ નહીં મૂકે. એ શરત મંજૂર હોય તો કહેજો." દીકરો પિતાને પૂછવા આવ્યો. પિતાને દીકરા ઉપર એવો તો ગુસ્સો ચડ્યો! દીકરાની નિર્ભર્ત્સના કરી એણે કહ્યું, "એમાં તે પૂછવા શું આવ્યો? તારે તારી મેળે જ હા પાડવી'તી ને? પણ કાંઈ નહીં; હજી બાજી સચવાય એમ છે. ફરી જઈને કહે કે મારા પિતાશ્રી પૂછે કે 'જાતજાતના સિક્કાઓ ચાલશે કે બધા રૂપિયા એક જ ટંકશાળના હોય એવો આગ્રહ છે? એવો આગ્રહ હોય તો મારે જરા થેલીઓ વીણીવીણીને નોખી કરવી પડશે."

પેશ્વા સમજી ગયા કે આ કાંઈ કાચી આસામી નથી. એણે આમંત્રણ સ્વીકાર્યું.

જે થેલીઓ પગ તળે પાથરવામાં આવી હતી તે પાછી ઘરમાં ન અણાય એટલા ખાતર વેપારીએ એ પૈસામાંથી ગોદાવરીને એક મોટો ઘાટ બાંધી આપ્યો અને એ પ્રસંગનું સ્મારક કર્યું.

૧૮-૯-'૪૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૮

પાષાણ-હૃદય

૧

બૌદ્ધ, શૈવ અને જૈન આ ત્રણ પંથમાં કાંઈ સામ્ય છે? આનો જવાબ આપણે દર્શનશાસ્ત્રીઓ પાસે નથી માગતા. પણ મહારાષ્ટ્રના હૃદય-સ્થાને આવેલા એલાપુરના ડુંગરના પથરાઓને પૂછીએ છીએ, ત્યારે તેઓ કહે છેઃ 'સામ્ય શું?—આ ત્રણે પંથ એક જ પરંપરાની ત્રણ પેઢીઓ છે. શંકા હોય તો અહીં અમે અમારું હૃદય ખોલ્યું છે, ત્યાં દર્શન કરી જાઓ.' એલાપૂર–એલૂર–અથવા વેરૂળ એ આજે એક નાનકડું ગામડું છે. પ્રાચીન કાળમાં અહીં ચાલુક્ય, રાષ્ટ્રકૂટ, વગેરે રાજવંશો રાજ્ય કરતા હતા. એક-બીજા સાથે લડનારા, એકબીજા ઉપર વિજય મેળવીને એ વિજય જગજાહેર કરવા માટે મોટા મોટા વિજયસ્તંભો બાંધનારા, રાજવીઓ દુનિયામાં બધે મળે છે. અહીં મહારાષ્ટ્રના પ્રાચીન રાજાઓએ પોતાની ધર્મશ્રદ્ધા, સેવા અને ભક્તિના રૂપમાં વ્યક્ત કરવા માટે એકબીજા સાથે હરીફાઈ કરી હોય એમ લાગે છે.

આજે આ ગુફાઓ કેવળ દુનિયાનું કુતૂહલ તૃપ્ત કરવાનું અને ભારતીય સંસ્કૃતિની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપવાનું કામ કરે છે. પણ એક વખતે આ ગુફાઓ એક મહાન વિદ્યાપીઠની ગરજ સારતી હતી. દેશદેશાંતરના શ્રમણો, જંગમો અને સાધુઓ અહીં આ ગુફાઓનો આશ્રય કરી, આસપાસનાં ગામડાં-ના લોકો જે કાંઈ અન્નવસ્ત્ર આપે તેનો સ્વીકાર કરી, ધર્મચિંતન અને ધર્મચર્ચા કરતા હતા, અને હિંદુસ્તાનની જનતાને કલ્યાણનો માર્ગ બતાવતા હતા. જેમ કોઈ સરોવરમાંથી અનેક નહેરો નીકળીને આસપાસની ભૂમિને ફળદ્રુપ કરે, તેમ આ ગુફાઓની સાધુમંડળી ધર્મમાં નવી નવી શોધો કરી, એ ધર્મામૃતની પરબો ગામડે ગામડે ખોલતી, અથવા એ ધર્મની કાવડો ભરી ભરી, એને ઘેર ઘેર પહોંચાડતી. જેમ રાજાઓ પોતાનો વૈભવ આ સાધુ-મંડળીના ચરણે ધરતા, તેમ જ દેશના મૂર્તિકારો અને ચિત્રકારો આ ગુફા-ઓને શણગારવામાં પોતાની કળાનું સાર્થક્ય માનતા. એટલે આ ગુફાઓની હાર આપણા પૂર્વજોની રાજકીય તેમ જ પ્રજાકીય આકાંક્ષાની પ્રતિનિધિ છે. એ કાંઈ 'તાજ' નથી કે કોઈ એક બાદશાહ એક વખતના પોતાના પ્રેમને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કળાનું રૂપ આપી દે. આ ગુફાઓમાં હિંદુસ્તાનની મહાજાતિના હૈયાના ભાવો અમર કરેલા છે. જે ભક્તિથી આપણે વેદ, ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત વાંચીએ છીએ, એ જ ભક્તિથી આ ગુફાઓના દર્શને આપણે જવું જોઈએ.

અહીં આપણે લાકડાનું, માટીનું, મીણનું કે ધાતુનું કામ જોવાના નથી. આરસપહાણ જેવા સુંવાળા પથ્થરોની કારીગરી પણ અહીં નથી. અહીં તો મહાત્માઓનાં ચારિત્ર્ય જેવા કઠણ પથ્થરમાં, એમના જ કારુણ્ય જેવાં કોમળ ફૂલો, વેલીઓ અને મૂર્તિઓ કોતરેલી આપણે જોઈશું. વજ્ર કરતાં પણ કઠોર એવો પથ્થર પસંદ કરી, એમાં કુસુમ કરતાં પણ મૃદુ એવી મૂર્તિઓ વ્યક્ત કરવાની હિંમત કરનાર કારીગરોની પૂજા કરી, એમની પાસેથી દીક્ષા લેવા માટે સ્વર્ગથી પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવ ઊતર્યા હોય, તો એમાં જરાય નવાઈ નથી. આ કૃતિઓ જોઈને દેશદેશાંતરના કળાપ્રેમીઓ સ્તબ્ધ થઈ જાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? આ ગુફાઓ વિષે એક તામ્રપત્રમાં લખેલું છે કે, દેવો જ્યારે વિમાનમાં બેસી સ્વચ્છંદ વિહાર કરતા આ ઠેકાણે આવ્યા, ત્યારે આ સ્થાપત્યનું સૌન્દર્ય જોઈ તેઓ ધ્યાનમગ્ન થયા. તેમાંયે કૈલાસમંદિરની શોભા જોઈને તેઓ એકદમ બોલી ઊઠ્યા: 'આ મંદિર માનવ-હાથની કૃતિ ન હોઈ શકે. આ મંદિર પ્રત્યક્ષ મહાદેવની પેઠે સ્વયંભૂ જ હોવું જોઈએ.' બ્રહ્મા અને વિશ્વકર્માનો સમોવડિયો સ્થપતિ જે આ ગુફાઓનો કર્તા હતો તે પોતે પણ કહેવા લાગ્યો: 'અદ્ભુત છે આ કલાકૃતિ. મને પોતાને જ ખબર નથી પડતી કે આને હું કેમ બનાવી શક્યો. મને કોઈ આવી બીજી કૃતિ તૈયાર કરવાનું કહે, તો મારી હિંમત નથી ચાલવાની. આ થઈ ગયું તે થઈ ગયું.'

ત્યારે આવી કૃતિને આપણે અપૌરુષેય કહીએ તો કાંઈ વાંધો છે? આ બનાવનાર સ્થપતિને જ જ્યારે ખબર નથી કે એ વસ્તુ કેમ બનવા પામી, ત્યારે આપણે કેમ કહી શકીએ કે આ માનવકૃતિ છે?

કાલિદાસે જ્યારે રઘુવંશ લખ્યું, ત્યારે સરસ્વતીએ એને વરદાન આપ્યું હતું. તેમાંયે જ્યારે એણે ચોથો કે પાંચમો સર્ગ શરૂ કર્યો ત્યારે, કહેવાય છે કે, દેવી સરસ્વતીએ એના હાથમાંથી કલમ છીનવી લઈ, પોતે જ એ સર્ગ લખી નાખ્યો. એટલી બધી સુંદર શબ્દની કારીગરી અને ભાવોનો વિલાસ એ સર્ગોમાં જડે છે. અહીં પણ સ્થાપત્ય-કળાએ પોતે જ એ સ્થપતિના હૈયામાં, હાથમાં, આંખોમાં અને આંગળાંમાં પોતાનું આસન જમાવ્યું હશે. અને પછી એ સ્થપતિએ સમાધિ-સ્થિતિમાં આ બધું કોતરકામ કરી નાખ્યું હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ કાંઈ એક મૂર્તિકારનું કામ નથી. સેંકડો મૂર્તિકારો અહીં એકત્ર થયા હશે. પણ કામ શરૂ કરતા પહેલાં એમના મુખી સ્થાપત્યાચાર્યે પોતાના દરેક મદદનીશની છાતીને સ્પર્શ કરી સંકલ્પ કર્યો હશે:

ॐ मम व्रते हृदयं ते ददामि।
मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु।

અને પછી બધાં ભેજાં, બધાં હૈયાં અને બધાં આંગળાં જાણે એક જ માણસનાં હોય તેમ કામ કરવા મંડી પડયાં હશે.

૨

વેરૂળની ગુફાઓ જોવા અમે પહેલી વાર ગયેલા તે નાગપુર કૉંગ્રેસ પછી. કયે રસ્તે જવું એની પણ અમને ખબર ન હતી. પાચોરાથી ઊતરીને અજંટા ગયા હોઈશું. દોલતાબાદ સ્ટેશને ઊતરીને, ત્યાંનો કિલ્લો જોઈ, એક ગાડી કરી અમે વેરૂળ ગયા. શ્રી નરહરિભાઈ ઉપરાંત સાથે કોણ હતું એ પણ હવે હું ભૂલી ગયો છું. રસ્તામાં ખુલ્દાબાદ આવ્યું હતું એવું અસ્પષ્ટ સ્મરણ છે. તે વખતે બધા જ કંઈ ગાડીમાં બેઠા ન હતા. મોટે ભાગે હું તો ચાલતો જ ગયો હતો. બપોરનો તડકો એટલો તો સખત હતો કે, જ્યાંથી મળે ત્યાંથી મોટાં મોટાં પાંદડાં માથા ઉપર મૂકી, એના ઉપર મારી ગાંધીટોપી હું ચડાવતો, અને એ પાંદડાં સુકાઈને ગરમ થઈ જાય એટલે ફેંકી દઈ, એમને સ્થાને બીજાં પાંદડાં મૂકતો. તે વખતની પગપાળી મુસાફરીમાં જે આનંદ આવ્યો તે કાંઈ ઓર જ હતો! તે વખતે એટલે કે ૧૯ વર્ષ પહેલાં, મારી દૃષ્ટિ જુવાન હતી, મારી તનુયષ્ટિ જુવાન હતી અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ નવેસર ઓળખવાને હું મથતો હતો. તે વખતે કૈલાસનું મંદિર, જૈનોની ઇંદ્રસભા, મહારવાડા ઢેડવાડાને નામે ઓળખાતી બૌદ્ધ ગુફાઓ, વગેરે બધું નવી આંખે જોયેલું તે આજે પણ યાદ છે. એમ મનાય છે કે, બીજી વાર દર્શન કરીએ કે તરત પહેલી વારનાં સંસ્મરણો એની મેળે ભૂંસાઈ જાય છે અને નવું ચિત્ર જૂના ચિત્રનું સ્થાન લઈ લે છે. એ વાત સાચી છે એ વિષે મને શંકા નથી. પણ વેરૂળની ગુફાની બાબતમાં મારે એવું નથી થયું. જૂનાં ચિત્રો પણ મારી પાસે કાયમ છે અને નવાં ચિત્રો પણ છે. એ બન્નેની અસર એકબીજા ઉપર થઈ છે એની ના નથી, પણ જૂનાનું વ્યક્તિત્વ હજી ભૂંસાયું નથી.

પહેલાંની જેમ આ વખતે પણ અમે કૈલાસની ગુફા જ સૌથી પહેલ-વહેલી જોઈ. એ જ ગુફા અહીંની ૩૪ ગુફાઓની રાણી છે. જેમની પાસે પૂરતો વખત નથી, એમણે તો આ જ ગુફા સૌથી પહેલવહેલી જોવી. પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જો કોઈ એમ માને કે, કૈલાસ જોવાથી વેરૂળની તમામ ગુફાઓનો ખ્યાલ આવી જાય છે, તો એની એ ભૂલ છે. ૧૬ નંબરની આ કૈલાસ ગુફા, ૨૯ નંબરની સીતાનહાણી ગુફા, ૩૩ કે ૩૪ નંબરની ઇન્દ્રસભા, આટલી તો ઓછામાં ઓછી જોવી જ જોઈએ. અને બૌદ્ધ ગુફાઓમાં જે વિહાર અને ચૈત્યો છે, તેમાંથી એક એક નમૂનો તો ઓછામાં ઓછો જોવો જ જોઈએ. ખાસ કરીને ૧૦ નંબરની ગુફામાં જે લાકડાના કામનું અનુકરણ કરેલું છે તે જોયા વગર, કાર્લા તેમ જ અજંટા સાથે આનું કેટલું સામ્ય છે, એનો પૂરતો ખ્યાલ નહીં આવે. ૧૪મી ગુફા તો ગણેશ મહારાજની માતાઓનું સંમેલન છે, એ જોયા વગર નહીં ચાલે. ૧૫મી ગુફામાં, આ ગુફા છે કે પાછળની બાંધણી છે, એવી શંકા આવ્યા વગર રહેતી નથી. જો પૂરતો વખત હોય તો આમાંની એકે ગુફા છોડી દેવા જેવી નથી. અને જો માણસ પાસે જરા સરખી નવરાશ હોય, તો એણે બેત્રણ વાર તો આ ગુફાઓ જોવા માટે આવવું જ જોઈએ. આ વખતે અમે સપ્ટેમ્બરનો મહિનો પસંદ કર્યો હતો, એ અનેક રીતે સારું થયું. કેમ કે, ચોમાસાનો ઉત્તરાર્ધ હોવાથી બધે લીલાલહેર હતી અને આકાશનાં વાદળાંઓ પણ સાવ વિરક્ત થયેલાં ન હતાં.

આ ગુફાઓ વિષે કેમ લખવું એ જ સમજાતું નથી. એક એક ગુફા લઈને એના ઉપર એક સ્વતંત્ર લેખ લખવા જઈએ તોયે સંતોષ નહીં થાય. કેમ કે એક એક ગુફામાં અનેક નાનીમોટી મૂર્તિઓ હોય, અનેક પ્રસંગો કોતરેલા હોય, અનેક પશુઓને એમની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રજૂ કર્યાં હોય. એક એક પાછળ જેમ એકાગ્ર થઈને અમે જોતા હતા અને બાકીની દુનિયા ભૂલી જતા હતા, તેમ જ એક એક મૂર્તિ કે પ્રસંગ વિષે સ્વતંત્ર લેખ લખવો જોઈએ. ત્યારે જ કાંઈ સમાધાન થાય, અને તેમ જો ન કરી શકાય તો એક એક ગુફા ઉપર એક એક લેખ લખવાનો અર્થ શો?

કૈલાસની ગુફામાં અનેક ઠેકાણે રાવણ વીસ ભુજા ઊંચી કરી કૈલાસને ઊંચકે છે અને ઉપર શિવપાર્વતી અને નંદી વિરાજમાન છે, એવા પ્રસંગો કોતરેલા છે. મુખ્ય શિવમંદિર નાનુંસૂનું નથી. અને એ આખું મંદિર અને એની આસપાસની ઓસરીઓ અને એની અંદર પણ બાજુએ કોતરેલું બીજું મંદિર, એ બધું જોઈને શિલ્પકારની કલ્પનાશક્તિના સાહસથી ચકિત થવાય છે. મંદિરની બે બાજુ બે હાથીઓ અને બે વિજયસ્તંભો છે. હાથીઓની તો દુર્દશા થઈ જ છે. હજીયે મૂર્તિનો કોઈ 'સર્જન' (હાડવૈદ) મહેનત કરે તો એ હાથીના કકડા એકત્ર કરી સહેજસાજ હાથી જેવો હાથી ઊભો કરી શકાય ખરો. કહેવાય છે કે, ઔરંગઝેબે આ ગુફાઓનો ઘણો નાશ કર્યો છે. ઘૃષ્ણેશ્વરનું મંદિર એણે તોડયું એ સમજાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવી વસ્તુ છે. આ ગુફાઓમાં, એ ધારત તો, એકે મૂર્તિ અહીં રહેવા ન પામત. પણ મૂર્તિવિનાશકો મૂર્તિઓના ચૂરેચૂરા નથી કરતા. પૂજાયોગ્ય ન રહે એટલી ખંડિત કરીને છોડી દે છે. એટલે કોકનું નાક તોડી નાખે, કોકના કાન ઉડાવી દે, કોકના હાથ યા પગ ઉતારી દે, એમ કરીને એકેએક મૂર્તિ એબવાળી કરી દીધી એટલે કામ પત્યું. પછી એની કોઈ પૂજા કરે નહીં. એક ધર્મચુસ્ત મુસલમાન ચિત્રોના શોખીન હતા. તેમણે ધર્મ અને કળા બંને સાચવવાનો એક મજાનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. એમણે ચિત્રોનું એક આલબમ ખરીદ્યું, અને કાળી શાહીના ખડિયામાં આંગળી નાખીને તમામ ચિત્રોના મોઢા ઉપર એક એક ધબ્બો ચોડી કાઢ્યો. આટલાથી એને ખાતરી થઈ કે, જાનદાર વસ્તુની પ્રતિકૃતિ તૈયાર કરવામાં ઈશ્વરનું જે અપમાન થાય છે, તે આપણે ધોઈ કાઢ્યું; હવે એ ચિત્રો જોવામાં વાંધો નથી.

આવી આવી સગવડો ન હોત તો જેટલી કળાકૃતિઓ બચવા પામી છે તે પણ બચવા ન પામત.

આ મંદિર જ્યારે કોતરાયું ત્યારે મૂળ કલ્પના પથ્થર પર પ્લાસ્ટર કરી એના પર ચિતરામણ કરવાની હતી કે નહીં, એ આજે આપણે શી રીતે જાણી શકીએ? મને પોતાને લાગે છે કે, કોતરતી વખતે પથ્થરોમાં જ બધી સુંદરતા આણવામાં જોકે કશી મણા રાખવામાં આવી નથી, તોયે એના પર પાતળું પ્લાસ્ટર કરીને સારામાં સારા રંગોનું ચિતરામણ કરવાનો સંકલ્પ પહેલેથી જ હશે. અજંટાની દીવાલ ઉપરનું ચિત્રકામ હજી સુધી કાંઈક ટક્યું છે. આ મંદિર ઉપર કોક કોક ઠેકાણે સહેજસાજ રંગ દેખાય છે. મંદિરના ઉપલા મેડા ઉપર એક ઠેકાણે છતમાં બરાબર અજંટાની કારીગરીના જ અવશેષ જેવો થોડોક ભાગ બચવા પામ્યો છે. એમાં એક ઠેકાણે મોર ગયો છે, પણ એની કળા રહી છે. એક ઠેકાણે એક રમણીનું માથું અને એની કમળની પાંદડી જેવી આંખો જ રહી છે. એનો રંગ, એની નાજુકાઈ, અને શૈલી અજંટાથી જરાય ઊતરતી નથી.

આખા મંદિરનો ભાર ઊંચકનાર નાના નાના હાથીઓ અનેક રીતે વિહાર કરતા બતાવ્યા છે. કોઈ પોતાની સૂંઢ વડે બીજાનો પગ પકડે છે, બીજા બે હાથીઓ પોતપોતાની સૂંઢ એકબીજાની સૂંઢમાં ભેરવે છે. કેટલાક સૂંઢ વડે માથા પરની માખીઓ ઉડાડે છે, અને કેટલાક તો હિંમતપૂર્વક કોઈ વાઘની પાછળ પડ્યા છે. મંદિરની આસપાસ એક સારું સરખું આંગણું છે. અને ત્યાર પછી ત્રણે બાજુ જે ઊંચી ઓસરીઓ છે તેમાં અનેક વિશાળ મૂર્તિઓ કોતરવામાં આવી છે. આ મૂર્તિઓ શક્તિ, ભાવ અને ભંગી વ્યક્ત કરવાની બાબતમાં ભારતીય મૂર્તિકળાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ છે. એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક મૂર્તિ જોતાંવેંત એની આગળ આપણું હૈયું દબાઈ જાય છે અને આવી બલવતી મૂર્તિઓની કલ્પના કરનાર આપણા પૂર્વજો કેવા સંકલ્પ-વીર હશે, કેવા સમર્થ કલ્પના-વીર હશે, અને કેવા કુશળ મૂર્તિકાર હશે, એનો ખ્યાલ આવી, પોતાની ક્ષુદ્રતા ઉપર તિરસ્કાર છૂટે છે.

કૈલાસની ગુફા જોઈ અમે સીધા જૈનોની ઇન્દ્રસભા જોવા ગયા. અહીંના આંગણામાં એક બાજુએ એક જ હાથી છે. અને બીજી બાજુ જે એક જ વિજયસ્તંભ હતો તે ત્રણ કટકા થઈ જમીન પર પડ્યો છે. આ ગુફા કૈલાસની જ એક નાનકડી આવૃત્તિ ગણાય. એમાં પોતાની ખાસિયત તો ઘણી છે, છતાં કૈલાસ જોયા પછી આનું મહત્ત્વ એની મેળે ઓછું થઈ જાય છે. નવા જોનાર માટે અમારી ભલામણ છે કે, તેમણે પ્રથમ ડાબી બાજુનો રસ્તો લઈ, છેલ્લી ઇન્દ્રસભા જોઈ લેવી અને પછી જ કૈલાસ તરફ આવવું. આ મહાવીરની ગુફાને ઇન્દ્રસભા શા માટે કહેતા હશે એ કોઈ જાણતું નથી, પણ આવી આકર્ષક ગુફાને પોતાનું કાંઈક નામ તો જોઈએ જ. ઇન્દ્રસભાનું નામ ચાલતું આવ્યું છે તે જ ચાલે તો વાંધો શો?

આના પછી જોતા જોતા આપણે પાછા આવીએ, એટલે ૨૯ નંબરની ગુફા આપણું વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. ભવ્યતામાં બીજી કોઈ પણ ગુફા કરતાં આ ઊતરે એવી નથી. આને જોતાંવેંત મુંબઈ પાસેની ધારાપુરી એટલે કે ‘ઍલિફન્ટા કેવ્સ’નું સ્મરણ થયા વગર રહેતું નથી. અહીંની મૂર્તિઓ અસાધારણ ઊંચી અને મોટી છે, અને છતાં એકે મૂર્તિ પ્રમાણબાહ્ય નથી. આની બાજુએથી જ વેળગંગાના પ્રપાત અથવા સીતાનહાણી તરફ જવાય છે.

એમ ન થયું હોય કે, સાધુઓને રહેવા માટે આ ગુફા કોતરાઈ, પણ તે એટલી ભવ્ય, સુંદર અને ઉદાત્ત થઈ કે લાંબા વખત સુધી એમાં રહેવાની કોઈ હિંમત જ ન કરે? કોણ પોતાને એવો મોટો માને કે આવી ગુફામાં રહ્યા છતાં અસ્વસ્થ ન થાય?

છેલ્લી જૈન ગુફાઓ, વચલી શૈવ ગુફાઓ, અને છેક જમણી બાજુએ દેખાતી બૌદ્ધ ગુફાઓ, બધું મળીને માણસને થકવે એવો વિસ્તાર છે. અને એક એક ગુફા અંદર એટલી તો ઊંડી ગયેલી હોય છે કે બહારથી એનો ખ્યાલ સરખો આવતો નથી. શહેરમાં મકાનો ઊંચાં ઊંચાં બંધાય છે કેમ કે ત્યાં જગાની તંગી હોય છે. અહીં ત્રણ ત્રણ મજલાની ગુફાઓ બંધાઈ છે તે એટલા જ માટે કે અહીંના પથરાઓ વિશાળ છે અને તેમાં આડા, અવળા, ઊંચા, ઊંડા ગમે તેટલા વધવાની આપણને છૂટ છે.

આ ગુફાઓના ચોરસ થાંભલાઓ અહીંની પ્રચંડ મૂર્તિઓ કરતાં શોભામાં જરાય ઊતરતા નથી. એક ગુફામાં થાકને કારણે અંદર ન જવાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચાર કરતો હતો. પણ મનમાં થયું કે, આટલું છોડ્યું એમ કહેવાને શા માટે રાખીએ? થોડીક મહેનત પડશે પણ અંદર જઈ આવીએ એ ઠીક. અંદર ગયો અને જોઉં તો એ મોટા જાડા થાંભલા વચ્ચે ગણિતના ધનુષ્ય-કૌંસના આકારની કમાનો બે બે થાંભલાને જોડી દે છે. એ કમાનોની જાડાઈ જોઈને હું તો ગભરાઈ જ ગયો. આ માણસની કળા તો નથી જ. આને દૈવી પણ ન કહેવાય. આનું પ્રમાણ આસુરી કે રાક્ષસી જ ગણાવું જોઈએ.

બધી જ ગુફાઓ આખરે ઉતાવળે જોઈ. વાંદરાઓ જેમ ઉતાવળે ખાઈને પોતાનાં ગલોફાં ભરી રાખે છે અને પછી નવરાશે ફરી નિરાંતે ચાવી ચાવીને આરોગી લે છે, અથવા જાનવરો જેમ પ્રથમ ખાઉધરાં થઈને ખાઈ લીધા પછી એ બધો ખોરાક વાગોળવા માંડે છે, તેવી જ રીતે વખતનો ખ્યાલ રાખી, ઉતાવળે ઉતાવળે બધું જોઈ લીધું, અને હવે વરસો સુધી એ સંસ્કારોનું સ્મરણ કરી કરીને વાગોળતો રહીશ. આ લેખમાળા પણ એ 'રોમંથ' ક્રિયાનો જ એક પ્રકાર સમજી લેવો. આમાં પણ પૂરતો રસ નહીં આવે, કેમ કે વાગોળવાનો આ પ્રારંભ જ છે.

ધન્ય છે મારી આંખો કે એ ધર્માલયને જોવા પામી! ધન્ય છે મારી કલ્પનાશક્તિને કે એને આવો દિવ્ય ખોરાક બે વાર મળી ચૂક્યો! અને ધન્ય છે મારા સ્નેહીઓને કે જેમણે મને પ્રેમપૂર્વક બોલાવી, આવડી મોટી ઉજાણી આપી!

અને જો મારા વાચકોને આ સ્થાનો જોવાની તાલાવેલી જાગે તો તેઓ પણ ધન્ય છે. કેમ કે ભારતવાસી થવું અને આ સ્થાનો ન જોવાં એના કરતાં જિન્દગીની બીજી વિફળતા કઈ હોઈ શકે?

આ સ્થાનો કરતાં પણ જેમની જીવનવિભૂતિ વધારે ભવ્ય છે, તેવા મહાત્માઓ ભલે આવાં સ્થાનો જોવા ન આવે. આપણે તો અહીંના પાષાણોનું હૃદયદર્શન કરી કૃતાર્થ થયા છીએ.

૧૮-૯-'૪૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૯

સીતાનહાણી

વેરૂળનો લીલો કુંડ જોઈ પાછા વળતાં રસ્તામાં વેળગંગાનું ઝરણું જોયું હતું. એટલું નાનકડું ઝરણું કે એને નાળું પણ ન કહેવાય. પણ એને વેળગંગાનું પ્રતિષ્ઠિત નામ મળેલું છે. નદીનું નામ સાંભળ્યા પછી એનો ઊગમ ક્યાં છે એ શોધ્યા વગર રહેવાય? પણ અમે તો ગુફાઓની અદ્‌ભુત કારીગરીમાં મસ્તપણે વિહરતા હતા, તેથી વેળગંગાનું સ્મરણ સરખું ન થયું. 'અપૌરુષેય' કારીગરીવાળી કૈલાસની ગુફા છોડી જૈન તીર્થંકરોની ઇન્દ્રસભા તરફ અમે જતા હતા ત્યાં શ્રી અચ્યુત દેશપાંડેએ કહ્યું કે વેળગંગાનો ઊગમ અહીં જ છે. માત્ર નામ સાંભળ્યું અને વેળગંગા વળગી!

ઇન્દ્રસભાથી પાછા ફરતાં અમે ૨૯મી ગુફામાં આવી પહોંચ્યા. અનેક ગુફાઓમાં રખડવાથી થાક તો સારી પેઠે ચડ્યો હતો. આખા શરીરનાં હાડકાંમાં કળતર શરૂ થયું હતું અને એ જ વખતે ધારાપુરીની એલિફંટાનું સ્મરણ કરાવતી ૨૯મી ગુફાએ ભવ્યતાનો કળશ ચડાવ્યો. ફરી ફરીને પગ વધારે થાક્યા હતા, કે જોઈ જોઈને આંખો વધારે થાકી હતી, એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. હવે નાસ્તા સાથે થાક ખાધા પછી જ આગળ જવાય એમ અમે નિશ્ચય કરતા હતા એટલામાં સીતાનહાણીનું સ્મરણ થયું.

અયોધ્યાથી જનસ્થાન સુધીની મુસાફરી સીતાએ પગપાળા કરી હતી. ત્યાંથી રાવણ એને ઊંચકીને લંકા લઈ ગયો. દુ:ખાવેગમાં સીતાએ દક્ષિણનો એ પ્રદેશ જોયો પણ નહીં હોય, પણ રામે રાવણનો નિપાત કરી, એના જ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી જ્યારે લંકાથી અયોધ્યા સુધીનો પ્રવાસ કર્યો ત્યારે સીતામાતાએ નીચે જોઈ કેટલો આનંદ માણ્યો હશે! રામાયણમાં વાલ્મીકિએ જ્યાં ત્યાં, સીતાજીનો પ્રકૃતિના સૌંદર્ય પ્રત્યેનો પક્ષપાત વર્ણવ્યો છે. ભવભૂતિએ પણ, સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોઈ સીતાને કેવો અલૌકિક આનંદ થતો, એનું વર્ણન આપ્યું છે. સીતાએ જો હિંદુસ્તાનનાં લલિત અને ભવ્ય, સુંદર અને પવિત્ર સ્થાનોનું વર્ણન પોતે લખવાનું માથે લીધું હોત, તો મને લાગે છે કે ત્યાર પછી સંસ્કૃતમાં કોઈ પણ કવિએ સૃષ્ટિવર્ણનમાં એક લીટી પણ ઉમેરવાની હિંમત ન કરી હોત.

સીતામાતા પહાડો જોઈને રાચતી, નદીઓને આનંદાશ્રુથી નવડાવતી, હાથીનાં બચ્ચાંઓને પંપાળતી, સારસ યુગલોને આશીર્વાદ આપતી, સુગંધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફૂલોનું સૌરભ પામીને નશો કરતી અને દરેક સ્થળે એ બધો આનંદ રામમય બનાવી પોતે સીતા છે એ ભૂલી જતી. લંકામાં રામવિરહથી સુકાતી સીતા પણ ત્યાંની એક નદી સાથે એકરૂપ થયા વગર રહી નહીં. આજે પણ સિલોનની સીતાવાકા ચોમાસામાં બન્ને બાજુ ઊભરાય છે અને જેટલાં ખેતરો ડુબાડે છે તે બધાંને સુવર્ણમય બનાવી દે છે. સીતાનો જન્મ જ જમીનમાંથી થયેલો. એ ભારતભૂમિની ભક્તિના રૂપમાં આજે પણ આપણને દર્શન દે છે.

સીતાને થયું હશે કે ગોદાવરીના વિશાળ પ્રદેશમાં ચાલી ચાલીને આપણે થાકયાં. લક્ષ્મણને વનફળ લાવવા મોકલી દઈએ. રામ તો ધનુષ્ય લઈને પહેરો ભરવાના જ. ત્યારે આ ચંદ્રાકાર કરાડ તળે વેળગંગાનું આતિથ્ય સ્વીકારી થોડો જલવિહાર કેમ ન કરીએ ?

* * *

અમારી દાનત પ્રથમ અનુકૂળ ઠેકાણેથી વેળગંગાના સુંદર પ્રપાતનું ફક્ત દર્શન કરવાની જ હતી. એટલે નંબર ૨૯ની ગુફામાં, ગુફાની ડાબી અને અમારી જમણી બાજુએ ઝરૂખો દેખાતો એ તરફ અમે ગયા. મનમાં ચોરી ખરી કે જો નીચે જવાતું હશે તો એ લહાવો લેવાનું ચૂકીએ નહીં.

ઝરૂખામાંથી જોયું તો એક પાતળો પ્રપાત પવન સાથે રમતો નીચે ઊતરે છે અને પોતાની આંગળીઓ હલાવી હલાવી અમને છાનોમાનો નોતરે છે. હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે નીચે ઊતરાય કે નહીં, એટલો વખત ખરચાય કે નહીં, સાથીઓને આ સ્વચ્છંદ ગમશે કે નહીં ? મને આમ વિમાસણમાં પડેલો જોઈ ખીણમાં દોડમદોડા કરતાં નાનાં નાનાં પક્ષીઓ તિરસ્કારથી હસી પડયાં : “ જુઓ તો, કેવો અરસિક માનવી છે ! ધોધ આટલા હેતથી નોતરે છે, અને એ ત્યાં વિચારમાં પડયો છે ! આ માનવીઓમાં કાવ્ય લખનારાં ઘણાં છે, પણ કાવ્ય માણનારાં જવલ્લે જ મળે છે. અને આ સામેનો માનવી તો પોતાને પ્રકૃતિનો બાળક કહેવડાવે છે; લોભી આંખે ધોધ તરફ જુએ છે; નીચેનું સ્ફટિક જેવું પાણી જોઈ એનું હૈયું પણ પલળે છે; છતાં એનો સંકલ્પ જામતો નથી, એના પગ ચાલવા માંડતા નથી. એને કોઈએ શાપ આપ્યો નથી કે ‘તું શિલા થઈને પડયો રહીશ.’ છતાં એ પથરાને ચોંટયો જ છે !”

પક્ષીઓની આ નિર્ભર્ત્સના સાંભળી હું શરમાયો, અને મને ખબર પડી તે પહેલાં જ મારા પગ પગથિયાં ઊતરવા લાગ્યા. હવે જમણી બાજુથી નીચેનો ધરો ઓળંગી, સામે કાંઠેથી પ્રપાત પાસે અવાય, કે ડાબી બાજુથી કરાડની કેડે ચાલીને ૨૮ નંબરની નાનકડી ગુફા સુધી પહોંચી ત્યાં ધોધના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છાંટા લેવાય એ વિચાર મનમાં ચાલ્યો. જમણો રસ્તો લાંબો અને સલામત હતો, જ્યારે ડાબા રસ્તામાં કાવ્ય હતું. નાહવાની તૈયારીથી જ ઊતર્યો હતો, એટલે રખે પલળી જવાશે એવો તો સવાલ જ ન હતો.

૨૮ નંબરની નાનકડી ગુફાની અંદર એક બે મૂર્તિઓ છે ખરી, પણ તે ગુફાની અંદર ઝાઝું કાવ્ય નથી. કાવ્ય તો બહાર જ પથરાયેલું છે. એ ગુફામાં બેસી જો કોઈ બહાર જુએ તો પાણીના પહોળા પડદામાંથી એને આગળનો સૃષ્ટિનો વિસ્તાર જીવનમય દેખાશે. ધોધ પડે છે, પણ તે એટલો જાડો નથી કે આરપાર કશું દેખાય નહીં. આ ગુફા પાણીના પડદા પાછળ ઢંકાયેલી હોવા છતાં બિલકુલ પલળતી નથી, કેમ કે રમતિયાળ પવન પણ પાણીના છાંટા ગુફાની અંદર નથી લઈ જઈ શકતો. ગુફાની જરાક બહાર આવો, તો પછી તકરાર નહીં કરતા કે પવને આપણને કેમ પલાળ્યા.

અમે એ ગુફાથી નીચે ઊતર્યા. પહાડી ચતુષ્પાદ બનીને જ ઊતરવી પડી એ કહેવાની જરૂર ન હોય. જ્યાં એ ધોધ પથરા સાથે ભટકાતો હતો ત્યાં મેં મારું આસન જમાવ્યું. સો ફૂટની ઊંચાઈએથી પાણી પડે તે કાંઈ ગદઅદિયાં કરીને સંતોષ નહીં માને. એણે પ્રથમ માથા ઉપર ટપલીઓ મારવાનું શરૂ કર્યું, પછી ખભા ઉપર થપાટ પડી, પછી પીઠ ઉપર ૨૫, ૨૫. ૨૫, ૨૫, ચાપટીઓ મળતી જાય અને મુસાફરીનો આખો થાક ઊતરતો જાય. સામાન્ય રીતે આપણે માલિશ કરાવીને પછી નાહીએ છીએ. અહીં તો માલિશ એ જ સ્નાન અને સ્નાન એ જ માલિશ. સીતામાતાએ અહીં પોતાના વાળ છૂટા મૂકી પાણીમાં સાફ કરકરા કર્યા હશે.

પણ અરે, આ શું! હું રખડું મુસાફર છું કે આ દુનિયાનો બાદશાહ છું? મારી પલાંઠી તળે આ રત્નખચિત આસન ક્યાંથી આવી ગયું? પાણીના તુષાર ચારે કોર ફેલાય છે, જાણે મોતીની માળા! અને આસન તળે એ રૂપાળાં ઇન્દ્રધનુષ્યો મને સમ્રાટની પ્રતિષ્ઠા આપી રહ્યાં છે. અલકાપુરીના કુબેર કરતાં મારો વૈભવ હવે કઈ બાબતમાં ઓછો છે? ઇન્દ્રધનુષ્યની બેવડી કિનારવાળા ચાંદીના ધાગાવાળા આસન ઉપર બેઠો છું, અને મોતીની માળાનું ઉત્તરીય ઓઢી અહીં આનંદ કરું છું. માથે સૂર્યનારાયણનું ચળકતું છત્ર છે અને આસપાસ આ ઊડતા દ્વિજગણો જગન્નાથનાં સ્તોત્રો ગાય છે!

શરીર સ્વચ્છ કરવા માટે નહીં, પણ વ્યાયામનો આનંદ લેવા માટે પથરા પર સવાર થઈ, ધોધ તળે મેં આખું શરીર ચોળ્યું. સ્નાનપાનનો આનંદ મેળવ્યો અને રામરક્ષાસ્તોત્રનું સ્મરણ કર્યું. સીતામાઈએ જે સ્થાન પસંદ કર્યું ત્યાં રામરક્ષાસ્તોત્રનું ગાયન જ સ્ફુરે એ સ્વાભાવિક હતું. અને માથાથી પગ સુધી બધાં ગાત્રો ચોળીને સાફ કરતી વખતે "शिरो मे राघवः पातु:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भालं दशरथात्मजः” ઇત્યાદિ શ્લોકો યાદ કરવા એ ન્યાસ કેટલો ઉચિત હતો !

* * *

સ્વર્ગે પહોંચેલા લોકો પણ જો અંતે મૃત્યુલોકમાં પાછા આવે છે, તો એ પ્રપાતસ્નાનની મસ્તી ચડ્યા છતાં એમાંથી વ્યુત્થાન કરી પાછા ગદ્યમય જીવનમાં પ્રવેશ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ એમાં આશ્ચર્ય શું? એટલે આખરે આટલો બધો આનંદ સ્વેચ્છાએ જતો કરવાની પોતાની સંયમશક્તિની કદર કરતો કરતો પાછો આવ્યો. અને નવાં કપડાં પહેરી નાસ્તા માટે તૈયાર થયો ! નાસ્તો શું — બપોર સુધીની તપસ્યા અને પ્રપાતસ્નાનની શાંતિ પછીનું એ અમૃતભોજન જ હતું.

ગુફામાં સ્થિર થઈને ઊભેલા દ્વારપાળોને જો જોવાની આંખ હોત તો એમણે જરૂર અમારી અદેખાઈ કરી હોત.

૧૬–૯–’૪૦

૨૦

ઘૃષ્ણેશ્વર

૧

अिलापुरे रम्यविशालकेस्मिन् । समुल्कसन्तं च जगद्वरेण्यम् ॥
वन्दे महोदारतरस्वभावम् घृणेश्वराख्यं शरणं प्रपद्ये ॥

‘જેના સ્મરણમાત્રથી સાત જન્મમાં કરેલાં પાપોનો નાશ થાય છે’, એવાં બાર જ્યોતિર્લિંગ આપણા દેશમાં છે. જેમ ચાર ધામોની યાત્રા કરવી એ આખો દેશ જોઈ લેવા બરાબર છે, તેમ આ વખતે મેં જ્યોતિર્લિંગ જોઈ લીધાં એટલે કે આખું શૈવભારત જોઈ લીધું.

હું માનું છું કે માત્ર આ બાર જ્યોતિર્લિંગોનું સ્મરણ કરવાથી અથવા તો એમનાં નામવાળા જ્યોતિર્લિંગસ્તોત્રના ચાર શ્લોક કંઠે કરવાથી ફક્ત ભૂગોળનો એક પાઠ યાદ કરવાનું પુણ્ય મળે છે, પરંતુ જો કોઈ પગે ચાલીને આ બારે જ્યોતિર્લિંગોનું દર્શન કરે અને પછી એ આખી યાત્રાના અનુભવોનું સ્મરણ કરે તો તેમાં એટલા પ્રમાણમાં અનાસક્તિ, પવિત્રતા અને સેવાવૃત્તિ જાગ્રત થશે કે સાત તો શું પણ સાતસો જન્મનાં પાપ કર્યાં હશે તોપણ તે જોતજોતામાં બળી જશે. સ્મરણ-સ્મરણમાં પણ ફેર છે. જેનું દર્શન પણ ન થયું હોય તેનું સ્મરણ કેટલું ઊંડું રહી શકે? અને જે જીવન ઉત્કટ નથી, વ્યાપક નથી, તે નિષ્પાપ કેવી રીતે બની શકે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ બાર જ્યોતિર્લિંગો નીચે પ્રમાણે છે: ઠેઠ હિમાલયમાં કેદારનાથ છે; ત્યાંથી નીચે ઊતરતાં બનારસમાં કાશીવિશ્વેશ્વર; ત્યાંથી ઉજ્જૈન જઈએ તો મહાકાળેશ્વરનાં દર્શન થશે અને નર્મદાકિનારે પહોંચીને ઓંકારનાથ અમલેશ્વર મળશે; તેની દક્ષિણમાં નાશિકથી અઢાર માઈલ દૂર પેશ્વાઓએ જેનું મહત્ત્વ વધાર્યું છે એ ત્ર્યંબકેશ્વર વિરાજમાન છે. ત્યાંથી આગળ ભીમાના કિનારે ભીમાશંકરની પૂજા થાય છે. કાઠિયાવાડને કિનારે સોરઠી સોમનાથનું મંદિર હતું તે તો નષ્ટ થઈ ગયું છે પણ તેને બદલે એક નવું મંદિર જે તદ્દન જમીનની અંદર બનાવવામાં આવ્યું છે તેનાં દર્શનથી સંતોષ માનવો પડે છે. નિઝામના રાજ્યમાં જઈએ તો આપણને બાકીનાં ત્રણ જ્યોતિ-લિંગોનાં દર્શન થાય છે. વેરૂળની નજીક ધૃષ્ણેશ્વર, શૈલ પર્વત ઉપર મલ્લિ-કાર્જુન અને પરળીની પાસે શ્રી વૈજનાથ. દારૂકાવનમાં નાગેશ છે. જો આ જ ઓંઢયા નાગનાથ હોય તો તેમની ગણતરી પણ નિઝામના રાજ્યમાં જ કરવી જોઈએ. અને છેવટે જ્યાં લંકા અને ભરતભૂમિની વચ્ચે સેતુ બનાવવા-માં આવ્યો છે તેની નજીક રામેશ્વર મહાદેવ છે.

આ ઉપરાંત નેપાળમાં પશુપતિનાથ છે તે કેદારનાથના અંગરૂપ મનાય છે. કારવાર જિલ્લામાં ગોકર્ણ મહાબળેશ્વરનું શિવલિંગ છે તે માત્ર જ્યોતિર્લિંગ નથી પરંતુ પ્રત્યક્ષ મહાદેવજીનું હૃદયલિંગ છે. તેના ચાર કકડા રાવણે કારવાર જિલ્લામાં આમતેમ ફેંકી દીધા છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં કાંચી, ચિદંબરમ્ વગેરે પંચતત્ત્વાત્મક શિવલિંગ પણ જાણીતાં છે.

આ રીતે બાર જ્યોતિર્લિંગની યાત્રામાં માત્ર પૂર્વ ભારત બાદ કરતાં બાકીનું આખું હિન્દુસ્તાન જોઈ શકાય છે.

આ જ્યોતિર્લિંગોનો અર્થ શો છે? ભારતીય વિદ્યાના મહાપંડિત બાબુ ભગવાનદાસજી કહે છે કે, જ્યારે માણસને કોઈ એવો પથ્થર મળી આવે જે પૃથ્વી ઉપરનો ન હોય પણ આકાશમાંથી પડ્યો હોય ત્યારે તે તેને જ્યોતિર્લિંગ ગણીને પૂજે છે. આકાશમાંથી જ્યારે ઉલ્કાપાત થાય છે ત્યારે બળતો પથ્થર કોઈ કોઈ વખત પૃથ્વી સુધી આવી પહોંચે છે.

૨

ઉપર જણાવેલાં જ્યોતિર્લિંગોમાં જેમની ગણના થાય છે તેવું એક જ્યોતિર્લિંગ હમણાં મેં વેરૂળમાં જોયું. તેના નામની બાબતમાં કાંઈ ભ્રમ છે. સ્તોત્રોમાં તે ધૃષ્ણેશ્વર નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ સંસ્કૃતમાં 'ધૃષ્ણ' જેવો કોઈ શબ્દ મળતો નથી. 'ધૃષ્ણુ' શબ્દ પ્રકાશનાં કિરણના અર્થમાં યોજાય છે. જો 'ધૃષ', એટલે ઘસવું, પૉલિશ કરવું, ચળકતું બનાવવું એ ઉપપત્તિમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘૃષ્ણેશ્વરનો અર્થ બેસાડીએ તો આ લિંગ પથ્થરને ઘસીઘસીને ચળકતું બનાવીને બનાવવામાં આવ્યું છે એવો અર્થ કરી શકાય. પણ ઘૃષ્ણેશ્વરનું અત્યારનું લિંગ તો સાદા પથ્થરનું અને કાંઈક ખરબચડું છે, 'ઘૃષ્ણ' નો અર્થ છે પ્રકાશનું કિરણ. તે ઉપરથી જો ઘૃષ્ણેશ્વર નામ લેવામાં આવે તો જ્યોતિર્લિંગની સાથે તે નામ ઠીક બેસે છે. 'ઘ' અને 'ઘ' લખવામાં એટલો થોડો તફાવત છે કે ખરું નામ કયું છે તેનો નિર્ણય કરવાનું ખૂબ મુશ્કેલ છે.

ખેર, વેરૂળની પાસેનું પ્રખ્યાત જ્યોતિર્લિંગ અમે તાજેતરમાં જોઈ આવ્યા. પછી ભલે તે 'ઘૃષ્ણેશ્વર' હોય કે 'ઘૃષ્ણેશ્વર'.

મુંબઈ, નાગપુર રેલવેના મનમાડ સ્ટેશનથી નિઝામની રેલવે શરૂ થાય છે. ત્યાંથી અમે ઔરંગાબાદ ગયા. તે રેલવે ઉપર નિઝામના 'હાલી રૂપિયા' ચાલે છે. ઔરંગાબાદથી વેરૂળ લગભગ ૩૨ માઈલ છે. ત્યાંની બૌદ્ધ, શૈવ અને જૈન ગુફાઓ વિશ્વવિખ્યાત છે. અમે તે જોવા ગયા હતા. ત્યાં એક નાનીશી ટેકરી ઉપર ઘૃષ્ણેશ્વરનું મંદિર છે. ૨૧ વર્ષ પહેલાં એક વખત મેં આ મંદિર જોયું હતું. તે વખતે તે આજના કરતાં વધારે નવું લાગતું હતું. આ પ્રદેશમાં નથી મળતા એવા લાલ પથ્થર કોણ જાણે ક્યાંથીયે લાવી આ આખું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે! વરસાદની લીલને લીધે કેટલીક જગાએ લાલ રંગ ઢંકાઈ ગયો છે. જો એ લીલ ઘસીને કાઢી નાખવામાં આવે તો આજે પણ એ પથ્થર નવો ને નવો દેખાશે, એમાં કાંઈ શંકા નથી. ટેકરી ઉપર હોવાને કારણે મંદિર દૂરથી દેખાય છે અને વિશેષ શોભા આપે છે. તેની બાજુમાં બે મસીદ જેવી ઇમારતો દેખાય છે, પરંતુ આમલીનાં ઝાડોની ઘટામાં તે ઢંકાઈ ગઈ છે. આ બન્ને મસીદો હિંદુ અને મુસલમાનોનાં સ્થાપત્યના સુંદર મિશ્રણના સાદા નમૂના તરીકે ખરેખર જોવા લાયક છે.

મંદિરની આસપાસ એક નાનીશી દીવાલ છે. તેની અંદર ગયા પછી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કોઈ વખતે આ મંદિરની પાછળ ભક્તોએ પોતાની ભક્તિની મહેનત સારી રીતે ખરચી છે. પથ્થરની ફરસબંધી, મંદિરની આજુબાજુનો ચબૂતરો એ બધાં કોઈ જમાનામાં સુંદર હશે. આ મંદિરનું શિખર અસાધારણ સુંદર છે અને તેના ઉપર કોતરવામાં આવેલી મૂર્તિઓ મૂર્તિકળાના સુંદર નમૂના ગણી શકાય. આપણા દેશમાં મૂર્તિની નીચે અથવા તેમની આજુબાજુ તેમનાં નામ લખવાનો રિવાજ નથી. જેમણે પુરાણ વાંચ્યાં હોય તેમને કોઈ પણ મૂર્તિ ઓળખવામાં અથવા તેનો પ્રસંગ નિશ્ચિત કરવામાં વાર લાગતી નથી. મૂર્તિવિધાનમાં તથા મૂર્તિઓના ધ્યાનના નિયમોમાં મૂર્તિને ઓળખવાની રીત બતાવવામાં આવી છે, તોપણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈક કોઈક જગ્યાએ લોકો મૂર્તિની આસપાસ એકાદ નામ લખી મૂકે છે અથવા ગોળ ગોળ અક્ષરોમાં કોતરે છે. અહીં ઘુમ્મટ ઉપર જે મૂર્તિઓ છે તેમને કોતરતી વખતે જ્યાં જગ્યા મળી ત્યાં મૂર્તિકારોએ પોતે જ નામ ખોદ્યાં છે. આ મૂર્તિકારો ભારે શક્તિવાળા હતા તેનો પુરાવો તો આ મૂર્તિઓ જ પૂરો પાડે છે. પણ મૂર્તિઓનાં નામ અશુદ્ધ લખાયાં છે. 'મત્સ્ય' નું 'મછ' અને 'બુદ્ધ'નું 'બુદ' લખ્યું છે. એ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે કે આ શિખર બન્યું હશે તે વખતના કારીગરો, મંદિર બનાવનાર શિલ્પકારો અને મંદિરની પૂજાનો ઠેકો લેનાર પૂજારી બધા સંસ્કૃતથી અપરિચિત હશે—ઓછામાં ઓછું આવી બાબતો પ્રત્યે બેપરવા તો રહ્યા જ હશે.

આ મંદિર જે ગામમાં આવ્યું છે તેનું નામ વેરૂળ છે. પ્રાચીન શિલાલેખોમાં તેનું નામ એલાપુર અથવા એલાપુરી મળે છે. શ્રી શિવાજી મહારાજના દાદા માલોજી આ વેરૂળના પટેલ હતા. તેમણે અહીંના પુરાણા મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. જ્યારે ઔરંગઝેબ પોતાના માર્ગમાંથી મરાઠાઓનો કાંટો કાઢવા માટે દક્ષિણમાં આવવાને વસ્યો ત્યારે તેણે આ મંદિર તોડી નંખાવ્યું. કહે છે કે, અત્યારનું મંદિર પુણ્યશ્લોક અહલ્યાદેવી હોલકરે ફરીથી બનાવરાવ્યું. પરંતુ શિલાલેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે અહલ્યાબાઈએ નહીં પણ મલ્હારરાવ હોલકરનાં જ્યેષ્ઠ પત્ની ગૌતમાબાઈએ આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે.

મંદિરના શિખરની મનમોહક આકૃતિ એ તેની વિશેષતા છે જ, પરંતુ મંદિરની અંદર પ્રવેશ કરતાં ખુલ્લા મંડપમાં જે ટેકા મૂકયા છે તેના ઉપરનાં ચિત્રો જોયા પછી કહેવું પડે કે, આ ચિત્રો પણ આ મંદિરની એક વિશેષતા જ માનવી ઘટે. જ્યાં નજર નાખો ત્યાં શિકાર ને શિકારનાં જ ચિત્રો છે. એક ઠેકાણે એક શિકારી એક લાંબા વાંસના બન્ને છેડે બે જનાવરોનાં મુડદાં ટાંગીને તેની કાવડ બનાવીને પોતાના ખભા ઉપર લઈ જતો દેખાય છે. બીજે ઠેકાણે એક શિકારી અને તેનાં કૂતરાં જનાવરોને હેરાન કરી રહ્યાં છે. એક જગ્યાએ એક શિકારી હાથમાં બંદૂક લઈને કોઈ વાઘ સામે તાકી રહ્યો છે તો બીજી એક જગ્યાએ ધનુષ્યમાંથી બાણો વરસાવી રહ્યો છે.

મંદિરમાં આ પ્રકારનાં શિકારનાં લૌકિક ચિત્રો જોઈને અનેક જાતના વિચાર મનમાં આવ્યા. જ્યાં હજારો વર્ષો સુધી અહિંસાની ઘોષણા થઈ હશે એવી જૈન અને બૌદ્ધ ગુફાઓ પાસે જ છે, તોપણ શિવમંદિર બનાવનારા રાજપુરુષને અહીં પશુહત્યાનું સ્મારક ખોદાવવામાં બિલકુલ સંકોચ કેમ ન થયો? અથવા તો આ ઘૃષ્ણેશ્વર કોઈ શિકારી જાતિના જ કુળદેવ નહીં હોય?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિવ-પાર્વતીએ એક વખત ભીલ અને ભીલડીનો અવતાર લીધો હતો એવી પુરાણોમાં કથા છે. કિરાતાર્જુનીય કાવ્યમાં આ પ્રસંગ ગવાયો છે. એ કિરાતનું સ્મરણ કરીને તો અહીંનું મંદિર નહીં બનાવવામાં આવ્યું હોય? પણ એક સિપાહીના હાથમાં બંદૂક અપાઈ છે અને બુદ્ધનું નામ 'બુદ' કોતરવામાં આવ્યું છે એમ યાદ આવે છે ત્યારે એવો વિચાર આવે છે કે અહીં કોતરેલો શિકારનો પ્રસંગ પૌરાણિક નથી પણ કોઈ મધ્યકાલીન શોખીન રાજાના મૃગયા – પરાક્રમનું સ્મારક છે.

એકવીસ વરસ પહેલાં આ સ્થાનનું દર્શન કર્યું હતું ત્યારે અમે અહલ્યા-દેવીનું સ્મરણ કરતા પાછા વળ્યા હતા. આ વખતે વધારે માહિતી મળવાને કારણે એ પુણ્યસંબંધ રદ કરવો પડ્યો તેનું દુઃખ થયું.

પરંતુ આ મંદિરની પાસે જ એક ખૂબ સુંદર અને સુડોળ કુંડ પહેલી જ વાર જોઈને અમે પ્રસન્ન થયા. સાંભળ્યું કે કુંડ પ્રાચીન છે. એની રચના એટલી પ્રમાણશુદ્ધ છે કે એને જોતાં જ કોઈ રત્ન જોવા જેટલી પ્રસન્નતા થાય છે. કુંડના માહાત્મ્ય સંબંધે એવું કહેવામાં આવે છે કે જૂના જમાનામાં કોઈ રાજાનો કોઢ આ તળાવમાં નાહવાથી દૂર થયો હતો. આજે એ કુંડનું પાણી એટલું ગંદું છે કે તેમાં કોઈ રાજા તો શું પણ કોઈ ઋષિયે નાહ્ય તો એને કોઢ થઈ જાય! પાણી ઉપર લીલનું પડ એવું સખત જામી ગયું છે કે તમે તેને તમારા હાથ વડે ગમે તેટલું દૂર કરો તોપણ તે પાછું પહેલાંના જેવું જ બની જશે. જે વખતે અમે ગયા તે વખતે એક સજ્જન યાત્રી મૃત્યુ પછીનો નરકવાસ ટાળવા માટે આ કુંડમાં નાહવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા અને કિનારા ઉપર બેસીને પગ વડે લીલ દૂર કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. અમે જ્યારે તેમના આ સંકલ્પ પ્રત્યે તિરસ્કારયુક્ત આશ્ચર્ય પ્રકટ કર્યું ત્યારે તે બિચારાનો સંકલ્પ ઢીલો થઈ ગયો અને તેમણે તે લીલને અભયદાન દેવાનું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરીને સંતોષ માન્યો.

એ પાણી જેટલું ગંદું હતું તેટલું તેના ઉપર જામેલું લીલનું પડ અસાધારણ સુંદર હતું એ બાબત તરફ મારું ધ્યાન ખાસ ગયું. આ એક પ્રકારનો અકીકનો પથ્થર છે, કે જેનો ચળકાટ ઊડી ગયો હોય તેવો પન્નાનો એક ચોરસ ટુકડો છે તેની ગડભાંજમાં હું ત્યાં ઊભો રહી ગયો. જે રીતે અકીકમાં એકાદ લીટી વચ્ચે આવીને તેની શોભા વધારે છે, તેવી લીટીઓ આ લીલની સુંદરતાને વધારી રહી હતી. જો જોડે સાથીઓ ન હોત તો હું એક ચુસ્ત બૌદ્ધ બનીને પલાંઠી લગાવી આ લીલા કુંડના કિનારે ધ્યાન ધરવા બેસી જાત.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ આ વખતે તેવું કાંઈ કરવાનો પ્રસંગ ન હતો તેથી એક ખૂણામાં પારિજાતનું એક ઝુંડ અમને આમંત્રણ આપી રહ્યું હતું તેનું આતિથ્ય સ્વીકારીને અમે બહાર નીકળ્યા.

મેં આ જાતનાં કેટલાંયે તળાવ અને કુંડ જોયાં છે. સિરોહી પાસેનો બ્રહ્મકુંડ પણ જોયો છે અને ગોકર્ણનું કોટિતીર્થ પણ જોયું છે. બનારસના મણિકર્ણિકા ઘાટ પર બનાવેલું ચક્રપુષ્કરણી તીર્થ જોયું છે. અમે નાનપણમાં પંઢરપુરમાં એક નાનાશા કુંડમાં એક પથ્થરનું નાવ તરતું જોયું હતું તે પણ યાદ આવે છે. ગોવામાં તો અમારા દરેક મંદિરની સામે એક મજેદાર તળાવડી હોય જ છે. ત્યાં તેને 'તળી' (તલૈયા) કહે છે. 'તળી'ની આસપાસ કેળાં અને નાળિયેરનાં ઝાડ હોવાથી તેની શોભા હજારગણી વધે છે, પરંતુ પોતાની સાદાઈ અને પ્રમાણબદ્ધતાને કારણે આ કુંડે મારા દિલ ઉપર ન ભૂંસાય તેવી છાપ પાડી છે.

કાશ્મીરમાં જ્યાં ઝેલમ નદીનો ઊગમ છે ત્યાં જહાંગીર બાદશાહે જે અષ્ટકોણ તળાવ બંધાવ્યું છે તેનું આ કુંડ જોતાં જ સ્મરણ થાય એટલો બધો એ પ્રમાણશુદ્ધ છે. તફાવત માત્ર એટલો જ કે જ્યાં પેલા તળાવની વચ્ચે મરકત મણિ છે ત્યાં વેરીનાગના તળાવમાં જાણે કે નીલમ જડચું છે.

ઘૃષ્ણેશ્વર મહાદેવને વંદન કરીને અમે વેરૂળની ગુફાઓ જોવા ગયા. આ ઘૃષ્ણેશ્વરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર ભલે અહલ્યાબાઈએ ન કરાવ્યો હોય, તોપણ આ કુંડનું નિર્માણ તો અહલ્યાબાઈએ જ કરાવ્યું છે.

નવેંબર, '૪૦

૨૧

મહારાષ્ટ્રની દિલ્હી

૧. ઔરંગઝેબ

એકવીસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે દોલતાબાદનો કિલ્લો અને વેરૂળની ગુફાઓ જોઈ હતી ત્યારે એક વસવસો મનમાં રહી ગયો હતો કે અહીંથી આટલે નજીક આલમગીરનું ઔરંગાબાદ છે છતાં આપણે તે જોયું નથી! મારા મનમાં કંઈક એવો ખ્યાલ ખરો કે મોગલવૈભવની પડતીના પ્રારંભના એ બાદશાહની કબર ઔરંગાબાદમાં જ છે. અને તેથી એક વાર ઔરંગાબાદ જોવું જ એવો એક સંકલ્પ મનમાં બંધાયો હતો. પાછળથી ખબર પડી કે ઔરંગઝેબની કબર ત્યાં નથી પણ ખુલ્દાબાદમાં છે. ઔરંગાબાદમાં તો ઔરંગઝેબની બબીનો મકબરો છે, જે આગ્રાના તાજમહાલની જ એક નાની સરખી પ્રતિકૃતિ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઔરંગઝેબ પ્રત્યે મારા મનમાં વિશેષ આકર્ષણ રહ્યું છે. અમે મહારાષ્ટ્રીઓ ઔરંગઝેબ સામે દિલોજાનથી લડ્યા છીએ. ઔરંગઝેબે પોતે જ કબૂલ કર્યું હતું કે જ્યારે હિંદુસ્તાનનાં અનેક મોટાં મોટાં રાજ્યો ધૂળ ભેગાં કરવામાં એ ફાવ્યો હતો, ત્યારે આ ડુંગરના ઉંદરોએ એના દેખતાં એક નવું ચેતનવંતું રાજ્ય ઊભું કર્યું!! શિવાજીના જીવનકાળમાં એનો બંદોબસ્ત કરવાનો ઔરંગઝેબે ઠીક ઠીક પ્રયત્ન કર્યો. પોતાના દરબારમાં માનીતા મહેમાન તરીકે બોલાવી એને કેદ કર્યા પછી શિવાજીનો બંદોબસ્ત થઈ ગયો એમ એણે માન્યું હતું. પણ ત્યાંથી આબાદ રીતે છટકી જઈ અને જતા કરેલા કિલ્લા પાછા મેળવી, શિવાજીએ પોતાનો અને પોતાના પ્રાંતવાસીઓનો સારો સરખો પરિચય ઔરંગઝેબને આપ્યો હતો. એના એ અનુભવ પછી ઔરંગઝેબે સંકલ્પ કર્યો હતો કે આ નવી શક્તિ દબાવ્યે જ છૂટકો.

કેવળ સંકલ્પશક્તિનો વિચાર કરતાં, ઔરંગઝેબને તોલે આવે એવા બહુ ઓછા સમ્રાટો દુનિયાના તખ્ત ઉપર બેઠા હશે. ઔરંગઝેબે ઘરડે ઘડપણમાં ઓગણીસ વરસ સુધી દિલ્હીની ફોજ અને દિલ્હીનો ખજાનો દક્ષિણમાં રેડી મરાઠાઓ જોડે યુદ્ધ ચલાવ્યું. સંભાજીનો તો એણે ક્રૂરપણે વધ કર્યો જ હતો. રાજારામ છેક દક્ષિણે ચંદીચંદેરીના કિલ્લામાં જુલ્ફિકારખાનના ઘેરાને લીધે કેદ થઈ પડ્યો હતો. શિવાજીના સર્વોત્કૃષ્ટ કાર્યકરો સંભાજીના આંધળા ક્રોધના ભોગ થઈ પડી સ્વર્ગે પહોંચ્યા હતા. બાકી બચેલા બિનઅનુભવી લોકો જેમ સૂઝે તેમ લડતા હતા. એમાંયે શિવાજીની તાલીમનો અંત આવેલો હોવાથી સ્વાર્થ, ઈર્ષ્યા, જાગીરનિષ્ઠા અને દગાનો જૂનો રોગ મહારાષ્ટ્રમાં ઠીક ઠીક ફાટી નીકળ્યો હતો, અને છતાં મહારાષ્ટ્ર ઓગણીસ વરસ સુધી દિલ્લીશ્વર સામે લડ્યું. અને અંતે આલમગીરે પોતાનો દેહ મહારાષ્ટ્રમાં જ છોડ્યો. ઔરંગઝેબના અત્યાચારનો પુરાવો મહારાષ્ટ્રમાં જોઈએ તેટલો મળે છે, છતાં ઔરંગઝેબ પ્રત્યે મારા મનમાં વિશેષ આકર્ષણ છે.

મહારાષ્ટ્રમાં જન્મ લેવાથી જો કોઈ મહારાષ્ટ્રી ગણાય છે તો મહારાષ્ટ્રમાં મરણ પામીને ઔરંગઝેબ મહારાષ્ટ્રી થયા, એ મારી લાગણીને હું શી રીતે ભૂંસી નાખી શકું? પોતાની જિંદગીનાં છેલ્લાં ઓગણીસ વર્ષ જેણે મહારાષ્ટ્રમાં ગાળ્યાં, અને આજે પણ જે મહારાષ્ટ્રમાં જ પોતાની અંતિમ નિદ્રા લેતા સૂતા છે તે મારે મન મહારાષ્ટ્રીય જ છે.

અને ઔરંગાબાદ? તે તો મારે મન મહારાષ્ટ્રની દિલ્હી છે. મહમદ તઘલખે ઉત્તરની દિલ્હી દૌલતાબાદના કિલ્લાની આસપાસ ખસેડવાનો ગાંડો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઔરંગઝેબે ઔરંગાબાદમાં બે દાયકાનો વસવાટ કરી, એ દૌલતાબાદ પાસે જ એક જાતની દિલ્હી વસાવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. બીબીનો રોજો

કહે છે કે ઔરંગઝેબે અહીં તાજમહાલની નકલ જેવો એક મકબરો બાંધી પોતાના ગુરુને પૂછ્યું કે, 'આ સ્થાને કોને દફનાવવામાં આવે?' ગુરુએ નિખાલસ ભાવે કહ્યું કે, 'તું છે, તારી રાણી છે અને હું છું. આપણામાંથી જે કોઈ પહેલ કરશે તેનો આ મકબરો થશે.' બાદશાહની બેગમે ઉતાવળ કરીને એ મકબરાનો કબજો લીધો એટલે 'બીબીના રોજા' તરીકે એ ઓળખાય છે.

ઔરંગાબાદ પહોંચતાંવેંત અમે એ મકબરો જોવા જવાનાં હતાં, પણ તેમ ન બની શક્યું. પરિણામે મારી એક કાવ્યમય મુરાદ બર આવી. આખા દિવસનો કાર્યક્રમ લગભગ પૂરો કરી, રાત્રે અમે એ મકબરો જોવા નીકળ્યાં. ચાંદની પોતાનો ચાંદીનો પ્રકાશ વરસાવતી હતી. અમે મકબરા પાસે પહોંચ્યાં ત્યારે બારણાં બંધ થઈ ગયાં હતાં. અંદર જવાનો હુકમ મળે એમ હતું નહીં. પણ રખેવાળ ભલો માણસ હતો, એણે નિયમનું પણ પાલન કર્યું અને અમને પણ સહેજસાજ સંતોષ આપવાનો રસ્તો કાઢ્યો. મોટા દરવાજાની નાની બારી એણે ખોલી અને બહારથી જ મકબરાનું દર્શન કરવાનું અમને સૂચવ્યું. જ્યાં ક્યાંય આવું ચંદ્રિકાધવલ દર્શન થાય છે ત્યાં ત્યાં સર વૉલ્ટર સ્કૉટની પેલી લીટીઓ ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી અને ફરી ફરી એ ટાંક્યા વગર સંતોષ થતો નથી:

If thou wouldst view fair onelrose aright
Go visit it by the pale moonlight.

રાત્રે બધું અસ્પષ્ટ રૂપાળું દેખાતું હતું એટલે કલ્પનાને વધુ અવકાશ મળે એ સ્વાભાવિક હતું. બુરખામાં ઢંકાયેલી રમણીની જેમ કલ્પના જ કરવાની હોય છે તેમ આ સ્થાપત્ય-રમણી વિષે કેવળ કલ્પનાઓ ચલાવી અમે પાછાં વળ્યાં. પણ આટલાથી કંઈ સંતોષ વળે? બે દિવસ પછી અમે ફરી એક વાર ત્યાં ગયાં અને એ સૌન્દર્યમૂર્તિનું ખરે બપોરે દર્શન કર્યું. દૂરથી કર્યું, નજીકથી કર્યું, એને માથે ચડીને એની આસપાસ જોયું, પાસેના મિનારા ઉપર ચડીને એ આખો મકબરો નખશિખાંત જોયો ત્યારે જ ચિત્તને કંઈક સંતોષ થયો. થોડા જ દિવસ પહેલાં વાઈસરૉય ત્યાં આવી ગયા હોવાથી અમારે સદ્ભાગ્યે ઉપરના ગુંબજ પરની સૂકી કાળી લીલ મોટે ભાગે ઘસી કાઢવામાં આવી હતી, જેથી આગ્રાના તાજનું સ્મરણ વધારે આબાદ રીતે થતું હતું.

આગ્રાનો તાજ જેણે ધ્યાનપૂર્વક જોયો છે તેને આ મકબરો જોઈ સહેજ અડવું અડવું લાગે છે. ઊંચાઈના પ્રમાણમાં એની પહોળાઈ સહેજ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓછી છે, એવી છાપ મન પર તરત પડી. કોઈ સિપાઈને 'અટેનશન્'—હોશિયાર કહીને ઊભો કર્યો હોય એટલે એના ખભા જેમ કૃત્રિમ અને જકડાયેલા લાગે છે, તેવી જ રીતે આ ઇમારતના ખભા લાગ્યા અને કંઈક વિરસ થયો. ઔરંગાબાદથી પાછા ફરીને આઠ દિવસે આ લખું છું અને તાજના ફોટા સાથે આ મકબરાનો ફોટો સરખાવું છું ત્યારે ધ્યાન જાય છે કે તાજની ઇમારત અષ્ટકોણી છે, જ્યારે આ મકબરો ચોખૂણિયો છે, તેથી એ કંઈક તાબૂત જેવો લાગે છે. તાજમાં ઓટલા ઉપર જવાના રસ્તા દીવાલથી ઢાંકી દીધેલા છે જ્યારે અહીં એ બાજુનાં પગથિયાં વચ્ચે પાણીનો સ્રોત રમાડવાની સગવડ કરી છે. તાજના મિનારાઓ કંઈક tapering (ટૅપરિંગ) છે જ્યારે અહીંના સીધાસટ જાય છે. પરિણામે તાજની કારીગરીમાં નાજુકાઈ વધારે દેખાય છે. તાજના કપાળ અને ગાલ ઉપર કુરાનનાં વચનો ચીતરેલાં છે, તેનો અભાવ પણ અહીં સાલે છે. આવો ભેદ હોવા છતાં ઔરંગાબાદનો આ રોજો મોગલ કારીગરીની એક લાક્ષણિક અને રૂપાળી કૃતિ છે એ વિષે શંકા નથી. અંદરની જાળી, ઉપરની ગૅલેરીમાંથી જોવાની સગવડ, પ્રકાશનું સૌમ્યપણું, બધું જ શાંત ગમગીની ઉપજાવે છે, અને કળાના આનંદ સાથે વિરહનો વિષાદ ભેળવી દે છે. મિનારા ઉપરથી દૂર દૂર સુધી જોયા પછી નીચે ઊતરતાં એનાં પગથિયાં ગણી કાઢ્યાં, તે ફક્ત ૧૨૦ હતાં.

ઔરંગાબાદમાં એક જૂની મસ્જિદ છે. એ દક્ષિણના પ્રખ્યાત રાજ્ય-વ્યવસ્થાપક મલિક અંબરે બંધાવી હતી એમ કહેવાય છે. આ આખું શહેર પ્રથમ મલિક અંબરે ૧૬૧૦માં વસાવ્યું હતું, અને એનું નામ ફતેહનગર પાડ્યું હતું. તે પહેલાં અહીં ખડકી કરીને એક ગામડું હતું. ઔરંગઝેબે દક્ષિણની સૂબેદારી હાથમાં આવતાંવેંત પોતાના રહેવા માટે આ સ્થાન પસંદ કર્યું, અને એને પોતાનું નામ આપ્યું. ઔરંગઝેબના મરણ પછી આસફઝાએ પોતાનું સ્થાન અહીં જમાવ્યું અને એ રીતે નિઝામની ગાદીની મૂળ સ્થાપના અહીં જ થઈ. આજે પણ ઔરંગાબાદ નિઝામ રાજ્યનું એક મહત્ત્વનું શહેર છે.

૩. પાણીબાબાનો ધોધ

બીબીનો રોજો જોવા જતાં બન્ને વખતે અમે ત્યાંનો એક કૃત્રિમ ધોધ જોઈ આવ્યાં. એક બગીચાને ખૂણે એક નાનકડો ચોરસ બુરજ ઊભો છે. જાણે કોઈ પહેરેગીરનો વૉચ-ટૉવર (watch-tower). એ બુરજમાંથી પાણીનો એક ધોધ અખંડ વહ્યા કરે છે. આટલું પાણી આ ટૉવરમાંથી શી રીતે નીકળતું હશે એનું લોકોને આશ્ચર્ય થયા કરે છે. એ જ પાણીના પ્રવાહની મદદથી ઘંટી દળવાની સગવડ પણ અહીં ઊભી કરવામાં આવી છે. તે પણ લોકોના આકર્ષણનો એક વિષય થઈ પડ્યો છે. હિમાલયમાં જેણે ગામડે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગામડે આવી પાણચક્કીઓ જોઈ છે તેને આમાં ખાસ આકર્ષક જેવું કશું ન લાગે, પણ અહીંના લોકોને એની મજા પડે ખરી. આ પાણીના ધોધની આસપાસ જે હોજ છે, બગીચો છે અને એમાં જે સુંદર મકાનો છે તે ઔરંગાબાદનું એક ઘરેણું કહી શકાય. આ બગીચાનો ઇતિહાસ અમને નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યો :

પણે પેલું વૃદ્ધ વૃક્ષ દેખાય છે તેના તળે જૂના વખતમાં એક સત્ત્વશાળી ફકીર બેસતો હતો; અને દૂરથી પાણી આણી આવનાર જનાર મુસાફરોને હેતથી પાતો હતો, અને ઉપરથી આશીર્વાદ પણ આપતો હતો. આવી પરોપકારી જિંદગી જ્યારે એણે આખરે પૂરી કરી ત્યારે એનો શિષ્યસમુદાય મોટો થયો હતો. એ લોકોએ મળીને વિચાર કર્યો કે, "પાણીબાબાનું અહીં એક સારું સરખું સ્મારક કરવું જોઈએ." તે વખતના સ્વદેશી એન્જિનિયરોએ પોતાનું ભેજું ચલાવ્યું અને પાસેના પહાડ ઉપરના એક જળાશયમાંથી પાણી બાંધીને લઈ આવ્યા. પાણીની એ બંધ નહેર જમીનની અંદર ઊંચે-નીચે ચડતી-ઊતરતી શહેર પાસે આવી ત્યારે આપણા દેશમાં તે વખતે તૈયાર થતા માટીના પકવેલા નળ મારફતે એ પાણી આ બગીચામાં આણી ટૉવરમાં ચડાવ્યું અને ત્યાંથી નીચેના હોજમાં પાણીનો ધોધ પાડ્યો. ત્યારથી એ પાણી વહ્યા કરે છે અને પાણીબાબાની પેઠે જ માણસને અને વનસ્પતિને આશીર્વાદ આપતું જાય છે. પાણીબાબા માટે આના કરતાં વધારે સુંદર સ્મારક કોઈ સૂચવી શકે ખરા ?

૪. ખુલ્દાબાદ

ઔરંગઝેબ બાદશાહનો જનાજો અહમદનગરથી ઔરંગાબાદ આણવાને બદલે ખુલ્દાબાદ શા માટે લઈ ગયા હશે? ખુલ્દાબાદ તો દૌલતાબાદ અને વેરૂળ વચ્ચે એક નાનકડું ગામડું છે. ઔરંગઝેબે પોતે જ આ જાતની કંઈક સૂચના કરી રાખી હશે. અને જો એના ગુરુનું અવસાન એના પહેલાં ખુલ્દાબાદમાં થયું હોય તો તો બીજું કારણ શોધવા જવાની જરૂર જ નથી. અહીં ઔરંગઝેબના ગુરુની કબર સારી છે અને એની પ્રતિષ્ઠા પણ બાદશાહના ગુરુને છાજે એવી જ છે. પણ ઔરંગઝેબની કબર તો મૂર્તિમંત સાદાઈ જ છે. હમણાંના નિઝામે એ કબરની આસપાસ આરસપહાણની જાળી ઊભી કરી છે ખરી, પણ તેટલાથી ઔરંગઝેબની કબરની સાદગીમાં ખલેલ નથી પહોંચતી.

હવે જે સમ્રાટ બાબર, હુમાયુન, જહાંગીર અને અકબરથી પણ મોટો થયો, અને જેણે કલાકોવિદ શાહજહાંની ગાદી પચાવી, તેની કબર તો આ બધા બાદશાહના રોજા કરતાં અનેક ગણી વૈભવશાળી હોવી જોઈએ અને એમાં કળાની તો પરિસીમા થવી જોઈએ. પણ આમ કેવળ આકારમાં કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિસ્તારમાં ઉમેરો કરવાથી મોટાઈ આવતી નથી. ઔરંગઝેબે વિચાર્યું હશે કે, "મોટામાં મોટી મસ્જિદ બાંધીને, અથવા તમામ દુનિયાભરનાં કારીગરો પાસે દસ વીસ વરસ વૈતરું કરાવીને, બહુ બહુ તો મારા વૈભવનો ખ્યાલ હું મારી પાછળ રાખી શકું. લોકોને મારી રસિકતા જ જોવી હોય, તો દિલ્હીના કિલ્લામાં મારી ખાનગી મસ્જિદમાં મેં તે ઠાલવી જ છે. દક્ષિણના લોકોને જો મારી અભિરુચિનો ખ્યાલ આપવો હોય તો ઔરંગાબાદમાં એક મક-બરો મેં ઊભો કર્યો જ છે. પણ મારી કબર મારફતે મારે મારો વૈભવ નથી વ્યક્ત કરવો, પણ મારું વ્યક્તિત્વ જ પ્રગટાવવું છે. મારા પૂર્વજ જો જહાંગીર હતા તો હું આલમગીર બન્યો છું. એથી વિશેષ શું કરી શકાય? જે સાદગી મેં મારી આખી જિંદગીમાં પોતાની કરી હતી, તે જ મારી પાછળ કેમ ન મૂકી જાઉં? કયો વૈભવ આ સાદગીથી ચડી શકે?" એટલે દિલ્હી, આગ્રા અથવા ઔરંગાબાદ છોડીને એણે પોતાના અંતિમ વિશ્રામ માટે એક નાનકડું ગામડું જ પસંદ કર્યું અને પોતાની કબર ઉપર આરસપહાણ કે રેશમનું આચ્છાદન ન ચડાવતાં કેવળ એક રૈહાન (સબ્જા)નો છોડ ઉગાડવાની સૂચના આપી દીધી.

તેથી જ અકબરની કે શાહજહાનની સમાધિ કરતાં ઔરંગઝેબની આ સમાધિ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે અને વધારે પ્રબોધ જગાડે છે. એક સામ્રાજ્ય વિસ્તારવા અને અંત સુધી ટકાવવા માટે એણે આમરણ જહેમત ઉઠાવી, પોતાના તંબૂના સોનાના કળશ ઝૂંટવી લઈ જનાર મરાઠાઓને ખેદાનમેદાન કરવામાં કશી મણા ન રાખી, પણ અંતે જ્યારે જીવનદોરી ખૂટી ગઈ અથવા તૂટી ગઈ, ત્યારે એ બધી વસ્તુઓ ભૂલી જઈ એણે અલિપ્તપણે એક ગામડામાં સાદામાં સાદી કબર પોતાને માટે પસંદ કરી! આ મહારાષ્ટ્રી બાદશાહમાં અનેક જાતની ખૂબીઓ હતી. જીવનમાં તેમ જ મરણમાં એ અદ્વિતીય રહેવા માગતો હતો અને એની એ મુરાદ બર આવી પણ ખરી.

એની પડખે જ એનો એક દીકરો, એની વહુ, અને ગુરુકન્યા પાસે પાસે સૂતાં છે. એ બધાંના પરસ્પર સંબંધ કેટલા ઉત્કટ અને પ્રેમાળ હશે એની કલ્પના એમને સાથે સાથે આરામ કરતાં અને કયામતના દિવસની રાહ જોતાં જોઈને થાય છે. એ વૈભવ ગયો, એ રાજખટપટ શમી ગઈ, એ જમાનાની હજાર બળતરા પણ હવે રહી નથી. ફક્ત માણસ માણસ વચ્ચેના હાર્દિક સંબંધની સ્મૃતિ જ બાકી રહી છે. અને તે અહીંના આરસપહાણની કોમળતા મારફતે વ્યક્ત થાય છે.

એમની નિદ્રામાં ભંગ ન થાઓ.

૧૭-૯-'૪૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૨

ગુરુ ગોવિંદસિંહનો ગુરુદ્વારા – નાંદેડ

કેટલું આશ્ચર્ય કે જે જમાનામાં દિલ્હીના બાદશાહ ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં આવી ઔરંગાબાદ પાસે ધામો નાખીને પડ્યા હતા, તે જ અરસામાં શીખ લોકોના છેલ્લા પાદશાહ, એટલે કે ધર્મગુરુ શ્રી ગોવિંદસિંહ એ જ મહારાષ્ટ્રમાં ઔરંગાબાદ પાસે જ નાંદેડમાં એક ગુરુદ્વારા સ્થાપી નિવૃત્તિમાં રહ્યા હતા. દેવગિરિ (દોલતાબાદ), પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠણ), નંદગિરિ (નાંદેડ) આદિ શહેરોવાળો પ્રદેશ દક્ષિણની રાજધાની ગણાતો. શિવાજી મહારાજના દાદા આ જ પ્રદેશમાં વેરૂળ ગામના પટેલ હતા. એમના દીકરા શહાજી અહમદનગરના દરબારમાં ખાનબાબા (રાજાના પાલક)નું કામ કરતા હતા અને બાળક બાદશાહને પોતાના ખોળામાં લઈ સિંહાસન પર બેસતા હતા. છતાં એમણે પોતાની જાગીરનું ઠેકાણું દૂર પૂના અને જુન્નર તરફ જ રાખ્યું હતું અને ત્યાં જ એમના દીકરા શિવાજીએ સ્વરાજની સાધના શરૂ કરી હતી. વસુદેવ–દેવકી ભલે મથુરાંના દરબારમાં રહે, શ્રીકૃષ્ણ તો વૃંદાવનમાં જ ઊછરવાના અને કંસને માર્યા પછી પણ જો ત્યાં મુશ્કેલીઓ આવતી રહે તો દૂર કાઠિયાવાડને છેડે જઈને વસવાના. અને ત્યાં ‘ગેટ ઑવ ઇન્ડિયા’ દ્વારિકા સ્થાપવાના.

મોગલ સામ્રાજ્ય સામે માથું ઊંચું કરનાર શક્તિઓ ત્રણ: દક્ષિણમાં મરાઠાઓ, પંજાબ તરફ શીખો અને એ બે વચ્ચે રાણા પ્રતાપને આગળ કરી પોતાના સ્વાતંત્ર્ય માટે ઝૂઝનાર રજપૂતો.

શીખ લોકોનો સંપ્રદાય પ્રથમ પ્રથમ કેવળ એક ભક્તિસંપ્રદાય હતો. પણ મોગલ બાદશાહોએ ગુરુભક્તોને પજવી પજવીને એમને વીર બનાવ્યા. અને શ્રી ગુરુ ગોવિંદસિંહે એ ભક્તોમાંથી શિર સાટે સંગઠન કરનારી એક ખાલસા ફોજ તૈયાર કરી અને નિરુપદ્રવી, અભણ પંજાબી ભક્તોને સિંહ બનાવી દીધા. અને એમાં આશ્ચર્ય શું? ઔરંગઝેબે ગુરુ તેગબહાદુરનો શિરચ્છેદ કર્યો હતો. ગોવિંદસિંહના બે દીકરા મરાવ્યા હતા. અને આ રીતે એમણે એ શીખોને ક્ષાત્રધર્મની દીક્ષા આપી હતી.

પણ આશ્ચર્ય એ છે કે ગુરુ ગોવિંદસિંહના પંજાબી શિષ્યો અને સમર્થ ગુરુ રામદાસના મહારાષ્ટ્રી અનુયાયીઓ આ અરસામાં કેમ એક ન થઈ શક્યા! ગોવિંદસિંહે મહારાષ્ટ્રમાં આવીને વસવાટ કરવાનું કારણ શું?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિવાજીએ રજપૂતો સાથે સંગઠન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યાનો દાખલો છે. બુંદેલખંડના છત્રસાલ રાજાએ શિવાજી પાસેથી સલાહ અને પેશ્વાઓ પાસેથી મદદ મેળવ્યાના ઉલ્લેખ છે. પણ તરત જ બાજીરાવે એ મદદને કારણે વૃદ્ધ છત્રસાલના પોતે દીકરા છે એવો નાતો જોડી બુંદેલખંડ રાજ્યનો ત્રીજો ભાગ પોતાનો કર્યો. તે વખતે કોઈ કોઈને નિઃસ્વાર્થ ભાવે મદદ કરતું જ ન હતું એમ લાગે છે. લેવડદેવડની જ વાત હતી. મહામતિ રામચંદ્ર પંત અમાત્ય જેવા પણ જાગીરીના લોભની પ્રેરણા છોડી શકતા ન હતા.

પણ ગુરુ ગોવિંદસિંહ દક્ષિણમાં કેમ આવીને વસ્યા, મોગલદરબાર સાથે આખરે એમનો શો સંબંધ હતો, અને મરાઠાઓ સાથે શો હતો એ જાણવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ.

ગુરુ ગોવિંદસિંહે લડાઈમાં કોઈ અફઘાનને માર્યો હશે. એના દીકરાએ એ વાતનું વેર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હશે. એ દીકરો ગુરુ પાસે આવ્યો અને સેવામાં રહ્યો. ગુરુને વિચાર થયો હશે કે બાપ યુદ્ધમાં મરાયો એમાં કાંઈ અંગત દ્વેષ કે વેર હતાં જ નહીં. એના દીકરાને અપનાવીએ એમાં શું ખોટું છે? ગુરુએ એને પોતાની પાસે રાખ્યો અને દીકરાએ લાગ મળતાંવેંત સૂતેલા ગુરુ ગોવિંદસિંહના પેટમાં છરી ભોંકી ગુરુને પૂરા કર્યા. ગુરુ ગોવિંદસિંહે ક્ષમાનો ત્યાગ કરી યુદ્ધધર્મ સ્વીકારેલો હોવાથી ઘાયલ થયા પછી પણ તરત ઊઠીને પેલા હત્યારા અફગાનદીકરાને સાફ કર્યો અને પછી જ પોતાનો દેહ છોડ્યો.

આજે હિંદુસ્તાનભરના શીખો યાત્રા માટે નાંદેડ આવે છે. અને નાંદેડના ગુરુદ્વારાને પોતાની દાનભક્તિનું પ્રદર્શન બનાવે છે.

* * *

અહિંસાની ચર્ચા માટે ગોઠવેલી સાંજની સભાનું કામ પતાવી અમે એ ગુરુદ્વારા જોવા ગયા. જરાક મોડું થયું હતું એટલે અંદરનાં બારણાં બંધ થઈ ગયાં હતાં. ભારે નિરાશા થઈ. રાત્રે બે વાગ્યે નાંદેડ છોડવું હતું. આટલે દૂર આવ્યા પણ દર્શન ન થયાં, ચાલો ત્યારે મંદિરની અંદરની પ્રદક્ષિણા તો કરી લઈએ, ત્યાર પછી બહારની પ્રદક્ષિણા કરીશું, એમ વિચાર કરી ઊપડીએ છીએ ત્યાં અચાનક વીજળીનો પ્રવાહ બગડ્યો અને ચાંદરણી રાતે મંદિરની અંદર અમાસ થઈ ગઈ! એવી સ્થિતિમાં જ અમે અંદરની પ્રદક્ષિણા કરી. કોકે કહ્યું કે દસપંદર મિનિટ થોભશો તો રાતની છેલ્લી પૂજા શરૂ થશે તે વખતે બારણાં ખૂલશે અને તમને દર્શન થઈ શકશે. અમારી અંદરની અને બહારની પ્રદક્ષિણા પૂરી થઈ; અમે ગુરુદ્વારાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થાપત્યકળાનું નિરીક્ષણ કર્યું; અને બારણાં ખૂલતાંવેંત અંદર પહોંચ્યા. ત્યાં બારણાં તો ખૂલ્યાં પણ અંદરનું દેખાય શું? કાંઈક છે અને તેના પર આપણી નજર પડે છે એટલાથી જ સમાધાન માન્યું. મોડું થતું હોવાથી અમે પાછા વળીએ છીએ એટલામાં વીજળીને દયા આવી અને એ છતી થઈ. પછી તો દર્શન થવામાં કશી મુશ્કેલી ન હતી. ગુરુદ્વારાના ગર્ભગૃહમાં ફક્ત પૂજારી જ જઈ શકે છે. નિયમ પ્રમાણે એ બાલબ્રહ્મચારી હોય છે, ચોવીસે કલાક એણે અનેક પૂજાઓ કરવાની હોય છે, મધરાત પછી આખું મંદિર જાતે ધોઈ કાઢવાનું હોય છે, અને અંદર જે જૂનાં શસ્ત્રોનો ભંડાર છે તે પણ ઠીક ઠીક વ્યવસ્થિત રાખવાનો હોય છે. બીજા ભક્તો ગર્ભગૃહ આગળના મંડપમાં જઈ શકે છે, જ્યારે અમારા જેવા इतरे जनाः એ સભામંડપને છેડે ઊભા રહી દર્શન કરી શકે છે. પણ વીજળીને પ્રતાપે ત્યાંથી અંદરનું બધું દેખાતું હતું. સમાધિ ઉપર બન્ને બાજુ ઘણી તલવારો રાખવામાં આવી છે. નીચે સમાધિને અઢેલીને ગુરુ ગોવિંદસિંહની એક છબી છે. બાદશાહના પોશાકમાં, હાથમાં તલવાર લઈ ઘોડા ઉપર બિરાજમાન છે.

દર્શન વખતે કેવા કેવા ભાવ મનમાં જાગ્યા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. જ્યારે બિહાર ગયો હતો ત્યારે પટનામાં ગુરુ ગોવિંદસિંહના જન્મસ્થાનનો ગુરુદ્વારા જોયો હતો. રાજગૃહ અને નાલંદા જોવા ગયો હતો ત્યારે એ બાજુ પણ એક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ગુરુદ્વારા જોયો હતો. લાહોરમાં પાંચમા પાદશાહ ગુરુ અર્જુનદેવનો ગુરુદ્વારા અને અંગ્રેજોએ એ ગુરુદ્વારાની કરેલી સેવા ધ્યાનમાં લઈ શક્યો હતો. અમૃતસરનું પ્રખ્યાત સુવર્ણમંદિર એ તો શીખ લોકોનાં મક્કા અને કાશી—એનાં દર્શન બેચાર વાર કર્યાં છે. નાંદેડનો આ ગુરુદ્વારા જોવાનો રહ્યો હતો; તે હમણાં જોઈને કૃતાર્થ થયો. નાનકાનામાં જે ગુરુકા બાગ છે અને જેનું નામ સત્યાગ્રહી શીખોએ અજરામર કર્યું છે એ સ્થાન જોવાનું હજી બાકી છે.

નાનક, અંગદ, અર્જુનદેવ, રામદાસ, આદિ શીખ ગુરુઓએ હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન કાળથી ફેલાયેલા ભક્તિમાર્ગનું સંશોધન કરી એને ઉજ્જવળ રૂપ આપ્યું અને જાટ જેવા પછાત લોકોને પણ ઉજ્જવળ ધર્મમાર્ગના યાત્રીઓ બનાવ્યા. એમનો ગ્રંથસાહેબ એ હિંદુસ્તાનમાં પેદા થયેલા સંત-સાહિત્યનો વિશિષ્ટ ચાળણીમાંથી ચાળીને ભેગો કરેલો સંગ્રહ છે. શીખ ધર્મ એટલે કર્મકાંડની તરખડમાંથી પ્રજાને બચાવી શુભ વિચાર અને શુદ્ધ આચારના પાયા ઉપર ઈશ્વરપરાયણ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ છે. ઈશ્વરપરાયણ લોકો નમાલા ન બની જાય એટલા માટે એમના છેલ્લા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુરુએ એમને શિર સાટે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવવાની દીક્ષા આપી. એમના જમાનામાં જેટલું થઈ શકે એમ હતું એટલું એમણે કર્યું, અને અંતે 'ગુરુની પરંપરા એ કોઈ વંશની ગાદી નથી પણ આધ્યાત્મિક પરંપરા છે અને એ પરંપરાથી માણસ સ્વતંત્ર થવો જોઈએ. બંધનનું એક નવું સાધન એ ન બને' એ બધું વિચારી એમણે અંત ઘડીએ જાહેર કર્યું કે, "ગ્રંથસાહેબ એ જ શીખોનો ગુરુ છે. હવે પછી ગુરુસ્થાને કોઈ પણ વ્યક્તિને રાખવાની મનાઈ છે."

હું માનું છું કે અધ્યાત્મક્ષેત્રમાં ગુરુ ગોવિંદનું આ પગલું અદ્વિતીય છે અને અભિનંદનીય છે. શુદ્ધ આધ્યાત્મિક વૃત્તિ વગર આવું પગલું ભરવાની હિંમત કોઈએ ન કરી હોત.

ડિસેમ્બર, '૪૦

૨૩

શીખ પાદશાહ ગુરુ ગોવિંદસિંહ

ગાંધીજીએ જ્યારે સત્યાગ્રહના પ્રારંભના જમાનામાં આ દેશમાં અહિંસાનો પ્રચાર શરૂ કર્યો ત્યારે દેશના કેટલાક વિચારકો અને નેતાઓ પણ કહેવા લાગ્યા કે શુદ્ધ અહિંસાના પ્રચારથી લોકોનું ક્ષાત્રતેજ નષ્ટ થઈ જશે અને તેઓ કાયર તથા નિર્બળ બની જશે. આના જવાબમાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું: "મારી અહિંસા કાયરોનું શસ્ત્ર નથી. હું તો હિંદુસ્તાનના લોકોને નિર્ભયતા અને દૃઢતા શીખવવા ઇચ્છું છું. તેમનામાં પ્રાણ પાથરવાની એટલે કે આત્મબલિદાનની તમન્ના ઉત્પન્ન કરવા માગું છું. સત્યાગ્રહીઓ, જલ્લાદની જેમ, બીજાનું લોહી નહીં વહેવડાવે એ વાત સાચી છે. પરંતુ તે પોતાનું લોહી વહેવડાવવાને માટે હંમેશાં તૈયાર રહેશે."

શંકાશીલ ટીકાકારોને શાંત કરવા ગાંધીજીએ એમ પણ ઉમેર્યું હતું કે, જો કોઈ સાચો સત્યાગ્રહી નીચો સરકી જશે તો તે એક બહાદુર ક્ષત્રિય યોદ્ધો બનશે; તે કાયર તો કદી નહીં જ બને. કોઈને પણ મારવાની ના પાડવાની પોતાની અહિંસામાંથી શ્રદ્ધા ઊઠી જાય તો તે નહીં મારવાની પ્રતિજ્ઞા છોડી દેશે અને મારવા–મરવા માટે સમાનભાવથી તૈયાર થશે.

ગાંધીજીએ સમજાવેલી આ વાતનું સમર્થન આપણને શીખોના ઇતિહાસમાં મળે છે. શીખ ધર્મ 'સંતમત' અથવા 'સત્પુરુષ ધર્મ' છે, સજ્જનતાનો, ભલાઈનો ધર્મ છે, નિર્ભયતાનો અને સર્વસ્વની કુરબાનીનો ધર્મ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. શીખોના આદિગુરુ નાનકશાહે લોકોમાં ધર્મતેજ પ્રગટાવ્યું. સામાજિક ઉચ્ચનીચ-ભાવનો નાશ કરી પોતાના દરેક શિષ્યમાં આત્મનિષ્ઠા, ઈશ્વરનિષ્ઠા અને ભ્રાતૃભાવ તથા સમાનતાનાં બીજ વાવ્યાં. ગુરુ અર્જુનદેવે આ દૈવી સદ્‌ગુણોમાં સંગઠન-શક્તિનો ઉમેરો કર્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે પંજાબની ફળદ્રુપ ભૂમિમાં ધર્મતેજનો ખૂબ સરસ ફાલ તૈયાર થયો.

એ જમાનામાં એક બાજુથી ઇસ્લામ અને બીજી બાજુથી હિંદુ ધર્મ પોતપોતાનો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા. હિંદુસ્તાનના લોકોનો રાષ્ટ્રીય સ્વભાવ પિછાનીને શીખ ગુરુઓએ એક એવા ધર્મની સ્થાપના કરી કે જે ધર્મ તેજ, જીવનશુદ્ધિ, નમ્રતા, દૃઢતા અને બલિદાનનાં તત્ત્વોથી ભરપૂર છે.

ઇસ્લામમાં ઈમાન અથવા ઈશ્વરનિષ્ઠા તથા ક્ષાત્રવૃત્તિનો મેળ હતો. શીખોને જ્યારે મુસલમાનો સાથે અથડામણ થઈ ત્યારે તેમણે વિચાર્યું કે આપણે દુનિયાને બતાવી આપવું જોઈએ કે ભક્ત શીખો કાંઈ ડરપોક, દેહરખા, શરીર-પૂજક નથી. શીખ ધર્મનું પૂરેપૂરું વિકાસ પામેલું સ્વરૂપ ગુરુ તેગ-બહાદુરમાં માલૂમ પડે છે. તેગબહાદુર એવા મોટા દાનેશ્વરી હતા કે લોકો તેમને ' દેગબહાદુર ' કહેતા હતા. તેગબહાદુરે દાનવૃત્તિની પરિસીમા લાવીને પોતાનું માથું પણ આપી દીધું અને પોતાનું ધર્મતેજ સાબિત કર્યું. ત્યાર પછી જેમણે તેગબહાદુરની સત્યાગ્રહી નીતિનો ત્યાગ કર્યો તે ડરપોક ન બન્યા પણ અલૌકિક યોદ્ધા બન્યા.

મહારાષ્ટ્ર સંસ્થાપક શ્રી છત્રપતિ શિવાજી મહારાજના સમકાલીન ગુરુ હરગોવિંદ અને સહનશક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચનાર છત્રપતિ રાજારામના સમકાલીન ગુરુ ગોવિંદસિંહ બન્નેએ પોતાના જીવનમાં ક્ષાત્રધર્મનો ભારે ઉત્કર્ષ સાધી બતાવ્યો.

સોનામાં થોડું ત્રાંબું ભેળવવાથી ' પવન ' (પોર્ટુગીઝ પાઉંડનો સિક્કો) અથવા ' ગિની ગોલ્ડ ' બને છે. ગિનીનું સોનું ચોખ્ખા સોના કરતાં વધારે નક્કર, વધારે ચળકાટવાળું અને અવાજમા વધારે રણકારવાળું હોય છે. તેવી જ રીતે શુદ્ધ ધર્મતેજમાં દુન્યવી દૃષ્ટિ ભળતાં તેનું તેજસ્વી ક્ષાત્રતેજમાં રૂપાંતર થાય છે. ગુરુ ગોવિંદસિંહે પોતાના જમાનાનો અને પોતાના લોકોનો ખ્યાલ કરીને ' દીન 'ની સાથે ' દુનિયા 'નું થોડુંક મિશ્રણ કરીને ખાલસાની સ્થાપના તો કરી, પણ તેમનાં જીવન, ઉપદેશ અને સંગઠનમાં તો ' દીન 'નું જ પ્રાધાન્ય હતું. તેમ ન હોત તો તેમણે દેહધારી ગુરુઓની પરંપરા સમાપ્ત કરીને ગ્રંથસાહેબને જ શીખોના ગુરુ જાહેર ન કર્યા હોત. તેઓ કહેતા કે ધર્મ એ જ સાચો અગ્નિ છે, મનુષ્ય તો કેવળ એની એક ચિનગારી છે. ચિનગારીઓ અગ્નિમાંથી નીકળે છે અને નાશ પામે છે. તે તો નાશ પામવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે જ ઉત્પન્ન થાય છે. ખરી વસ્તુ તો એ અગ્નિ જ છે, જે ઈશ્વરની સાક્ષી અને તેના તેજ રૂપ છે.

ગુરુ ગોવિંદસિંહના અદ્ભુત જીવનનું જ્યારે હું સ્મરણ કરું છું ત્યારે મને તેમાં ભારતવર્ષના એક અપૂર્વ સંગઠનનું તત્ત્વ દેખાય છે.

ગુરુ ગોવિંદસિંહનો જન્મ પૂર્વ ભારતના એ પ્રદેશમાં થયો હતો જ્યાં ભગવાન બુદ્ધે 'अवेर'નો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો હતો અને જે પ્રદેશની રાજધાની પાટલિપુત્રમાંથી સમ્રાટ અશોકે એ સિદ્ધાંતનો પ્રચાર તે જમાનાની સારી દુનિયામાં કર્યો હતો.

ગુરુ ગોવિંદસિંહનું જીવનક્ષેત્ર એ પંજાબ બન્યું કે જ્યાં આર્ય જાતિના પ્રાચીન ઋષિઓએ વેદોની ઋચાઓ રચી હતી અને યજ્ઞ યાને બલિદાનના ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

અને ગુરુ ગોવિંદસિંહનું સમાધિસ્થાન— તેમનું વિશ્રામસ્થાન મારા એ મહાન મહારાષ્ટ્રમાં છે, જ્યાં જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, નામદેવ વગેરે સાધુસંતોએ ધર્મજાગૃતિનું અલૌકિક કામ કર્યું અને જ્યાં સુપ્રસિદ્ધ નૃપતિ શાલિવાહને પૈઠણની પાસે માટીના યોદ્ધા બનાવ્યા અને તેમના બળે વિદેશીઓને હાંકી કાઢીને ભારતને સ્વતંત્ર બનાવ્યું.

ગુરુ ગોવિંદસિંહ જન્મક્ષેત્રે બિહારી છે, કર્મક્ષેત્રે (જીવનકાર્યથી) પંજાબી છે અને વિદેહી થતાં નિર્વાણક્ષેત્રે મહારાષ્ટ્રી બન્યા.

બાદશાહ ઔરંગઝેબે શીખોનો સામનો કર્યો. શીખોએ ઔરંગઝેબને સામો એ પાઠ શીખવ્યો કે કોઈનું માથું કાપી લેવું એ સહેલું છે, પરંતુ સાચા આત્મવીરનું માથું નમાવવું એ આલમગીરની શક્તિની પણ બહાર છે.

તાજેતરમાં જ મહારાષ્ટ્રની એ પુણ્યભૂમિનાં દર્શન કરી આવ્યો છું. બાદશાહ ઔરંગઝેબ પણ ત્યાં ખુલ્દાબાદમાં આરામ કરી રહ્યા છે અને શીખોના બાદશાહ ગુરુ ગોવિંદસિંહ પણ ત્યાં નાંદેડમાં વિશ્રામ લઈ રહ્યા છે. દક્ષિણગંગા ગોદાવરી એ આખા પાવન પ્રદેશને જીવન દેતી દેતી પોતાની અખંડ યાત્રા વહી રહી છે.

ડિસેમ્બર, '૪૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૪

પુણ્ય તારાનગરી

પૂનાથી સિંહગઢ જોવામાં કશી વિશેષતા નથી. દક્ષિણે એક ઊંચો પહાડ પથરાયેલો છે અને જમણી બાજુ એનું ઊંચું શિખર કંઈક સપાટ ફેલાયું છે, એટલો જ સિંહગઢનો ખ્યાલ આવે છે. કિલ્લાની ડાબી બાજુનો, એટલે કે પૂર્વ તરફનો ભાગ કંઈક દબાયો છે, ત્યાં એક પગથિયું થયું છે અને એની સામે એક શિખર ઉપર બટાકો રાખ્યો હોય એવો એક પથ્થર છે. કલ્પના બહુ દોડે તો એટલું જ કહે કે મહાદેવ આગળ નંદી બેઠો હોય તેવી રીતે સિંહગઢ આગળ તે ઉચ્ચ પથરો બેઠો છે.

પણ સિંહગઢ પરથી પૂનાનું દૃશ્ય અનેક રીતે આકર્ષક છે. મૂઠા નદી ઉત્તર તરફની આખી ખીણ પલાળતી પલાળતી આગળ વધે છે. ખડકવાસલાના બાંધને કારણે એનું કશું જ નુકસાન થયું નથી. સમૃદ્ધિશાળી સરોવરની પેઠે એ ચારેકોર પ્રસન્નપણે ફેલાય છે, અને તેટલી જ શાંતિથી આગળ વધે છે. એને પુત્રવતી માતાની પેઠે પૂનાને કેડે લઈ મૂળા નદીને મળવું છે. પણ મળવા-ની એને કશી ઉતાવળ નથી. સંગમ આગળ મૂળા-મૂઠા મળે છે ત્યાં કોઈ જાતનો સંભ્રમ કે ઉન્માદ દેખાતો જ નથી.

સિંહગઢ ઉપરથી પૂના નરી આંખે સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને દૂરબીનમાં તો એથીયે સ્પષ્ટ દેખાય છે. પૂના શહેર કેટલું પહોળું છે એનો ખ્યાલ આટલી ઊંચાઈએથી જ બરાબર આવી શકે છે. પર્વતી અને પર્ણકુટી, એન્જિનિય-રિંગ કૉલેજ અને ખેતીવાડી કૉલેજ — બધું સ્પષ્ટ દેખાય છે. સોગન ખાવા માટે અહીં જે એક બે મિલો છે તે પણ અરસિકપણે પોતાની હસ્તીનું ભાન કરાવે છે.

પણ પૂનાનું સાચું દર્શન તો રાત્રે જ થાય છે. જ્યારે આકાશ સ્વચ્છ હોય છે અને ચાંદરણું નથી હોતું ત્યારે વીજળીના અસંખ્ય તારાઓ એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ઝબૂક ઝબૂક ચળકયા જ કરે છે. મધ્યરાત્રે ઊઠીને જુઓ તોયે પૂનાના એ તારાઓ સૂતા નથી હોતા. સવારે ઊઠીને જુઓ તોયે એ જ સ્થિતિ. જ્યારે પૂર્વ તરફ હસતી ઉષા આવે છે, ત્યારે જ એ દીવાઓ પૂનાને એના સુરક્ષિત હાથમાં સોંપી દઈ પોતે વિરામ પામે છે. ત્યાં સુધી એ દીવાઓ 'અવિચળ મંગલ નત નયને, અનિમેષે' પ્રકાશ પાડયાં જ કરે છે.

સિંહગઢ પરથી જ્યારે પૂનાનું આ તારાનગર જોઈએ છીએ ત્યારે તે કેટલું શાંત, પ્રસન્ન અને પવિત્ર લાગે છે! ન મળે કોઈ અવાજ, ન મળે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ ઉત્પાત કે ધમાલ; કેવળ વીજળીના અગણિત દીવાઓ પોતાનો સૌમ્ય મંગલ પ્રકાશ અનંત આકાશમાં ફેંકી દે છે. મેજ પરના ફૂલપાત્રમાં ભેગાં થયેલાં ફૂલો જેમ હસ્યાં જ કરે છે તેમ વિશાળ અંધકારમાં આ દીવાઓનું સંમેલન ટમટમ્યાં કરે છે. આ લક્ષાવધિ પ્રકાશબિંદુઓ એકત્ર થઈને પણ રાત્રીનું અંધારૂં અને રાત્રિની શાંતિ નષ્ટ કરી શકતાં નથી. નિર્વાત પ્રદેશમાં પવનનો નાનો સરખો સુસવાટ જેમ ફેલાયેલી શાંતિને વધારે સ્પષ્ટ અને વધારે નિબિડ બનાવે છે, તેમ જ આ દીપવૃંદ રાત્રિની નિવૃત્તિને જ વધારે ઉત્કટ કરે છે. પ્રત્યક્ષ પૂનાના રસ્તાઓ ઉપર ફરીએ છીએ ત્યારે આ વીજળીના દીવાઓ એમની નફ્ફટ આત્મશ્લાઘાને કારણે કેટલા ભૂંડા દેખાય છે! પણ આટલે અંતરે એ જ દીવાઓ મંદિરની દીપમાળાની પેઠે સૌમ્ય અને પવિત્ર બની જાય છે. ચારે કોર પથરાયેલા ધ્વાંતસાગરમાં એક મોટું જહાજ લંગર નાખીને પડ્યું હોય અને ગમે તે ક્ષણે મુસાફરીએ નીકળવાની તૈયારીમાં હોય એવું દર્શન દે છે.

એમાં પણ બધા દીવા સરખા નથી. પૂનામાં જે પ્રમાણમાં સંપત્તિ વેરાઈ છે તે જ પ્રમાણમાં આ દીવાઓ પણ ઓછાવત્તા પ્રકાશ ફેલાવે છે એ વસ્તુ તરફ ધ્યાન ગયા વગર રહેતું નથી.

જ્યોતિષ પરની સ્ટૉકલેની ચોપડીમાં એક ફોટો છે, એમાં દુનિયાની સૌથી મોટી વેધશાળા પરથી પસાદેના (Pasadena) શહેરના દીવાઓ કેવા દેખાય છે એનું ચિત્ર છે. એનું પણ સ્મરણ પૂનાના દીવાઓ જોયા પછી થયા વગર રહેતું નથી.

* * *

આ શાંત પ્રકાશ તળે શું શું ચાલતું હશે એવી પૃચ્છા મનમાં જાગી અને ચિત્ત તરત વલોવાયું. પૂના જેવી વિશાળ નગરી. એમાં મોજમજા ચાલે, ખટપટો ચાલે, કોઈ ઠેકાણે ખૂન પણ થતું હોય, સટોડિયા જુગાર રમતા હોય, રેસ્ટોરાંની અંદર શરાબની બાટલીઓ ઊડતી હોય, વિલાસી લોકો સિનેમામાં 'ધર્માત્મા'ની ફિલ્મ જોઈ પોતે પણ ધર્મનિષ્ઠ છે એમ માનવા-મનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હશે અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ઊંઘને ભોગે અરસિક ચોપડીઓમાંની કાવ્યની વ્યાખ્યા મોઢે કરતા હશે!

લાખોની જ્યાં વસ્તી છે ત્યાં એકે સાચો ધર્માત્મા ન જ હોય એમ કેમ કહેવાય? એ બિચારો ગીતાના સંયમીની પેઠે જાગ્રત રહી ભગવાનનું ધ્યાન ધરતો હશે, અથવા કરગરીને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતો હશે, "દયામય પ્રભો! માણસજાતિનું આટલું અધઃપતન તું કેમ ઠંડે પેટે જોતો હશે! માણસનો ઉદ્ધાર કરવો એ શું તારે માટે અઘરું કામ છે? આટલા બધા દીવાઓ તારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કૃપાને જાહેર કરે છે છતાં એમાંનું એક્કે કિરણ લોકોના હૃદય સુધી કેમ નહીં પહોંચતું હોય!"

અને ફરી જ્યારે એ દીવાઓ તરફ મારું ધ્યાન ગયું ત્યારે એમ જ લાગવા માંડ્યું કે આ કિરણોનો પ્રકાશ નથી પણ પેલા મનુષ્યપ્રેમી ભક્તની પ્રાર્થના જ અંધારાના હૃદયને વીંધવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પૂજ્ય બાપુજીએ મને એક વાર લખેલું કે આકાશના અનંત તારાઓ ભલે અસહ્ય રીતે ધગધગતા હોય, પણ આટલે અંતરે તો એ આપણને અપાર શાંતિ જ બક્ષે છે.

ત્યારે એમ જ ખરું કે દુનિયામાં દરેક વસ્તુનો વિવિધ રીતે ઉપયોગ થાય છે. આખી પૃથ્વીને ઓગાળી નાખે એવી ઉષ્ણતાવાળી લાખો માઈલની જ્વાળા આકાશમાં ફેંકતો સૂરજ પૃથ્વી પરની નાજુકશી કળીને ફૂલવે છે, અને એ જ સૂરજ ચંદ્ર મારફત પોતાનાં કિરણો સૌમ્ય કરીને તળાવનાં કુમુદોને હસાવે છે. જે વસ્તુ ભયાનક દેખાય છે એમાંથી સૌમ્ય અને કલ્યાણકારી કેટલાંયે પરિણામો નીપજતાં હશે!

મનનો સ્વભાવ જ છે કે એક અનુભવ મળ્યો એટલે એવા જ બીજા અનુભવો તાજા કરવા અને એમની સાથે સરખામણી કરવી. પૂનાના આ રજનીદર્શને મુંબઈનું એવું જ એક દર્શન યાદ કરાવ્યું. શ્રી હીરાલાલ શાહ જોડે રાત્રે મલબાર ટેકરી ઉપર ગયો હતો, ત્યાં જ્યાં મુંબઈનું દશ્ય પિત્તળના પતરા ઉપર કોતરેલું છે તેની પાસે ઊભા રહી મુંબઈના દીવાઓ અમે જોયા. એ દશ્ય અદ્ભુત, ભવ્ય, અને વૈભવયુક્ત લાગ્યું — પણ કાવ્યમય ન જણાયું. એ વિલાસ આગળ જાણે આપણે દબાઈ ગયા છીએ, ઊંચે છતાં અપમાનિત થયા છીએ એમ જ લાગતું હતું. મુંબઈનો પ્રકાશ આકાશને જ ભૂંસી નાખે છે. બિચારા કાગડાઓને પણ શંકા જાય છે કે આ રાત્રિ છે કે દિવસ. એકાદ કાગડો એને દિવસ સમજી પોતાનો રાગડો તાણવા જાય છે પણ એમાં આત્મવિશ્વાસનો નિશ્ચિત સૂર નથી હોતો. મુંબઈમાં તો જ્યાં જોઉં ત્યાં પ્રકાશની સેરો જ છૂટે છે અને આગ લાગ્યાનાં દશ્યો નાનપણમાં જોયાં હોય તેમનું સ્મરણ કરાવી અકળામણ પેદા કરે છે. એના કરતાં મૈસૂરની ચામુંડા ટેકરીની અખંડ દિવાળી વધારે સારી. ચામુંડાની ચળકતી કિનારી જોઈ મનમાં કેવળ ભક્તિભાવ જ પેદા થાય છે. એ ઉત્સવમાં આપણે ભળી જઈએ એટલે ભગવતી કલ્યાણલક્ષ્મી આપણું ભલું કરશે એ શ્રદ્ધાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે.

એક રાત્રે અમે એ ચામુંડા ટેકરી પર જઈ માતાનું દર્શન કરી ઉપરથી નીચેનાં તારાનગરોનું દર્શન કર્યું. થયું કે આટલા બધા હીરાઓ શી રીતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વેરાયા હશે? કોહિનૂરનો વંશવિસ્તાર શું કૌટુંબિક સંમેલન માણવા અહીં ભેગો થયો હશે? ટેકરીની બન્ને બાજુએ પ્રકાશ અને અંધારાની આવી શોભા નિહાળી ધન્ય ધન્ય થઈને અમે પાછા આવ્યા. જીન્સની ચોપડીમાં આકાશમાં દૂર દૂર વસતા તારાઓનું વર્ણન વાંચ્યું હતું. અને અનંતકોટિ બ્રહ્માંડનાયક માટે રચેલાં આપણાં કવિઓનાં સ્તોત્રો નાનપણથી મોઢે કર્યાં હતાં. તે કારણે આ શોભાનો આનંદ અનંત ગણો વધ્યો હતો. જેમ દૂરબીનમાંથી જોયેલી વસ્તુ હજાર ગણી મોટી થાય છે તેમ શાસ્ત્રજ્ઞો અને કવિઓની મદદથી જોયેલાં દૃશ્યો અનુભવ-ગંભીર, સંસ્કાર-દૃઢ અને કલ્પના વિશાળ બને છે.

નંદી ટેકરી ઉપરથી ચિકબળ્ળાપુર અને દોડ્ડબળ્ળાપુર એ બે ગામડાંમાં નવી દાખલ થયેલી વીજળી કેવી રીતે ચમકે છે એ જોવા હું કલાકો સુધી બેસતો. એનું દર્શન જુદું અને પૂનાનુ દર્શન જુદું. સિંહગઢ નંદી કરતાં વધારે ઊંચો છે એ ખરું, પણ સિંહગઢથી પૂના ખૂબ દૂર રહ્યું એટલે આપણે માથા પરથી જોઈએ છીએ એમ નથી લાગતું.

સિંહગઢ ઉપર જ્યારે શિવાજી અથવા રાજારામ રહેતા ત્યારે જો પૂનામાં એકાએક વીજળીએ પ્રવેશ કર્યો હોત તો એમને શું લાગત? આપણી રાજધાની સળગી ઊઠી છે. હવે એને કેમ ઓલવી શકાય એવા વિચારથી એમના હૈયામાં ધ્રાસકો જ પડી જાત.

*　　*　　*

ઘણી વાર એક વિચાર મનમાં આવે છે. આપણે આટલી બધી વીજળી પેદા કરી આખું વરસ દિવાળી ઊજવીએ છીએ, એની વાતાવરણ ઉપર, વનસ્પતિસૃષ્ટિ ઉપર, માણસના સ્વાસ્થ્ય ઉપર અને એના સ્વભાવ ઉપર કંઈ ભારે અસર નહીં થતી હોય? જો ફટાકા અથવા તોપો ફોડવાથી વરસાદ પડી શકે છે, સૂરજ ઉપર ડાઘા આવવાથી ખેતી બગડીને દુકાળ પડી શકે છે તો આટલી બધી વીજળીની પેદાશથી દુનિયા ઉપર ભારે અસર થતી હોવી જ જોઈએ. આમાંથી જ માણસને માણસની બીક લાગતી હશે અને એમાંથી યુદ્ધો થતાં હશે?

પૂના જેવાં કેટલાંક શહેરો આમ આખી રાત ચળકે છે તે બધાં કુદરતમાં ભારે ક્રાંતિ પેદા કરે છે. મનુષ્યસ્વભાવમાંયે દહાડે દહાડે ફેરફાર થતો જાય છે. એમાં જેટલું કારણ આર્થિક પરિસ્થિતિનું છે એટલું જ અથવા એથીયે વધારે આવાં હજીયે ન શોધેલાં ભૌતિક કારણો પણ હોઈ શકે છે.

આવી વિચારમાળામાં હું સપડાયો એનું કારણ તો પૂનાના દીવાઓ જ છે.

૨૩–૫–'૩૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૫

એકાકી અશ્વત્થ

પેલી ચંદ્રાકાર ટેકરીના ખોળામાં પેલું વડનું ઝાડ કેવું શોભે છે! ટેકરીની ઉપર એ છેડે માણસની વસ્તી હોય એમ લાગે છે. ત્યાં પથરા ચણીને ખાસ પહોળી વાડ બનાવી છે. અંદર મોટાં મોટાં ઊંચાં ઝાડ છે. ઉપર સુધી ચડવા માટે શાંત ગંભીર પગથિયાં છે. કોઈ લક્ષ્મીપુત્રના એકાંત માટેનાં નિવાસસ્થાનો હશે અથવા શોખીન સાધુઓના અખાડા હશે. જો મંદિરો હોય તો ઉપર જઈને ત્યાંના ઘંટ વગાડ્યા વગર કેમ ચાલે? નીચેથી એ સ્થાનો આટલાં રૂપાળાં દેખાય છે, તો ઉપરથી નીચેનો વિસ્તાર કેટલો રળિયામણો દેખાશે!

બાકીની ટેકરી ઉપર એકે ઝાડ ન મળે. એનો અર્થ એ થયો કે વાડની અંદરનાં ઝાડો ઇરાદાપૂર્વક વાવેલાં અને ઉછેરેલાં છે.

અને નીચેની તળેટીમાં પણ પેલું વડનું ઝાડ બાદ કરતાં કશી જ વનસ્પતિ નથી. થોડાંક ઝાંખરાં હોય તોયે ગનીમત.

ત્યારે શું પેલો વડ કોઈએ વાવેલો જ છે? જઈને જોવું જોઈએ. પણ ખેતરો ખૂંદીને એટલે દૂર કોણ જાય? ખેતરો શાનાં, બીડના કકડા જ પથરાયા છે. પગ કહે, 'અમે જવાના!' આંખો કહે, 'એ ભવ્ય મૂર્તિનું દર્શન નજીકથી થવું જ જોઈએ.' હાથ કહે, 'એ ડોસાની લાંબી લાંબી દાઢી પકડ્યા વગર સખ વળવાનું નથી.' અંતે હૈયું માની ગયું અને જવાનો નિશ્ચય થયો. અમે ઝપાટાભેર ચાલ્યા. ભાઈ અશોક અને હું. અશોકે કહ્યું, 'ઉપર જેને નિવાસસ્થાનો કહો છો એ પારસીઓના દુખ્મા — 'ટાવર ઑફ સાયલન્સ' છે.' તરત મનમાં પ્રકાશ થયો કે એ નિવૃત્તિસ્થાન ખરું પણ શોખીનોનું નહીં, પરંતુ છેલ્લે છેલ્લે થાકેલાઓનું. એને અંતિમ સ્વાત્માર્પણનું સ્થાન કેમ ન કહીએ? પંપાળેલું શરીર મરી ગયા પછી અદેખા થઈને એને બાળી નાખીએ કે દાટી દઈએ, એના કરતાં જટાયુના જાતભાઈને એ અર્પણ કરવું એ શું ખોટું? જીવતાં સેવા અને મરી ગયા પછી પણ સેવા, એ આદર્શ શો ખોટો છે?

અમે ઝપાટાભેર ચાલ્યા. પગ તળે ધોળા અને લીલા પથરાના ઝીણા ઝીણા કટકા આમતેમ પથરાયેલા હોવાથી, ભૂમિ આકર્ષક લાગતી હતી. કોક ઠેકાણે લીલા કાંકરાઓનું એક સંમેલન જામ્યું હોય એમ લાગતું હતું. કોક ઠેકાણે ચમકતા પથરા પ્રસન્ન બાળકોની આંખોની પેઠે ચળકતા હતા. અમે આગળ ચાલ્યા. વડનું ઝાડ હવે વધારે મોટું દેખાવા લાગ્યું. જોઉં છું તો એની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાસે એક નાનકડો કૂવો છે. આ કૂવો અહીં કોણે ખોદાવ્યો હશે? વાડીવજીફો કરવાની તૈયારી રૂપે કૂવો ખોદાવ્યો હોત, તો એ આટલો નાનો ન હોત. આ તો પ્રેતયાત્રામાં આવેલા લોકોને વિસામો કરી હાથપગ ધોવાનું સ્થાન બનાવ્યું હશે. હિંદુઓનું સ્થાન હોત તો ખાતરીપૂર્વક કહેત કે ડાઘુઓને નાહવાની આ સગવડ છે.

ગમે તે હોય. આ આરામનું સ્થાન એટલું બધું એકાંત છે કે માણસ ગમે તેટલો ઉદ્વિગ્ન હોય, પણ અહીં આવીને એને શાંતિ મળવાની જ.

અને એક જ મંત્રનો અનેક વાર જાપ કરવાથી જેમ એ મંત્રમાં સંકલ્પ-સિદ્ધિ આવી જાય છે, તે જ પ્રમાણે આ ઝાડ તળે કેવળ સ્મશાનયાત્રીઓ જ ઉપરાઉપરી આવવાથી આ ઝાડનું આખું વાતાવરણ 'મૃત્યુ એટલે શું?' એનું જ ચિંતન કર્યા કરે છે. જેમ પૂર્ણવિરામ એક વાક્યને પૂરું કરી બીજા વાક્યનો પ્રારંભ કરી દે છે, તેવી જ રીતે મૃત્યુ પણ એક જિંદગીનો અંત આણી નવા જીવનની પ્રસ્તાવના કરે છે. માણસ વર્તમાનકાળ તરફ જુએ છે, ઇતિહાસ ભૂતકાળ તરફ જુએ છે, કવિઓ અને પેગંબરો ભવિષ્યકાળ તરફ જુએ છે; જ્યારે સર્વગામી સર્વંકષ મૃત્યુ ત્રિકાલદર્શી હોય છે. આ અશ્વત્થ વૃક્ષ એ મૃત્યુના આસન તરીકે અહીં વિરાજમાન છે. કેટલી પવિત્ર એની ભૂમિકા, ને કેટલું ઉદાત્ત એની વડવાઈઓનું ગાંભીર્ય! આની શાખાઓમાં કેટલાંયે પક્ષીઓ બેઠાં છે. અને પક્ષીઓ એટલે પ્રભાતનો કલ્લોલ. તેઓ પણ આ સ્થાનની વિશેષતા ઓળખતાં લાગે છે. એમનો કલરવ અહીં કેટલો દબાયેલો લાગે છે!

જો અશોક સાથે ન હોત તો આ વડના થડને આલિંગન આપ્યા વગર હું રહેત નહીં. હિમાલયમાં એ વૃત્તિ મેં કેળવી ત્યાર પછી ઝાડ પણ મારે માટે સ્વજન અને પ્રિયજન થઈ પડ્યાં છે. એમનો આકાર અને છાલની કરચલીઓ જોઈ એમનાં સુખદુ:ખ સાથે હું એકરૂપ થઈ શકું છું.

પાછા વળતાં મેં એ વડની વડવાઈઓ હાથમાં પકડી, એ વૃદ્ધનો અનાદર કરવા માટે નહીં, પણ વિદાયના હસ્તાંદોલન રૂપે. આ વટવૃક્ષ સારી સ્મરણ-માળામાં સ્થાન પામી ચૂક્યો છે, કેમ કે જીવન અને મૃત્યુ બંનેનો પ્રતિનિધિ એ અશ્વત્થ છે.

પૂનામાં પારસી દખમાપાસે, જૂન, '૪૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૬

વસઈનો કિલ્લો

આજે તો વસઈ ત્યાંનાં સારામાં સારાં કેળાં માટે પ્રખ્યાત છે. અને સારાં પાકેલાં, અમૃત જેવાં કેળાં સૂકવીને, કેળાંના ઝાડની છાલમાં જ એમને સરસ રીતે બાંધીને ટકાવવાની કળા વસઈમાં જ ખીલેલી છે. સૂકવેલાં કેળાંને અહીં સુકેળાં કહે છે અને એનાં રૂપાળાં પડીકાં દૂર દૂર સુધી વેચાય છે. વસઈનો ઇતિહાસ પણ જો આવી જ રીતે સૂકવીને રાખવામાં આવત, તો એ પણ ઓછો આકર્ષક ન થાત. કેમ કે વસઈનો ઇતિહાસ જેટલો પ્રાચીન છે, તેટલો જ વિવિધતાથી ભરેલો છે. પણ એ બધો વિસ્મૃતિના ગર્તમાં દટાતો જાય છે. એમાંથી થોડીક બીનાઓનું સ્મરણ કરી જો એની એ વિસ્મરણયાત્રા સહેજ રોકી શકાય, તો તેમ કરવાનો આ નાનો સરખો પ્રેમ-પ્રયત્ન છે.

વસઈનું પૂર્વસ્વરૂપ આપણને સોપારા નામમાં મળે છે. આજે એ સોપારા, વસઈથી ઉત્તરે ત્રણ સાડા ત્રણ માઈલે, એ જ નામના ગામડાના રૂપમાં અવશિષ્ટ છે. પ્રાચીન કાળમાં સોપારા કોંકણ પ્રદેશની રાજધાની હતી. અહીંથી આપણો વેપાર ઉત્તરે અને દક્ષિણે દૂર દૂર સુધી ચાલતો. તે વખતનું શૂર્પારક એક બાજુ વસઈ સુધી અને બીજી બાજુ આજના અર્નાળા સુધી ફેલાયેલું હોવું જ જોઈએ. વસઈની ખાડી દેશના ખૂબ ઊંડાણમાં અંદર ગયેલી હોવાથી, નાનાંમોટાં વહાણો જાતજાતનો માલ એ વાટે શૂર્પારક સુધી આણી શકતાં હતાં.

આ સ્થાનની શોધ પ્રથમ સાધુઓએ કરી અને એને તીર્થનું પાવિત્ર્ય બક્ષ્યું, કે વેપારીએ પ્રથમ આને વેપારનું મથક બનાવ્યું, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ મહાભારતમાં આનો ઉલ્લેખ એક તીર્થક્ષેત્ર તરીકે કરેલો છે.

સમ્રાટ અશોકે આ જ સ્થાને પોતાનો એક શિલાલેખ ખોદાવ્યો, એ ઉપરથી પણ આ સ્થાનનું ધાર્મિક તેમ જ વ્યાવહારિક મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. સમ્રાટ અશોકે અનેક ઠેકાણે શિલાલેખો કોતરાવ્યા. સદ્‌ભાગ્યે દરેક ઠેકાણે એ સારી હાલતમાં છે. ફક્ત શૂર્પારકનો શિલાલેખ હવે વાંચવા જેવી હાલતમાં રહ્યો નથી. એનો નાશ પોર્ટુગીઝ લોકોએ કર્યો, કે કોઈ અટકચાળા ગામડિયા છોકરાઓએ કર્યો, કે કાળના હરીફ મહાસાગરે પોતાની ખારી હવા ફૂંકી ફૂંકીને કર્યો, એની પણ શોધ હવે થઈ શકે નહીં. કેમ કે ગામડાંઓ તો ઇતિહાસના શત્રુ! પોર્ટુગીઝ લોકોએ પોતાની જાહોજલાલી અને પોતાનું રાજ્ય ખોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાખેલું: અને સાગરને પૂછવા જઈએ તો ગમે તે સવાલનો એ એક જ જવાબ આપવાનો !

સોપારા વિષે જો કાંઈ પણ માહિતી મળતી હોય, તો તે પ્લિની (Pliny)ના વખતના એક દરિયાઈ પંચાંગમાં. જેને આપણે પશ્ચિમ સાગર કહીએ તેને રોમન લોકો 'એરિથ્રિયન સી' કહેતા હતા. એ સમુદ્રને કિનારે જેટલાં બંદરો આવ્યાં છે, એમને વિષે માહિતી આપનારું સાઠ સિત્તેર કંડિકાવાળું એક 'પેરિપ્લસ' પ્લિનીના વખતમાં થયું હતું. એમાં સોપારાને ઔપારા કહ્યું છે. સોપારાનો સુરતી ઉચ્ચાર હોપારા થયો હશે અને તે ઉપરથી 'પેરિપ્લસ'-કારે એનું 'ઔપારા' બનાવ્યું હશે. ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) અને કલ્યાણ વચ્ચે આ બંદર આવેલું છે એમ ત્યાં લખેલું છે.

તળ વસઈનો ઉલ્લેખ બહુ મોડો આવે છે. ગુજરાતના નવાબ બહાદુરશાહે ખાડીને મોખરે સરસ સ્થાન જોઈ અને એનું દરિયાઈ–લશ્કરી મહત્ત્વ ઓળખી અહીં એક નાનકડો કિલ્લો બાંધ્યો, અને એ કિલ્લાની બહાર બહાદુરપુરા કરીને એક વસ્તી વસાવી. બહાદુરશાહના જમાનામાં આ સ્થાનની જાહોજલાલી ખૂબ વધી હશે. પણ એનો ઇતિહાસ કોણ લખી રાખે! ઇતિહાસને રસ પડે મારકાટમાં કે લૂંટફાટમાં. એ રસ પૂરો પાડ્યો પોર્ટુગીઝ લોકોએ. અને એમણે વસઈનો કિલ્લો ઈ. સ. ૧૫૩૪માં બહાદુરશાહ પાસેથી પડાવ્યો.

* * *

સ્પેન અને પોર્ટુગલ આજે નાનાં રાજ્યો થયાં છે, પણ એક વખતે એમની પ્રતિષ્ઠા દુનિયાને મોખરે હતી. પોર્ટુગીઝ લોકોએ આ કિલ્લો હાથમાં આવતાંવેંત એની આસપાસ એક મોટો વિશાળ કિલ્લો બાંધ્યો અને એની દીવાલ સમુદ્ર સુધી પહોંચાડી.

પોર્ટુગીઝ લોકોએ આ દેશમાં ઓછો વૈભવ નથી ભોગવ્યો. એ લોકો કેવળ વેપાર અને મુલકગીરીના રસિયા ન હતા. મુસલમાનોની પેઠે એમનામાં પણ ધાર્મિક ઝનૂન ઘણું હતું. તેઓ ધર્મપ્રચારને જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય માનતા, એમાં જ વૈભવની સફળતા જોતા. વસઈનો કિલ્લો તો સામાન્ય માણસો માટે હતો જ નહીં. મોટા મોટા અમીરઉમરાવ અહીં રહે અને મોજશોખ કરે. ભવ્ય મકાનો બાંધવામાં અને શણગારવામાં તેઓ એક-બીજાની હરીફાઈ કરતા. જહાજના કપ્તાનની હવેલી મોટી કે સેનાપતિની મોટી એવી રસાકસી ચાલતી.

અને એવા વૈભવના જ વાતાવરણમાં ખ્રિસ્તી સંન્યાસીઓના આલીશાન મઠ બાંધેલા હતા! ઈશુ ખ્રિસ્તની અને મરિયમ માતાની ચળકતી ઊંચી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂર્તિઓ, એની આગળની બે બે હાથ ઊંચી સળગતી મીણબત્તીઓ, પાદરીઓનો નાટકી છતાં ભવ્ય પોશાક, પૂજાનો ઠાઠ, ગંભીર અવાજ અને કશા ખંડ વગર ચોવીસે કલાક ચાલતો પૂજાનો કાર્યક્રમ, એ બધાનું સ્મરણ થતાં આજે પણ એ જમાનાની કલ્પના કરી શકાય છે. ગરીબ પ્રજાને લૂંટીને આણેલી દોલતના આ પ્રદર્શન વચ્ચે વિલાસી લોકોના દાનમાંથી ઊભાં કરેલાં આ દેવઘરો (દેવળો) અને ધર્મઘરો (મઠો) અને એમની અંદર કરાતી તપશ્ચર્યા અને પળાતા બ્રહ્મચર્યનો વિચાર કરતાં માનવી જીવનની વિચિત્રતા જ તરી આવે છે.

સન ૧૯૦૯માં ત્યાંના વકીલ શ્રી કાકા પાટીલ સાથે એક વાર વસઈ ગયેલો. તે વખતે ત્યાંનો કિલ્લો પણ જોયેલો. તે વખતે સમુદ્રકાંઠે, ખારા પાણીથી ખવાઈ જતાં લોખંડનાં કડાં અને સાંકળો અને ભાંગી ગયેલા દેવળની એક બે કમાનો જોયાનું સ્મરણ છે.

આજે એકત્રીસ વરસ પછી ફરી એ જ કિલ્લો જોવા પામ્યો. ભાઈ તેંડુલકર ત્યાંનાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ વચ્ચે રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર કરે છે. એ પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરવા સારુ ત્યાં ગયેલો. કિલ્લો જોયા વગર પાછા કેમ અવાય? એટલે મોટરમાં બેસી કિલ્લો પણ જોઈ આવ્યા. પહેલા કરતાં આ વખતે બધું વધારે ધ્યાનથી જોયું. બપોરનો વખત હતો એટલે સમુદ્રનાં મોજાંઓ ચાંદી-ચળકતાં હતાં. નાનાં મોટાં ઊંઘણશી વહાણો ડોલતાં ડોલતાં બપોરનો આરામ કરતાં હતાં. પવન એમને પંપાળતો હતો. એ જો વધારે જોરથી વાત, તો બધાં વહાણો જાગીને ‘અરે, કેટલું મોડું થયું!’ કહીને દોડવા માંડત. અમે મોટરને રસ્તે આખો કિલ્લો વીંધ્યો, અને સાગર-દરવાજા પાસે ગયા. બંદર પહેલાં જેવું આકર્ષક ન લાગ્યું. ત્યાંથી અંદર જતાંવેંત ચિમાજી અપ્પાએ બાંધેલું નાનકડું હનુમાનનું મંદિર દેખાય છે. એટલું નાનું કે એ બસો વરસ જૂનું છે એનો ખ્યાલ પણ ન આવે! ત્યાર પછી એક, બે, ત્રણ ગિરજાઘરો* અમે જોયાં. દરેક ગિરજાઘરને પડખે મોટી મોટી કમાનવાળા ખ્રિસ્તી મઠો જૂની શાન્તિનો ભંગ થયા પછી કુદરતી શાન્તિ અનુભવતા દેખાયા. ગિરજાઘરના દરવાજા અને ગોપુરો (ટાવર) સારી પેઠે ઊંચાં ને ભવ્ય છે. પથરાની કારીગરી આજે પણ કલાદૃષ્ટિનો તૃપ્ત કરે છે. ટાવર ઉપર જવા માટે જે ચક્રાકાર જીનો છે, તેવો આપણે તો દરેક મિનારામાં જોઈએ છીએ, પણ અહીંના લોકો એની ખૂબી વિષે કંઈક મગરૂર દેખાયા. જીનો છે રૂપાળો. આવો જીનો કુતુબમિનારમાં પણ શોભે. જૂનો બહાદુરશાહનો કિલ્લો હવે બાલે કિલ્લાને ઠેકાણે છે. અને એની અંદર જ એક જૂનું તળાવ છે.

---

* પોર્ટુગીઝ લોકો ‘ચર્ચ’ને ‘ઈગર્જી’ કહે છે. તે પરથી હિન્દીમાં ‘ચર્ચ’ને ગિરજાઘર કહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૌથી સારી કારીગરી જેસ્યુઈટ લોકોના 'સેન્ટ પૉલ ચર્ચ'ની લાગી, જ્યારે ભવ્યતામાં વસઈ તરફના મુખ્ય દરવાજા આગળનું ફ્રાન્સિસ્કન અથવા ઍન્થની ચર્ચ વધે એવું હતું. આ ઠેકાણે એક મોટી ધર્મપીઠ — થિયોલૉજિકલ કૉલેજ— હતી. વિખ્યાત સેંટ ઝેવિયર ક્યારેક આ ઠેકાણે આવીને રહેલા હોવાથી, આ ગિરજાઘરની પવિત્રતા વિશેષ ગણાય છે. સાવ ખંડેરના રૂપમાં પણ આ ધર્મ-ભુવનોની ભવ્યતા ઓછી નથી લાગતી.

* * *

મંદિરો, મસ્જિદો અને ગિરજાઘરો મારે મન સરખાં જ પવિત્ર અને સરખાં જ આકર્ષક હોય છે. ભાંગી ગયેલાં આ ગિરજાઘરો જોઈને મને એક સંતોષ હંમેશાં રહે છે કે, આ ભંગાણ પાછળ શરમાવા જેવી હિંદુ ધર્માંધતાની તવારીખ નથી. કોઈ પણ ખ્રિસ્તી મિત્રને સાથે લઈને આ ખંડેરો વચ્ચે ફરતાં મારા મોઢા ઉપર શરમના શેરડા પડવાના નથી!

ખ્રિસ્તી લોકોને મંદિરોની ભવ્યતા જાળવતાં આવડે છે અને અંદરનું વાતાવરણ પણ તેઓ ભક્તિ-ગંભીર બનાવી શકે છે. મુસલમાનોની મસ્જિદોમાં હજારો લોકો એકસામટા નમાજ પઢતા હોવાથી, તેમને જગાનો વિસ્તાર ખૂબ રાખવો પડે છે. આપણે ત્યાં સાંઘિક પ્રાર્થના ન હોવાથી, અને પૂજા પણ વૈયક્તિક હોવાથી, મંદિર ગમે તેટલું મોટું હોય તોયે, જગાની મોકળાશ ન મળે અને જ્યાં ત્યાં ભીડ તો હોય જ છે. અને પૂજારીઓએ પુણ્યનું બજાર માંડેલું હોવાથી, વાતાવરણ કેમે કરીને પવિત્ર કે પુષ્ટ થતું નથી. પંઢરપુર જુઓ કે દ્વારિકા, ડાકોર જુઓ કે પુરી, બનારસ હો કે ગયા, અરે મદુરા અને રામેશ્વર જેવાં ભવ્યાતિભવ્ય મંદિરોમાં જુઓ, વાતાવરણ બજારુ જ હોય છે. અંબાજી કે કામખ્યાનું તો પૂછવું જ શું?

વસઈનાં ગિરજાઘરો જોતાંવેંત પ્રથમ સ્મરણ થયું મેંગલોરના સેંટ એલોશિયસના દેવળનું. પછી તરત ધ્યાન ગયું જૂના ગોવા તરફ. જૂનું ગોવા એક વખતે આખા એશિયામાં રોમન કૅથલિક — સનાતની ખ્રિસ્તીઓ — નું મુખ્ય ધર્મપીઠ હતું. સેંટ ફ્રાન્સિસ ઝેવિયરનું શબ 'મમી' બનાવીને ત્યાં દાટી રાખેલું છે. અમુક વરસે જ્યારે એ બહાર કાઢી એનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે, ત્યારે આખી દુનિયાના કૅથલિક લોકો ત્યાં ઊલટે છે. એક જમાનામાં જૂના ગોવા પછી વસઈ બીજે નંબરે આવતું હશે. આજે એનો અંશ સરખો પણ રહ્યો નથી.

* * *

વસઈનો કિલ્લો જોઈ પાછા વળતાં અમે કિલ્લા બહાર ચંદ્રાજીરાવ મોરેની સમાધિ જોઈ. કહેવાય છે કે, લડતાં લડતાં એનું ઝનૂન એટલું વધ્યું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતું કે, કોકે એનું માથું ઉડાવ્યા પછી પણ ઠીક ઠીક વખત સુધી એનું ધડ તલવાર ચલાવતું જ રહ્યું અને જે સામે આવે એને ઘાયલ કરતું જ રહ્યું !

ચિમાજી અપ્પાએ પોર્ટુગીઝ લોકો પાસેથી આ કિલ્લો લડીને જીતી લીધો. બન્ને તરફની સેનાની બહાદુરીનાં વર્ણનો આજે પણ સાંભળવાને મળે છે. એકત્રીસ વરસ પહેલાં જ્યારે અહીં આવ્યો હતો ત્યારે એક જણે ભારે ઉત્સાહથી મને કહ્યું હતું કે, પોર્ટુગીઝો પાસેથી આ કિલ્લો જીત્યા પછી ચિમાજી અપ્પાના લોકોએ પોર્ટુગીઝ છોકરીઓને નાકમાં કાણું પાડી નથ પહેરાવી દીધી, અને એમને હિંદુ તરીકે ખપાવી પોતાના ઘરમાં દાખલ કરી દીધી. હું આ વાત સાચી માની શકતો નથી. આપણા લોકોનો આ સ્વભાવ નથી. પછી તો ભગવાન જાણે. હું માનું છું કે, પ્રાચીન રોમન ઇતિહાસ વાંચનાર કોકે આ કિસ્સો જોડી કાઢ્યો હશે. આનો ઉલ્લેખ એટલા જ માટે કરું છું કે, કેટલાક લોકો પોતાની બહાદુરીનાં વર્ણન કરવાના ઉત્સાહમાં કઈ રીતે ઇતિહાસ જોડી કાઢે છે, અને પોતાની જાતિની અસેવા કરે છે, એનો વાચકોને ખ્યાલ આવે.

વસઈથી પાછો ફર્યો. જ્યાં પેશવાએ લખત કરી મરાઠાઓનું સ્વાતંત્ર્ય અંગ્રેજોને ચરણે ધર્યું, એ સ્થાન પણ જોયું. પણ મારા મન પર એની કશી જ અસર થઈ નહીં. હું તો મારી નજર આગળ વાસ્કો ડી ગામા, આલ્ફાન્સો દ આલ્બુકર્ક અને સાન ફ્રાન્સિસ ઝેવિયરનો જમાનો જોતો હતો. એમણે આ દેશ ઉપર ઓછું રાજ્ય કર્યું નહીં. આખો પશ્ચિમ કિનારો એમણે પોતાનો જ કર્યો હતો. લૂંટફાટ કરવામાં અને ધાર્મિક જુલમ ગુજારવામાં એમણે કશી મણા રાખી ન હતી, છતાં જ્યારે જુલમ વધે ત્યારે આપણા દેશના ગરીબ લોકો કોઈ હિંદુ રાજાની કે હિંદુ દેવોની પ્રાર્થના કરવાને બદલે આલ્બુકર્કની જ કબર પાસે જઈ પ્રાર્થના કરતા કે, ‘અમને આમાંથી કાંઈક રાહત મળે, અમારો બચાવ થાય.’ !

પોર્ટુગીઝ લોકોએ અહીં રાજ્ય કર્યું, લોકોને લૂંટચા, પણ પોર્ટુગાલને સમૃદ્ધ કરવા માટે હિંદુસ્તાનની જળો થવાનું એમને સૂઝ્યું ન હતું. એમનામાં રાજ્યકર્તાની ન્યાત અલગ રાખી પોતાની શ્રેષ્ઠતા ટકાવવાની વૃત્તિ પણ ન હતી. એમને તો આ દેશમાં બધે ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપના કરવી હતી. આખા સમાજને અને મોટી મોટી ન્યાતોને જબરદસ્તીથી ખ્રિસ્તી કરવામાં તેઓ માનતા હતા. તેમની ગણતરી હતી કે, આજે જબરદસ્તીથી ખ્રિસ્તી થયેલા લોકો ત્રીજી પેઢીએ સ્વાભાવિક ખ્રિસ્તી બની જાય છે અને ઉત્સાહથી નવા ધર્મમાં માનતા થાય છે અને એનો પ્રચાર પણ કરે છે. જબરદસ્તી સાથે ધીરજ અને દૃઢતા હોય તો એ ફાવે જ છે. પોર્ટુગીઝ લોકોએ પશ્ચિમ કિનારાની કોંકણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાષા શીખીને એનાં વ્યાકરણો અને કોશો તૈયાર કર્યાં. એક જણે મરાઠીમાં ખ્રિસ્તપુરાણ લખ્યું, અને કહેવાય છે કે એક જેસ્યુઈટે કોઈ ગુફામાં લાંબા વખત સુધી સંન્યાસીની પેઠે રહી વેદોનું અધ્યયન કર્યું અને એ જ ઢબનો પાંચમો એશુર્વેદ જોડી કાઢ્યો!

આજે એ બધું ભાંગી ગયું છે. ખુદ પોર્ટુગાલમાં રાજસત્તાનો નાશ થયો છે. ત્યાંની પ્રજાએ ધર્મસંસ્થાને પણ તિલાંજલિ આપી છે; છતાં વટલાયેલા ભારતવાસીઓના વંશજો આજે ભક્તિપૂર્વક દેવળમાં જાય છે, ક્ષમા માગી છાતી ઉપર ક્રૂસ કરે છે, અને પોતાની આવકમાંથી બચત કરી નવાં દેવળો બાંધે છે. આવા આ લોકો ચારસો વરસ થયાં છતાં પોતાના અસલી કુળદેવોને પણ ભૂલ્યા નથી! એકાદશી કે શિવરાત્રીને દિવસે મંદિરોમાં આવી માનતા રાખે છે અને પ્રસાદ મેળવી ધન્યતા અનુભવે છે!!

ધર્મો અનેક હશે, પણ ધાર્મિકતા બધે એક જ છે. એ ધાર્મિકતાનો ઉદય થશે ત્યારે જુદા જુદા ધર્મો કાં તો ઓગળી જશે, અથવા એમનામાં માણસાઈ આવશે. ધર્મોમાં જ્યાં માણસાઈ જ નથી, ત્યાં દૈવત તો ક્યાંથી જ આવે! રાક્ષસી ઝનૂનને ઠેકાણે માણસાઈ આવે તોપણ બહુ થયું.

૧૬–૯–'૪૦

૨૭

ત્રણ પુરાતન વટવૃક્ષો

[નાનપણથી જે જે બગીચાઓ મેં જોયા હતા અને જેમાં મારો જીવ પરોવાયો હતો તેમને જો એક એક અંજલિ આપવા બેસું તો મારે માટે એક મોટો આનંદનો વિષય થાય. છેક નાનપણમાં કેટલાંક મોટેરાં જોડે એક બગીચો જોવા અમે ગયા હતા. પણ માલિકે અમને અંદર ફરવાની મનાઈ કરી અને વિરસ થઈને અમે પાછા આવ્યા. એ મારું સૌથી પહેલું સ્મરણ. તે વખતે હું પાંચેક વરસનો હોઈશ. બગીચાને બીજે છેડે મહેલમાં ઊભેલો માલિક મોઢેથી બોલવાની તસ્દી ન લે, કેવળ હાથના ઇશારાથી અમને કાઢી મૂકે, એ ચિત્ર હજીયે તાજું છે. સફળતા કરતાં નિષ્ફળતા જીવનમાં વધારે ઊંડી ઊતરે છે; બીજું શું?

ત્યાર પછીનો બગીચો તે અમારો પોતાનો કારવારનો. એમાંનાં લજામણીનાં પાંદડાંનો સ્પર્શ આજે પણ મને યાદ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછીનો બગીચો બેળગૂંદીનો મારી માસીનો. એમાંના ગુલાબના છોડ મને રોજ બે-ચાર, બે-ચાર ફૂલ આપે. ત્યાર પછીનો બગીચો સ્મૃતિમાં ચોંટયો છે તે સાંગલીનો. ત્યાં ફૂલો ઉપર મેં એટલાં બધાં ભાતભાતનાં પતંગિયાં જોયાં કે મારી ખાતરી થઈ કે ઝાડ ઉપર બેસી બેસી કંટાળે એટલે ફૂલો જ પતંગિયાં બની ઊડવા માંડે છે. સાંગલીના બગીચામાં ગુલછડી (નિશિગંધી)નું એક લાંબું પહોળું પીઠું હતું. રોજ સાંજે નશો કરવા હું ત્યાં જતો. તે વખતે કેળવેલું નાક આજે પણ એટલું જ રસિક રહ્યું છે.

યરવડા જેલમાં પૂ. બાપુજીને કોઈકે નિશિગંધીના છોડનો એક ગુલદસ્ત આપ્યો હતો. મુલાકાત પૂરી કરી બાપુજી પાછા આવ્યા અને મેં એ ફૂલોની ડાળો લોટામાં રાખી લગભગ આઠદસ દિવસ સુધી જિવાડી. સૂતી વખતે ઓશીકા પાસે એ લોટો રાખવાનું હું ભૂલતો નહીં.

બીજો એક બગીચો યાદ આવે છે તે રામદુર્ગનો. મંદિર વ્યંકટેશનું હતું કે કોનું હતું તે યાદ નથી, પણ અમે ત્યાં જ રહેતા હતા. સવારે ઊઠીને ફૂલો લૂંટવાનું ક્રૂર કર્મ ત્યાં હું કરતો એટલે આજે એ બગીચાનું સ્મરણ આનંદ આપતું નથી.

આમ કેટલા બધા બગીચાઓ વર્ણવું? સિલોનમાં કેન્ડીનો અદ્વિતીય પેરેડેનિયા બગીચો, ઊટીનો ગવર્નરનો બગીચો, કલકત્તાનું વાનસ્પત્યમ્, વડોદરાનો કમાટી બાગ, જયપુરનું મ્યુઝિયમ, સાથેનો કાશ્મીરનો ચિનાર બાગ, મૈસૂરનું વૃંદાવન: આમ જો એક એક ગણાવવા બેસું તો ૧૦૮ની સંખ્યા સહેજે થાય. આ બધાનું દેવું માથે છે. અત્યારે તો કેવળ એમનું સ્મરણ કરી જ વિરમું છું.]

૧

'સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર' એ લેખમાં હિંદુસ્તાનના પ્રતીક તરીકે મેં જે ચિત્ર આપ્યું છે, તેમાં એક વિશાળ વટવૃક્ષ તળે એક સાદી રૂપાળી ઝૂંપડીને બારણે વાછરડા સાથે ગાય બાંધેલી છે. અનેક વડવાઈઓના વિસ્તારથી આસપાસનો પ્રદેશ પોતાની છાયા તળે લેનાર પરોપકારી વટવૃક્ષ; ઉનાળામાં ઠંડક અને શિયાળામાં હૂંફ આપનાર ઘાસની ઝૂંપડી; અને આજીવન તેમ જ મરણ પશ્ચાત્ પણ સેવા આપનાર કારુણ્યમૂર્તિ ગૌમાતા; આ ત્રણે વસ્તુઓ આશ્રમ-સંસ્કૃતિની પ્રતીક છે. આ ચિત્રની અંદર હિંદુસ્તાનની પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ પણ ચિત્રિત થાય છે, અને હિંદુસ્તાનનું આર્યહૃદય પણ વ્યક્ત થાય છે.

આપણા લોકોએ ગાયની દયા બહુ ખાધી છે; પણ ગાય ઉપર કાવ્યો બહુ લખ્યાં નથી. નાની નાની બાળાઓ સવારે ઊઠીને, નાહી ધોઈને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાયમાતાને ચાંલ્લો કરે છે. અને માની કેડ ઉપર બેઠી બેઠી એની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવે છે, ચાટવા માટે પોતાનો હાથ ગાય આગળ ધરે છે, અને ગાયના વાછરડા સાથે એમની પેઠે ગાયની આસપાસ કૂદાકૂદ કરે છે — એ સ્વાભાવિક જીવનકાવ્ય હિન્દુસ્તાનમાં સર્વત્ર જોવાને મળે છે; પણ કવિઓ તો ગાયની દયા ખાતા ખાતા થાકી ગયા છે.

પર્ણકુટિનાં વર્ણનો ઋષિઓના આશ્રમ પૂરતાં જ છે. બાકી સામાન્ય લોકોને ચતુઃશાલં ગૃહમ્ અને સૌધવાળા પ્રાસાદો જ જોઈએ છે. ઝૂંપડીનો આનંદ માણવો હોય તો કાઉલે (Cowley) જેવા અંગ્રેજ કવિની 'Mine be a cot beside a hill' જેવી કવિતા જ વાંચવી જોઈએ. ભર્તૃહરિ પણ આવાં સ્થાનો વર્ણવે છે. પણ તે કૌટુંબિક સમાધાન વ્યક્ત કરવા માટે નહીં પણ વૈરાગ્યની સાધના સાધવા માટે.

વટવૃક્ષોનાં વર્ણનો આપણા સાહિત્યમાં જ્યાં ત્યાં મળવાં જોઈએ. બાણભટ્ટની કાદંબરીમાં અચ્છોદ સરોવરને કિનારે પોપટના માળાવાળું જે મોટું ઝાડ છે તે વડનું છે કે નહીં એ અત્યારે યાદ નથી આવતું, પણ વડની વડવાઈઓને પોતાના વાળ કે પગ બાંધી દઈને તપ કરનાર ઋષિઓનાં વર્ણનો વાંચ્યાનું સ્મરણ છે ખરું.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની મુદ્રા માટે મેં વટવૃક્ષનું ચિહ્ન સૂચવ્યું તે આવા જ ભાવથી.

એક મહારાષ્ટ્ર કવિ લેખકે હિંદુ ધર્મને વડવાઈવાળા વડની ઉપમા આપી છે. વડની શાખામાંથી વડવાઈઓ નીકળી જમીન સુધી પહોંચી ગઈ એટલે એ જાણે એક નવું જ ઝાડ થઈ જાય છે. આમ એક ઝાડમાંથી એક આખું વૃક્ષકુટુંબ પેદા થઈ જાય છે, અને પછી અસલી વૈદિક મૂળ થડ કયું એ કહેવું પણ મુશ્કેલ જણાય છે. કોક કોક વાર મૂળ થડ કોવાઈ જાય છે, પણ આખું વૃક્ષ તાજું ને તાજું જ રહે છે.

હિંદુસ્તાનનાં આવાં વિશાળ વટવૃક્ષ આખી દુનિયામાં વિખ્યાત છે. પરદેશના લોકો જ્યારે આપણા દેશમાં આવે છે ત્યારે આ દેશના એક કૌતુક તરીકે આવાં વૃક્ષો જોઈ આવે છે.

૨

મેં પ્રથમ નામ સાંભળ્યું તે અડિયારના વટવૃક્ષનું. મદ્રાસ જતાંવેંત અડિયાર જઈને ત્યાંના એ વટવૃક્ષનું મેં દર્શન કર્યું. શ્રીમતી એની બેસંટે એ વડની સારી માવજત રાખી છે. વડ તળેની જમીન સાફ રાખીને એની તળે અનેક પ્રાંતના અને અનેક દેશના ધર્મજિજ્ઞાસુઓ ભેગા થઈ ધર્મચર્ચા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરે, અનુભવની આપલે કરે, અને વખતે ઉજાણી પણ કરે, એવી ગોઠવણ ત્યાં રાખી છે. આ વૃક્ષનો વિસ્તાર અને એની તાજગી બન્ને ધ્યાન ખેંચે છે. એની તળે જતાંવેંત કોઈ ભવ્ય પુરુષનો સત્સંગ સેવતા હોઈએ એટલી ગંભીરતા અને પ્રસન્નતા મેં અનુભવી. એની જાડી જાડી વડવાઈઓ જોઈને વિચાર આવ્યો કે વચલું થડ તે એક મોટો કુલપતિ છે, અને આસપાસની આ મોટી વડવાઈઓ એ કુલપતિની વિદ્યાપીઠ ચલાવનારા ઉપાચાર્યો છે. એમની વચ્ચે બેસી માણસ ઈશ્વરની ચર્ચા કરે છે, જ્યારે આ વડવાઈઓ ઇતિહાસની સાક્ષીરૂપ હોવાથી માણસની જ ચર્ચા કરતી હશે. કલ્પના ચાલી અને એણે આ વડ તળે કેટલાંયે વાનસ્પત્ય પ્રવચનો સાંભળ્યાં!

૩

મદ્રાસ પહોંચી શક્યો તે પહેલાં જ મેં શુક્લતીર્થના કબીરવડ વિષે સાંભળ્યું હતું. એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે કવિવર રવિબાબુએ એ કબીરવડ જોઈને પોતાનું દુઃખ જાહેર કર્યું હતું કે ગુજરાતના લક્ષ્મીપુત્રો પોતાના પ્રાંતના આ ઘરેણાને કેમ સાચવતા નહીં હોય!

ગુજરાતમાં હું લગભગ વીસ વરસ રહ્યો, પણ ઇચ્છા હોવા છતાં, આ કબીરવડ જોવાની તક ન મળી. હમણાં હમણાં રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારને અંગે શ્રી અમૃતલાલ નાણાવટી મને ગુજરાતમાં લઈ ગયા. ત્યાં એમણે ગોઠવ્યું કે મારે અવિધા જઈ ગોપાળરાવ કુલકર્ણીની નિશાળ જોવી. એ કાર્યક્રમ ગોઠવ્યા પછી રદ કરવો પડ્યો. પણ ગોપાળરાવ શાના માને? એમણે પોતાના નિરાગ્રહી આગ્રહથી મને હાથપગ બાંધીને અવિધા ખેંચ્યો.

અવિધા જતાંવેંત ખબર પડી કે કબીરવડ અહીંથી બહુ દૂર નથી. નર્મદાના વિશાલ પાત્રમાં એક મોટો સમૃદ્ધ બેટ છે, અને એની અંદર એ પુરાણ પુરુષ તપ કરે છે. એ ખબર પડતાંવેંત હૈયું ઊલટયું અને પગ કે આંખો ત્યાં પહોંચે તે પહેલાં અનેક વાર ત્યાં દોડી આવ્યું. એ વૃક્ષ કેવું હશે, એનાં પાંદડાં શાનું રટણ કરતાં હશે, પક્ષી-બાળકો એ ડોસાને કેમ પજવતાં હશે, જો એ બેટ પર ગાયો હોય તો પોતાનાં શીંગડાં ઘસી ઘસી એની છાલ કેમ ઉતારતી હશે, એના જ વિચારો મનમાં આવવા લાગ્યા.

સાંજે એક મુસલમાન પોલીસ અમલદાર મળવા આવ્યા. ગામડાના લોકો પોલીસ અમલદાર સાથે હૃદયશૂન્ય પણ વિવેકભર્યો સહકાર કેમ કરે છે એનો મને અનેક ઠેકાણાનો અનુભવ છે. હું પણ મારા પૂર્વજીવનમાં પોલીસ અમલદારોને જોઈને જ ચિડાઈ જતો અને ભડકણ જાનવરોની પેઠે એમને શીંગડાં બતાવતો. પણ હવે એ વૃત્તિ રહી નથી. પોલીસ ખાતાનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાળાં કરતૂતો જાણતા છતાં પોલીસો પ્રત્યે મનમાં ઘૃણા નથી ઊપજતી. એ કાંઈ જુદી કોટિ અથવા જુદી ન્યાત નથી. આપણા જ સમાજના લોકો તક મળ્યે એ ખાતામાં પ્રવેશ કરે છે. જેવો સમાજ તેવું એનું પોલીસખાતું.

એટલે એ ભાઈ સાથે મેં સ્વાભાવિક માણસાઈથી વાતો શરૂ કરી. એ ભાઈ મૂળે બલૂચિસ્તાનના. હિંદુસ્તાનમાં આવી અહીંની ભાષાઓ શીખી ગયા હતા. એમની વાણીમાંથી સંસ્કારિતા ટપકતી હતી અને વિવેક કેમ સાચવવો એ પણ એ બરાબર જાણતા હતા. સંભવ છે કે રાજ તરફથી એમને અમારી હિલચાલ ઉપર નજર રાખવા માટે મોકલ્યા હોય. પણ મને થયું કે, આપણે માણસ માણસ વચ્ચેનો સ્વાભાવિક સંબંધ કેમ ન કેળવીએ? અમે ઘણી વાતો કરી. રાજપીપળા રાજ્ય વિષે, ત્યાંનાં જંગલો વિષે, જંગલનાં જાનવરો વિષે, અને એ જાનવરો વચ્ચે રહેનાર બેપગા લોકો વિષે એમની પાસેથી મેં ઘણું જાણી લીધું.

કબીરવડ જવાની શી શી સગવડઅગવડો છે એ વિષે પૂછવાનું હું કેમ જ ભૂલું! એ ભાઈએ જરૂરી માહિતી મને પૂરી પાડી. પણ પછી એને થયું કે આપણે પોતે જ આ પાર્ટી જોડે કાલે કબીરવડ કેમ ન જઈએ? મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે પોલીસ અમલદાર સાથે હોય તો અમુક સગવડો સચવાશે, પણ આમજનતાથી મારી સાથે હૃદય ખોલીને વાત નહીં થાય. પોલીસના દર્શનથી આમજનતાનું હૃદયકમળ બિડાઈ જાય છે.

પણ અમારે તો ઉતાવળે પ્રવાસ કરવો હતો, કબીરવડના દર્શન ઉપરાંત બીજો કશો સંકલ્પ હતો જ નહીં એટલે ભાઈ કાસમખાનની અમારી સાથે આવવાની સૂચના મેં સહર્ષ વધાવી લીધી. અમારે મોટરમાં નાનાં મોટાં ખેતરો વટાવી નદીના કિનારા સુધી જવાનું હતું. ત્યાં એક હોડીમાં બેસી પ્રવાહનું વલણ તપાસી, નાનામોટા આરાઓ ટાળી, વાંકેચૂકે જળ-રસ્તે કબીરવડના બેટ સુધી પહોંચવું હતું. એ બેટનો વિહાર પૂરો કરી, પેલી બાજુનો રેતીનો પહોળો પટ ખૂંદી, ફરી હોડીમાં બેસી બાકીનો પ્રવાહ પૂરો કરવો હતો. અને સામે કાંઠે બસને વખતસર પકડી ભરૂચ જવું હતું. એ આખો કાર્યક્રમ અમારા આ નવા મિત્રે વ્યવસ્થિત ગોઠવ્યો એટલું જ નહીં, પણ અમારા જેટલા જ ઉત્સાહથી એ પોતે એમાં ભળ્યા. પગપાળી મુસાફરીમાં પગ ચાલે અને વાતો ન ચાલે તો એમાંથી અડધો જ આનંદ મળવાનો. અમારા નવા મિત્ર મુખદુર્બળ પણ ન હતા અને વાતોને ઠેકો લઈ પોતાનું જ હાંક્યે જનાર વાતૂડિયા પણ ન હતા; એટલે અમારો સંઘ બહુ સુંદર રીતે યાત્રાનો કસ કાઢી શક્યો. ગોપાળરાવ કુલકર્ણી સાથે તો કેટલાંય વર્ષોની વાતો કરવી હતી. ચિ. મથુરીના શાસ્ત્રીય તેમ જ લોકસંગીતના લલકાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંભળવા હતા. ગોપાળરાવભાઈના એક માનીતા મિત્ર પણ અમારી સાથે હતા. બધા જ સેવા કરવાને ઉત્સુક, આનંદ આપવા અને લેવા આતુર. અમે મોટરમાં ઊપડ્યા અને અમારા કેટલાક સાથીઓ ઘોડાગાડી કરી, વચલે રસ્તે સીધા કાંઠા તરફ દોડ્યા એટલું જ નહીં, પણ મોટર પહેલાં ત્યાં પહોંચી પણ ગયા! કોઈ ગામડિયો માણસ આશ્ચર્યચકિત થઈને શહેરની શેરીઓમાં ફરે એમાં મને જેટલું કાવ્ય જડે છે, તેટલું જ કાવ્ય કોઈ નાગર–મોટર રસ્તા વગરનાં ગામડિયાં ખેતરોમાંથી પોતાનો રસ્તો શોધતી ફરે અને શોધ-ખોળનો આનંદ મેળવે, એમાંથી પણ મળે છે.

અમારા મેજબાનો અમને બતાવતા જાય કે અમુક વરસે પાણીની રેલ અમુક હદ સુધી આવી હતી, ગયે વરસે પેલાં ખેતરો તણાઈ ગયાં હતાં, દસ વરસ પહેલાં આ નદી અમુક દિશાએ વહેતી હતી, અને પ્રાચીન કાળમાં પેલું મંદિર નદીને કાંઠે હતું. ભૂગોળની અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રની નજર જેની પાસે હોય તેને આવી માહિતીમાંથી કેટલાંયે અનુમાનો કાઢવાનું સૂઝે છે. કહેનાર લોકોને ખબરે નથી પડતી કે તેમણે આપેલી માહિતીનો કેટલો કીમતી ઉપયોગ થાય છે.

મેં અમારા પોલીસ અમલદારને પૂછ્યું કે કબીરવડવાળો બેટ રાજ-પીપળા સ્ટેટમાં છે કે ખાલસા મુલકમાં ગણાય છે. એ રાજનિષ્ઠ સેવકે થોડી ગમગીની સાથે કહ્યું કે એ બેટ પહેલો હતો તો અમારો, પણ ભાગ્યવશાત્ ખાલસામાં ગણાઈ ગયો.

કોઈ બેટ કે જમીન ભાગ્યવશાત્ એક માલિકની મટી બીજા માલિકની કેવી રીતે થઈ શકે એનું કુતૂહલ જાગવાથી મેં એમને વિગત પૂછી.

બન્યું એવું કે રાજપીપળા અને બ્રિટિશ રાજ્ય વચ્ચે નર્મદાની સરહદ મુકરર થઈ. હવે આ બેટની બન્ને બાજુએ નર્મદાનો પ્રવાહ વહે છે એમાં કયો મુખ્ય પ્રવાહ ગણવો? જે મુખ્ય પ્રવાહ હોય એ જ બે વચ્ચેની સરહદ થઈ શકે એ તો દેખીતી વાત છે. પણ બે શાખા વચ્ચે પ્રધાનતાનો નિવેડો કોણ આણે? એટલે ભાગ્યની પરખ કરવાનું નક્કી થઈ ગયું.

બેટથી ઉપર જ્યાં પ્રવાહ એક જ છે, ત્યાં મઝધારે કેટલાંક તૂમડાંઓ પ્રવાહમાં છોડવામાં આવ્યાં. હવે એ તૂમડાંઓ જે પ્રવાહ પસંદ કરે તે મુખ્ય પ્રવાહ ગણાય, અને બીજો ગૌણ. તે વખતે અંગ્રેજોનું નસીબ સિકંદર હતું. રાજપીપળા રાજ તરફનો જે પ્રવાહ હતો તે જ પેલાં તૂમડાંઓએ પસંદ કર્યો અને કબીરવડવાળો બેટ ખાલસા થઈ ગયો. મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે તે વખતના લોકોને દુઃખ થયું હશે કે આ પવિત્ર બેટ દેશના એક ક્ષત્રિય રાજાના હાથમાં ન રહેતાં, વિધર્મી અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો. આજના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વરાજ્યના દિવસોમાં વખતે આપણને થશે કે સારું થયું કે તૂમડાંઓએ રાજ-પીપળાવાળો પ્રવાહ પસંદ કર્યો, નહીં તો આ બેટ પ્રજાના હાથમાં આટલો વહેલો ન આવત. આંધળાં તૂમડાં ક્ષત્રીવટનું મહત્ત્વ શું જાણે અને સ્વરાજનું પણ મહત્ત્વ શું જાણે? અદૃષ્ટ હમેશાં આંધળું જ હોય.

ગુજરાતની ઉપજાઉ ભૂમિ અને નર્મદાનો કાંપ, પછી પૂછવું જ શું? સોનું વાવો તો હજાર ગણું સોનું ઊગે. અહીં નર્મદા કિનારે જ્યાં મકાઈ વાવવી જોઈએ ત્યાં ધનલોભી ખેડૂતો તમાકુ વાવે છે, અને એનાં મોટાં મોટાં પાંદડાં જોઈ મનમાં રાચે છે. મેં વિચાર કર્યો કે આ પાદડાં પાકાં થઈને સુકાશે, પછી લોકો એની સિગાર અથવા બીડી બનાવશે, અને એનો ધુમાડો કરી પૈસો, બુદ્ધિ અને તંદુરસ્તી ત્રણેનો નાશ કરશે. નર્મદા માતાને થતું હશે કે, અમરકંટકનાં જંગલોમાંથી અને ભેડાઘાટના સંગેમરમરના પહાડ પાસેથી જે કાંઈ કીમતી તત્ત્વો લઈ આવું છું તેનો ઉપયોગ આ અભાગિયા લોકો તમાકુ ઉગાડવામાં કરે છે. ત્યારે મારે શું કરવું?

અમે જેમ તેમ તમાકુનાં ખેતરો વટાવી વડ પાસે પહોંચ્યા. અવિધા છોડ્યું ત્યારથી એ વડનાં દર્શન દૂરથી થતાં હતાં. દર્શન પરથી એમ જ લાગતું કે આપણે એક જંગલ જોઈએ છીએ. એક વડ આટલો પહોળો હોતો હશે એનો ખ્યાલ પણ મનમાં ન આવે. જ્યારે પાસે પહોંચ્યા ત્યારે એની ઘટા નીચે અનેક ગાય બળદો બાંધેલાં હતાં. આવું દૃશ્ય નાનપણ વટાવ્યા પછી મેં જોયું ન હતું. જૂના જમાનામાં પાછો પ્રવેશ કર્યો હોય એટલો આનંદ થયો. વાડમાં બાકોરું ક્યાં છે એ શોધતાં શોધતાં અમે અંદર ઘૂસ્યા ત્યાં તો ભારતવર્ષનું કોઈ અવિભક્ત કુટુંબ એક આખું ગામ વસાવીને રહ્યું હોય તેવી રીતે કબીરવડનાં દર્શન થયાં. મારા મનમાં તરત એક જ વિચાર આવ્યો કે આ પુરાણ પુરુષને હું શી રીતે ગાઉં? એને પોતાને જ ખબર નથી કે પોતાનો વિસ્તાર ક્યાં કેટલો છે. એને જ્યાં મારગ મળ્યો ત્યાં એણે ઊગી લીધું. અને વડવાઈઓ તો એક કુળની હોવા છતાં અંદર અંદર હરીફાઈ ચલાવે. જ્યાં વડવાઈઓ વધારેમાં વધારે હતી ત્યાં અમે આસન જમાવ્યું. ગામડિયા લોકોએ પોતાના સનાતન સ્વભાવ પ્રમાણે અમારી પરોણાગત માટે દોડંદોડા કરી. અમારી વાતો ચાલી. લાલ તરબૂચ વગર તકરારે પેટમાં પહોંચવા લાગ્યાં. દરેકનો સંતુષ્ટ આત્મા સંગીત માગવા લાગ્યો. અમારી સાથે પંડિતજીની મથુરી હતી, અમૃતલાલ નાણાવટી હતા, સંગીત સાંભળી ડોલનારી શાખાઓ હતી, અને તમારા સંગીતની અમને પડી નથી એમ સક્રિય કહેનારાં પક્ષીઓ હતાં. સંગીતનો રાગ સરસ જામત; પણ મેં મથુરીને એવું એક ભજન ગાવાનું કહ્યું કે જે ગાવાની એની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૃત્તિ ન હતી. મેં મારી વૃત્તિ અંતર્મુખ કરી દીધી અને પછી તો ભગવાન સનાતન કાલનું અખંડ સંગીત સાંભળવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે હૈયું ભરાય, ફુલાય અને ફાટે એવા એના આરોહ અવરોહ ચાલતા હતા. જાણે સાગરનો હરીફ. ઇતિહાસનો પરિચિત હું એ સંગીતમાં જૂના નવા રાજાઓનાં પરિચિત નામો સંભળાય છે કે શું તે તપાસવા લાગ્યો, પણ કાળની તવારીખમાં આ રાજાઓ તો कोटश्च कीटायते. જ્યાં માણસનો ઇતિહાસ જ ક્ષણલવ જેવડો ત્યાં આ રાજાની કારકિર્દી શી રીતે વ્યક્ત થાય? એ સંગીતમાં મોટે ભાગે ભૂસ્તરશાસ્ત્ર જ હતું. જ્વાલામુખી ફાટે, મોટા મોટા ખંડો જળસમાધિ લે, નદીઓ પોતાની દિશા ફેરવે, અને મોટાં મોટાં તળાવમાંથી ગરમ પાણીના ફુવારા ઊડે, એના જ રાગો મેં પ્રથમ સાંભળ્યા. ત્યાર પછી કેવળ પોતાની સંખ્યાથી જ પ્રચંડ કામો કરી બતાવે એવા સૂક્ષ્મ કીડાઓ ઊલટ્યા. એ કીડાઓનું એક મહારાજ્ય સમુદ્ર તળે પહોંચી, ચણતર શરૂ કરે અને સાગર એનો વિરોધ કરે. સાગર આંધળો અને આ સૂક્ષ્મ કીડો સંકલ્પવાન, એટલે વિજય તો એમનો જ થાય. હજારેક વરસની અંદર એક રૂપાળો ગોળ બેટ એમણે તૈયાર કર્યો.

પુરાણો કહે છે કે બ્રહ્મદેવની સૃષ્ટિ જોઈ વિશ્વામિત્રને અદેખાઈ થઈ અને એણે પ્રતિસૃષ્ટિ નિર્માણ કરી. જ્યાં બ્રહ્મદેવે એક માથાનો માનવી બનાવ્યો, અને જ્યાં કવિઓએ દસ માથાનો રાવણ કલ્પ્યો, ત્યાં વિશ્વામિત્રે સેંકડો માથાનાં નાળિયેરનાં ઝાડો ઉગાડ્યાં. મને લાગે છે કે આપણા ગોળ બેટો ઉપર વિશ્વામિત્રે નાળિયેરનાં ઝાડ ઉગાડ્યા પછી જ બ્રહ્મદેવને માનવીને બનાવવાનું સૂઝયું હશે! પછી તો વાંદરાંઓ આવ્યાં. એમણે પૂંછડા વતી સાંકળ બનાવી, નદીઓ ઓળંગવાની કળા કેળવી અને પોતાના વસવાટ વધાર્યા.

ચટાપટાવાળા વાઘ બિચારા આવી કશી યુક્તિ જાણે નહીં. રાત્રે ઝાડ તળે ઊભા રહી પૂંછડી પટપટાવતા એણે એક ત્રાડ પાડી કે કેટલાંય વાંદરાંઓ ઝાડ પરથી ટપ ટપ પડી જાય અને વાઘની એક ઉજાણી પૂરી થાય. વાંદરાંઓએ આખરે શાખામૂળમાં સૂવાનું છોડી દીધું અને તેઓ પોતે પડી ન જાય એવા માળા બાંધતાં થયાં.

રાજાઓના ઇતિહાસ કરતાં જીવનની દૃષ્ટિએ આ બધી શોધખોળો કેટલી મહત્ત્વની! એક પછી એક ચિત્ર નજર આગળ આવી ઊભું થાય અને એનો હું ફોટો પાડવું તે પહેલાં જ અલોપ થાય. ઇતિહાસક્રમ એટલા તો જોરથી દોડતો હતો કે આંખે ચક્કર આવ્યાં અને કેવળ કાન વડે જ ઐતિહ્ય રાગના આરોહ અવરોહ સંભળાવા લાગ્યા. નર્મદાની સંસ્કૃતિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિંદુસ્તાનમાં સહુથી પ્રાચીન. એની વાત જ્યારે વડની વડવાઈઓમાં રમતા વાયુએ શરૂ કરી ત્યારે કાન જાણે મહાભારત સાંભળવા બેઠા હોય તેમ એકાગ્ર થઈ ગયા. કબીરવડનાં બાહ્યદર્શનો ભવ્ય છે જ પણ આ આંતરિક દર્શન અલૌકિક હતું.

અમે વડ તળે ફરવા લાગ્યા. એટલો બધો મોટો વિસ્તાર કે મનને થયું કે આ તો આકાશ જ નીચે ઊતરી આવ્યું છે અને તારાઓએ પાંદડાંનું રૂપ ધારણ કર્યું છે! જે પાંદડું ખરી પડે તે ઉલ્કાનું સ્મરણ કરાવે. એક કિનારે બેટમાં ભેખડ હતી. એણે કહ્યું કે આ બાજુ કેટલો મોટો વિસ્તાર હતો, પણ નદીમાં રેલ આવી, બેટનો ખાસો સરખો હિસ્સો તણાઈ ગયો અને એની સાથે વડવૃક્ષની એક મહાશાખાનો વિસ્તાર પણ અલોપ થઈ ગયો. આવે ભવ્ય ઠેકાણે જો મંદિર ન હોય તો હિંદુ જાતિની લાજ જાય. મંદિર તો જોઈએ જ. પણ અહીંનું મંદિર જોયા પછી ખાતરી થઈ કે મંદિર બાંધતાં છતાં લાજ ટકી નથી. આટલું ભમરાળું અને અસંસ્કારી મંદિર આખા હિંદુસ્તાનમાં મેં બીજે જોયું નથી. કબીરવડના ઘડપણની દયા છૂટે તે કરતાં માણસની કલાભિરુચિના અણઘડપણની વિશેષ દયા છૂટી.

ત્યારે શું કાશીવાસી ભગવાન કબીર ખરેખર અહીં આવીને વિરાજ્યા હતા? કે એમના કોઈ નામેરીએ આ સ્થાન પસંદ કર્યું હતું? અને એમના વખતમાં આ ઝાડ કેવું દેખાતું હશે? આજે આ ઝાડની ભવ્યતા જોઈને પણ એને વિષે બીક અને આદર મનમાં પેદા થવાને બદલે ગમગીની અને દયા જ મનમાં ઊઠે છે, કેમ કે હિંદુ ધર્મની પેઠે આ વડની પણ દુર્દશા જ છે. અમુક અમુક રેલમાં બેટ સાથે આ વડનો પણ અમુક ભાગ તણાઈ ગયો. અમુક થડો અને શાખાઓ કોવાઈ ગયેલાં દેખાય છે. મોગલ સામ્રાજ્યમાં ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપની પોતાને માટે સ્થાન કરી લે તેમ, કેટલાંક ધીટ ઝાડો આની છાયા તળે પોતાનું માથું ઠીક ઠીક ઊંચું કરી શક્યાં છે. આ વટવૃક્ષ પુરાતન છે એ સંતોષ સાથે એ સનાતન રહેશે એવો વિશ્વાસ મનમાં નથી બેસતો. અંતે બધું જવાનું છે. આ કબીરવડ પણ થોડાક જમાનાનો જ મહેમાન છે એવો વિચાર મનમાં આવ્યા વગર રહેતો નથી. જીવશે બહુ બહુ તો હજારેક વરસ વધારે, એમ મનમાં થઈ આવે છે અને મન ગમગીન થાય છે. એની સાથે બીજો વિચાર મનમાં આવ્યો: હજાર વરસની મહેતલ પણ જેને સંતોષ આપતી નથી એ માનવી મન કઈ સનાતનતાનું પ્રતિનિધિ હશે?

આનો જવાબ આત્માની સુરતા સાધનાર કબીર જ આપી શકે. હું માનું છું, આજે જો કબીર સાહેબ અહીં પધારે તો ચિડાઈ ને કહેશે કે, "મારે નામે બાંધેલું આ મંદિર અહીંથી ખસેડો. આ ઝાડની છાયા તળે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મંદિર બાંધવા કરતાં આ વટવૃક્ષ જેની અંદર સહેજે સમાય એવું કુદરતી મંદિર જ આપણે માટે બસ છે. ચાર દિશા જેની દીવાલ છે, આકાશનો ચંદરવો જેનો ગુંબજ છે, ચંદ્રસૂર્ય જેના દીપક છે, અને જેના દરવાજા અને ગવાક્ષોની જ્યાં સીમા જ નથી, એવું વિરાટ મંદિર મોજૂદ હોવા છતાં, આ ઈંટચૂનો અને ભમરાળાં પતરાં અહીં ચણવાનું તમને ક્યાંથી સૂઝ્યું ?"

કબીરવડને છાજે એવું ઈંટચૂનાનું મંદિર અહીં બાંધવું અશક્ય નથી. ગંગાને કિનારે નવ લાખ રૂપિયા ખરચી સ્વામી વિવેકાનંદના ગુરુભાઈઓએ અને શિષ્યોએ શું ઓછું રૂપાળું મંદિર ચણ્યું છે? ભક્તિની ભવ્યતા હોય તો આજે પણ વિરક્ત કબીરને લલચાવે એવું મંદિર બાંધી શકાય છે.

રેતીનો લાંબો પટ ખૂંદ્યા પછી બીજી હોડીમાં બેસીને અમે સામે કાંઠે કેમ ગયા અને સાથે આવેલા બધા ભાઈઓની વિદાય ત્યાં કેમ લીધી એની વિગતમાં ઊતરવાનું આ સ્થાન નથી.

૪

ગુજરાતથી પાછો ફર્યો અને થોડા જ દિવસોમાં ગાંધી સેવા સંઘના વાર્ષિક અધિવેશન માટે માલિકાન્દા જવાનું થયું. થોડાક વહેલા ઊપડીને અમે બે દિવસ કલકત્તામાં રહ્યા. કલકત્તાનાં જોવા લાયક સ્થળો અનેક વાર જોઈ આવ્યો છું. પણ ત્યાંનો બૉટેનિકલ ગાર્ડન મેં જોયો ન હતો. ત્યાં પણ એક મોટો વડ છે એની મને ખબર હોત તો ક્યારનોય ત્યાં પહોંચ્યો હોત. આ ફેરે અમે ચિ. કાન્તિલાલ મહેતાને ત્યાં ઊતર્યા હતા. એણે મને કહ્યું કે, 'સાંજે આપણે બૉટેનિકલ ગાર્ડનમાં જઈશું.' મને બગીચાઓ જોવાનું ગમે છે, પણ બૉટેનિકલ ગાર્ડન જેવું અરસિક નામ સાંભળવાનું ગમતું નથી. મેં તરત એ બગીચાનું નામ પાડ્યું 'વાનસ્પત્યમ્'; એને હું 'વનોદ્યાન' કહી શકત, 'પાદપવિહાર' પણ કહી શકત. અમે સંધ્યા સમયે વાનસ્પત્યમ્ પહોંચી ગયા. કલકત્તાનો આ બગીચો ખરેખર આ બ્રિટિશ રાજધાનીનું ઘરેણું છે. અડિયારના વડ કરતાં અહીંનું આ વટવૃક્ષ વધારે મોટું અને ભવ્ય છે. આની સંભાળ પણ ઠીક ઠીક લેવાઈ છે. આને જોઈને મન પ્રસન્ન થાય છે, પણ ભક્તિનો ઊભરો આવતો નથી. ઝાડની ચારે બાજુ મોટરનો રસ્તો છે એટલે હવે વધુ વિસ્તારને અવકાશ જ રહ્યો નથી. પાસેની ચાની હોટેલો કહે છે કે આ ઝાડ તળે તમે મોજ માણી શકો પણ ભક્તિ જેવો આત્માનો ખોરાક તમને અહીં ન મળે. નાના પાટિયા ઉપર અંગ્રેજીમાં આ વડના થડનો ઇતિહાસ પણ લખાયો હતો કે જમીન સુધી પહોંચેલી આની વડવાઈઓ આટલી છે, વચલું થડ અમુક ઠેકાણે હતું, ઝાડની ઉંમર અમુક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વરસની કહેવાય. શોધખોળ કરવાની કશી જ જરૂર નથી, એક પાટિયું વાંચતાં આવડે કે બસ; એટલે કે, આ સગવડ હિંદુસ્તાનમાંના સો માણસદીઠ એક માણસ પૂરતી જ હતી. બ્રિટિશ રાજધાનીમાં એમ જ હોઈ શકે.

અહીં બેઠાં બેઠાં અડિયારના વડની અને કબીરવડની સ્મૃતિ તાજી થઈ. મદુરા પાસે તેમ જ ગુજરાતના ગાયકવાડી ભાદરણ પાસે આવાં જ પણ નાનાં બચ્ચાં જેવાં લાગતાં વડવાઈવાળાં વૃક્ષો જોયાં હતાં એમનું પણ સ્મરણ થયું.

અંદર જતાં અમે જોયું કે જ્યાં મૂળ થડ હતું ત્યાં એનું હવે નામ-નિશાન નથી. થડ કોવાઈ ગયું, શાખાઓ કાપી નાખવી પડી. નીચલી જમીન પણ સાફ કરવામાં આવી. એટલે જ્યાં મોટામાં મોટું થડ હોવું. જોઈતું હતું ત્યાં જગા કોરી કાઢી છે અને ઉપર પાંદડાંનો વિસ્તાર ન હોવાથી ખુલ્લું આકાશ દેખાય છે, ચારે કોર વડવાઈઓ અને એમનાં પાંદડાંનો વિસ્તાર અને વચમાં જ આ ખુલ્લો ભાગ જાણે ભગવાનની કોઈ સુંદર મૂર્તિની રાહ જુએ છે. વૃક્ષની આ વીંટી મૂળ થડની સ્મૃતિને જ અર્પણ કરવી જોઈએ.

વડ તળે ઊભાં ઊભાં નારિયેળના ડાબનું પાણી પીતો હતો એટલામાં મન લાખો વરસની યાત્રા કરી ગંગા નદીના બાળપણ તરફ પહોંચ્યું. ભૂસ્તર-શાસ્ત્રીઓએ ગંગાને કિનારે ખોદાણ ચલાવી કાંપ કેટલો ઊંડો છે એ શોધી કાઢ્યું છે અને તે પરથી નક્કી કર્યું છે કે ગંગા નદીની ઉંમર લગભગ સાત લાખ વરસની છે. તે વખતથી અહીં હર સાલ રેલ આવતી હશે અને કાંપનાં પડ એક ઉપર બીજાં બાઝી જતાં હશે. એ રસાળ કાંપમાં કેટલાંય વટવૃક્ષો ઊગ્યાં હશે અને રેલમાં તણાઈ ગયાં હશે. એ વટવૃક્ષોનો આ કેટલામો વંશજ છે એ કોણ કહી શકે? આના ભાગ્યમાં હજી કેટલાં વરસ હવા ખાવી રહી છે એ પણ કોણ કહી શકે? આ બધો વડવાઈઓનો વિસ્તાર અંતે કોવાઈ જશે, કે પાણીમાં તણાઈ જશે, કે ભૂકંપથી જમીનમાં દટાઈ જશે, એના કોલસા થશે કે ફોસિલ, એ પણ કોણ કહી શકે?

લંકામાં અનુરાધાપુરમાં અશોકના જમાના જેટલું જૂનું એક બોધિ-વૃક્ષ છે. એ વૃક્ષ જેમ ઘરડું થતું જાય તેમ ત્યાંના લોકોએ એના મૂળમાં માટી નાખી, એને ઊંચું બનાવી, એને નવું યૌવન આપ્યું છે. આવી રીતે એ પીપળને એક ઉપર એક એવા પાંચ પાર (ઓટલા) બાંધીને લંકાના લોકોએ એ અશ્વત્થને શાશ્વત જેવો બનાવ્યો છે. કહે છે કે એક વરસે આ બોધિ-વૃક્ષનાં પાંદડાં ખરી પડવા લાગ્યાં. લોકોને થયું કે હવે આ વૃક્ષ નિર્વાણ પામશે. આખા સિલોનમાં હાહાકાર વર્ત્યો. દૂર દૂરથી લોકોએ દૂધના ઘડા ભરી આણી એના મૂળિયાનું સિંચન કર્યું અને એ વૃક્ષ અંતે ચ્યવન ઋષિની પેઠે ફરી જુવાન થયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે આપણાં આ વટવૃક્ષોનો કાયાકલ્પ કરવાનો કોઈ ઇલાજ નથી? પટનાના અજાયબ-ઘરમાં સંથાલ પ્રદેશના લાખો વરસના જૂના એક ઝાડનું ફૉસિલ રાખવામાં આવ્યું છે. એ જોઈને એક જાતનો ભાવ મનમાં પેદા થાય છે. અનુરાધાપુરના પુરાણ બોધિવૃક્ષને જોઈ બીજો ભાવ મનમાં આવે છે. હા, એ બોધિવૃક્ષ પુરાણ જ છે: 'પુરા અપિ નવં પુરાણં'! એટલો પ્રાચીન છતાં એટલો તાજો અશ્વત્થ જોઈ મેં જે આનંદનાં રોમાંચ એની તળે અનુભવ્યાં તે પટનાના અજાયબ-ઘરના કે કલકત્તાના અજાયબ-ઘરના પ્રાચીન ફૉસિલ જોઈ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? જીવન તે જીવન.

અડિયાર, કબીરવડ અને કલકત્તાનું વાનસ્પત્યમ્ એ આ રીતે આપણાં ત્રણ તીર્થસ્થાનો છે, જોકે દરેકનું માહાત્મ્ય જુદું.

૧૫–૫–'૪૦

૨૮

મરાઠી કવિઓ આપે?

[એક પત્ર]

નાનપણમાં ભવ્યતાનું જે પ્રથમ દર્શન થયું તે સહ્યાદ્રિના ઘાટોમાં જ. સાવંતવાડી તરફનો અંબોલી ઘાટ, ગોવાને રસ્તે આવતો દૂધસાગરનો તિનાઈ ઘાટ અને મુંબઈ પૂના વચ્ચેનો બોર ઘાટ — આ ત્રણ ઘાટો કરતાં અધિક ભવ્યતા બીજે ક્યાંય હોઈ શકે એવી કલ્પના સરખી થતી નહીં. આ ત્રણ ઘાટ વચ્ચે આવેલો મહારાષ્ટ્ર નાની નાની ટેકરીઓ, વાંકાંચૂકાં ખેતરો, આંબાવાડીઓ તથા ઘાસનાં બીડોને લીધે આકર્ષક લાગતો. મહારાષ્ટ્રના દરરોજના સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્ત એવા દરબારી રુઆબના હોય છે કે જોતજોતામાં પોતાના વિવિધ રંગ બદલીને થોડા જ વખતમાં ખેલ આટોપી લેવાની તેમને આટલી અધીરાઈ શાની થતી હશે એવો વિચાર આવી મનમાં ચીડ ચડે છે. મહારાષ્ટ્રનાં ગાય-ભેંસનાં ધણ, ઘેટાં અને બકરીનાં ટોળાં તથા હવામાં ઊડતાં હરણોના ઝુંડ એક વાર જોયા પછી તેનું ચિત્ર કેમે કરીને હૃદયમાંથી ભૂંસાતું જ નથી.

મહારાષ્ટ્રનાં પક્ષીઓની હારો આકાશમાં સર્પાકારે ઊંચે ઊડતી હોય ત્યારે આ વરુણનું લશ્કર કયા નવા પ્રદેશ જીતવા માટે સીમોલ્લંઘન કરી રહ્યું છે તેની તપાસ કરવાનું સહેજે મન થઈ જાય છે. પણ મહારાષ્ટ્રનું ભાવિ તો તેની સહ્યાદ્રિરૂપ કરાડ સાથે તથા તેની ઉપર વીરોના માળા જેવા શોભતા કિલ્લાઓ સાથે સંકળાયેલું છે એમાં સંદેહ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો પછી મહારાષ્ટ્રના કવિઓએ તથા ભાટચારણોએ આ પહાડોના ભવ્ય અને સુંદર વિસ્તારનું વર્ણન કરીને પોતાની વાણી આજ સુધી કેમ પાવન કરી નથી ? આ અલૌકિક સૌંદર્યના દર્શનથી રસમત્ત થયેલી પોતાની વાણી-સુધાનો માદક આસ્વાદ લેવા રસિક જનોને આમંત્રણ કેમ આપ્યાં નથી ? પ્રાચીન કવિઓને ધર્મજડ અને ભક્તિમૂઢ માનનારા આધુનિક કવિઓએ પણ અહીંની અદ્ભુત-રમ્યા વનશ્રી વિષે મહાકાવ્યો ક્યાં રચ્યાં છે ?

મહારાષ્ટ્રની ઉત્તુંગ ભવ્યતાનું વર્ણન કરવાનું સામર્થ્ય જ આપણામાં નથી એમ માનીને બધાએ આ આખો વિષય જ કોરે મૂકયો હોત તો તેમાં પણ એક રીતે ઔચિત્ય જળવાયું એમ કહી શકાત. પણ કેટલાક કવિઓએ સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી કાવ્યોનું અનુકરણ કરીને મહારાષ્ટ્રની ભૂમિનું સાદી ઘરગથ્થુ ભાષામાં વર્ણન કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. તેથી ફરી સવાલ ઊઠે છે કે જેની ભવ્યતાનું ગળથૂથીમાં જ પાન કરીને શિવાજી, સંભાજી તથા રાજારામ જેવા વીરો પેદા થયા; ધનાજી, બાજી તથા ખંડોબલ્લાળ જેવા રાષ્ટ્રસ્તંભો જે મહારાષ્ટ્રના ખડકોમાંથી કોતરાયા; તે જ રાષ્ટ્રમાં ઉત્તુંગ પ્રતિભા વ્યક્ત કરનારા અને હૃદયમાં મહત્ત્વાકાંક્ષાના સ્વૈર નાચ નચાવનારા કવિઓ કેમ પેદા થયા નથી ? અને એવા નાનામોટા કવિઓ જો થઈ ગયા હોય અને તેમનાં પ્રકૃતિકાવ્યો ખાણનાં રત્નોની જેમ ઠેકઠેકાણે વેરાયેલાં હોય તો તે બધાંને એકઠાં કરીને મહારાષ્ટ્ર ભૂમિનાં યશોગાન ગાતાં નિસર્ગકાવ્યો એક ખામણામાં બેસાડવાનું કાર્ય આજ સુધી કેમ કોઈએ પણ કર્યું નથી ?

સ્કૉટલૅંડનાં સરોવરોનો જ દાખલો લઈએ. તેના પહાડોની ખીણોમાં તથા સરોવરોના વાંકાચૂકા કિનારા ઉપર ભટકતા કવિઓએ દરેક ગુફા, દરેક શિખર, દરેક અરણ્ય અને દરેક સરોવરને પોતાની કવિત્વશક્તિથી અમર બનાવ્યું છે. આ કવિઓનાં વર્ણનો વાંચીને જેમનાં હૃદય ભાવભીનાં થઈ ગયાં છે એવા સંખ્યાબંધ પ્રવાસીઓ દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાંથી સ્કૉટલૅન્ડ આવે છે અને પોતાના હૃદયની ભક્તિ તથા ખિસામાંના પૈસા ત્યાં ઠાલવે છે. મહારાષ્ટ્રની દરેક ખીણમાં સ્વાતંત્ર્યવીરોએ પોતાનું ઊનું ઊનું લોહી રેડયું છે. મહારાષ્ટ્રમાં ઇતિહાસ કે દંતકથાઓનો દુકાળ નથી. મહારાષ્ટ્રમાં ધર્મપરાયણ ચારિત્ર્યધન સંતોની અછત નથી. તેમ જ જેથી કલ્પના પણ થથરી જાય અને શરીરે બાવળના કાંટા જેવડાં રૂંવાં ખડાં થાય એવી ભૂતપિશાચોની વાર્તાઓ પણ મહારાષ્ટ્રમાં કંઈ ઓછી નથી. મહારાષ્ટ્રના સાપ, તથા મહારાષ્ટ્રના દીપડાઓ, મહારાષ્ટ્રના શિકારીઓ તથા મહારાષ્ટ્રના માંત્રિકો — એમણે પણ અદ્ભુત રસ પૂરો પાડવામાં પોતાનો પૂરતો ફાળો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપેલો છે. તો પછી સમૃદ્ધ મહારાષ્ટ્ર ગિરા આ બાબતમાં કંગાલ શાથી ? અને મહારાષ્ટ્ર ગિરાને વિષય સૂઝતો નથી એમ કહી માથું ખંજવાળવાનો અને એ મૂંઝવણને જ કવિતાનો વિષય બનાવવાનો વારો શાથી આવ્યો છે ?

નાનપણના દિવસોમાં આ ત્રણ ઘાટ જ્યારે જ્યારે જોતો ત્યારે ત્યારે હૃદય ઊભરાઈ આવતું અને ક્ષણમાત્ર કૃતાર્થ થયા જેવું લાગતું. પણ બીજી જ ક્ષણે એમ થતું કે આ બધું સૌંદર્ય હૃદયમાં કેવી રીતે સંઘરી રાખું, કોને આપું, કોને બતાવું ? આવી ભવ્યતાને સંઘરવા માટે હૃદય પણ તેટલું જ ભવ્ય બનાવ્યા વિના ન ચાલે. પણ તે કેમ કરી કરવું ? યોગીઓ પાસે અણિમા, મહિમા ઇત્યાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ હોય છે; પણ આપણે કેમ કરીએ એમ થઈ જતું. અને હવે એમ થાય છે કે અફસોસ ! આખો જન્મારો ગયો; આ વિશાળતા, આ દઢતા અને આ વીરતા વ્યક્ત કરવા માટે પૂરતી ભાષા આજ સુધી કેમ ન કેળવી ?

મુંબઈથી પૂના અને પૂનેથી પાછા મુંબઈ 'દખ્ખણની રાણી'નો આશ્રય લઈ દોડધામ કરનારા મહારાષ્ટ્રીઓ કંઈ ઓછા નથી. પચાસ રૂપિયા ખરચી લોખંડી પાંખોની મદદથી આ જ પ્રદેશ ઉપરથી ઊડી જનારા મહારાષ્ટ્રીઓ પણ થોડાક તો હશે જ. પણ સહ્યાદ્રિનાં ચેતોહર ભૂભાગોની એક સ્વતંત્ર ચિત્રમંજૂષા (album) પણ આજ સુધી કોઈએ બનાવી નથી. ઉનાળાના દાવાનલ, શિયાળાનું ધૂમસ, ચોમાસાની વનશ્રી અને પહાડને ખોળે નિર્ભય થઈને કૂદંકૂદા કરતા જળપ્રપાત એમનું કાવ્ય પણ કોઈએ રચ્યું નથી.

ભાવિક લોકો કહે છે કે જાત્રાનાં ધામો સુલભ થવાની સાથે જાત્રાનું પુણ્ય ઓછું થાય છે. પુણ્ય તો ક્ષીણ થતું હશે જ, પણ સુલભતાને લીધે શ્રમશૂન્ય પ્રવાસ કરતાં કરતાં કાવ્યવૃત્તિની પ્રતિભા સુધ્ધાં ક્ષીણ થતી હોવી જોઈએ.

તો પછી શું સહ્યાદ્રિની દરેક કરાડને ને દરેક ખીણને અંગ્રેજો જ પોતાનાં નામ આપ્યા કરવાના ? અને આપણે અંગ્રેજી સાહિત્ય દ્વારા તે માહિતીમાં નિષ્ણાત હોવાની બડાઈ હાંકયા કરવાના ?

* * *

આ મારો કાગળ પ્રસિદ્ધ થાય તો મહારાષ્ટ્રાભિમાની એવા અનેક આધુનિક સાહિત્યવીરો તેના ઉપર ચર્ચાત્મક લેખોનો મારો ચલાવશે અને ગુજરાતમાં રહીને, ગુજરાતી બની જવાથી મારામાં મહારાષ્ટ્રાભિમાન રહ્યું જ નથી એમ કહી મને હસી કાઢશે. તેમને હું શી રીતે સમજાવું કે મારે બચાવના લેખો નથી જોઈતા પણ હું માગું છું તે જ મારે જોઈએ છે ? મને જોઈએ છે તે આપો નહીં તો મારું નામ ન દેશો એમ હું કઈ ભાષામાં તેમને સમજાવી શકું ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૯

મંચરની જીવનવિભૂતિ

જેણે પાણીને જીવનનું નામ આપ્યું તે કવિ હતો કે સમાજશાસ્ત્રી? મને લાગે છે. તે બન્ને હોવો જોઈએ. પાણી વગર ન વનસ્પતિ જીવી શકે, ન પશુપક્ષી. પછી બન્નેનો આશ્રિત મનુષ્ય તો પાણી વગર નભી જ શી રીતે શકે? ઈશ્વરે પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ભાગ પર ત્રણ ગણું પાણી અને એક ગણી જમીન કરીને એ જ વાત સિદ્ધ કરી છે કે, પાણી એ જ જીવન છે. બેભાન થયેલો માણસ, આંખે પાણીનું એક ઠંડું ટીપું અડવાથી પણ હોશમાં આવે છે, તો પછી અનંત ટીપે ટીપે ભરાયેલું સરોવર જોઈ માણસને જીવ્યા જેવો આનંદ થાય તો એમાં આશ્ચર્ય શું?

અનંત સાગર અને એનાં અનંત મોજાંઓ જોવાનો ઉન્માદ તો છે જ. પણ જેના સામા કાંઠાની સહેજસાજ ઝાંખી થઈ શકે છે, અને તેથી જેના વિશાળ વિસ્તારનું માપ મેળવ્યાનો આનંદ આંખોને થઈ શકે છે, એવા શાંત સરોવરનું દર્શન મિત્રદર્શન જેટલું આહ્‌લાદક હોય છે. સાગરનું આમંત્રણ અજ્ઞાતમાં ઝંપલાવવા નોતરે છે; જ્યારે સરોવર પોતાની અરીસા જેવી શાંતિ દ્વારા માણસને આત્મપરિચય પામવાનું પ્રોત્સાહન આપે છે. સરોવરમાં આપણને જીવનની પ્રસન્નતાનું દર્શન થાય છે, જ્યારે સાગરમાં જીવનની પ્રક્ષુબ્ધ વિરાટતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. સાગરનું તાંડવ જોઈ જો માણસ કહેશે:

'दिशो न जाने न लभे च शर्म'

તો એ જ માણસ વિશાળ સરોવરને કાંઠે પહોંચતાંવેંત 'હાશ' કરી ગાશે:

'अिदानीम् अस्मि संवृत्तः, सचेताः प्रकृतिं, गतः ।'

સાગર અને સરોવર એક જ જીવનની બે પ્રધાન અને ભિન્ન વિભૂતિઓ છે. હું જાણતો હતો — ક્યારનો જાણતો હતો — કે જીવનવિભૂતિનું આવું એક સુભગ દર્શન સિંધમાં સદાને માટે પથરાયેલું છે. પણ એ જોવાના સદ્‌ભાગ્યનો ઉદય હમણાં હમણાં સુધી થયો ન હતો. જ્યારે મારા લોકસેવક રસિક મિત્ર, પ્રાધ્યાપક નારાયણદાસ મલકાનીએ મને આ વખતે સિંધમાં ફરવાનું આમંત્રણ આપ્યું, ત્યારે મેં એમની સાથે શરત કરી કે, આ વખતે જો જીવન અને મરણ બન્નેનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા તમે તૈયાર હો તો જ હું આવું! આવી અવળવાણીની મૂંઝવણમાં મિત્રને લાંબા વખત સુધી રાખવાનું પસંદ ન કર્યું. મેં એમને લખ્યું કે, જ્યાં ઉપરાઉપરી ત્રણ યુગો દટાઈ ગયા છે, અને જ્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૃત્યુએ પોતાનું સૌથી મોટું મ્યૂઝિયમ ખોલ્યું છે, તે 'મૂવન જો દડો' મારે ફરી વાર જોવો છે. અને બીજું, જ્યાં બીહના મૂળિયામાંથી ઊગતાં અસંખ્ય કમળો, એ કમળો વચ્ચે નાચતાં નાનાંમોટાં માછલાંઓ, એ માછલાંઓ પર ગુજરાન ચલાવનાર વરણાગી પક્ષીઓ, અને બીહથી માંડીને પક્ષીઓ સુધી બધાને કશા પક્ષપાત વગર, પોતાના ઉદરમાં સ્થાન આપનાર સર્વભક્ષી માણસો નિશ્ચિંતપણે વધે છે, એ જીવનરાશિ મંચર સરોવરનું પણ મારે દર્શન કરવું છે. નારાયણની તો 'ભાવતું હતું અને વૈદે કહ્યું' એવી સ્થિતિ થઈ હશે. એમણે સિંધના સૂફી તત્ત્વજ્ઞાનનું પાલન કરી પ્રથમ લારકાનાને રસ્તે મરણના ઢગલાનું દર્શન કરાવ્યું, અને ત્યાર પછી જ જીવનના આ વિસ્તાર તરફ એ અમને લઈ ગયા!

સિંધુને પશ્ચિમ કિનારે, પંજાબના ઘઉં કરાંચી સુધી પહોંચાડનાર જે રેલવે દોડે છે, એને કાંઠે દાદુ અને કોટરી વચ્ચે બુબકનું સ્ટેશન આવ્યું છે. પૂછ્યા વગર માણસ કેમ અનુમાન કરી શકે કે, અબુબકરને બન્ને બાજુ ટૂંકાવીને બુબકનું નામ સરજાયું છે? સ્ટેશનેથી પશ્ચિમે ચાર માઈલ ધૂળનો રસ્તો વટાવી, અમે બુબક પહોંચ્યા. ત્યાંના લોકો વાજિંત્ર, શરણાઈ, અને થોડીઘણી દક્ષિણા લઈને સામે મળવા આવ્યા. આખું ગામ ફરીને, શેરીઓ નિહાળીને, અમે અમારા મેજબાન શ્રી ગોધુમલજીને ત્યાં પહોંચ્યા. એમની મહેમાનગીરીનું સ્વાગત કરી ખાધું પીધું, દશ પંદર મિનિટ સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ પર રાજ્ય કર્યું, ત્યાંના ગાલીચાઓ અને છીપાકામની કદર કરી, અને મંચરના દર્શને અમે ઊપડ્યા.

ફરી ધૂળવાળો બે માઈલનો રસ્તો અમારે કાપવો પડ્યો. પછી આવી ખેતરો વચ્ચે આડીઅવળી વાતો કરતી અને નેસડાઓની મુલાકાત લેતી એક નહેર. જ્યાંથી એ શરૂ થતી, ત્યાં જ જૂનીનવી હોડીઓનું એક ધણ કાદવમાં આળોટતું હતું. એમાંની જ એક પુષ્ટ સરખી હોડી પસંદ કરી અમે એમાં સવાર થયા. ('સવાર' એટલે 'અશ્વારોહી'. અમે તો નૌકારોહી થયા હતા.) અને એ રીતે બીજા બે માઈલની અમે પ્રગતિ કરી. પાણી સાથે ગેલ કરતી ઘટમાળોને ફેરવવાનું પુણ્ય મેળવતા ઊંટ અમે બન્ને બાજુ જોયા. ઉઘાડામાં જ પોતાનું જીવન, પોતાનો વિનોદ, અને પોતાનો ઉદ્યોગ ચલાવનારા ખેડૂતો પણ અમે જોયા. અને જમીન અને પાણી વચ્ચે આવ-જા કરનારાં વણજારા પક્ષીઓ પણ જોયાં.

અમારી ટોળીમાં વીસે જણા આનંદના ઉપાસક હતા. કેટલાકોએ 'ચલ ચલ રે નવજવાન—રુકના તેરા કામ નહીં. ચલના તેરી શાન'નું કૂચગીત છેડ્યું. એમાં હસવાની વાત એટલી જ હતી કે, નૌકારોહી અમે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાને પગે કૂચ કરતા ન હતા, પણ લાંબા લાંબા વાંસ વતી કાદવને ધોંચી ધોંચી આગળ આગળ વધતા હતા. અમારા પગ તો કશું હલનચલન કર્યા વગર અજગરોની ઉપાસના કરતા હતા. પણ જ્યારે બધા જ ખુશમિજાજ હોય છે, ત્યારે વાતોમાં અને ગાયનમાં ઔચિત્યના વ્યાકરણને રજા આપવામાં આવેલી હોય છે.

અને જ્યારે રૈહાનાબહેનને 'બેનવા ફકીર'ના મુરલીના સૂર છેડવાનું નોતરું અપાયું ત્યારે ખરેખરો રંગ જામ્યો, અને એ જ વખતે અમારી નહેરે પોતાનું મોઢું પહોળું કરી અમારી હોડીને સરોવરમાં ધકેલી દીધી. પછી તો પૂછવું જ શું! જ્યાં જુઓ ત્યાં જીવનનો વિસ્તાર! પંદરથી વીસ માઈલ લાંબો અને દશ માઈલ પહોળો જીવનનો કાવ્યમય વિસ્તાર!! પાણીનો પહોળો ચળકાટ અને વચમાં વચમાં લીલા ઘાસના બેટોની શાતા! કુદરતને આટલું વિશાળ કાવ્ય ક્યાંથી સૂઝ્યું હશે? મેં ગોધુમલજીને કહ્યું, 'અહીં તો મારું હૈયું ઓગળી જાય છે!' તેમણે એટલી જ રસિકતાથી મને કહ્યું, 'જો નવેમ્બરમાં અહીં આવ્યા હોત તો તમે અહીંનાં લક્ષાવધિ કમળોમાં દટાઈ જ ગયા હોત. જો તમારે એ ઉલ્લાસ જોવો હોય તો તમારા વિષ્ણુ-શર્માને ગમે તે વરસે લખી જણાવો. તેઓ મને લખશે અને હું તમારી બધી તૈયારી કરી રાખીશ. અમારો મુલક એટલો બાજુએ પડ્યો છે કે, તમારા જેવા કોઈ ભાગ્યે જ અહીં આવે છે. મારા સ્મરણ પ્રમાણે, આ પહેલાં એક જ મહારાષ્ટ્રી પ્રોફેસર અહીં આવ્યા હતા, અને તેઓ પણ તમારી પેઠે જ રાજી રાજી થયા હતા. હા, દર વરસે કેટલાય ગોરા લશ્કરી અમલદારો અહીં માછલાં મારવા કે શિકાર કરવા આવે છે ખરા; પણ તેથી અમને શો લાભ થવાનો હતો?'

દૂરથી એક હોડી દેખાઈ. ગામડાનું કોઈ કુટુંબ જળમાર્ગે સ્થળાંતર કરતું હશે. એમની નારંગી ઓઢણીઓ અને નીલા પાયજામાનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં કેટલું શોભતું હતું—જાણે ગ્રામીણ કાવ્ય જ આનંદમાં આવીને જળવિહાર કરે છે! દૂર દૂર કાળી જળકૂકડી પાણીના પૃષ્ઠભાગ પર તરતી તરતી ઉદરપૂજન કરતી હતી. અમારામાંથી કેટલાકને હોડીને કાંઠે બેસી પાણીમાં પગ પખાળવાનું સૂઝ્યું. તેમણે રિપોર્ટ આપ્યો કે, કોક કોક ઠેકાણે પાણી સાવ ઠંડું હતું, જ્યારે કોક કોક ઠેકાણે કોકરવાયું હતું. આનું કારણ તો લોકો મને જ પૂછે ને? લહેરી ટોળામાં હું હંમેશ સર્વજ્ઞ હોઉં છું. મેં તરત કારણ ઉપજાવી કાઢ્યું અને બધાને શાસ્ત્રીય ઉપપત્તિ સાંભળ્યાનું સમાધાન આપ્યું.

'એ સામે ટેકરીઓ દેખાય છે એમનું નામ શું?' મેં આસપાસના લોકોને પૂછ્યું. બધાને મારા પ્રશ્નથી આશ્ચર્ય થયું. સ્વદેશની ટેકરીઓનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નામ પણ હોઈ શકે છે એની જ એમને ખબર ન હતી. જ્યારે દરેક રૂપ સાથે નામ જોડાય નહીં, તો મારો દાર્શનિક આત્મા સંતુષ્ટ થાય નહીં. અમારી ટોળીમાં બુબકનો એક નાનો સરખો, નાજુક અને શરમાળ છોકરો એક ખૂણામાં બેઠો હતો. 'ઇસ્સરદાસ' કહીને મેં એને બોલાવ્યો. નિશાળમાં ભણવી પડતી ભૂગોળ એને કામ આવી. એણે તરત કહ્યું, 'સામેની ટેકરીઓને ખિરથર કહે છે.' હું હસી પડ્યો અને મારા મોઢામાંથી વચન નીકળ્યું, 'ધન્ય છે કરતાર!' અમારા નાનપણમાં હાલા અને સુલેમાન પર્વતનાં નામો અમે ગોખ્યાં હતાં. આગળ જતાં હાલા પર્વતે કરતારનું નામ ધારણ કર્યું હતું. અને એનું કારણ એટલું જ કે, અંગ્રેજોએ ખિરથરનું સ્પેલિંગ કર્યું હતું kirthar. પરદેશી લિપિને કારણે આપણે ત્યાં કેટલાય અનર્થો થયા છે, એમાંનો જ આ એક હતો. ખિરથરની ટેકરીઓ આ કાંઠેથી દસ બાર માઈલ દૂર છે. ત્યાં સિંધ પૂરો થઈ બલૂચિસ્તાન શરૂ થાય છે.

હવે સૂર્ય થાકીને ખિરથરનો આશ્રય લેવાનો વિચાર કરતો હતો. અમે પણ વિચાર કર્યો કે પાછા ફરી ઘર ભેગા થવું જોઈએ અને સાત વાગ્યા પહેલાં જઠરાગ્નિને આહુતિ આપવી જોઈએ! હોડીની દિશા ફરી અને અમે પૂર્વ તરફની શોભા જોવા લાગ્યા. 'આટલે મોડે સામી હોડી પશ્ચિમ તરફ ક્યાં જાય છે?' મેં ભાઈ ગોધુમલને પૂછ્યું. એમણે કહ્યું, 'સામે કાંઠે ખિરથરની બાજુ પર એક ગામડું છે, ત્યાં મહાશિવરાત્રિનો એક મેળો ભરાય છે. એ દિવસે હિંદુઓ મહાશિવરાત્રિ માટે ભેગા થાય છે, અને મુસલમાનો એ જ ઠેકાણે અને એ જ દિવસે એમના કોઈ પીરને નામે ભેગા થાય છે. બહુ મોટો મેળો હોય છે. એ મેળા માટે જ એ લોકો જતા હોવા જોઈએ.' અમે ગયા તે ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીનો દિવસ હતો અને મહાશિવરાત્રિ તો સાવ પાસે એટલે ૨૪મી એ હતી. અમારો કાર્યક્રમ ફેરવાય એવું હતું જ નહીં. 'જો આજે ૨૪ મી હોત તો હું વહેલો નીકળી સામે કાંઠે ગયા વગર રહેત નહીં. હું મહાશિવરાત્રિનું વ્રત કરું છું. એ દિવસે હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને એકહૃદય થઈ એક જ ઈશ્વરની ભક્તિ કરવા હજારોની સંખ્યામાં ભેગા થાય, એ દશ્ય જોઈ તે મારા હૃદયને પુનિત કરવાની એ તક હું ન છોડત. શિવરાત્રિને દિવસે જે વૃત્તિથી હિંદુ અને મુસલમાન પ્રેમથી ભેગા થાય છે, એ જ વૃત્તિ જો હિંદુસ્તાનમાં બધે ફેલાય તો એ દિવસ હિંદુસ્તાન માટે સુદિન અને શિવદિન થઈ જાય.'

આટલું કહી હું શાંત થયો. હવે કોઈની સાથે વાતો કરવામાં રસ ન રહ્યો. હું દૂર દૂર જોવા લાગ્યો. પૃથ્વી ઉપર કે આકાશમાં નહીં, પણ કાળના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉદરમાં જોવા લાગ્યો. કોલંબસ જેમ શ્રદ્ધાપૂર્વક અમેરિકાનો રસ્તો શોધે, તેમ શિવરાત્રિનો શિવદિન ક્યારે થશે એની હું શ્રદ્ધાની નજરે શોધ કરવા લાગ્યો.

'એ સામે લીલાં લીલાં ખેતરો દેખાય છે એની પાછળ તમાકુ અને ભાંગની ખેતી છે.' બુમ્બકના એક સાથીદારે મારા ધ્યાનનો ભંગ કર્યો. અમે સરોવરમાંથી નહેરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. નહેરને કાંઠે, વાંસની કમાન ઉપર પગ બાંધી રાખેલા બગલાઓ માછલાંનું ધ્યાન ધરતા હતા. ઝૂંપડીઓમાંથી ચૂલાનો ધુમાડો શરૂ થયો હતો. આંખો બુમ્બકના ઊંચાં ઊંચાં ચોરસ મકાનોનું સ્થાપત્ય નિહાળવા લાગી. એ મકાનોના કેટલાક મંચો (વા-દરી) બગલાની પેઠે ડોક ઊંચી કરીને વાયુસેવનના પેતરામાં ઊભા હતા. અમે તમાકુનાં અને ભાંગનાં ખેતરો વટાવ્યાં, ભાંગ વિષેની સરકારી નીતિનો ઇતિહાસ સાંભળ્યો, ઘેર જઈને વખતસર ખાવા બેઠા, પણ મારું મન તો મંચરના 'ઢંઢ' ઉપરની મહાશિવરાત્રિ રાચતું હતું.

માર્ચ, '૪૧

૩૦

શ્રી જમનાલાલજીના જન્મસ્થાને

એમ તો મેં જયપુર એક બે વખત જોયું હતું, પરંતુ આ વખતે ખાસ કરીને શ્રી જમનાલાલજીને મળવા માટે જયપુર ગયો હતો. જે સ્થળે તેમને જયપુર રાજ્યે કેદમાં રાખ્યા હતા તે જ સ્થાન ભાડે રાખીને તેઓ ત્યાં રહ્યા હતા. આજુબાજુનાં જંગલોમાં ગરીબ પ્રજાને શિકારના નિયમોને લીધે જે તકલીફ છે તે સમજવા માટે તેમણે ત્યાં રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. રાજસ્થાનમાં પહાડી પ્રદેશ અને જંગલો ભાગ્યે જ જોવા મળે છે તેથી તેમનું આકર્ષણ વિશેષ રહે છે. શ્રી જમનાલાલજી જેવી સાધુવૃત્તિવાળી અને ઈશ્વરપરાયણ વ્યક્તિને આવા સ્થાને આશ્રમી આનંદ મળી આવે તો આશ્ચર્ય નહીં. અને તેમને આવે સ્થાને જોઈને બીજા લોકોના મનમાં ચિંતા ઉત્પન્ન થાય તો તે પણ આશ્ચર્ય નહીં.

જયપુર પહોંચતાં જ સીકર જોવાની ઇચ્છા થઈ, અને જ્યારે સાંભળ્યું કે શ્રી જમનાલાલજીનું જન્મસ્થળ 'કાશીકા વાસ' સીકરની પાસે જ છે ત્યારે ત્યાંની યાત્રા પણ કરી આવવાનું મન થયું.

યાત્રા શબ્દ સાંભળીને વાચકોને લાગશે કે આ સાહિત્યિક અતિશયોક્તિ છે. પણ મારા મનમાં તેમ નથી. શ્રી જમનાલાલજી એક નિર્મળ વણિક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, વેપારવિદ્યા જાણે છે, કોઈ પણ શાળા કે કૉલેજમાં ગયા સિવાય એમણે દુનિયાનો ઠીક અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે, અને જીવનસંગઠનના સાર્વભૌમ સિદ્ધાંતોનો પરિચય પણ સારી રીતે કરી લીધો છે. તે એક પ્રેમી પિતા છે, સાચા મિત્ર છે, નમ્ર સમાજસેવક છે તથા મહાસભાની રાજનીતિ સાથે લાંબા સમયનો પરિચય હોવાથી કુશળ રાજનીતિજ્ઞ પણ છે. તે દાની તો છે જ, પરંતુ દાન કેવી રીતે અપાય, કોને અપાય, દેશસેવાની સંસ્થાઓ કેવી રીતે ચલાવાય, એ કળામાં પણ તેઓ નિપુણ છે. એ બધી વસ્તુઓ તેમનામાં હોવા છતાં તે બધામાં તરી આવનાર તેમની સાત્ત્વિકતા જ મુખ્યત્વે પોતાનો પ્રભાવ બીજા ઉપર પાડે છે. તેમના જીવનની અસર તેમના સમાજના કેટલાયે નવયુવકો ઉપર પડી ચૂકી છે, આજે પણ પડી રહી છે અને તે લોકોના જીવનમાં મહત્ત્વનાં પરિવર્તન થતાં આપણે જોઈએ છીએ. માત્ર તેમના જ સમાજના લોકો ઉપર નહીં પરંતુ દેશના બીજા પ્રાંતોના અનેક નાનામોટા માણસો ઉપર શ્રી જમનાલાલજીના જીવનનો કાયમનો પ્રભાવ પડ્યો છે. કલાકો સુધી પૂજામાં બેઠેલા તમે તેમને નહીં જોઈ શકો. વારંવાર ભગવાનનું નામ લેતા પણ તમે તેમને નહીં સાંભળો. પરંતુ તેમની સાથેનો પરિચય વધતાં જ તમને વિશ્વાસ બેસશે કે તે મોટા ઈશ્વરભક્ત છે. ઈશ્વરના માંગલ્ય ઉપર તેમની નિષ્ઠા અસાધારણ છે. જીવનનાં લાભ, હાનિ, સફળતા, નિષ્ફળતા વગેરેનું શાસ્ત્ર સારી રીતે જાણતા હોવા છતાં અને પોતાના ક્ષેત્રમાં અનેક પ્રકારની સફળતા પ્રાપ્ત કરી હોવા છતાં તેઓ લાભહાનિ પ્રત્યે ઉદાસીન છે. અંતરાત્માનો સંતોષ જ તેમને સંતોષ આપી શકે છે. શ્રી જમનાલાલજીની ધર્મનિષ્ઠા અને ઈશ્વરનિષ્ઠા પૂજ્ય બાપુજી પ્રત્યેની શ્રદ્ધામાં પરિણમી છે. બીજા લોકો ગાંધીજીની રાજનૈતિક ફિલસૂફીને નહીં માનતા હોય. ઘણા લોકો સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પૂરતા જ ગાંધીજીના અનુયાયી બન્યા છે, પરંતુ શ્રી જમનાલાલજીએ તો ગાંધીજીનું પૂરેપૂરું જીવનદર્શન અપનાવી લીધું છે અને તેની સિદ્ધિ અર્થે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે. ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાં પણ તે અનાસક્તિપૂર્વક રહેવાની પૂરેપૂરી કોશિશ કરે છે. વિશાળ કુટુંબના પિતાની વૃત્તિ તેમનામાં હોવા છતાં તે ખૂબ ચીવટથી દરેકની સ્વતંત્રતા સાચવે છે. પોતાના અભિપ્રાયની જબરદસ્તી બીજા કોઈ ઉપર ન થાય તે વિષે ખાસ સાવચેતી રાખે છે. ગાંધીજીના આશીર્વાદ મેળવીને પોતાનું આત્મિક કલ્યાણ સાધવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જેમણે સેવી છે તેમાં શ્રી જમનાલાલજીનું સ્થાન આગળપડતું છે.

તો પછી મારા જેવા હિંદુવૃત્તિને તેમનું જન્મસ્થાન જોવાની ઇચ્છા થયા વગર કેમ રહે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે જયપુરથી સીકર ગયા. ત્યાં તેમના પિતાએ બંધાવેલું સુંદર મકાન છે. ત્યાં એક રાત રોકાઈ ને તથા બીજે દિવસે સીકરનું અજાયબ-ઘર જોઈને અમે ઊંટ ઉપર સવાર થઈને ‘ કાશીકા વાસ ’ ગયા. મુસાફરી આઠ માઈલની હતી અને ઊંટ ઉપર બેસવાનો અનુભવ પણ નવો હતો. અમે સીકરથી દક્ષિણ દિશામાં ચાલ્યા. સામે દેવગઢનો કિલ્લો અને શ્રી હર્ષ પર્વતનું શિવાલય દેખાતાં હતાં. જયપુરના અજાયબ-ઘરના વ્યવસ્થાપક શ્રી હનુમાન-પ્રસાદજીએ હર્ષ પર્વતના શિવાલય વિષે પહેલેથી જ કહી રાખ્યું હતું અને એમ પણ જણાવ્યું હતું કે તે શિવાલયના ખંડેરની ઘણી મૂર્તિઓ સીકરના અજાયબ-ઘરમાં રખાવી છે. તે જોવા માટે તો અમે સીકરનું અજાયબ-ઘર જોવા ગયા હતા. હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાંતમાં સ્થાપત્યના સારા સારા નમૂના મળી આવે છે. મેં કાશ્મીરથી સિલોન અને સિંધથી બ્રહ્મદેશ સુધી કેટલીયે વાર રખડીને આપણા સ્થાપત્યનું નિરીક્ષણ કર્યું છે. તેથી સીકર જેવા નાના શહેરનું અજાયબ-ઘર જોઈને મને કોઈ ખાસ વિચાર આવવાનું સંભવિત ન હતું. પરંતુ જ્યારે ત્યાં જઈને નજરે જોયું ત્યારે ત્યાંની કેટલીક નાની નાની મૂર્તિઓ અપ્રતિમ મૂર્તિવિધાનનો નમૂનો હતી તે હું જોઈ શક્યો. થોડા દિવસ પહેલાં હું મૈસૂર રાજ્યનાં બેલૂર અને હળેબીડનું સ્થાપત્ય જોઈ આવ્યો છું. એ સ્થાપત્ય હિંદુસ્તાનમાં તો શું પણ દુનિયામાં પ્રખ્યાત ગણાય છે. સીકરના અજાયબ-ઘરની બે ચાર મૂર્તિઓ મને બેલૂરની મૂર્તિકળાની કોટિની માલૂમ પડી. જો રાજસ્થાનનો કોઈ ઇતિહાસ-સંશોધક અને કળા-વિવેચક આ મૂર્તિઓના ફોટા છપાવીને દુનિયાનું ધ્યાન તેમની તરફ ખેંચે તો કેટલાયે કળાયાત્રીઓ તે જોવા માટે સીકર સુધી પહોંચી જશે અને કદાચ આગ્રહ પણ રાખશે કે હર્ષ પર્વતના આ શિવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને ત્યાં જ એક નાનું અજાયબ-ઘર બનાવવામાં આવે અને યુરોપના કળાયાત્રીઓ તો કહેશે કે આનાથી પણ સારું તો એ થાય કે આ બધી મૂર્તિઓ અહીંથી ઉઠાવીને જયપુરના અજાયબ-ઘરમાં જ રાખવામાં આવે જેથી કળાપ્રેમી લોકોને તેનું દર્શન સુલભ બને.

રાજસ્થાનમાં ક્યાંય પુરાતત્ત્વ સંગ્રહાલય (આર્કિયોલોજિકલ મ્યૂઝિયમ) સ્થાપિત થયું છે કે નહીં તેની મને ખબર નથી પણ એવા સંગ્રહાલયની નિઃશંક આવશ્યકતા છે, એટલું તો હું જરૂર કહીશ.

દૂરથી હર્ષ પર્વત જોતાં જોતાં અમે દૂજોધ પહોંચ્યા. અહીં અમને લાગ્યું કે સાત વાગતા પહેલાં અમે ‘ કાશીકા વાસ ’ પહોંચી શકીશું નહીં, તેથી મેં દૂજોધમાં જ મારો ફળાહાર કરવાનું ઠીક માન્યું. ત્યાંના એક સજ્જને ગામમાંથી સરસ દહીં લાવી આપ્યું; ખજૂર અને ફળ તો મારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાથે હતાં જ. ભોજન કરીને અમે આગળ ચાલ્યા. રસ્તે 'સાત કદંબકા વાસ' પહેલું આવ્યું અને પછી 'કાશીકા વાસ'. અંધારું થઈ ગયું હતું. બીજા લોકોએ અહીં ભોજન કરી લીધું. મેં પણ કૂવાની પાસે જે મોટી હવેલી છે તેની અગાશી ઉપર સૂઈને રાજસ્થાનના નિર્મળ આકાશના તારાનું દર્શન કર્યું. ચિત્રા ડૂબી જવાની તૈયારીમાં હતી. સ્વસ્તિકે કિરીટમંડળ હાથમાં લઈ લીધું હતું. ધ્રુવે પોતાનો મત્સ્ય આકાશમાં ઉપર ફેંકેલો હતો. હંસ આકાશગંગામાં સ્નાન કરી રહ્યો હતો. વૃશ્ચિકના પેટમાંનો પારિજાત પોતાની સરખામણી મંગળની સાથે કરી રહ્યો હતો અને બાકીના બધા દિવ્ય ગણોનો દરબાર પોતપોતાના સ્થાને બેસીને વિશ્વપતિ ભગવાનનાં ગુણગાન કરી રહ્યો હતો.

રાતના નવ વાગ્યાનો સમય થયો હતો. જે ઓરડામાં શ્રી જમનાલાલજીએ આ દુનિયાની હવા પહેલી જ વાર પોતાના પેટમાં લીધી અને જ્યાં તેમણે પોતાની નાનીશી આંખો દ્વારા આ દુનિયાના પ્રકાશનું સૌથી પહેલું દર્શન કર્યું તે ઓરડો જોવા અમે ગયા. એ હવેલી નાનીશી છે. આખા ગામમાં બધાં થઈને ચાલીસ ઘર હશે અને લોકોની સંખ્યા તો બસો પણ નહીં હોય. હવેલીમાં બજાજ કુટુંબના લોકો રહે છે. તેમણે ઓરડો ઉઘાડી બતાવ્યો. અંદર એટલો કચરો હતો કે કોઈએ તે ઓરડો મહિના થયાં ખોલ્યો નહીં હોય એ જણાઈ આવતું હતું. ઓરડો જોઈને અમે બહાર આવ્યા. હવેલીની સામેના આંગણમાં બેસીને અમે અમારી પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થનામાં શેઠ જમનાલાલજીનો વિચાર હતો જ. અહીં વરસાદ ઓછો હોવાને કારણે બાજરી વગેરે સુકાઈ રહ્યાં હતાં અને જ્યાં ત્યાં ખેતરોમાં અને વગડામાં ગાયબળદનાં હાડકાં નજરે પડતાં હતાં. એટલા માટે મેં પ્રાર્થનામાં વરસાદની માગણી પણ કરી. પ્રાર્થના પૂરી થઈ અને આકાશે સફેદ તથા કાળાં વાદળાંની ચાદર ઓઢી લીધી. અમે પણ પાતળી ચાદર ઓઢીને સૂઈ ગયા. એટલામાં છાંટા પડવા લાગ્યા અને અમારે મકાનની અંદર જવું પડ્યું. પાણી તો નામનું જ પડ્યું પણ એટલાથી પણ લોકો કૃતજ્ઞ થયા.

બીજે દિવસે સવારે ઊઠીને અમે પાછી પ્રાર્થના કરી. મીઠું દહીં, તડબૂચ તથા કાકડીનો નાસ્તો કર્યો; અને ફરીથી પરોપકારી ઊંટો ઉપર સવાર થઈ ગયા. સામેના ઝાડ ઉપર જે અનેક મોર સૂઈ રહ્યા હતા તેમણે ઊઠીને પોતાના કેકારવ દ્વારા અમને વિદાય દીધી. એ પાણીનો કૂવો, એની પાસેની એ મોટી હવેલી અને તેની સામે ઊભાં ઊભાં તપશ્ચર્યા કરનારું એ વૃક્ષ, એ ત્રણેનાં પરોપકારી જીવનનો ખ્યાલ કરીને અમને ખૂબ આનંદ થયો.

સપ્ટેમ્બર, '૩૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૧

કુતુબમિનાર પરથી

દશ્ય ગમે તેટલું સુંદર હોય તોપણ જો એ રોજ ને રોજ જોવાને મળતું હોય તો તેને વિષેનું બધું કાવ્ય ધીમે ધીમે સુકાઈ જાય છે. એ વર્ષે ઉપર મેં લખ્યું હતું કે મુંબઈ–પૂના વચ્ચે જે ખંડાળા ઘાટ છે તેની ભવ્યતા ભલભલા કવિઓને, ચિત્રકારોને અને ગિરિપ્રવાસી પરિવ્રાજકોને મોહિત કરે એમ છે. છતાં રેલગાડીઓ એ રસ્તે દિવસના સાતઆઠ વાર આવજા કરે છે તેથી લોકોને એનો આજે અતિપરિચય થયો છે. પરિણામે આપણે એ વિશ્વ-રૂપ-દર્શનની અવજ્ઞા કરીએ છીએ, એટલું સ્મરણ પણ રેલના મુસાફરોને થતું નથી. કુદરત પ્રત્યે અલિપ્ત અનાસક્ત ભાવ કેળવી એ લોકોને બહાર જોયા વગર બીડી પીતા, તડાકા મારતા કે કેક બિસ્કિટ ચેવડો ખાતા જોઈને એવી તો ચીડ ચડે છે કે એકએકને ઊંચકીને એ પહાડને ચરણે ફેંકી દેવાનું મન થાય છે. બહાર ડોકિયું કાઢી જો એ વિશાળ દશ્યનું માણસ પાન કરે તો શું એને અપચો થવાનો હતો, આંખો પાકી જવાની હતી કે ઝાંખી પડવાની હતી!

પણ એના ઉપર ચિડાતા પહેલાં મારે વિચાર કરવો જોઈએ કે આવડું વિશાળ આકાશ માથે તણાયું હોવા છતાં હું ક્યાં ગદ્ગદ કંઠે અને સજલ નેત્રે એનું દર્શન કરું છું? પરિચયને લીધે ઔત્સુક્ય મરી જાય છે અને પછી વસ્તુનો વિયોગ થાય ત્યારે જ એનું રૂપલાવણ્ય અથવા એનો ગુણસમુચ્ચય ધ્યાનમાં આવે છે.

* * *

દિલ્હી જઈએ એટલે મોગલ વૈભવના અવશેષો જોવાનું મન થાય જ. હમણાં હમણાં ત્યાં મધ્ય એશિયામાંથી લૂંટી આણેલાં ચિત્રોનું એક મ્યૂઝિયમ સ્થપાયું છે. એટલે દિલ્હીનાં અનેકાનેક આકર્ષણોમાં એક મહત્ત્વનો ઉમેરો થયો છે.

હવે આ બધી વસ્તુઓ દિલ્હી જનાર માણસ ગમે ત્યારે જોઈ શકે છે. પણ કુતુબમિનાર સહેજ દૂર હોવાથી—સહેજ શું! ખાસો બારપંદર માઈલ દૂર હોવાથી—ત્યાં સહેજે જવાતું નથી. એનું પોતાનું સૌંદર્ય, એનો ઇતિહાસ, એને વિશેની પૃથ્વીરાજના સમય સુધી પહોંચતી દંતકથાઓ બધું જ આકર્ષક છે, પણ કુતુબમિનાર પણ અતિપરિચયનો ભોગ થઈ પડ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુતુબ વિશે હવે શોધખોળ કરવાની બાકી રહી નથી. એનો ઇતિહાસ એની ગાઇડબુકમાં રીતસર છપાયેલો મળે છે. એ મિનારો મુસલમાનોએ બાંધ્યો કે હિન્દુના કીર્તિસ્તંભની છાલ ઉતારી મુસલમાનોએ એની તબ્લીગ્ર કરી એ વિશેની બધી ચર્ચા પણ તમને એકાદ હિન્દી માસિકમાં મળવાની. કૅમેરા લઈ કુતુબમિનારનો ફોટો પાડવાનો પણ તમને ઉત્સાહ ન થાય. કેમ કે બધી બાજુએથી એના અનેક ફોટા લેવાયા છે એટલું જ નહીં પણ એ બધા છાપેલા, તમારી આગળ જાહેરખબરની પેઠે મૂકવામાં આવે છે. હવે કુતુબ વિષે મનમાં કાવ્ય કે કુતૂહલ ક્યાંથી જ પેદા થાય!

છતાં કુતુબ તે કુતુબ! એ કંઈ મુંબઈનો રાજાબાઈ ટાવર નથી કે એક વાર જોઈ લીધો કે ધરાયા. કુતુબ આગળ જો મુંબઈ જેવો દરિયો હોત તો કોણ જાણે એણે કેટલો ઉન્માદ પેદા કર્યો હોત! મેં અનેક વાર કુતુબ જોયો છે; એની જ પડખે, પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવી ઊભેલો પ્રાચીન લોહસ્તંભ તેટલી જ વાર નિહાળ્યો છે. એટલું જ નહીં પણ સ્તંભ તરફ પીઠ કરી એને અવળી બાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. કેમ કે ત્યાંના એ સ્થાન-માહાત્મ્યનો અનાદર ન કરાય. હવે હું કુતુબ પાસે જાઉં છું તે કુતુબનું સૌંદર્ય જોવા માટે નહીં. આવો સુંદર મિનારો શી રીતે બાંધ્યો હશે? એની પાછળ કેટલા પૈસા ખર્ચાયા હશે? બાંધનાર લોકોએ કેટલાં વરસ સુધી એનું ધ્યાન ધર્યું હશે? એ કારીગરોનો મુખ્ય સ્થપતિ હિંદુ હતો, હિંદુસ્તાનનો હતો, કે કોઈ પરદેશી હતો એ પણ હવે હું તપાસવા બેસતો નથી. ભૂકંપ થઈને એનો મુકુટ પડી ગયો તે કેવો હશે એની કલ્પના પણ હું હવે નથી કરતો. કોઈ અંગ્રેજ 'લુહારે' એને માથે એક ચબૂતરો બાંધેલો લૉર્ડ હાર્ડિંગે નીચે ઉતારી રાખ્યો છે તેને મિનારા ઉપરથી જોતાં છતાં એ આ મિનારને માથે હતો ત્યારે શોભતો હશે કે કેમ એની પણ હું મીમાંસા કરવા બેસતો નથી. એને ઉતારવાની આજ્ઞા આપતાં એ વાઇસરૉયના મનમાં શા શા વિચારો આવ્યા હશે એની કલ્પના પણ હવે હું નથી કરતો. કુતુબ ઉપર ચડતાં કે ઊતરતાં એનાં ૩૭૮ પગથિયાં ગણું છું ખરો પણ એ કેવળ ટેવને લીધે.

હું કુતુબ ઉપર ચડું છું એનો ઉદ્દેશ જુદો જ હોય છે. એની આસપાસ દરિયાનાં મોજાં ઊછળતાં નથી એ ખરું પણ પાંડવકાળથી માંડીને ગાંધી-ઇરવિન સમાધાન સુધીના ઇતિહાસનાં મોજાં સ્મૃતિસાગરમાં ઊછળે જ છે અને હૃદયસરોવરને અસ્વસ્થ કરી મૂકે છે, તેનો અનુભવ કરવા માટે જ ઉપર જાઉં છું.

કુતુબ ઉપરથી દૂર દિલ્હી દેખાય છે—દિલ્હી હંમેશ દૂર જ હોય છે—અને એ દૂર જ રહે એમાં ખોટું શું? મારી કલ્પનાની આંખો વડે જ્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યારે કુતુબ ઉપરથી દિલ્હી જોઉં છું ત્યારે ત્યારે મને સ્મશાનભૂમિમાં ઊગેલા એક સારા સરખા ફૂલ જેવી એ લાગે છે. નાશ, વિનાશ, સંહાર, મૃત્યુ, વિસ્મૃતિ, વિષાદ અને પરિતાપ બધે જ દૂર દૂર સુધી ફેલાયાં હોય અને એમાંથી કેવળ વૈરાગ્યની જ ફોરમ ફૂટતી હોય એવું એ દિલ્હીની આસપાસનું દૃશ્ય છે. અહીં જેટલા આવ્યા તેટલા ગયા. નાના નાના જમીનદારો પણ ગયા અને મોટા મોટા સમ્રાટો પણ ગયા. પોતાની કીર્તિ અજરામર કરવા ખાતર લોકોએ કઠોર પથ્થર ઘડી ઘડીને ભવ્ય અને ઉત્તુંગ કીર્તિસ્તંભો અહીં ઊભા કર્યા એ બધાં ખંડેર થઈ પડ્યાં છે. કોઈ કોઈનો ભાવ પૂછતું નથી.

પાણીપત જો મહાસેનાઓની સ્મશાનભૂમિ છે તો દિલ્હીની આસપાસનો પ્રદેશ સામ્રાજ્યોનાં સ્મારકોની સ્મશાનભૂમિ છે. એવા સ્મશાનભૂમિના વાતાવરણમાં પણ ભોગવિલાસમાં રાચનાર અને ક્ષુદ્ર મહત્ત્વાકાંક્ષા પાછળ ગાંડા થનાર માનવીસમાજનું સુંદર રહેઠાણ તે દિલ્હી! જાણે ખખડધજ ડોસીમાતાઓના ખોળામાં ખેલતું બાળક.

એમ તો મુંબઈ, કલકત્તા કે મદ્રાસના પ્રમાણમાં દિલ્હી કોઈ મોટું શહેર ન ગણાય, પણ દિલ્હીને એના યોગ્ય વાતાવરણમાં જોવું હોય તો એની આસપાસના ખંડેરના વિસ્તારમાં એ કેવું દેખાય છે એ જ ખાસ જોવું જોઈએ. કુતુબમિનાર એને માટે સૌથી યોગ્ય મદદગાર છે. વિશાળ ભૂતકાળમાં વર્તમાન કેટલો ક્ષણજીવી છે એનો ખ્યાલ પણ કુતુબમિનાર જ આપી શકે છે. આ વૈભવ પણ જૂને રસ્તે જ જવાનો છે, એ ખ્યાલ મનમાં આવી પ્રેમ-કૌતુક સાથે વિષાદ મળી જાય છે અને ચિત્તવૃત્તિ સહેજે ભર્તૃહરિ કે ઉમર ખય્યામને શરણે જાય છે.

ડિસેમ્બર, '૩૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૨

તાજમહાલ

તાજમહાલ ઉપર કશું લખવું જ નહીં એમ મારા મન સાથે મેં નક્કી કર્યું હતું. તાજમહાલ વિષે લખનાર, એના ફોટા પાડનાર અને સંગજીરાની એની નાનીનાની પ્રતિકૃતિઓ કરનાર દરેક જણે એ શિલ્પકાવ્યને લાભ જ પહોંચાડ્યો છે એમ ન કહેવાય. દેલવાડાનાં જૈન મંદિરો, વિજયનગરનાં ખંડેરો, અજંટાની ગુફાઓ અને વેરૂળની ભવ્ય કૃતિઓ જોતાં પહેલાં એક જાતનું ઔત્સુક્ય અને પરિચય પહેલાંનો મુગ્ધભાવ મનમાં હતાં. તે તે ઠેકાણે કાંઈક અદ્ભુત છે, અપૂર્વ છે, એટલી જ ખબર હતી, અને તેથી આંખો પિપાસુ થઈને ત્યાં જતી. તાજમહાલ જતાં પહેલાં એનાં અનેક ચિત્રો જોયેલાં, અનેક વર્ણનો વાંચેલાં, તાજમહાલ જોઈને સ્ફુરેલા અનેક કવિઓના આનંદ-ઉદ્‌ગાર પીધેલા. પોતાની રસિકતા પોતાના દીવાનખાનામાં જ ઠાલવી દેનાર, આધુનિક સંસ્કારી કુટુંબોનાં ઘરમાં નાનામોટા અનેક તાજમહાલો જોયેલા. કશું કરવાનું બાકી રાખ્યું ન હતું. અધૂરામાં પૂરું તાજમહાલ કોણે બાંધ્યો, ક્યારે બાંધ્યો, કેટલે વર્ષે બાંધ્યો, એની પાછળ કેટલું ધન અને કેટલી મહેનત અને કેટલી જબરદસ્તી ખરચાયાં એનો ઇતિહાસ પણ ક્યાંક ક્યાંક જોયો હતો. તાજમહાલની નિર્મિતિ એકલા શાહજહાનનાં પ્રેમાશ્રુમાંથી નથી થઈ, પણ વેઠે પકડેલા અસંખ્ય મજૂરો અને કારીગરોનાં દુ:ખાશ્રુમાંથી પણ થઈ છે, એ હું જાણતો થયો હતો. મોગલ વૈભવની આ કબર વિષે જેટલી કલ્પનાઓ બાંધી શકાય, જેટલી ભાવનાઓ જગાડી શકાય તે બધી ઉદ્‌ભૂત થઈ ચૂકી હતી. તાજમહાલ જોવો હોય તો કયે ખૂણેથી જોવો, કયે વખતે જોવો, એ પણ બધું મન સાથે નક્કી કર્યું હતું.

'If thou wouldst view fair Melrose aright,
Go visit it by the pale moonlight.'

એ સ્કૉટની લીટીઓથી શરૂ થતું વર્ણન કલ્પનામાં મેં ક્યારનુંયે તાજમહાલને લગાડી દીધું હતું. એટલે તાજમહાલ જોવા જતાં કશા નાવીન્યની અપેક્ષા ન હતી. તાજમહાલ જોવા જતાં હૃદયના ધબકારા વધે એમ રહ્યું ન હતું. ૭ વરસના કારાવાસ પછી જ્યારે લોકમાન્ય પૂને મધરાતે પોતાને ઘેર પાછા આવ્યા ત્યારે અંદર કાંઈક અપરિચિત દૃશ્ય જોવાને મળશે એવી ઉત્કંઠા એમના મનમાં થવી જેમ અશક્ય હતી તેમ તાજમહાલ પહેલવહેલો જોવા જતાં મને કશું જ લાગ્યું નહીં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

જતી વખતે તો સાવ સહજભાવથી તાજમહાલ જોવા ગયો. જેમજેમ નજીક ગયો તેમતેમ મનમાં તાજમહાલના વિચાર આવવાને બદલે અસ્તમાન સૂર્યનારાયણનાં સુવર્ણ કિરણ તરફ અને રવિકન્યાના મંદ શીતલ પ્રવાહ તરફ જ ચિત્ત ચોટયું હતું. ઠેકઠેકાણે પથરાયેલા માટીના મોટા મોટા સૌન્દર્ય-શૂન્ય ઢગલાઓ, અને જાણે પોતાનું કંઈ ખોવાઈ ગયું હોય તેમ એ ટેકરીઓ વચ્ચે વિમનસ્કપણે ફરતો પવન, એ બંને તરફ પણ મારું લક્ષ ખેંચાયું; છતાં તાજમહાલનો વિચાર સરખો ન આવ્યો. તાજમહાલ તો છે જ.

૩

મારી એ સ્વસ્થતા, અને અપેક્ષાની નિશ્ચિતતા તાજમહાલના બગીચા-ની લાલ દીવાલની અંદર પગ મૂકયા પછી પણ ટકી એમ હું ન કહી શકું. તાજમહાલનું વર્ણન દરેક જણે કર્યું હતું, એના ફોટા અનેક રીતે પાડવામાં આવ્યા હતા; પણ એ પ્રેમમંદિરની અભિતઃ (આસપાસ) કેટલું કાવ્ય પથરાયું હતું એનો ચિતાર કોઈએ આપ્યો ન હતો, આપ્યો હોય તો તે મારા ધ્યાનમાં ચોંટયો ન હતો. નાનપણમાં વાર્તા સાંભળતા હોઈએ ત્યારે કથાનક તરફ, અને 'આખરે શું થયું' એ જાણવા તરફ મન એટલું બધું ચોંટેલું હોય છે કે વાર્તામાંનો પોણો કાવ્યરસ અધીરાઈની તપ્તભૂમિમાં અલોપ થાય છે. અહીં મારું તેમ જ થયું હશે.

લાલ પથરાની પવિત્ર દેખાતી દીવાલોનો તે વિસ્તીર્ણ પ્રાકાર, પ્રેમ સૌંદર્યના દુઃખિત સ્મરણના ગાંભીર્યને છાજે એવો અંદરનો બગીચો, વિરહી હૃદયના અરીસા જેવાં અંદરનાં તળાવ, અને ફરી ફરી છૂટતી દુઃખનિરાશાની સેરો સમાન ફુવારાઓ અને સરુનાં ઝાડો, એની અસર કેવી થાય છે એની તો પ્રથમ કલ્પના પણ ન હતી.

મુમતાઝ અને શાહજહાનની પ્રેમકહાણીની કલ્પના કરવાથી જે આદર તાજમહાલ પ્રત્યે ઉત્પન્ન થાય છે તે જ આદર કારીગરે તાજમહાલને પ્રમાણબદ્ધ ઊંચો અને પહોળો એટલો આપીને પેદા કર્યો છે. નીલ-ધવલ શિખરને માટે આધાર તો હસ્તિદંતસદૃશ અથવા ચિર-તપ્ત દુગ્ધ સમાન પીત-પાંડુર કલેવરથી જ મળી શકે એમ છે. ઉપર ચડવાનાં પગથિયાં એક વિશાળ ભિત્તિથી ઢંકાઈ ગયેલાં હોવાથી ઉપરનું સ્થાન દુષ્પ્રાપ છે, દૂરથી જ એની પૂજા થઈ શકે એવું સૂચન થાય છે. તળાવ સામે ઊભા રહી, નીલાકાશમાં ભળી જતું તાજમહાલનું શિખર ઘડીઓ સુધી જુઓ, અને પછી નીચે પાણીમાં વિહાર કરતું એનું તરલ પ્રતિબિંબ જુઓ. સૂર્યનારાયણનાં લંબાયમાન કિરણો જાણે સામેના ચિરસ્થગિત મહોત્સવને પ્રકાશિત કરવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લલચાયાં હોય તેમ કેટલાય વખત સુધી ત્યાં ને ત્યાં જ રહે છે. ઘડીકમાં ચાર બાજુના ચાર મિનારા તરફ ધ્યાન જાય છે, ઘડીકમાં કમાન ઉપર ચડાવી ઉજ્જ્વલ કરેલા તાજમહાલના મુખચંદ્ર તરફ ધ્યાન જાય છે, ઘડીકમાં એ અષ્ટકોણાકૃતિ ઇમારતના લાવણ્યથી મન મોહાઈ જાય છે, તો ઘડીકમાં પાછળના ભવ્ય મહાદ્વાર તરફ દૃષ્ટિ વળે છે. આમ દૃષ્ટિ ગમે તેટલો સ્વચ્છંદ કરે તોયે ફરીફરી દૃષ્ટિને તાજમહાલના એ મનોહારી શિખર—ગુંબજ તરફ જોવું જ પડે છે. કેટલી મોહક એની આકૃતિ! કેટલું શુદ્ધ એનું પ્રમાણ! કેટલી સંયમી એની કોમળતા! જેમ ગાયનમાં ધ્રુપદ ફરીફરી આવે છે અને એક જાતની તૃપ્તિ અર્પે છે તેમ તાજમહાલના સૌંદર્યની પૂર્તિ એ ગુંબજમાં જ થાય છે.

દિલ્હીની મોતી મસ્જિદનાં શિખરો પણ નિતાંત-રમણીય છે. પણ તાજ-મહાલના ગુંબજનું જાદુ એમાં નથી. અને શી રીતે હોય? મોતીમસ્જિદ નમાજને માટે છે; તાજમહાલ હૃદયનું દર્દ સ્થિર કરવા માટે છે.

તાજમહાલ ભવ્ય નથી, રમ્ય છે; આહ્લાદક નથી, ઉન્માદક છે; અને એટલે દરજ્જે પવિત્રતામાં ન્યૂનતા આણે છે.

૪

એક વાર આગ્રાના એક ધર્માભ્યાસી વૃદ્ધ રસિકે મને પૂછ્યું, 'તાજમહાલમાં તમે શું જોયું?' મેં તરત જવાબ આપ્યો: 'એની સંસ્કારી સાદાઈ અને અલૌકિક સંયમ.' એમણે સંતોષની મુદ્રાથી કહ્યું, 'બસ, વધારે કહેવાની જરૂર નથી. એમાં બધું આવી જાય છે.'

સંગેમરમરનાં પગથિયાં ચડી ઉપર ગયા પછી એ જ છાપ મન ઉપર પડે છે. આ રોજો નથી; એક રસિક સમ્રાટનું ગંભીર દુ:ખ અહીં થીજી ગયું છે. એની દીવાલ ઉપર સૌંદર્ય કોતર્યું નથી, પણ પ્રેમવિરહ ફૂટી નીકળ્યો છે. રોજાની ચારે બાજુની જમીન ઉપર પથ્થરનો ગાલીચો પથરાયો છે. લાલ ધરતી અને ધોળી રેષાઓ એ પણ આખા વાતાવરણને અનુકૂળ છે. પ્રદક્ષિણા કરતા કરતા પેલી પાર જઈએ એટલે મરણનું દુ:ખ અને નિરાશા ધોઈ કાઢવા યમરાજની બહેન કાલિંદી ઊભી જ છે. કેટલીય વાર આમતેમ ફર્યો હોઈશ, પણ એકાએક અંદર જવાનું મન થાય જ નહીં. પુષ્પગુચ્છ સમી એ ઇમારત ચારે બાજુએથી અનેક વાર નિહાળી. દરવાજાઓ અને જાળીઓ દૂરથી જોયાં. તડબૂચ ખાતી વખતે અંદરનો બિયાં વગરનો સરસ લાલ ગરભ છેલ્લો ખાવા માટે રાખવાનું જેમ મન થાય છે, તેમ બહારનું દૃશ્ય ધરાઈને જોયા પછી જ અંદર જવું એમ મન સાથે નક્કી કર્યું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંદર જઈ અંદરની અષ્ટકોણી પ્રદક્ષિણા કરી. હિંદુ દેવાલયોમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં કારીગરી નજરે પડે છે. દર્શની બાજુઓ અને ખાનગી બાજુઓ એવો ભેદ એમાં નથી હોતો. તેવું જ અહીં હશે એમ ધારેલું. પણ ભારે નિરાશા થઈ. બાજુ પર જમીનમાં કે દીવાલમાં કારીગરી તો દેખાવાની એક કોરે રહી, સંગેમરમરનો પથ્થર પણ નહીં, ફક્ત ટાલિયાના માથા જેવી ચળકતી છો. એ જોઈને પહેલી વાર મનને ખાતરી થઈ કે આખરે હાડકાંને સંઘરતી કબ્રની અંદર જ આપણે છીએ. વૈભવ તો બતાવવા માટે છે, કારીગરી શોભાને માટે છે, સંગેમરમર કીર્તિને માટે છે. જે જીવને મૃત્યુનો ભેટો થયો છે તે તો ધોળા ચૂનાના જ લાગનો. નિઃસાર, નિઃસાર! જીવન વ્યર્થ છે, મરણ પોલું છે. સ્મરણ શૂન્ય છે. જ્યાં 'હોવું' મટી ગયું ત્યાં કેવળ 'બતાવવું' જ રહ્યું.

૫

પ્રદક્ષિણા પૂરી કરી હું અંદર ગયો. ત્યાં ન દેખાઈ મુમતાઝ અને ન દેખાયો શાહજહાન. જાતજાતના રંગબેરંગી પથરાઓ ગોઠવી ઝાડપાનની ચેતોહર કારીગરી અને પથરામાંથી ફૂલના હાર બનાવ્યા હોય તેવી જાળીઓ! ત્યારે શું પ્રેમ આવો શૂન્ય અને દેખાવ પૂરતો જ હોય છે? ના, ના, એમ હોય નહીં. પ્રેમ ગમે તેવો પાર્થિવ હોય તોય એમાં દૈવી અંશ તો હોવાનો જ. હૃદયના વિકાસ વગર બે જીવ એકબીજાને અખંડ ચાહી ન શકે. જ્યાં હૃદયનો જરા સરખો પણ વિકાસ થયો હોય ત્યાં આત્મતત્ત્વને ઊભા રહેવાને અવકાશ છે જ. ઈશ્વર જો પ્રેમસ્વરૂપ હોય તો પ્રેમમાં કંઈ દૈવી વિભૂતિનો સાક્ષાત્કાર થવો જ જોઈએ. ધોળા કબ્રસ્તાનની અંદર એકલાં ભૂકો થઈ ગયેલાં હાડકાં જ નથી હોતાં પણ કાળથી પણ અવધ્ય એવી કોમળ અને પ્રેમળ સ્મૃતિ પણ દટાયેલી હોય છે, અને ચિરકાળ સુધી એની સુવાસ એમાંથી ફેલાયાં જ કરે છે.

આવી રીતે મનમાં વિચાર ચાલતા હતા એટલામાં એક જણે કહ્યું કે સાચી કબર તો નીચે છે. મારું એ તરફ ધ્યાન કેમ ન ગયું એ જ આશ્ચર્ય; નીચે અંદર ઊતર્યો તો એમાંથી લોબાનની ઉપાસના-સુગંધીની મહેક આવતી હતી. ગૂઢ રહસ્યનો કંઈ ખ્યાલ આપવા મથતો હોય એવો ઝાંખો પ્રકાશ, હું ગયો એ જ રસ્તે મારી પાછળ પાછળ આવતો હતો. એને મદદ કરવા એક ચાંદીનો મંદ દીવો ત્યાં લટકતો હતો. પણ પ્રેમ અને મૃત્યુની વાતો કરવાને બદલે એ અસંસ્કારી પદાર્થ લૉર્ડ કર્ઝનની જ બડાઈ હાંકવા લાગ્યો. મેં ચિડાઈ ને એને કહ્યું, 'હટ, ખસ અહીંથી. કયે ઠેકાણે કઈ વાત કરવી એનો તને કંઈ વિવેક છે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશ વધારે સ્પષ્ટ થતાં આ અંધારામાં મેં એ બાદશાહી પ્રેમી યુગલ જોયું. વચ્ચોવચ્ચ મુમતાઝ સૂતેલી છે, અને આશક શાહજહાન એની પડખે એક બાજુ પડ્યો છે. બંનેને એકત્ર સુવાડવાની ઇંતેજારીથી ઔરંગઝેબે એ સ્થાનની સર્વતોભદ્રતા બગાડી ખરી, પણ પ્રેમના રાજ્યના ઔચિત્યનું અસાધારણ વિધાન સાધ્યું.

તાજમહાલનાં અસંખ્ય વર્ણનોમાં, તાજમહાલના દર્શનમાં, તાજમહાલની પ્રદક્ષિણામાં, એની કારીગરીમાં જે મને ન દેખાયું તે અહીં એકાએક જડ્યું. વૈભવ, કીર્તિ, કળા, સૌંદર્ય—બધું ફૂચા છે. પ્રેમ એ જ સાચો છે. પ્રેમ એ જાતિ, પંથ અને દેશથી પર છે: કાલાતીત છે. સાચા હૃદયનો સાચો પ્રેમ એ સામ્રાજ્યના સ્વામિત્વ કરતાં અધિક છે. મરણ કરતાં પણ સ્મરણ વધારે બળવાન છે.

૬

તમારે જો શાહજહાનની નજરે તાજમહાલ જોવો હોય તો આગ્રાના કિલ્લામાંથી રાજમહેલના ઝરૂખા પર ઊભા રહીને જુઓ. ચિત્રકાર અવનીન્દ્રનાથ તમને મદદ કરશે.

એપ્રિલ,' ૨૮

૩૩

પ્રેમનું અમર પુષ્પ

માણસને એના પરિચિત જીવનથી સંતોષ નથી. કુદરતે જે આયુષ્ય બક્ષ્યું છે એના કરતાં એને વધારે જીવવું છે. જીવવાનો આનંદ અને જીવવાનો અનુભવ એને એટલો બધો પ્યારો છે.

ઇંગ્લંડની એક રાણીએ મરવાની ક્ષણે ચીસ પાડી કે કલાક વધારે જીવવાની કોઈ સગવડ કરી આપે તો મારું રાજ એને અર્પણ કરું. જિજીવિષા એ સૌથી બલવત્તર અને સાર્વભૌમ વાસના છે.

જીવતા જ રહેવાની સગવડ મેળવવા માટે માણસે અમરફળની યાચના કરી, દિવ્ય રસાયણની શોધ કરી, સંજીવની વિદ્યાની ખોજ ચલાવી, દીર્ઘાયુ થવાનો યોગ સાધ્યો. રાજયોગ અને હઠયોગ, ધ્યાનયોગ અને પૂર્ણયોગ બધા અજમાવ્યા. ચૌદસો વરસ જીવનાર ચાંગદેવની વાર્તા પણ જોડી કાઢી. પોતાના દીકરાઓનું યૌવન ઉછીનું લઈને ભોગ ભોગવનાર સમ્રાટ યયાતિની વાર્તાઓ રચી. સાત ચિરંજીવીઓનું રોજ સવારે સ્મરણ ચલાવ્યું. પણ માણસ મૃત્યુના સકંજામાંથી છૂટ્યો નહીં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૃત્યુ ન ટળ્યું તો ભલે ન ટળ્યું. પણ મરણ પછી શરીર સડતું અટકાવાય ખરું? માણસે એની પણ શોધ ચલાવી. શરીર તેલના હોજમાં ડુબાડી રાખ્યું. મધના તળાવમાં એનો મુરબ્બો કર્યો. જાતજાતના મસાલાઓમાં લપેટી એનાં 'મમી'ઓ બનાવ્યાં. મુડદાં રૂપે પણ જો વધારે ટકી શકાય તો ટકી જોવું એટલી જ અબળખા!

ત્યારે શું મરીને નવો જન્મ લેવાતો હશે? કેટલી સુન્દર કલ્પના! કેટલું આશ્વાસન અને સમાધાન! ઘાસ ઊગે છે અને સુકાય છે. ફરી વરસાદ થાય એટલે એ ફરી પાંગરે છે. તેવી જ રીતે માણસ પણ ફરી જન્મ લેતો હોવો ન જોઈએ? કઈ રીતે તે આપણે જાણતા નથી. બીજમાંથી ઝાડ ફૂટે છે, એનો વિસ્તાર વિસ્તરે છે, અસંખ્ય ફૂલો અને ફળો એના જીવતરને કૃતાર્થ કરે છે; કોને ખબર હતી કે એ સૂક્ષ્મ બીજમાં એક નવું વૃક્ષ છુપાયું છે?

પુનર્જન્મની કલ્પના કરી કરીને માણસ થાક્યો. એ કલ્પના એટલી તો બંધબેસતી છે કે એ સાચી તો હોવી જ જોઈએ. પણ એનો પુરાવો શો?

પુનર્જન્મનો પુરાવો મળે ત્યારે મળે; પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ ધરાવનારી વ્યક્તિઓ મળતી હોય કે ન મળતી હોય; પણ એકબીજામાં ઓતપ્રોત થનાર પ્રેમીઓનો સ્નેહ જ્યારે અપત્ય રૂપે પ્રગટ થાય છે ત્યારે એ એકનો નહીં પણ બે જણનો સામટો પુનર્જન્મ હોય છે. દ્વૈતમાંથી નવું જ અદ્વૈત પેદા થયું અને જીવન કૃતાર્થ થયું.

માબાપ ઘરડાં થતાં જાય છે. એમનું યૌવન ઓસરે છે ને તે જ વખતે તેમનું બાળક તેમના જ ખોળામાંથી ઊતરી યૌવનમાં પગ મૂકે છે અને માતાપિતાને નવા લાવણ્યનો આનંદ આપે છે. માણસને વધારે જીવવું હતું; પોતાનો યૌવનકાળ લંબાવવો હતો; જીવનધારા એને વધારવી હતી; જીવનસૂત્ર ઉત્તરોત્તર તાણવું હતું. સંતતિરૂપે એ શક્ય બન્યું. માણસે એવા પુત્રને જોઈ ધન્યતાના ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા:

'अंगात् अंगात् संभवसि, हृदयात् अभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्र नमासि; स जीव शरदः शतम् ॥'

જીવનૈષણાએ જ અંતે પુત્રૈષણાનું રૂપ ધારણ કર્યું!

પતિપત્ની પ્રેમને કારણે એકત્ર આવ્યાં. એકબીજામાં ઓતપ્રોત થયાં. પ્રેમને કારણે એ સહજીવન દિવ્ય બન્યું. પણ નદીના પ્રવાહમાં સંયોગવશાત્ ભેગાં થયેલાં લાકડાનાં બે હાડકાં (કટકા) ક્યાં સુધી સાથે રહી શકે? પાર્થિવ જીવન નશ્વર છે; જ્યારે પ્રેમમય જીવન ઈશ્વરી છે. પાર્થિવ જીવન નષ્ટ થયા પછી પણ એ પ્રેમજીવન — એ દિવ્ય જીવન કેમ ટકાવાય?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રજાતન્તુ દ્વારા એ પાર્થિવ જીવન પણ અખંડ તો ચલાવી શકાય. પણ શું એ એક જ ઉપાય છે?

શાહજહાન ને મુમતાઝબેગમ એકબીજામાં ઓતપ્રોત થયાં. શાહજહાન જેવા સમ્રાટને પામીને મુમતાઝનું પ્રેમ-સૌન્દર્ય કૃતાર્થ થયું. અને મુમતાઝ જેવા રૂપરૂપના ભંડાર અને પ્રેમના સાગરને મેળવીને સમ્રાટનો વૈભવ અને એના હૃદયનો ગંભીર સાગર બન્ને કૃતાર્થ થયા. અને કવિઓ પણ કહેવા લાગ્યા કે વિચિત્ર ઘાટ ઘડનાર વિધાતાએ અંતે એક વાર અનુરૂપને અનુરૂપ સાથી આપી સંસાર મંડિત કર્યો. પણ પ્રેમને પાર્થિવ શરીર દ્વારા વ્યક્ત કરવા જતાં અમરત્વ ખોવું પડે છે એનો ખ્યાલ શાહજહાન ભૂલી ગયો. સ્વાત્માર્પણ કરતાં કાળ વહ્યો જાય છે એનો ખ્યાલ સરખો મુમતાઝને ન રહ્યો. બન્નેએ ઇન્દ્ર સમા ભોગ ભોગવ્યા પણ જીવન ટૂંકાવ્યું.

એક દિવસ શાહજહાનને ભાન થયું કે પોતાના દેખતાં કરાળ કાળ પોતાની પ્રિયાને ગ્રસે છે. વૈદો અને હકીમો, માંત્રિકો અને ઓલિયાઓ, બધા આવ્યા. માણસની વ્યર્થ આશાઓ તેમણે અજમાવી અને એ બંને પ્રેમીઓને અંતે ખાતરી થઈ કે આખરે તેઓ મર્ત્ય લોકનાં જ રહીશ છે. નિરાશ થઈને મુમતાઝે શાહજહાનને પૂછ્યું કે શું આપણો પ્રેમ પણ એટલો બધો કાચો હશે કે એ કુદરત સામે પણ ટક્કર ઝીલી ન શકે?

બંનેની નજર સામે ભોગ અને પ્રેમ વચ્ચેનો ભેદ પ્રત્યક્ષ થયો. પ્રિયકરે કહ્યું કે પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટતા અનુભવવા ભોગની મદદ લીધી તે હવે વેર વાળે છે. વિલાસિતાએ જે ખોયું તે કળાના કૃપાપ્રસાદથી પાછું મેળવવાનો પ્રયત્ન કરી જોઈશું.

મિશ્ર દેશના લોકોએ શરીરને મસાલામાં લપેટી એ ટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ગ્રીક લોકોએ મૂર્તિ-વિધાનની કળા પૂર્ણત્વ સુધી પહોંચાડી માણસનું રૂપ અને એનું લાવણ્ય, એની આકૃતિ અને એનું અધ્યાત્મ વ્યક્ત કરવા માટે સંગેમરમર કોતર્યો.

પણ શાહજહાનને એ ભૂલ હવે કરવી ન હતી. પાર્થિવ રૂપ કે માનવી રૂપ કેમ દગો દે છે એનો એને અનુભવ થયો હતો. એણે વિચાર કર્યો કે શુદ્ધ પ્રેમ એટલે આકૃતિની સર્વભદ્રતા, શુદ્ધ પ્રેમ એટલે ઔચિત્ય, શુદ્ધ પ્રેમ એટલે તપસ્વિતા, શુદ્ધ પ્રેમ એટલે સમૃદ્ધ સંયમ, શુદ્ધ પ્રેમ એટલે પરસ્પરાનુકૂલતા; શુદ્ધ પ્રેમ એટલે વિવિધતામાં વિલસતું અખંડ અજરામર અદ્વૈત. એવા પ્રેમને હું માનવી કલેવરનું રૂપ ન આપું. એવા પ્રેમને હું અખંડ ધ્યાન, અખંડ ભક્તિ અને નિઃશેષ સ્વાત્માર્પણનું પ્રતીક બનાવું. એણે ધ્યાન ધર્યું. એણે પોતાનો પ્રેમ વિશુદ્ધ ને મૂર્ત બનાવ્યો. એની જે મૂર્તિ એના હૃદયમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રગટ થઈ તેની જ દીક્ષા એણે પોતાના કારીગરોને આપી. પૃથ્વીના પેટમાંથી અસંખ્ય પથરાઓ આવ્યા. માનવી મન અને હાથ એ પથરાઓ સાથે સહકાર કરવા લાગ્યાં. નાટકના અંકો જેમ ગોઠવાઈ જાય છે, પટોળાના તાણાવાણા જેમ વણાઈ જાય છે અને એમાંથી ભાત છતી થાય છે તેમ આ પથરાઓ ધીમે ધીમે કોતરાયા અને ગોઠવાયા, અને એ ક્ષણભંગુર કાયામાં ખીલેલા સનાતન પ્રેમની એક અભિનવ મૂર્તિએ જન્મ લીધો. બાળકો ગર્ભમાં નવ માસ રહે છે. આ પ્રેમબાળક કળાધરના ધ્યાનની ગર્ભાવસ્થામાં કોણ જાણે કેટલાં વર્ષો સુધી, કેટલાં તપો સુધી રૂપ ધારણ કરતું હતું.

અંતે એ અવતર્યું. શાહજહાનનો આત્મા તૃપ્ત થયો. દુનિયાના પ્રેમીઓને દીક્ષા મળી અને એક સૌન્દર્યમૂર્તિનું પ્રાકટ્ય થયું.

તાજમહાલને પડખે ઊભી રહી શકે એવી મૂર્તિઓ—સ્થાપત્યકૃતિઓ—દુનિયામાં નથી એમ નથી. દૂર શા માટે જઈએ? યમુનાને જ પેલે પાર ઇતમાદુદ્દૌલાનો મકબરો કે રોજો છે, તે તાજમહાલથી ઓછો સુંદર નથી. પણ ત્યાં કેવળ સૌન્દર્ય જ છે, ઔચિત્ય જ છે; ભક્તિની એકાગ્રતા પણ હશે; પણ તાજમાં જે પ્રેમની તાજગી છે તે ત્યાં ન મળે. તાજ માનવી પ્રેમની સ્મૃતિ પણ છે અને પ્રેમની સંતતિ પણ છે.

તાજનો વિચાર કેવળ કળાની દૃષ્ટિએ ન કરાય. એનું રહસ્ય તે કાળની સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ન ઉકેલાય. પણ ભોગજીવન વિફળ થયા પછી પ્રેમજીવને જે એકાગ્રતા સાધી અને જીવનમાં જે ન મળ્યું તેની સ્મરણ વાટે જે સિદ્ધિ સાધી તેના પ્રેમપ્રતીક તરીકે જ તાજનો વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રેમનું રહસ્ય જાણવું હોય તો તે યમરાજની બહેન યમી અથવા યમુનાને કિનારે સ્થિર થયેલા આ અમર પુષ્પ પાસેથી જ જાણી લેવું.

જૂન, '૪૦

૩૪

તાજ

હિમાલયમાં નંદાદેવીના શિખરનું જ્યારે પ્રથમ દર્શન કર્યું ત્યારે ઉપર પર્વતનું શિખર અને નીચે આકાશ જેવાં વાદળાં હોવાથી એમ જ લાગ્યું કે આ પર્વતશિખર મૈનાકની જેમ આકાશમાં ઊડે છે, આપણી ધરતી સાથે એનો સંબંધ જ નથી. અને એ ભ્રમને કારણે હિમાલય પાર્થિવ નથી પણ સ્વર્ગીય વસ્તુ છે એમ જ મનમાં થયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રખ્યાત ચિત્રકાર એડમન્ડ ડ્યુલાકે ઉમર ખય્યામની રુબાયતો માટે જે ચિત્રો ચીતર્યાં છે તેમાં પણ નીલ આકાશમાં એક મહેલનાં શિખરો અધ્ધરનાં અધ્ધર વિરાજમાન છે. જોતાંવેંત ખ્યાલ આવે છે કે આ ગંધર્વ-નગરી છે.

હમણાં જ્યારે દિલ્હી થઈને અબોહર (પંજાબ) ગયો હતો ત્યારે ટ્રેનમાંથી જમણી બાજુની ઝાડી ઉપર તાજનું શિખર અને એના ચાર મિનારાઓ દેખાયા હતા. તાજના ગુંબજના આરસપહાણનો જે ફિક્કો વાદળી રંગ છે એ જ રંગનું આકાશ તે દિવસે મળેલું હોવાથી બન્ને એકબીજાંમાં ભળતાં હતાં અને તાજ એટલો તો ફિક્કો લાગતો હતો કે આ પ્રત્યક્ષ તાજ નથી પણ એનું સ્મૃતિચિત્ર છે એવી મન પર છાપ પડતી.

અને એ જ છાપને કારણે તાજમહાલ ફરી ક્યારે જોઈશ એવી ઉત્કંઠા મનમાં જાગી. આનંદની વાત કે તાજે રાજી થઈ થોડા જ દિવસમાં એ મુરાદ બર આણી.

અલ્લાહાબાદથી અમે કાનપુર ગયા હતા. ત્યાં શ્રી જમનાલાલજી મળ્યા. તેઓ અમને જયપુર લઈ જવાના હતા. કાનપુરથી આગ્રા ફોર્ટના સ્ટેશન સુધી જતાં જમુનાની પેલી પારના સ્ટેશન ઉપરથી તાજનાં ફરી દર્શન થયાં. સૂરજ પશ્ચિમ તરફ ઢળેલો હતો. તાજ એટલો તો નજીક લાગતો હતો કે જાણે નદી ઓળંગી કે એને ભેટી પડ્યા.

તાજ પોતે સર્વાંગસુંદર છે જ. એટલે હવે માણસની બુદ્ધિ એ શોધવા પાછળ દોડે છે કે કયે ખૂણેથી એને જોયો હોય તો વધારેમાં વધારે કાવ્ય મળી શકે. અનેક રસિકોએ અનેક બાજુએથી એના ફોટાઓ લીધા છે. મેં એ બધા તો નહીં, પણ ઘણાખરા જોયા છે અને દરેકની ખૂબી પણ તપાસી છે. આ સ્ટેશનના ગુર્જ પ્લૅટફૉર્મ ઉપરથી તાજનું જે દર્શન થાય છે તે તેમાં ઉત્કૃષ્ટ છે એમ મને લાગ્યું. અબોહર જતાં જે ઉત્કંઠા ઊપજી હતી તે અહીંના દર્શનથી તૃપ્ત થઈ અને ચિત્ત શાંત થયું. ટ્રેન ઊભી હોવાથી એ દર્શન ધરાઈને થયું હતું એટલે અતૃપ્તિને અવકાશ રહ્યો નહોતો. તાજ વિષેનું મારું બધું કાવ્ય મનમાં ફરી એક વાર જાગ્રત થયું અને એક ઉજાણી કર્યાનો આનંદ થયો.

અમે આગ્રા ફોર્ટને સ્ટેશને આવ્યા. શ્રાવણી પૂર્ણિમાનો બીજો દિવસ હતો. વદ પ્રતિપદાને દિવસે ચંદ્રને ઊગતાં બહુ વાર લાગતી નથી, એટલે સંધ્યાની શોભા આથમતા પહેલાં ચંદ્રિકાનું તેજ એમાં ભળી જાય છે. પરિણામે સંધ્યા ક્યારે પૂરી થઈ અને જ્યોત્સ્ના ક્યારે શરૂ થઈ એની ખબર જ નથી પડતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવે રજનીમુખને ટાણે અમે તાજ પાસે પહોંચ્યા. રસ્તામાં ધોળી કિનારવાળો લાલ કિલ્લો મોગલ ઇતિહાસ બોલતો હતો અને એની ધરતી ઉપર અમે શાહજહાન, મુમતાઝ, જહાનઆરા અને ઔરંગઝેબને સજીવન થઈ હરતાંફરતાં જોતા હતા.

* * *

તાજને બારણે જરાક થોભ્યા વગર અંદર જવાતું જ નથી. દૃષ્ટિ ઘડીક તાજ તરફ જાય અને ઘડીકમાં જમણી બાજુનું આકાશ ચંદ્રને ક્યારે જન્મ દે છે એ કુતૂહલથી જુએ. ગઈ કાલે જ આ ચંદ્રે અનેક બહેનોને પોતપોતાના ભાઈઓને રાખડી બાંધતાં જોઈ હતી. આજે એ બધી ચંદ્રાનનાઓ કેટલી ઉત્સુકતાથી એ ચંદ્રની વાટ જોતી હશે! જો વાદળાં વચમાં ન આવ્યાં હોત તો ક્યારનું ચંદ્રદર્શન થયું હોત, પણ 'જો ચુનરીમેં ઝલક કિનારી' એવાં વાદળાંઓએ અમારી અને ચંદ્રની વચ્ચે અંતરપટ તાણી અમારી ઉત્સુકતા વધારી હતી.

દરવાજામાંથી તાજ કેવો નાનો અને રૂપાળો સાવ બાળક જેવો દેખાય છે! નાનાં બાળકો જ્યારે હાવકાં થઈને બેસે છે ત્યારે એમના શરીરના પ્રમાણમાં એમનું માથું કાંઈક મોટું દેખાય છે. તાજનું પણ પહેલી ક્ષણે એવું જ લાગે છે. અંદર પેસીને જેમ આગળ વધ્યા તેમ તાજ મોટો અને ભવ્ય દેખાવા લાગ્યો. એનું માથું હવે પ્રમાણશુદ્ધ બની ગયું અને નીચે પાણીમાં તેનું પ્રતિબિંબ તરલ અને જીવંત જણાયું. જેટલી વાર મેં તાજ જોયો છે તેટલી વાર એની ઊંચી અને પહોળી ખુરશીની ભવ્યતા ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહી નથી. તાજની પ્રતિષ્ઠા પોતાને આધારે છે એ એનાથી ભુલાતું જ નથી.

પછી ધ્યાન જાય છે આકાશ તરફ આંગળી ચીંધનારા એના પ્રાર્થનાશીલ મિનારા તરફ. એ ચાર મિનારાનું અહર્નિશ રક્ષણ છે એટલે જ તાજ સુરક્ષિત છે. મધ્યરાત્રે કોઈ જાગતું ન હોય ત્યારે આ મિનારાઓ એકબીજાને 'આલબેલ' પોકારે છે.

અમે કાંઈક પાસે ગયા. અંધારું વધતું હતું. પ્રકાશ બહાદુરીથી પાછો હઠતો હતો. એ નિશ્ચય કરી શકતો ન હતો કે તાજને પ્રકાશિત કરવો કે ન કરવો. વધતી જતી વિસ્મૃતિમાંથી સ્મૃતિનું સહેજસાજ ઉદ્દીપન થતું હોય એવી અસર થતી.

હવે પહેલાં અંદર જવું કે પ્રદક્ષિણા કરવી? જો અમે બહુ વહેલા આવ્યા હોત તો અંધારું થતા પહેલાં બહારની શોભા જોવાનું મન થાત, પણ અત્યારનું આકર્ષણ જુદું હતું. જરા વાર થોભીએ તો પેલો કિમિયાગર ઉપર આવશે અને તાજને સોનાચાંદીના રસથી નવરાવશે એમ અમે જાણતા હતા, એટલે તેટલી વાર માટે અમે સીધા અંદર ગયા. દીવાલ પર જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાનફૂલની ભાત છે તે જોઈને આલ્ડસ હકસ્લીના વર્ણનનું સ્મરણ થયું. એને આ ભાત કલાશૂન્ય, બજારુ અથવા રાશી લાગી. મને પણ એક વખતે એમ જ લાગ્યું હતું. આ વખતે એટલી ખરાબ અસર ન પડી. સંધ્યાની શોભાને કારણે હશે?

છેક ગર્ભગૃહમાં અંદર પહોંચ્યા એટલે આરસપહાણની જાળી કરતાં વધારે સારું પ્રતીક કયું હોઈ શકે? પાસે જઈને જોતાં એ જાળી ઉપર રંગબેરંગી પથરાના કકડા બેસાડી ફૂલપત્તીની શોભા ત્યાં આણી છે એમ જણાયું. એક ભાઈ દીવાસળી સળગાવીને પોતાના મિત્રને એ આખી શોભા બતાવતા હતા અને અમે એની પાછળ પાછળ એની મહેનતનો મફતનો લાભ લેતા હતા. જાળીની આસપાસ ફરતાં ફરતાં મારું ધ્યાન દીવાલ પર ગયું. ગર્ભગૃહની વચ્ચે ટીંગાડેલા ફાનસની જાળીની ભાત છાયારૂપે આસપાસની અષ્ટકોણી દીવાલ ઉપર પડી હતી. અને તેથી જાણે દીવાલની પણ જાળી જ બનાવી હોય એવું લાગતું. અંધારામાં આ બધું જોવાનો વિશેષ આનંદ આવ્યો. ગર્ભગૃહમાંથી બહાર નીકળી અમે ભોંયરામાં ગયા. અંદર ઘણા લોકોની ભીડ હતી તે બહાર નીકળ્યા પછી જ અમે અંદર ગયા. લોકોનો ઘોંઘાટ હોવા છતાં અંદરની શાંતિનો ભંગ થયેલો જણાયો નહીં. સાચી કબરો આ ભોંયરામાં છે. અહીં એ પ્રેમી યુગલ પાસે પાસે સૂતું છે. બરાબર વચ્ચે મુમતાઝ મહાલની કબર છે. ઔરંગઝેબની કંજૂસાઈને લીધે શાહજહાનને પણ મૃત્યુ પછી પોતાની પ્રિય પત્નીની પાસે જ આરામ લેવાનો લહાવો મળ્યો. એની કબર સહેજ બાજુ પર અને જરાક ઊંચી છે. કોણ જાણે ક્યાંથી વર્ડ્ઝવર્થની લીટી યાદ આવી.

> Twelve steps or more, from my mother's door,
> And they are side by side.

એ મુમતાઝ ગઈ. એનું અખંડ સ્મરણ કરનાર શાહજહાન ગયો. એ બેને એકત્ર સુવાડવાનું ઔચિત્ય બતાવનાર ઔરંગઝેબ પણ ગયો. અને ફક્ત એ પ્રેમકહાણી જ પાછળ રહી ગઈ. અહીં વાવેલી એ પ્રેમકહાણીમાંથી ફૂલસમી આ કલાકૃતિ ઊગીને આકાશ તરફ અનંતકાળ માટે તાકતી રહી છે.

બૌદ્ધ લોકો ધ્યાન માટે કોઈ સરસ જળાશય અથવા લીંપી કાઢેલી જમીન અથવા એવી જ કાંઈક આકર્ષક વસ્તુ રાખે છે. એમના જમાનામાં તાજમહાલ નહોતો. નહીં તો એમનાં શાસ્ત્રોમાં ધ્યાનમૂર્તિ તરીકે તાજમહાલને પણ સ્થાન મળત. હજારો અને લાખો લોકોના એકાગ્ર ધ્યાનમાંથી આ પ્રેમ-કુસુમ પેદા થયું. જો સર્વવ્યાપી પ્રેમ મુરઝાઈ જાય તો જ આ કુસુમ પણ મુરઝાઈ જાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહાર આવીને અમે પ્રદક્ષિણા શરૂ કરી. નૈઋર્ત્યના ખૂણામાં મિનારાની આંગળીની ટોચે એક સરસ તારો દેખાતો હતો. જાણે દિલ્હીશ્વરના મુગટમાંનો કોહિનૂર. શિખરની ટોચે તારો બેસાડવાથી શોભા કેટલી વધી છે તે લોકોએ બહુ જોયું નહીં હોય. નહીંતર લોકકથામાં અને લોકગીતોમાં એનું વર્ણન કરતાં કવિઓ કોઈ કાળે થાકત નહીં.

અમે એ નૈઋર્ત્યના મિનારા ઉપર જ ચડ્યા. કાળીમેશ રાત ચંદ્રથી બીને આ મિનારાની અંદર ભરાઈ હતી. ઉપર જવું કે ન જવું એની ચર્ચા બહુ કરવી ન પડી. અંધારામાં પેસી જવું, અજ્ઞાતમાં પ્રવેશ કરવો, ભવિષ્યમાં ભુસ્કો મારવો—એ જેટલું બિહામણું છે તેટલું જ આકર્ષક પણ છે. અમે અંધારામાં ચડ્યા, એક પછી એક ચડ્યા. અનેક હોવા છતાં એકેકનું દર્શન થતું નહોતું. એકબીજાનો સાદ સાંભળતાં ઉપર ચાલ્યા. ગોળ ગોળ ચાલ્યા. પગ ચડતા જાય, હાથ દીવાલોને પૂછતા જાય, એટલામાં એક બારી આવી. હાશ કરીને અમે બહાર નીકળ્યા. એ બારીની ઊંચાઈએ મિનારાએ એક કટિ-મેખલા પહેરી હતી, બારીમાંથી તાજનું દર્શન કરતાં કેટલો આનંદ આવતો હતો! અંધારામાંથી પસાર થયા એને માટે જાણે બક્ષિસ કે પ્રસાદ આપતો હોય એવી રીતે તાજે પોતાનાં દર્શન દીધાં. એટલું ભાથું મળ્યું એટલે અમે નવા ઉત્સાહથી ફરી ઉપર ચડવા લાગ્યા. હવે તો પગથિયાં ટૂંકાં થવા લાગ્યાં. બાશો નહીં કરીને દીવાલો પાસે આવી. અંધારું જાડું અને ઊંડું થવા લાગ્યું. એનો છાતી પરનો ભાર વધવા લાગ્યો, એટલામાં બીજી બારી આવી. અહીંથી તાજનો જુદો જ અવતાર દેખાયો. ચંદ્ર પણ ઠીક ઠીક ઉપર આવ્યો હતો. અમારી બાજુ તાજ પર છાયા હતી. એની ડાબી કોર જ ચળકતી હતી. સગી આંખે સ્પષ્ટ જોવા છતાં કેમે કરીને વિશ્વાસ ન થાય કે જડ પથરાની બનેલી આ માનવ-કૃતિ છે. એમ જ થતું કે એક અપ્રતિમ કવિતા આંખોને દર્શન દેવા અહીં છતી થઈ છે. એમ જ થતું કે પોતાની શાબ્દિક વ્યાખ્યા સહન ન થવાથી ઔચિત્ય પોતે જ અહીં સર્વતોભદ્ર થયું છે. આટલી બધી સુંદરતા સમજવાની, પારખવાની અને માણવાની શક્તિ પોતામાં છે એમ જોઈને અમારો પોતાના વિષેનો અભિપ્રાય બહુ ઊંચો થયો. અમે આવી કૃતિ હાથે બનાવી ન શકીએ તેથી શું? એની કદર કરવાને કારણે જ આ કૃતિના કલાધર કારીગરોની ન્યાતમાં જઈને ભળ્યાનું ગૌરવ અમને પ્રાપ્ત થતું હતું. એ ગૌરવને જોરે અમે ઉપર ચડ્યા. હવે અમારી દયા ખાવા કોઈ બારી જલદી આવી જ નહીં. ધીરજ ખૂટવા આવે ત્યાં સુધી અમે ચડ્યા અને અન્તે આટલી તપશ્ચર્યાનો પૂર્ણ પ્રસાદ મેળવવા પામ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે ટોંચે પહોંચ્યા. ત્યાં ચબૂતરા તળે બેસી ચંદ્રનાં દર્શન કર્યાં. એ પ્રેમી ચંદ્રને સાક્ષી રાખી અમે અમારી સાયંપ્રાર્થના શરૂ કરી :

"ઈશાવાસ્યમિદં સર્વમ્ યત્કિંચ જગત્યાં જગત્"

જેમ આ ચંદ્ર પોતાના ઉજ્જવળ ચાંદરણાથી આ આખી સૃષ્ટિને ઢાંકી દે છે, સૂતેલી સૃષ્ટિ પર પોતાની શીતળ પછેડી ઓઢાડી દે છે તેવી જ રીતે આ ચરાચર વિશ્વ ઈશ્વરી તત્ત્વથી ઢાંકી દેવું જોઈએ. એ વૈદિક ઋષિનો આદેશ આ મિનારાની ઊંચાઈ ઉપરથી પોતાના મન પર ઠસાવતાં કેટલું સહેલું લાગતું હતું! બાહ્ય શાંતિ અને હૃદયની શાંતિ એક થઈ ગઈ. હૃદયની પ્રસન્નતાએ જ જાણે આકાશના અરીસામાં વ્યક્ત થવા માટે ચંદ્રનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું, એટલો તે વખતનો ચંદ્ર જોઈ આનંદ થયો.

અને ચાંદીની લીટી જેવી પેલી જમુના! એ તો ધ્યાનમગ્ન થઈને ચાંદરણું પીતી જતી હતી અને કૃષ્ણચંદ્રનું સ્મરણ કરતી હતી. તેમ કરતાં કરતાં 'થંભ્યાં જમુનાનાં નીર.'

* * *

યોગશાસ્ત્રનો એક સવાલ છે: સમાધિમાં પહોંચ્યા પછી માણસ ફરી દેહબુદ્ધિ ઉપર શી રીતે ઊતરે છે? મારા મનમાં પણ આ મિનારા પર પ્રશ્ન ઊઠ્યો કે અહીંના આ શાંત અદ્વૈતમાંથી શી રીતે સ્મરણ જાગ્યું કે અહીંથી અમારે વખતસર પાછા જવું છે? ત્યારે શું આ કુદરત સાથેનું અદ્વૈત બધું માયારૂપ છે અને સ્ટેશન પર જઈ પકડવાની જયપુરની ગાડી જ સત્યરૂપ છે?— કે જેથી જામેલો આ બધો અદ્વૈતાનંદ વિખેરી નાખી અમે ચડેલાં પગથિયાં રાજીખુશીથી ઊતરવા તૈયાર થયા!

નીચે ઊતરીને તાજમહાલની એક પ્રદક્ષિણા કરી. જેમ જેમ પ્રદક્ષિણા કરતા ગયા તેમ તેમ તાજના મુખ્ય ઘૂમટમાં અમાવાસ્યા, અષ્ટમી અને પૂર્ણિમા દેખાવા લાગ્યાં અને ચાર મિનારા તો એની મેળે આ ચાર પ્રકાર બતાવતા હતા. જે મિનારા પર અમે ચડ્યા હતા એના પર ચાંદરણાનું ઝાપટું જોરથી પડતું હોવાથી ત્યાં પૂર્ણિમા હતી. એ અમારે માટે પૂર્ણિમા બની હતી, આગ્નેય ખૂણાનો મિનારો એ જ કારણે અમાસ બન્યો હતો. વાયવ્ય ખૂણો અષ્ટમીની શોભા બતાવતો હતો. જ્યારે ઈશાન ખૂણાનો મિનારો તાજ પાછળ ઢંકાઈ જ ગયો હતો.

અમે ઉત્તર તરફ જઈ જમુનાનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી પૂર્વ તરફ વળ્યા. ત્યાં તાજના એક ગોખલામાં ઊભા રહી પૂર્વ તરફના પ્રાર્થનામંદિરના શિખર ઉપર મેં ચાંદ આણ્યો. એ બાજુની મસ્જિદ સોનાની બની ગઈ હતી. એ કાળી મસ્જિદના શિખર ઉપર ગોળ ચંદ્ર અને એ ચાંદના પેટમાં શિખરની સળીમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરોવાયેલો ગોળો એટલો તો સુંદર લાગતો હતો કે આંખોને એ ઉજાણીમાં-થી ઉઠાડવાની હિંમત ચાલતી નહોતી. જરાક આગળ જઈને જોયું તો માથા-ઉપરથી અભિજિત અમી વર્ષે છે. વધતા જતા ચાંદરણાને લીધે આખો તાજ એવો તો ઉઠાવદાર દેખાતો હતો કે જાણે હમણાં મોગલ વંશની આખી તવારીખ બોલી બતાવશે.

તાજના એ ધોળા ઓટલા ઉપરથી અમે નીચે ઊતર્યા. ઉપર હતા ત્યાં સુધી કળાની મસ્તીમાં હતા. ઓટલા નીચે આવ્યા અને પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી એટલે મસ્તી ઊતરી અને અંતર વધવાથી મનમાં મસ્તીને ઠેકાણે ભક્તિએ પ્રવેશ કર્યો. અહીંથી મિનારાઓ વધારે ગંભીર દેખાવા લાગ્યા. હવે એ અમારા ન રહ્યા પણ ગંધર્વસૃષ્ટિમાં જઈને પહોંચ્યા. નીચેથી પ્રદક્ષિણા કરતાં હવે તો કશું જોવાની તાકાત ન રહી. આંખો ધરાઈ હતી. હૈયું છલોછલ ભરાયું હતું. ભેજું વિચારોની ભીડને કારણે નક્કર બન્યું હતું. અને પગ પીધેલા માણસ જેવા જેમતેમ પડતા હતા. એ શરીરનો થાક નહોતો પણ સૌંદર્યપાનનો કેફ હતો.

પણ શું આ બધી અસર કેવળ સૌંદર્યસૃષ્ટિની હતી? ના; એમાં મુખ્ય ભાગ તો ભાવનાસૃષ્ટિનો હતો. આજે એ તાજ પાછળ કેવળ શાહજહાન અને એ મુમતાઝ નથી પણ મોગલકાલીન ભારતવર્ષનો આદર્શ છે. પ્રાચીન કારીગરીના પ્રતિનિધિ હિન્દુ શિલ્પીઓ અહીં કામ કરતા હતા. બગદાદ અને ઇસ્તંબૂલની કારીગરીને લઈ આવેલા ત્યાંના વણજારા પણ અહીં હતા અને કોણ જાણે દિલ્હીના વૈભવથી આકર્ષાઈને આવેલા કોણ કયા દેશના હતા અને કોણ કયા દેશના નહોતા. દરેકની બોલી જુદી, દરેકનાં સુખદુ:ખ જુદાં. દરેકની અનુભૂતિ અને અભિરુચિ પણ જુદાં. છતાંય એ બધાંનો અહીં અપૂર્વ અને સુભગ સંગમ થયો હતો. જે જાતની હૃદયની એકતા ભારતવર્ષ માટે આપણે ઇચ્છીએ છીએ અને જે એકતામાંથી આપણે દુનિયાની સર્વોત્તમ સેવા કરવાની મહેચ્છા સેવીએ છીએ તે અલૌકિક એકતા આ કલામહોત્સવના વાતાવરણમાં એક વખતે સિદ્ધ થયેલી હતી એનો આ જીવતો પુરાવો અમારી નજર આગળ ઊભો હતો.

સીડીનો કઠેરો અથવા હાથની લાકડી જેમ જેમ વપરાય તેમ તેમ તેની સુંવાળપ વધે છે. દરેક જણના હાથની પ્રસન્નતા એના પર જેમ જેમ ફરતી જાય છે તેમ તેમ એનો ચળકાટ વધે છે. એ અનુભવ સાર્વત્રિક છે. આ તાજમહાલ ઉપર પણ અનેક જમાનાના અસંખ્ય પ્રેક્ષકોએ આવી આવીને પોતાની આંખો ફેરવી છે, એના ઉપર પોતપોતાની ભાવનાના પુટ ચડાવ્યા છે અને એનું ગૌરવ અને એની તાજગી વધારતા ગયા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે આવે છે તે પોતાના જીવનાનુભવનું ભાથું લઈને અહીં આવે છે. અને એ અનુભવ જેટલો ઊંડો હોય તેટલા પ્રમાણમાં આ કળાવિલાસનો અર્થ કરે છે. જાણે આર્ષવાણી ઉપર કોઈ આચાર્ય પોતાના દર્શનનું ભાષ્ય કરે છે.

નિર્મળ અરીસામાં જેમ માણસને પોતાનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે અને એ અરીસાના પારામાં જો ગુલાબી રંગ હોય તો પોતાની મુખમુદ્રા પર જેમ કમળ ખીલે છે તેવી જ રીતે દરેક માણસ આ કલાકૃતિમાં પોતાના હૃદયનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિબિંબ દેખી શકે છે. હૃદય જેટલું સમૃદ્ધ હશે તેટલું અહીંનું પ્રતિબિંબ ઊંડું હશે.

એટલે અહીં જે અનુભવાય છે તે આત્મદર્શનનો જ આનંદ, આત્મ-પરિચયનું સમાધાન અને આત્મવિકાસની અમરતા.

ખરેખર આ કળાકૃતિ મૃત્યુંજયની માત્રા છે; અમર પ્રેમનું લાવણ્ય છે:

यत्र तोयेषु लोलेषु चन्द्रमाः साधु नृत्यति

ડિસેમ્બર, '૩૯

૩૫

મહાવીરની કૈવલ્યભૂમિ

નાલંદા અને રાજગીર જતાં પાવાપુરીનાં દર્શનનો લાભ અમને અણધાર્યો જ થયો. અરુન્ધતિ-દર્શન-ન્યાયથી ઉલટાવીને કહેવું હોય તો પાવાપુર બિહારશરીફ પાસે છે. બિહારશરીફ બખ્તયારપુરથી વીસપચીસ માઈલ દૂર છે, અને બખ્તયારપુર બિહારની રાજધાની બાંકીપુર પટનાથી પૂર્વ તરફ મેઈન લાઈન ઉપર આવેલું છે.

બખ્તયારપુરથી રાજગીર કુંડ સુધી જે રેલવે જાય છે તે નાની છે. અને ટ્રામની માફક ગાડાંઓને રસ્તે ગામડાંનાં ઘરોની બે હારોની વચ્ચે થઈને જાય છે. દેશદેશાંતરના જિજ્ઞાસુ યાત્રાળુઓ માટે જ આ રેલવે ખાસ બનાવી લાગે છે.

બિહારશરીફ સુધી પહોંચતાં અમારો સંઘ સારી પેઠે વધી ગયો હતો, એટલે પાંચ એક્કાઓ કરી તેમના ઉપર અમે સવાર થયા. આ એક્કાઓનો આકાર કયા સૈકામાં નક્કી થયો હશે એની તપાસ કરવા જેવી છે. માણસનાં હાડકાં સીધી રીતે ભાંગ્યા વગર તે મુકામ સુધી પહોંચાડે છે એમાં શક નથી. આવા એક્કાઓ અથવા ટમટમ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બધે હોય છે, અને ત્રણ ત્રણ, ચાર ચાર સુધી માણસો તેના પર સવારી કરે છે. એક્કાનો બોજ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હલકો હોવાથી એમાં ઘોડાને સગવડ છે ખરી. આવા એક્કાના અનુભવની સરખામણીથી જ જૂના લોકોએ પાલખીને સુખવાહનતું નામ આપ્યું હશે.

આસપાસનો મુલક લીલોછમ અને રળિયામણો છે. વચમાં ઠેકઠેકાણે નાનામોટાં તળાવો આવે છે. તેના ઉપર બાઝેલી લીલ લીલી નથી હોતી, પણ લાલ કે અંજીરિયા રંગની હોય છે. અને તેથી દેખાવે બહુ સુંદર હોય છે. અજાણ્યાને આ વનસ્થલી નીચે પાણી હશે એવી કલ્પના પણ ન આવે.

બાર વાગ્યે નીકળેલા અમે લગભગ બે વાગ્યે પાવાપુરી પાસે આવી પહોંચ્યા. પાવાપુરીનાં પાંચ સુધાધવલ મંદિરો દૂરથી જ એકાદ સુંદર બેટ જેવાં દેખા દે છે. આસપાસ બધે ડાંગરનાં સપાટ ખેતરો, અને વચ્ચે મંદિરોનું સફેદ જૂથ. રસ્તો જરા ગોળ ફરીને આપણને મંદિર તરફ લઈ જાય છે.

પાંચ મંદિરોમાં એક જ મંદિર પ્રાચીન ગણાય છે: મંદિરો જૈનોનાં છે, એટલે પ્રાચીનતા ક્યાંયે ટકવા તો દીધી જ નથી. ખૂબ પૈસા ખરચી ખરચીને પ્રાચીનતાનો નાશ કરવો એ જાણે તેમનો ખાસ શોખ હોય એમ લાગે. પાલીતાણાની પણ એ જ દશા થઈ ગઈ છે. ફક્ત દેલવાડામાં જૂની કારીગરીને છાજે એવી મરામત થાય છે.

મુખ્ય મંદિર એક સુંદર તળાવની અંદર આવેલું છે. તળાવમાં કમળોની એક ઘટા બાઝી છે. પાણીમાં માછલાંઓ અને સર્પો આમતેમ સળવળતાં ખૂબ દેખાય છે. અમે ગયેલા ત્યારે તળાવનું પાણી ઓછું થયેલું હોવાથી કમળની ડોક ઉઘાડી પડી હતી, અને બિચારાં પાંદડાંઓ પાપડ જેવાં થઈ ગયાં હતાં.

અમૃતસરના સુવર્ણમંદિરની પેઠે અહીં પણ મંદિરમાં જવાને એક પુલ બાંધેલો છે. મંદિરો બેઠા ઘાટનાં અને પ્રમાણશુદ્ધ છે. ગર્ભગૃહની આસપાસ ચારે બાજુ પર લંબચોરસ ગુંબજ છે એ આ મંદિરની વિશેષતા છે. કલાકોવિદ લોકો આવા ગુંબજનો આકાર ખૂબ વખાણે છે. બાકીનાં આસપાસનાં મંદિરો ઊંચાં શિખરોવાળાં છે. શિખરોમાં કંઈ ખાસ કલા જણાતી નથી, છતાં દૃષ્ટિ પર તેની છાપ સારી પડે છે.

આ મંદિરોની કેટલીક મૂર્તિઓ અસાધારણ સુંદર છે. ધ્યાનને માટે આવી જ મૂર્તિઓ હોવી જોઈએ. મૂર્તિની સુંદરતા જોઈ તેમને હું મોહક કહેવા જતો હતો, પણ તરત જ યાદ આવ્યું કે આ મૂર્તિનું ધ્યાન તો મોહને દૂર કરવા માટે હોય છે. ચિત્તને એકાગ્ર કરવાની શક્તિ આ મૂર્તિઓમાં જરૂર છે.

આ મંદિરોની પૂજા ત્યાંના બ્રાહ્મણો જ કરે છે. જૈન મંદિરોમાં બ્રાહ્મણોને હાથે પૂજા થાય એ એક રીતે અજુગતું લાગ્યું, છતાં हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जिनमंदिरम् કહેનારા બ્રાહ્મણો ભલે લોભથી — આટલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉદ્દાર થયા એનું મનને સમાધાન લાગ્યું. આજે પાવાપુરી એક નાનકડું ગામડું છે. અહિંસાધર્મનો પ્રચાર કરનારા મહાવીર જ્યારે અહીં વસતા ત્યારે તેનું સ્વરૂપ કેવું હશે? હિંદુસ્તાનમાં કેટલીયે મોટી મોટી નગરીઓનાં ગામડાં થઈ ગયાં છે; અને કેટલીક નગરીઓનાં તો નામોનિશાન પણ રહ્યાં નથી; એટલે આજના ગામડા ઉપરથી પ્રાચીન પાવાપુરીની કલ્પના થઈ જ ન શકે. પ્રાચીન કાળનો અહીં કશો અવશેષ દેખાતો નથી. ફક્ત મહાવીરના મહાનિર્વાણનું સ્મરણ આ સ્થાનને વળગેલું છે, અને તેથી જ શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિ અઢી હજાર વર્ષ જેટલી પાછળ જઈ શકે છે, અને મહાવીરની ક્ષીણ પણ તેજસ્વી કાયા શાંત ચિત્તે શિષ્યોને ઉપદેશ કરતી હોય એવી આંખ આગળ ઊભી રહે છે. આ સંસારનું પરમ રહસ્ય, જીવનનો સાર, મોક્ષનું પાથેય તેમના મુખારવિંદ-માંથી જ્યારે ઝરતું હશે ત્યારે તે સાંભળવા કોણ કોણ બેઠા હશે? પોતાનો દેહ હવે પડનાર છે એમ જાણી તે દેહનું છેલ્લું કાર્ય — પ્રસન્નગંભીર ઉપદેશ — અત્યંત ઉત્કટતાથી કરી લેવામાં છેલવેલ્લી બધી ઘડીઓ કામમાં લઈ લેનાર તે પરમ તપસ્વીનું છેલ્લું દર્શન કોણે કર્યું હશે? અને તેમના ઉપદેશનો આશય કેટલા જણ બરાબર સમજ્યા હશે? દૃષ્ટિને પણ અગોચર એવા સૂક્ષ્મ જંતુથી માંડીને કલ્પનાને અગોચર એવા અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ સુધી સર્વ વસ્તુજાતનું કલ્યાણ ચાહનાર તે અહિંસામૂર્તિનું હાર્દ કોણે સંઘર્યું હશે? માણસ અલ્પજ્ઞ છે, તેની દૃષ્ટિ એકદેશી હોય છે, સંકુચિત હોય છે માટે તેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન નથી થતું; દરેક માણસનું સત્ય એકાંગી સત્ય હોય છે, તેથી બીજાના અનુભવને વખોડવાનો તેને હક નથી, તેમ કરતાં અધર્મ થાય છે, એમ કહી સ્વભાવથી ઉત્તમ એવી માનવી બુદ્ધિને નમ્રતા શીખવનાર તે પરમ ગુરુને તે દિવસે કોણે વંદન કર્યું હશે? આ શિષ્યોની જિંદગી પછી પણ માનવજાતિને — હા, સમસ્ત માનવજાતિને તે ઉપદેશ ખપમાં આવશે એવો ખ્યાલ તે પુણ્યપુરુષના મનમાં આવ્યો હશે ખરો?

હું માનું છું કે સ્યાદ્વાદે માનવબુદ્ધિનું એકાંગીપણું ઓળખી તે શાસ્ત્ર-શુદ્ધ રીતે માનવબુદ્ધિ આગળ રજૂ કર્યું છે. અમુક દૃષ્ટિએ જોતાં એક વસ્તુ એક રીતે દીસે છે, બીજી દૃષ્ટિએ તે બીજી રીતે દેખાય છે. જન્માન્ધો જેમ હાથીને તપાસે તેવી આપણી આ દુનિયામાં સ્થિતિ છે. આ વર્ણન યથાર્થ નથી એમ કોણ કહી શકે? આપણી આવી સ્થિતિ છે એટલું જેને ગળે ઊતર્યું તે જ આ જગતમાં યથાર્થ જ્ઞાની. માણસનું જ્ઞાન એકપક્ષી છે એટલું જે સમજ્યો તે જ માણસોમાં સર્વજ્ઞ. વાસ્તવિક સંપૂર્ણ સત્ય જે કોઈ જાણતો હશે તે પરમાત્માને આપણે હજુ ઓળખી શક્યા નથી.

જ્ઞાનની આ મર્યાદામાંથી જ અહિંસા ઉદ્ભવેલી છે. જ્યાં સુધી હું સર્વજ્ઞ ન હોઉં ત્યાં સુધી બીજા ઉપર અધિકાર ચલાવવાનો મને હક શો?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારું સત્ય મારા પૂરતું છે. એનો અમલ મારા જીવન પૂરતો હું અવશ્ય કરું. બીજાને તેનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી મારે ધીરજ જ રાખવી જોઈએ. આવી વૃત્તિ તે જ અહિંસાવૃત્તિ.

કુદરતી રીતે જ માણસનું જીવન દુઃખમય છે. જન્મજરાવ્યાધિથી માણસ હેરાન થાય જ છે, ઇષ્ટનો વિયોગ અને અનિષ્ટનો સંયોગ પણ જીવનમાં છે જ. પણ માણસે પોતાની મેળે કંઈ ઓછાં દુઃખો ઊભાં કર્યાં નથી. માણસ જો સંતોષ અને નમ્રતા કેળવે તો મનુષ્યજાતિનું નેવું ટકા દુઃખ ઓછું થઈ જાય. આજે જે દેશ દેશ વચ્ચે અને કોમ કોમ વચ્ચે કલહ ચાલી રહ્યો છે અને મૃત્યુ પહેલાં જ આપણે આ સૃષ્ટિ ઉપર જે નરક ઉપજાવીએ છીએ તે એકલી અહિંસાવૃત્તિથી જ આપણે અટકાવી શકીએ.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનો જો કંઈ વિશેષ સાર-બોધ હોય તો તે એ જ છે કે

> सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु; सर्वे सन्तु निरामयाः ।
> सर्वे भद्राणि पश्यन्तु; मा कश्चिद्दुःखभाग् भवेत् ॥

આ વૃત્તિમાં આખું જીવનસાફલ્ય રહેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં જેટલા આવ્યા તેટલા બધા અહીં જ રહ્યા છે. કોઈ ગયા નથી. આશ્રિત તરીકે આવ્યા તેઓ પણ રહ્યા છે અને વિજેતાના ઉન્માદથી આવ્યા તેઓ પણ રહ્યા છે. બધા જ ભાઈ ભાઈ થઈને રહ્યા છે અને રહેશે. વિશાળ હિંદુ ધર્મની—જનકના હિંદુ ધર્મની, વ્યાસ વાલ્મીકિના હિંદુ ધર્મની, ગૌતમ બુદ્ધના હિંદુ ધર્મની, મહાવીરના હિંદુ ધર્મની આ પુણ્યભૂમિમાં સૌને સ્થાન છે, કેમ કે આ જ ભૂમિમાં અહિંસાનો ઉદય થયો છે. આખી દુનિયા શાંતિ ખોળે છે. ત્રસ્ત દુનિયા ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારે છે, છતાં તેને શાંતિનો રસ્તો જડતો નથી. જેઓ દુનિયાને લૂંટે છે, મહાયુદ્ધોને સળગાવે છે તેમને પણ આખરે શાંતિ જ જોઈએ છે. પણ શાંતિ તે કેમ પ્રાપ્ત થાય?

બિહારની આ પવિત્ર ભૂમિમાં શાંતિનો માર્ગ ક્યારનો નક્કી થઈ ચૂક્યો છે. પણ દુનિયાને તે સ્વીકારતાં હજુ વાર છે. પાવાપુરીના આ પવિત્ર સ્થળે તે મહાન માનવે પોતાનું આત્મસર્વસ્વ રેડી દુનિયાને તે માર્ગ સંભળાવ્યો હતો અને પછી શાંતિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. દુનિયાના શાંતિ-તરસ્યા લોકો નમ્ર થઈ, નિર્લોભ થઈ, નિરહંકાર થઈ જ્યારે ફરી તે દિવ્ય વાણી સાંભળશે ત્યારે જ દુનિયામાં શાંતિ સ્થપાશે. અશાંતિ, કલહ, વિદ્રોહ એ દુનિયાનો કાનૂન નથી, નિયમ નથી, સ્વભાવ નથી, પણ વિકાર છે. દુનિયા જ્યારે નિર્વિકાર થશે ત્યારે જ મહાવીરનું અવતારકૃત્ય પૂર્ણતાને પામશે.

૪-૨-'૨૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૬

અપાપાપુરી

રાજગીરથી અમે પાવાપુરી જવા ઊપડ્યા. રાજગૃહની આસપાસ જે પાંચ ડુંગરાઓ ગોઠવાયેલા છે તેમાંના લાંબા વિપુલગિરિને જમણી બાજુએ રાખીને અમે ચાલ્યા. રસ્તામાં ઉપયોગી થાય એમ સમજીને મકદૂમ કુંડનું પાણી ભરી લીધું અને આગળ ચાલ્યા. મકદૂમ કુંડની જગ્યા મૂળે જ રમણીય છે. ત્યાં નાહવાની વ્યવસ્થામાં માણસાઈનો ખ્યાલ રાખેલો જોઈ સંતોષ થયો. પણ આસપાસ માછલાં મરઘાંની હત્યા જોઈ ચિત્તમાં ગ્લાનિ પેદા થઈ. જે ઇસ્લામે કાબાના મંદિરમાં મનુષ્યની કે પશુની હત્યા થાય નહીં એમ પહેલેથી નક્કી કર્યું, તે ઇસ્લામને શું આવો નિયમ કરતાં નહીં આવડે કે જ્યાં જ્યાં તીર્થસ્થાન છે કે ઇબાદતની જગા છે તેની આસપાસ અમુક હદ સુધી પ્રાણી-હત્યા થાય નહીં? ઇસ્લામનો દાવો છે કે એ છેલ્લામાં છેલ્લો અને સહેલામાં સહેલો ધર્મ છે. એવા ધર્મમાં પણ એટલો ઉમેરો જરૂર થઈ શકે કે જે અભયદાન કાબાના મંદિરમાં છે તે જ અભયદાન દરેક પવિત્ર સ્થાન માટે પણ હોય.

મારા વિચારો વેગથી અહિંસાની ખોજમાં ભવિષ્યકાળમાં દોડતા હતા અને અમારી મોટર એટલા જ વેગથી અહિંસાની પુણ્યભૂમિ તરફ અમને લઈ જતી હતી.

વિપુલગિરિનો સાથ રાખી અમે સાત માઈલ સુધી પૂર્વ દિશાએ દોડ્યા અને ત્યાં સૂર્યાસ્તની તૈયારી સાથે અમારા ભાગ્યનો ઉદય થયો. કેમ કે અહીં અમે જે પ્રાકૃતિક દૃશ્ય જોયું તે સહેજે ભુલાય એમ ન હતું. જ્યાં વિપુલગિરિનું ઉત્તુંગ શિખર પૂરું થાય છે ત્યાં જ સુભગલીલા 'પંચાન' કે 'પંચાનવે' નદી આડે આવી. "એક રાત અહીં રહી ન જાઓ!" એમ કહેવાનું એને મન થયેલું સ્પષ્ટ દેખાતું હતું; પણ અમારી મોટર તરફ ધ્યાન જતાંવેંત એણે ઠરાવ્યું કે આ લોકો જીવનપ્રવાહી નથી પણ તૈલપ્રવાહી છે (કે પેટ્રોલપ્રવાહી કહીએ?). ખરેખર, એ સ્થાન એટલું સુંદર હતું કે જો સીતામાતા અહીં આવ્યાં હોત તો ત્રણ રાતનો વાસો કર્યા વગર આગળ જાત જ નહીં. ભવ્ય પહાડની છાયા, પૂજનના અક્ષત જેવી ધોળી ધોળી રેતી અને કુદરતના દરબારનાં અમે દરબારી છીએ, સામાન્ય પાદપ નથી એવા અભિમાનથી ડોલનારાં તાડનાં વૃક્ષ, અને વચમાં વચમાં ઘાસ અને લીલનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પથરાયેલો ગાલીચો, બધું જ ચિત્તને હારે એવું હતું. "એ આવી, એ આવી" કરતી સંધ્યાએ સોનાનાં છાંટણાં નાખવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને પિતા સમો પહાડ સંધ્યાને તેમ કરતાં રોકતો હતો.

રેતીમાંથી મોટરને લઈ જવી એ સહેલી વાત નથી હોતી. પણ ગામડાંના લોકોએ તાડના વિશાળ હાથ આડા પાથરેલા હોવાથી અમે સહેલાઈથી પેલી પાર જઈ શક્યા અને ત્યાંથી પાછા વળી એ આખા દશ્યનું અતૃપ્ત આંખે ફરી વાર પાન કરી શક્યા. અમે જ્યાં ઊભા હતા ત્યાં અમારી પાછળ નાનકડું ગિરિયક ગામ વાળુની તૈયારી કરતું હતું.

ગિરિયક વટાવતાંવેંત અમે વજ્રલેપ રસ્તા ઉપર આવ્યા અને ત્યાંથી પાંચ માઈલની ઓતરાતી દોટ મૂકી. હવે આંખો તો આ આખા લંબાણ દરમિયાન પશ્ચિમ દિશાએ જ ચોંટી રહી હતી. પહાડ પાછળ પડતાંવેંત સૂર્યનારાયણનાં ફરી દર્શન થયાં. પ્લૅટિનમનું સોનું થવા આવ્યું હતું. તાડનાં ઝાડ રમતિયાળ બાળકોની પેઠે દોડી દોડીને એ દર્શનની આડે આવી દર્શનનો આનંદ દસ ગણો વધારતાં હતાં. આથમતો સૂર્ય પોતાની શોભાથી સિદ્ધ કરતો હતો કે આર્ય જન દરેક સ્થિતિમાં આર્ય જ રહે છે અને આદરના અધિકારી રહે છે. અહીંની ખેતી શું, તાડ કે બીજાં ઝાડો શું, રસ્તો શું કે ઝૂંપડીઓ શું, બધું જ કળામય દેખાતું હતું. અડધાં લણેલાં ખેતરો પોતાની સીધી લીટીથી આખા ચિત્રને રેખીવ બનાવતાં હતાં, અને સૂરજ ધીમે ધીમે પોતાનું ઊંચું સ્થાન છોડીને પૃથ્વીને પંપાળવા નીચે ઊતરતો હતો. પોતાનું આંજી નાખનારું તેજ હવે એણે ઉતારી નાખ્યું હતું. સૂર્યાસ્તને આખર સુધી જોવો કે નહીં એનો હું નિર્ણય કરું તે પહેલાં જ અમારી જમણી બાજુએ રસ્તા પરના બે થાંભલાઓએ પાવાપુરીરોડની ગર્જના કરી, અને અમે તરત મોટો રસ્તો છોડી દાક્ષિણ્ય સેવ્યું.

લીલાં લીલાં ખેતરોના વિસ્તાર વચ્ચે પાવાપુરીનાં ધોળાં મંદિરો કેટલાં શોભે છે! આ જ સ્થાને એક આર્ય હૃદયની જીવનકળાનો અસ્ત થયો હતો. આ સ્થાને वायुरनिलम्, अमृतं अिदं, भस्मान्तं शरीरं। (શ્વાસ હવામાં મળી જાય છે; આત્મતત્વ અમર છે અને શરીર તો રાખનો ઢગલો થઈ ને રહે છે)ની વેદવાણી કૃતાર્થ થઈ હતી. અને અહીંથી જ ભગવાન મહાવીરના ગણધરો અહિંસાનો આખરી સંદેશો લઈ દશે દિશામાં ફેલાયા હતા. જેણે આ સ્થાનને અપાપાપુરીનું નામ આપ્યું તેને અતિશયોક્તિ કરવાની ટેવ હતી એમ કોઈ કહી ન શકે. અહિંસા, અપરિગ્રહ અને તપસ્યા એ જો પાપને હઠાવવા સમર્થ ન હોય તો માણસે પુણ્યનો માર્ગ કોઈ કાળે સેવવો જ નહીં. કહે છે કે ગોરખપુર જિલ્લામાં કાશિયા પાસે પુપ્પોર કરીને એક ગામડું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ જ મહાવીરનું સાચું નિર્વાણધામ છે. પાવાપુરી કરતાં પુપ્પોર એ નામ અપાપાપુરી સાથે વધારે મળતું છે. એ ખરું હોય અને કનિંગહામ (Cunningham) તથા રાહુલ સાંકૃત્યાયન પણ ભલે સિદ્ધ કરે કે પુપ્પોર જ અસલી સ્થાન છે, પણ જૈનોની શ્રદ્ધાએ જો એને ત્યાંથી ખસેડી પાવાપુરીમાં આણ્યું હોય તો તેમ કરવાનો તેમને હક્ક છે. અને આપણે તો ઇતિહાસની ખણખોદી દૃષ્ટિ કરતાં ભક્તોની શ્રદ્ધાને જ વધારે માન આપવાના. લગભગ વીસ વરસ પહેલાં આ સ્થાન જોયું હતું. એટલે હવે તો મન સાથે નિશ્ચય જ થઈ ગયો છે કે અપાપાપુરી બીજે ન જ હોઈ શકે.

રસ્તાની એક મોટી નાગમોડી પૂરી કરીને અમે જળમંદિરના મહાદ્વાર પાસે જઈ પહોંચ્યા. બીજાં તીર્થોમાં જેમ એક જાતની અકળામણ હોય છે તેવી અહીં ન થઈ. અહીં બધું શાંત પ્રસન્ન હતું. નવું મહાદ્વાર, એના પરનું નગારખાનું (જે હજી પૂરું થયું નથી) અને જળમંદિર સુધીનો પહોળો પુલ, બધું લાલ પથરાની ખાનદાનીથી ચણેલું છે. પુલની બંને બાજુ બગીચાઓ છે. અને તળાવની અંદર કમળનાં પાંદડાં આખા તળાવને ઢાંકી દેવું કે નહીં એના અનિશ્ચયમાં સહેજસાજ ડોલે છે. એહા ઘાટનું સામેનું મંદિર પુલના કાટખૂણામાં નથી એ બીના તરત ધ્યાન ખેંચે છે. તેથી કંઈક અડવું અડવું જેવું લાગે છે. પણ અંતે આમાં જ વધારે સુંદરતા છે એમ મન સાથે નિશ્ચય થાય છે.

પાણીની પેઠે પૈસા ખરચીને સ્થાપત્યકળા બગાડવાનો આરોપ આજકાલના જૈનો સામે મેં રજૂ કર્યો છે. પણ પાવાપુરીનું જળમંદિર એક અત્યંત આહ્લાદજનક અપવાદ છે.

અહીં આવ્યા પછી અમૃતસરના સુવર્ણમંદિરનું સ્મરણ થયા વગર રહે જ કેમ? પણ એક તો અમૃતસરનું તળાવ કંઈક નાનું છે, મનુષ્યવસ્તી વચ્ચે છે, અને એમાં કમળો નથી. એ ઉપરાંત સુવર્ણમંદિરમાં કબૂતરોનો ઉપદ્રવ આધ્યાત્મિક શાંતિનો નાશ કરે છે. અહીં પાવાપુરીમાં ડાંગરનાં ખેતરો વચ્ચેનું આ કમલ-કાસાર પોતાની સ્વાભાવિકતાથી રાજ કરે છે અને એની વચ્ચેનું જળમંદિર કોઈ લોભીની પેઠે આખો બેટ ભરી નથી કાઢતું. એણે પોતાની આસપાસ હરવાફરવા જેટલી ખાસી જગા ખુલ્લી મૂકી છે અને અપરિગ્રહનું વાતાવરણ જમાવ્યું છે. મદુરાનાં મોટાં મંદિરોમાં જો ભવ્યતા હોય છે તો પાવાપુરીના આ નાનકડા મંદિરમાં અણિમાની અને લાવણ્યની સિદ્ધિ છે. જૈનો જો પોતાનાં અનેક મંદિરોમાં અહીંની પેઠે જ આરસપહાણનો ઉપયોગ કરે તો કોઈ એમની નિંદા નહીં કરે. એમણે એક વાત છોડી દેવી જોઈએ. જૈનોમાં ભગવાનની ભક્તિ કરતાં પોતાની નામનાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમળખા વધારે હોય એમ લાગે છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં બારણા ઉપર મોટી મોટી તખતીઓ ચોડી એના ઉપર કેટલાંક નામો લખેલાં જડે છે. કેટલાક તો પોતે કેટલા પૈસા આપ્યા તેનો વેપારી હિસાબ પણ કોતરે છે. આ બધું જાહેર કરવું જ હોય તો બારણાને માથે ન કરતાં બારણાની બે બાજુની દીવાલ ઉપર જમીનથી બે ત્રણ ફૂટની અંદર જ કરી દે તો ખ્યાતિ પણ થાય અને નમ્રતા પણ જળવાય.

કેટલાક વૈષ્ણવ ભક્તો બીજે છેડે જઈને પોતાનાં નામો અને પોતાની આકૃતિઓ મંદિરના મહાદ્વાર આગળની ફરસી ઉપર કોતરે છે. કલ્પના એવી કે દર્શને આવેલા અસંખ્ય ભક્તોની ચરણરજ પોતાના નામ ઉપર પડે તો તેટલાથી પાવન થઈશું. આમાં નમ્રતાની પરાકાષ્ઠા દેખાય; પણ મારા જેવા દર્શનાર્થીની હેરાનગતિનો તો એમાં વિચાર જ નથી હોતો. પેલા ભાઈને નમ્રતા વળગી એટલા માટે શું મારે એના ઉદ્ધાર ખાતર, બેદરકારી કેળવી ધૂળવાળા પગે એના નામ ઉપરથી ચાલવું ? વૈષ્ણવ ભક્તોએ થોડો તો દયાધર્મ જાળવવો જોઈએ કે જેથી અમારા જેવા પોતાનો સભ્યતાનો ધર્મ પાળતાં અગવડમાં આવે નહીં !

આ વખતે પાવાપુરીના સરોવરમાં સરપ ન જોવાથી કાંઈક નિરાશા થઈ. સરપ જ્યારે પાણીમાં નાચે છે ત્યારે એ દશ્ય માછલાંઓના વિહાર કરતાં વધારે કલાત્મક હોય છે અને એવું દશ્ય પાવાપુરી છોડીને બીજે ક્યાં મળવાનું હતું ? મદ્રાસની જળચરી બહુ નાની કહેવાય અને કાચકુંડની બાજુએથી, વીજળીના પ્રકાશમાં જોવાની સગવડ હોવા છતાં એ કૃત્રિમ જ કહેવાય.

સંધ્યાની શાંતિનો વખત હતો. અમે સીધા મંદિરની અંદર પહોંચ્યા. ત્યાં એક ભાઈ અને એક બહેન મંદિરની વચ્ચોવચ કંઈક પાઠ કરતાં હતાં. ભાઈને વાંચતાં કાંઈક મુશ્કેલી પડે તો બહેન તરત એમની વહારે ધાઈને બધું સરખું કરી દેતાં હતાં. આપણા દેશમાં આવું દશ્ય વધાવી લેવા જેવું ખરું.

અહિંસાનો સાક્ષાત્કાર કરનાર તપસ્વી મહાવીરનું એક ક્ષણને માટે ધ્યાન કરી હું બહાર નીકળ્યો અને બાંધેલો આટો વિનોદ તરીકે માછલાંઓને ખવડાવવા બેટના પગથિયા પાસે ગયો. હિંદુમાત્રને આ કામ પુણ્યપ્રદ લાગે છે. મને એમાં ક્યાંય પુણ્ય જડયું નહીં. પણ વિનોદ પુષ્કળ મળ્યો. માછલાંઓનો આકાર કળાપૂર્ણ હોય જ છે. એમાંય જ્યારે એઓ ઝુંડમાં ભેગાં થાય છે અને ગેલ કરે છે અથવા ખાવા માટે પડાપડી કરે છે ત્યારે વળાંકોનું નૃત્ય એક જીવતું કાવ્ય બની જાય છે. મેં સરપો માટે આંખો તાણી અને એમાં નિરાશ થઈ આ મત્સ્યનૃત્યથી જ સંતોષ માન્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ જળમંદિર કાંઈ મહાવીરનું નિર્વાણસ્થાન નથી. તે તો ગાંવમંદિર નામે ઓળખાતા સ્થળમંદિરમાં છે. જળમંદિરને સ્થાને મહાવીરના દેહને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. જૈનોને મોટી મોટી સંખ્યા અને અતિશયોક્તિ વગર કોઈ કાળે સંતોષ નથી થતો. જળમંદિર સંબંધમાં પણ એમણે એક વાર્તા ઉપજાવી કાઢી છે. અગ્નિસંસ્કાર વખતે અહીં તળાવ ન હતું. પણ જે અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો આખરી દર્શન માટે ત્યાં ભેગાં થયાં હતાં તેમણે કપાળે લગાડવા માટે ચપટી ચપટી માટી લઈ લીધી તેથી અગ્નિસંસ્કારના સ્થાનની આસપાસ મોટો ઊંડો ખાડો થયો. અને તેમાં પાણી ભરાવાથી આ તળાવની સૃષ્ટિ થઈ !

જળમંદિર જોયા પછી ગાંવમંદિરે જવું એ ક્રમપ્રાપ્ત હતું. કલકત્તાના કળારસિક શ્રી બહાદુરસિંહજી સિંઘીની ધર્મશાળામાં અમે આરામ કર્યો; પ્રકાશ અને અંધકાર વચ્ચે ચાલતા ગજગ્રાહને સમયે, એ બાજુથી અમે જળમંદિરનું છેલ્લું દર્શન કર્યું, એનું કાવ્ય માણવા જતો હતો એટલામાં પાસેના કોઈ મંદિરમાંથી ઉદાત્ત-સ્વરિત ઘંટાનાદ સંભળાયો. અને સંધ્યા-કાવ્ય એકાએક મુખરિત થયું. મારું શરીર હર્ષોત્ફુલ્લ થવા જતું હતું એટલામાં આકાશમાં તારાઓએ છતા થઈ રાત્રિનું આકાશ પણ ફુલાવી દીધું. એ સ્થિતિનો ઉન્માદ વગરવંશી (જેનામાં સાચી રસિકતા નથી એવા)ન સમજી શકે.

એ અંધારામાં જ વીજળીની કરદીપિકા હાથમાં લઈને અમે ગાંવ-મંદિરે ગયા. અમારી સાથે સદાકત આશ્રમવાળા મથુરાબાબુ જેવા જાહેરાત-દાર હોવાથી લોકોને ખબર પડી કે આ તો મહાત્માજી સાથે રહેનારા કાકા કાલેલકર છે. એક સ્થાનિક મહાશયે ‘ જૈનેતર દૃષ્ટિએ જૈન ’ એ ચોપડી વાંચી હશે એટલે એમણે માહિતીમાં ઉમેરો કર્યો કે કાકાસાહેબ ઓગણીસ વરસ પહેલાં પાવાપુરીમાં આવ્યા હતા અને એમણે અહીં એક પ્રવચન પણ આપ્યું હતું.

હવે તો એકાંત માણવાની ગુંજાઇશ રહી જ ન હતી ! અધૂરામાં પૂરું ત્યાં ભેગા થયેલા ભક્તોમાં રાજમહેન્દ્રી તરફથી આવેલું એક ગુજરાતી કુટુંબ હતું. એમને ત્યાં હું એક વખત મહેમાન રહી ચૂક્યો હતો. ગાંવમંદિરમાં કોઈ સાધુનાં અનેક વચનો જ્યાં ત્યાં લખી રાખ્યાં હતાં. સ્વર્ગ નરકનાં અને તીર્થસ્થાનોનાં ચિત્રો તો હોય જ. એ વચનો ગમે તેટલાં બોધપ્રદ હોય અને એ ચિત્રપ્રસંગો ગમે તેટલા ભવ્ય હોય તોયે મંદિરમાં, મારી દૃષ્ટિએ, અસ્થાને છે. ન જ રહેવાતું હોય તો મંદિર પાસે એક સ્વતંત્ર મંડપ ઊભો કરી એમાં ચિત્રોનું અને વચનોનું પ્રદર્શન ગોઠવી શકાય; પણ મંદિરને તો પોતાની મેળે જ, મૌનવાણીમાં, બોલવા દેવું જોઈએ. મંદિરોમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફૂલો રખાય, ધૂપદીપ ગોઠવાય, અને સંગીત વહેવડાવાય; ભક્તિરસમાં એ આડે આવતાં નથી. ઊલટો કાંઈક ઉમેરો જ કરે છે. પણ ચિત્રો અને અક્ષરો જુદી જ સૃષ્ટિના પ્રતિનિધિઓ છે.

જૂના વખતમાં તીર્થયાત્રાએ ગયા હોઈએ એટલે પંડાઓના ચોપડાઓમાં નામ, ગામ, ઠામ લખી આપવું પડતું. આજકાલ કોઈ સંસ્થા જોવા જઈએ તો મુલાકાતસંગ્રહમાં કાંઈ ને કાંઈ લખી આપવું પડે છે. હવે તો મંદિરોમાં પણ અજાયબઘરોની પેઠે 'વિઝિટર્સ બુક' રાખવામાં આવે છે. "જોયું અમારું મંદિર ? લખી આપો ત્યારે તમારો આનંદ અને તમારી છાપ !" એમ કહીને જ્યારે ચોપડી આગળ કરવામાં આવે છે ત્યારે હું મૂંઝાઉં છું. આનંદ વ્યક્ત કરતાં મને સંકોચ નથી. તેમ હોત તો આ યાત્રાસ્મરણ લખત જ નહીં. પણ આનંદને પણ પાકતાં કે જામતાં વાર લાગે છે. પૂજારીઓ જો ગરુડની માતા વિનતાની પેઠે ઉતાવળ કરે તો એમાંથી વિકલાંગ અરુણની જ ઉત્પત્તિ થવાની.

બધાની પ્રેમથી વિદાય લઈ અમે તૈલવાહનમાં સવાર થયા અને સવેળા પટના પહોંચવા માટે મુખ્ય રસ્તા ભેગા થયા. આકાશના તારાઓ અમને કહેતા હતા કે 'બરાબર છે; તમે પશ્ચિમે ચાલ્યા છો ' બન્ને બાજુનાં પુરાણપુરુષ જેવાં વૃક્ષો અમને યાત્રા-સફળના આશીર્વાદ આપતાં હતાં. હવે તો રસ્તાની બન્ને બાજુ મોટરના પ્રકાશમાં ચાર છ ક્ષણને માટે છતા થતાં અને ફરી અલોપ થતાં વૃક્ષો સિવાય જોવા જેવું કશું હતું જ નહીં. એકાદ સસલું કે શિયાળવું એ પ્રકાશથી ભડકીને નાસી જાય તો જરાક ધ્યાન ખેંચે ખરું, પણ પાવાપુરી-ની અહિંસાભૂમિનાં ધરાઈને દર્શન કર્યાં પછી બીજું કશું જોવાની ઇચ્છા પણ રહી ન હતી. આકાશના નિત્યનૂતન તારાઓ પણ પ્રેમાળપણે કહેવા લાગ્યા, "અમે તો હંમેશને માટે છીએ જ. આજે તું અમારી સાથે વાતો ન કરે તો ચાલે. અમે ચિરસાક્ષી છીએ. અમે અહીં અનેક અવતારો જોયા છે અને અનેક ઘટનાઓ અમારી આંખના પલકારાથી નોંધી રાખી છે. આજે તારા ધ્યાનને આડે નહીં આવીએ. તું ધ્યાન ધરતો જા. અમે અમારા આધ્યાત્મિક તાલનો સાથ પટપટાવીશું."

ઉપાસના કરવા લાયક જો કોઈ દેવતા હોય તો તે જીવન છે. પણ જીવનદેવતાની ઉપાસના કપરી હોય છે. માણસને માટે જો કાંઈ પણ હિતતમ હોય તો તે જીવનદેવતાને ઓળખવું એ જ છે. જીવનદેવતા બહુરૂપિણી છે. એ આપે પણ છે અને લે પણ છે. જન્મ અને મૃત્યુ બન્ને એની જ વિભૂતિઓ છે. બન્ને એના કૃપાપ્રસાદ તરીકે સ્વીકારવાના હોય છે; પણ એ પ્રસાદ બીજાને આપવા ખાતર જો માણસ જન્મની કે મરણની ઉત્પત્તિ કરે તો તે નહીં ચાલે.

गुरुकुल कांगड़ी
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈને જન્મ આપીએ કે મરણ આપીએ — જીવનદેવતા અસંતુષ્ટ જ થાય. જીવનરહસ્ય પારખવાની સાધના માટે માણસ પોતે જન્મ સ્વીકારે. અને એ જ સાધના કૃતાર્થ કરતાં એણે મરણ પણ વહોરી લેવું જોઈએ. પણ બીજા જીવને જન્મ આપવો કે મરણ આપવું–એમાં આધ્યાત્મિક પ્રગતિ નથી.

જન્મ અને મૃત્યુ એ જીવનનાં બે પાસાં છે. કેવળ એક જ પાસાને જે મહત્ત્વ આપે તે જીવનનિષ્ઠ થઈ શકતો નથી. ભવતૃષ્ણા (જીવવાની અબળખા) અને 'વિભવતૃષ્ણા (મરવાની ઇચ્છા), બન્ને જીવનદ્રોહી છે. તેથી જે કોઈ જીવનદેવતાની ઉપાસના કરવા માગે તેણે અહિંસા દ્વારા મૃત્યુ ઉપર વિજય મેળવવો જોઈએ અને તપસ્યા દ્વારા જીવનનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ.

મરણ ઉપર વિજય મેળવવાના અનેક પ્રયત્નોનો ઉલ્લેખ દરેક ધર્મના ગ્રંથોમાં જડે છે. શરીર હજારો વરસ સુધી ટકાવવું, વાર્ધક્ય ટાળવું, રસાયણ ખાઈને વજ્રકાય બનવું એ અમર થવાના ઉપાય નથી. અમર થવું હોય તો મરણને પરાસ્ત કરવું જોઈએ. જે માને છે કે મરણ સર્વસમર્થ છે તે જ બીજાને મારવાનો અને પોતાને માટે મરણ ટાળવાનો પ્રયત્ન કરશે. જેણે જાણી લીધું કે મૃત્યુ નિર્વીર્ય છે તે કોઈને એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ મારશે નહીં અને પોતે જ્યાં મરી જવું આવશ્યક હોય ત્યાં મરણ વધાવી લેતાં સંકોચ કરશે નહીં. એવાને મૃત્યુંજય કહી શકાય.

એવા જે થોડા મૃત્યુંજય વીરપુરુષો આ દુનિયામાં થઈ ગયા તેમાં મહાવીરનું સ્થાન અનોખું છે. કેમ કે એમણે મનુષ્યજાતિ પર વિશ્વાસ રાખી અહિંસાના અંતિમ સ્વરૂપનો ઉપદેશ કર્યો.

આજે આપણે કહીએ છીએ કે "માણસ માણસ વચ્ચેનાં વેર શમ્યાં નથી. ભાઈનું ખૂન કરતાં પણ ભાઈ અચકાતો નથી. જેમનું દૂધ પીએ છે તેમને જ મારીને ખાવાનું માણસે છોડ્યું નથી. જે પશુઓને પાળીને પોતાના કુટુંબમાં લીધાં, અને જેમની મહેનતથી પોતાનો ખોરાક ઉગાડ્યો, તેમને પણ કતલ કરતાં જેમનું હૈયું ચિરાતું નથી એવા મનુષ્યપ્રાણીને કહેવું કે હિંસ્ર પશુને પણ ન મારવાં, કૃમિકીટોને પણ જેટલા બચાવી શકાય તેટલા બચાવવા અને વનસ્પતિ આહારમાં પણ બને તેટલો જીવરક્ષાનો વિચાર રાખવો, એ તો શુદ્ધ ગાંડપણ છે." પણ કોઈએ એમ નથી કહ્યું કે જીવમાત્ર પ્રત્યે આદરભાવ રાખવો તે ધર્મ નથી અને જો હિંસાના આત્યંતિક ત્યાગમાં જ જીવનની સફળતા હોય તો જેને એનો સાક્ષાત્કાર થયો, એણે એ વાત મનુષ્યજાતિ આગળ મૂકવી તો જોઈએ જ. આજે ભલે એ વસ્તુ સ્વીકારવાની પાત્રતા મનુષ્યજાતિમાં ન હોય; ભલે એમાંથી નર્યો હાસ્યાસ્પદ દંભ પેદા થતો હોય; પણ સાચી વસ્તુ મનુષ્યજાતિ આગળ મૂકવી તો જોઈએ જ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેઓ અહિંસાસિદ્ધિનો ક્રમ ઓળખતા નથી તેમનું જીવન વિફળ થશે. તેઓ આગળ વધવાને બદલે પાછા પણ પડશે. પણ જ્ઞાનને અભાવે અથવા સાધનાને વાંકે સાધ્યને સંતાડી ન જ રખાય.

જેને અહિંસાનો વધારેમાં વધારે સાક્ષાત્કાર થયો હતો અને જેણે અહિંસાની સાધના સિદ્ધ કરવા માટે પોતાની અને પોતાના સાથીઓની જિંદગી શ્રદ્ધાપૂર્વક ખપાવી હતી, તે મહાવીરની અંતિમવાણી જ્યાં સંભળાઈ તે સ્થાનનું દર્શન થતાંવેંત મન અહિંસામય થઈ જાય અને અહિંસા વગર માણસાઈ કેમ કરમાઈ જાય છે એ તરફ ધ્યાન જાય એ સ્વાભાવિક છે.

જીવનદેવતાનું સ્વરૂપ અને એનું હૃદય ઓળખી જીવનદેવતાની અખંડ ઉપાસના અને અનન્ય ભક્તિ કરવા ઇચ્છનારને માટે મહાવીરનું જીવન અને એની વાણી હંમેશાં આકર્ષક રહેવાની. પણ એ બધું કૃત્રિમ અને યાંત્રિક ન થઈ જાય. ઉપાસના કેવળ ધૂપદીપવાળી પૂજા ન બને, અને ભક્તિ કેવળ નામધારી અભિમાનમાં ન પરિણમે એટલું જોવાનું છે. જ્ઞાન અને તપસ દ્વારા જીવનનો કાટ જરૂર દૂર કરાય! પણ જો જ્ઞાન અને તપસ પોતે જ કટાઈ જાય તો કેને શરણુ જઈએ?

૩૭

બુદ્ધ ગયા

"આ જ આસન પર મારું શરીર સુકાઈ જાઓ, મારા શરીરન ચામડી, માંસ અને હાડકાંની માટી થઈ જાઓ, પણ અનેક કલ્પોમાં પણ મળવું મુશ્કેલ એવું મોક્ષદાયી જ્ઞાન મને ન મળે ત્યાં સુધી આ આસન ઉપરથી આ કાયા ખસવાની નથી." આવી ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લઈ શાક્યમુનિ સિદ્ધાર્થ એક પીપળાના ઝાડ નીચે બેઠા. દેવો, યક્ષો અને ગંધર્વો આ અલૌકિક લોકનાયકને જોવા આકાશમાં ભેગા થયા. માર — મનુષ્યમાત્રનો શત્રુ માર — પોતાનું કર્તવ્ય સમજી આ પ્રતિજ્ઞા તોડાવવા કટિબદ્ધ થયો. ઘનઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું. મારે બીક, મમતા અને પ્રલોભન બધું બતાવ્યું, પણ સિદ્ધાર્થની દૃઢતા આગળ મારનું કશું ચાલ્યું નહીં. સિદ્ધાર્થ મારજિત થયો અને કૃતાર્થ થયો. તે બોધિનો આનંદ એટલો બધો ઉત્કટ હતો કે કેટલાયે દિવસ સુધી બુદ્ધ ભગવાનને એ સમાધિમાંથી ઊતરવાનું મન જ ન થયું.

પણ શાક્યમુનિનો ગૃહત્યાગ બોધિનો આનંદ મેળવવા પૂરતો જ ન હતો. દુનિયાનું દુઃખનિવારણ કરવાના વિરાટ સંકલ્પથી જેની તપશ્ચર્યા શરૂ થઈ હોય તેને આમ સ્વસુખ — સમાધિમાં બેસી રહ્યે કેમ પાલવે? સમાધિને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંતે એક અવાજ હૃદયમાંથી ઊઠ્યો, "આ દુઃખી જનોની વેદનાનું શું?" તરત જ શંકા ઊઠી, "વેદનાનું ઓસડ તો મળ્યું, પણ તે લે એવા છે કોણ? મારી સાધના દુનિયાની પ્રવૃત્તિથી અવળી જ છે. એને કોણ ગ્રહણ કરે? નેવાંનાં પાણી મોભે કેમ ચડે?"

"હાય! ત્યારે આ અલૌકિક તપશ્ચર્યા, આ દિવ્યજ્ઞાન એળે જ જવાનું?" આકાશમાં દેવોનાં વિમાન થરથર કંપવા લાગ્યાં, સૃષ્ટિ સ્તંભિત થઈ. સાધુ-સંતોની આંખમાંથી દડદડ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. આ ક્ષણે લોકોનો ઉદ્ધાર નહીં થાય તો પછી ક્યારે થવાનો? નિરાશાનું સામ્રાજ્ય ફેલાયું. એટલામાં ચતુર્મુખ બ્રહ્મા ત્યાં ઊતર્યા. તેમનાં ચારે મુખનાં જુદાં જુદાં નામ છે. મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા. આ ચાર મુખથી સિદ્ધાર્થના હૃદયમાં બ્રહ્મા બોલ્યા: "ગૌતમ ઊઠ, તું બુદ્ધ થયો છે. તથાગત છે. તું મારજિત્ થયો છે. હવે લોકજિત્ થા, આખી દુનિયા તારી વાટ જુએ છે. તેં શોધી કાઢેલો રસ્તો ભલે અપૂર્વ હોય, ભલે પ્રતીપ હોય, પણ તે વ્યર્થ તો નથી જ. કેટલાક લોકો એવા છે કે જેઓ તારે રસ્તે ચાલશે અને તારો ઉપદેશ દુનિયામાં ફેલાવશે. તેમના પર શ્રદ્ધા રાખ અને તારા વિશાળ હૃદયની ગંભીર કરુણાને સફળ કર."

તથાગત ઊઠ્યા અને ધર્મચક્ર ચલાવવા માટે આ ભૂમિ ઉપર વિહરવા લાગ્યા. જ્યાં જ્યાં તેમનો પગ પડ્યો ત્યાં ત્યાં અવેર–અહિંસા–કરુણા–પ્રેમનાં કમળ ઊગી નીકળવા લાગ્યાં અને તેમના વિહારની વિહારભૂમિ તેમના મંગળ ઉપદેશથી સુવાસિત થઈ.

સનાતન ઇતિહાસને પણ સાનંદાશ્ચર્યમાં ડુબાડે એવી એ ઘટના થયે અઢી હજાર વરસ વીતી ગયાં, પણ ધર્મચક્ર ચાલુ જ છે. જેના હૃદયમાં તે મહાઉપદેશનો પડઘો પડ્યો છે તે દુઃખમુક્ત થઈ જાય છે અને ફરી એક વાર મારનો પરાજય થાય છે.

* * *

"ભારતવર્ષના મોક્ષનો રસ્તો મને જડ્યો છે. તે સીધો છે, ધર્મ્ય છે, સર્વોદયકારી છે." એમ ઉપદેશતા ઉપદેશતા વાયુવેગે ભારતવર્ષનું ભ્રમણ જે મહાત્માએ કર્યું તેનો ઉપદેશ ભારતવર્ષ કબૂલ રાખે છે કે નહીં એ નક્કી કરવા આ વરસે આપણે પ્રાચીન બોધિભૂમિ પર ભેગા થયા હતા. મહાસભાની સ્વરાજ્યપુરી અક્ષયવટ અને બોધિગયા વચ્ચે જ વિરાજતી હતી. ઘણા લોકો ગાડીમાં કે ચાલીને બોધિગયા જતા હતા. કોઈ ફલ્ગુ નદીના વિશાળ અને રેતાળ પટની સુંદરતાનાં વખાણ કરતા હતા, કોઈ ગગનવિહારી તાડવૃક્ષના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મર્મરધ્વનિનું કાવ્ય સાંભળતા હતા. કોઈ શસ્યશ્યામલા અન્નપૂર્ણાની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ કરતા હતા. જ્યારે કોઈ તો દૂર દૂરના પહાડો પહેરેગીરની પેઠે બૂમ પાડી આપસમાં શું બોલે છે તે સાંભળવા માગતા હતા. આ પહાડોએ હિમાલય અને વિંધ્યાચળની વચ્ચેનાં વિશાળ મેદાનોમાં થયેલી કેટલીય ઐતિહાસિક ઘટનાઓ નિહાળી હશે, એમણે ગયાસુરનો પ્રાણસંન્યાસ અને શાક્યમુનિનો ગૃહસંન્યાસ તો કાલે સવારે જ જોયેલ છે. મહાવીરને તેમણે અહીં પ્રથમ આવકાર આપ્યો હતો. ચીન અને મધ્ય એશિયાના મુનિઓને તેમણે ઊભા ઊભા રસ્તો બતાવ્યો હતો. તેઓ આજે શું બોલતા હશે? સ્વરાજ્યપુરીને શું તેઓ જનકના જ્ઞાનસત્રની સાથે સરખાવતા હશે? કે 'છે એક આઠ દિવસની ગંધર્વનગરી' એમ કહીને તુચ્છતા બતાવતા હશે? જેમણે યાજ્ઞવલ્કય અને જનકનો સંવાદ સાંભળ્યો છે તેમને જ સત્યમૂર્તિ અને શ્રીનિવાસ આયંગાર, રંગાઆચર અને શ્યામલાલ નેહરુ, શિવપ્રસાદ ગુપ્ત અને સુંદરલાલનાં વ્યાખ્યાનો આઠ આઠ દિવસ સુધી સાંભળવાં પડ્યાં છે ! !

કેટલાક લોકો બિહારની ભૂમિની ફળદ્રુપતા અને લોકોની કંગાલિયતનો વિરોધ જોઈ આશ્ચર્ય પામી કહેતા કે, અન્નપૂર્ણાનાં સંતાનો જ્યાં ભૂખે મરે છે અને હંમેશાં કાકલૂદીથી બોલે છે ત્યાં કેટલો ઘોર અન્યાય ચાલતો હોવો જોઈએ ?!

* * *

ગયા સ્ટેશનથી લગભગ છ સાત માઈલ પર બોધિગયા છે. રસ્તો ફલ્ગુ નદીને કાંઠે કાંઠે જાય છે. બુદ્ધકાળમાં આ નદીને નેરંજરા કહેતા અને આ પ્રદેશને ઉરુવેલ કહેતા. સાત માઈલનો રસ્તો વટાવ્યા પછી મોટાં મોટાં વૃક્ષોની ઘટા જોવામાં આવે છે અને ડાબી બાજુ પર કિલ્લા કે ગઢી જેવા એક મકાનની દીવાલ દેખાય છે. આમાં બુદ્ધગયાનો મહંત પોતાના શિષ્યો સાથે રહે છે. તે બૌદ્ધ નથી છતાં બુદ્ધગયાના મંદિરના માલિક તરીકે બિરાજે છે. કહે છે કે એની પાસે મંદિરની માલકીનું કેટલુંક ઝવેરાત છે. બ્રહ્મદેશના રાજાએ એ ઝવેરાત અર્પણ કરેલું હતું. આ મંદિરની માલિકી વિષે કેટલાંક વરસ પર તકરાર થતાં કોરટે મંદિર મહંતની માલિકીનું ઠરાવ્યું હતું. કલકત્તાની મહાબોધિ સોસાયટીએ એ મંદિરનો કબજો મેળવવા માટે મહાસભા પાસે ઇન્સાફ માગ્યો છે.

* * *

મહંતની ગઢી વટાવ્યા પછી જમણી બાજુએ ચડીએ એટલે સામે એક મોટો ઊંડો અને પહોળો ખાડો દેખાય છે અને તેમાં જ બુદ્ધગયાનું ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ મંદિર બિરાજે છે. આ મંદિરનો નીચેનો અને આસપાસનો ભાગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટીમાં દટાઈ ગયો હતો તે સરકારી પુરાતત્ત્વ ખાતાએ લગભગ ચાલીસ વરસ ઉપર ખોદી કાઢી સાફ કર્યો છે. મંદિર ખૂબ ઊંચું અને ભવ્ય છે. મંદિરની આસપાસને કઠેરા પથ્થરનાં પાટિયાંનો બનાવેલો હતો. આજે તેનો બહુ જ થોડો ભાગ અવશેષ રહેલો છે, પણ જે રહેલો છે તેના ઉપરની સુંદર કારીગરી અને ભાવપૂર્ણ છબિએ અસલી શોભાની ઝાંખી કરાવે છે. મંદિરની ભવ્યતાના પ્રમાણમાં ખુદ મંદિરની કારીગરી ખાસ આકર્ષક નથી. ભારતવર્ષમાં સ્થાપત્યકળાનો પહેલો ઊભરો શમી ગયા પછી આ મંદિર બંધાયું હોય એમ લાગે છે. પાશ્ચાત્ય શોધકો માને છે કે આ મંદિર પાંચમા સૈકામાં બંધાયેલું હોવું જોઈએ. આનો બંધાવનાર મહાપુરુષ અમરસિંહ છે. અમરકોષ રચનાર અમરસિંહ તે જ જો આ અમરસિંહ હોય અને એ જ અમરસિંહ જો ભોજ રાજાના દરબારનું એક રત્ન હોય તો આ મંદિરનો કાળ સહેજે નક્કી થઈ જાય છે.

મંદિરના ઘડતરમાં કોતરકામની ઝીણવટ બતાવવામાં આવી નથી, છતાં તે એટલું બધું પ્રમાણશુદ્ધ છે કે સમર્થ સ્થપતિએ જ તે કલ્પ્યું હશે એવું અનુમાન થાય છે. ત્યાગી, સંયમી અને વિરાગી બુદ્ધ ભગવાનના મંદિરમાં લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુની ચારુતા શોભે નહીં એમ માનીને જ આ મંદિરમાં કળાનો આટલો સંયમ રાખ્યો હશે.

મંદિરની અંદર પ્રવેશ કરતાંવેંત બોધિગુરુ બુદ્ધ ભગવાનની વિશાળ મૂર્તિ જોવામાં આવે છે. મૂર્તિની મુખમુદ્રા ઉપરની મુદિતા અને દૃઢતા ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહેતી નથી. પૂજારીએ મૂર્તિના ગળામાં વસ્ત્ર કે પડદો ન બાંધે તો મૂર્તિનું પૂરું સ્વરૂપ પોતાની પૂરેપૂરી અસર પાડે. બાજુના દાદર પરથી ચડીએ એટલે બે બાજુ પર ઊભેલા બે બોધિસત્ત્વોનું દર્શન થાય છે. અહીંથી શિખરની આસપાસ ફરવાથી મંદિરના પ્રાંગણની શોભા દેખાય છે. મંદિરની પાછળની બાજુ પર એક પીપળાનું ઝાડ છે અને તેની નીચે એક મોટી શિલા છે. આ ઝાડ નીચે અને આ શિલા પર બેસીને બુદ્ધ ભગવાને પોતાની તપશ્ચર્યા પૂરી કરી હતી એમ મનાય છે. આ ઝાડ બહુ જૂનું નથી. દસ વરસ પર હું આવ્યો હતો ત્યારે તે બહુ જ નાનું હતું. મૂળ ઝાડનો નાશ થયાનું ઇતિહાસ કહે છે. અહીંના એ મૂળ બોધિવૃક્ષની એક ડાળ સિલોનમાં લઈ જવામાં આવી હતી, જે અનુરાધાપુરમાં હજી જીવે છે. ત્યાંના બૌદ્ધ લોકો એની પૂજા કરે છે. મંદિરની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરતી વખતે મંદિરના ડાબા હાથ તરફ એક લાંબો ઓટલો દેખાય છે, જેના પર ઉઠાવદાર કમળો બનાવેલાં છે. દયામય પ્રભુની પવિત્ર પગલી જ્યાં જ્યાં પડે ત્યાં ત્યાં કમળો ઊગી નીકળતાં એ પૌરાણિક માન્યતા આ રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. બુદ્ધ ભગવાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંતર્મુખ વૃત્તિથી આ ઠેકાણે આંટા મારતા હતા, જેને બૌદ્ધ પરિભાષામાં 'ચંક્રમણ' કહે છે. આસપાસના બગીચામાં પાષાણના કોતરેલા સુંદર સ્તૂપો અને મૂર્તિઓ છે. અનેક ભક્તોની ભેટ તરીકે એ અહીં સ્થાપેલાં હોવાં જોઈએ.

* * *

બિચારા બોધિદ્રુમે દુનિયાનું શું નુકસાન કર્યું હતું? એણે ન તો કોઈને ઝેર પાયું હતું કે ન તો એ કોઈ હત્યાનું સાક્ષી પણ થયું હતું. આર્ત લોકોના દુઃખનું નિવારણ કરવાને અર્થે પોતાના શરીરને સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટ દેનાર ગૌતમબુદ્ધને એણે પોતાના તરલ પર્ણથી છાયા આપી હતી અને વાયુ ઢોળ્યો હતો. છતાં ઝનૂની અશોકના — હા, અશોકના ક્રોધનું એ ભોગ થઈ પડ્યું હતું. બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લેતાં પહેલાં અશોકે તે ધર્મ ઉપર કરડી નજર રાખી હતી. હૃદયનો પલટો થયા પછી એ જ અશોકે ત્યાં બીજા વૃક્ષનું બીજારોપણ કર્યું. ખ્રિસ્તી ધર્મનું નખોદ વાળવા બેઠેલા સંત પૉલે જેમ આખી જિંદગી ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં જ આખરે ગાળી તેમ તેના પહેલાં અશોકે પણ કર્યું છે. અશોક પછી બે વાર હિંદુ રાજાઓના ક્રૂર પ્રહાર એ બોધિદ્રુમને સહેવા પડ્યા હતા એમ ઇતિહાસ કહે છે.

હિંદુસ્તાનનાં મંદિરો અને ગ્રંથાલયોનો નાશ કરવાના ગુનાને સારુ આપણા મુસલમાન ભાઈઓને જેઓ બિલકુલ ક્ષમા કરી શકતા નથી તે હિંદુ ભાઈઓએ બોધિદ્રુમનો આ કિસ્સો ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. દરેક જાતનો અત્યાચાર નિંદ્ય છે અને અધર્મ છે; પણ એ દોષ અમુક જાતિમાં છે અને અમુક જાતિમાં બિલકુલ નથી એમ નથી જ, અને એવો દોષ બધે જડ્યા પછી કઈ જાતિમાં તે વધારે છે અને કઈ જાતિમાં ઓછો એની ચર્ચામાં ઊતરવું એ આજે નિરર્થક છે. બુદ્ધગયામાં બોધિદ્રુમ અનેક વાર કપાયું, પણ તેની જે એક ડાળ ભારતીય જહાજમાંથી પ્રાચીન કાળમાં લંકામાં ગઈ તે હજીયે ત્યાં અનુરાધાપુરમાં પૂર જોસમાં ફાલેલી જોવામાં આવે છે.

મંદિરને જમણે હાથે રાખી સીધા આગળ જવાથી એક તળાવનો ઘાટ દેખાય છે. તળાવ બહુ મોટું નથી, પણ ઘાટ વ્યવસ્થિત છે. કેટલાયે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ અને શ્રમણોએ આ તળાવના કાંઠા પર બેસી જળમંડળનું ધ્યાન ધર્યું હશે!

* * *

ઐતિહાસિક ડહાપણથી ડાહ્યા થઈ આજે આપણે પ્રાચીન કારીગરી અને માન્યતાઓ શોધી કાઢવા ફરીએ છીએ અને દરેક વસ્તુના કાળ અને શિલ્પપદ્ધતિ નક્કી કરવામાં પુરુષાર્થ ગણીએ છીએ. પણ આ મંદિરો કંઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ શરીરરચનાશાસ્ત્રીના ટેબલ પર પડેલાં અજ્ઞાન અને ખ્યાતિવિહીન જાતિનાં પ્રાચીન હાડકાં નથી. તે આપણા જ પૂર્વજોના હૃદયનું અને ઉત્સાહનું સ્મારક છે. આપણામાં પ્રાચીન છતાં ચેતન એવો પ્રાણ ફૂંકનાર આપણો પવિત્ર વારસો છે. આ મંદિરો ગમે તેટલાં ખંડિત થયાં હોય તોપણ આપણે માટે તે નિષ્પ્રાણ નિરગ્નિ રાખ નથી. ભારતવર્ષને માટે આ મંદિરોમાં અમૃત-સંજીવની રહેલી છે. આપણે શ્રદ્ધાથી તેમનું દર્શન કરીએ, તેમની પાસેથી આશીર્વાદ મેળવીએ અને હિંમત હોય તો બુદ્ધ ભગવાન જેવો ત્યાગ દાખવી તે ત્યાગને માટે લાયક બનીએ, ત્યાગને છાજે એવું આર્ય જીવન ગાળીએ. શાક્યસિંહની કીર્તિ અમરસિંહે અમર કરી તે આપણા કૌતુકને માટે નહીં, પણ આપણા જાગરણ માટે, કલ્યાણને માટે.

૧૪-૧-'૨૩

૩૮

નિશીથ યાત્રા

જબલપુર નજીક ભેડાઘાટ પાસે આવેલા નર્મદાના પ્રવાહનું રક્ષણ કરનારા સંગેમરમરના પહાડો અમે રાત્રિએ જોઈ આવીશું એવી કલ્પના મધ્યરાત્રિનાં સ્વપ્નાંમાં પણ નહોતી આવી. સંગેમરમરના એ પહાડોની સૌ પહેલી માહિતી બબ્બે આનાના પિક્ચર પોસ્ટકાર્ડ્સથી મળેલી. The famous marble rocks of Jubblepore એ નામે ઓળખવામાં આવતાં એ ચિત્રો આસમાની પથ્થરો કેમ બતાવે છે?— એવી શંકા મનમાં આવી ગઈ હતી. કાળા ખડકો જેવા એ સફેદ ખડકો સુંદર દેખાતા હશે અને તેનાં પાણીમાં પડતાં પ્રતિબિંબ ખૂબ જ-આકર્ષક હશે, એટલી જ કલ્પના એ વેળા મનમાં આવેલી. પણ 'સબિન્દુ-સિન્ધુ-સુસ્ખલત્-તરંગ-ભંગ-રંજિતમ્' એવું જેનું વર્ણન એક કાળે સંધ્યાસમયે અમે ગાતા હોઈશું એ શર્મદા નર્મદાનાં દર્શન કરવા એ સુંદર કાવ્યમય સ્થાન હોવું જોઈએ એવો એક અસ્પષ્ટ સંકલ્પ મનને કોઈ ખૂણે બંધાઈ ગયેલો.

હિમાલયની યાત્રાએ જતાં હું ક્યારેક જબલપુર ઊતર્યો હોઈશ, પણ ત્યારે ભેડાઘાટની નર્મદાનું સ્મરણ સુધ્ધાં નહોતું થયેલું. ગંગોત્રી અને શ્રીનગરના ચિંતન પાછળ નર્મદાનું સ્મરણ ક્યાંથી થાય? નર્મદાકાંઠાની ગહનતામાં વિરાજતા મહાદેવને છોડી, હું ગંગોત્રીની યાત્રાએ નીકળ્યો હતો.

CC-0, In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફૈજપુર કૉંગ્રેસ વખતે અજંતા જવાનું અમે ઠરાવ્યું હતું, પણ રેલવે કંપનીએ ઝોન ટિકિટો કાઢી, અમારામાં આસપાસ વધુ પ્રવાસ કરવાની વૃત્તિ જગાવી. જબ્બલપુરની યાત્રા મફત થાય છે. તો જવામાં હરકત શી? એવો વિચાર કરી અમે નીકળ્યા. પણ તેમ કરવા જતાં, મુકરર મુદ્દત કરતાં ફૈજપુર ચોવીસ કલાક મોડું પહોંચાય તેમ હતું. આપ્પાસાહેબ પટવર્ધનને જોકે અમે વચન દઈ ચૂકયા હતા, પરંતુ ફૈજપુરમાં કામનો આરંભ થવાને હજી વાર હતી, એટલે અમે તારથી તેમની પરવાનગી મેળવી લઈ, જબ્બલપુરની વાટ લીધી.

અમારા રાધાકિસનજીએ કોઈ સ્નેહીને પત્ર લખીને અગાઉથી સર્વ વ્યવસ્થા કરાવી દીધી હતી, પણ તેમાંની કંઈ જ ઉપયોગી ન નીવડી. આપણે માનેલી અગત્ય યજમાનોમાં નથી એવું લાગી જવાની બહુ વિચિત્ર સ્થિતિ ત્યાં હતી. અમે કોઈ ખાસ કામ નિમિત્તે તો જબ્બલપુર જતા નહોતા; પણ કેવળ એક દિવસની મોજ કરવી એવી પણ અમારી વૃત્તિ નહોતી.

દેશમાંનાં જુદાં જુદાં ધાર્મિક સ્થળો, ઐતિહાસિક સ્થાનો, કલામંદિરો અને નિસર્ગરમણીય દશ્યો જોઈને મેં માત્ર ચક્ષુતૃપ્તિ કદી અનુભવી નથી. જે રીતે મંદિરમાં જઈ આપણે દેવદર્શન કરીએ છીએ એ જ રીતે ભૂમિમાતાની આ વિવિધ વિભૂતિનાં હું દર્શન કરવા આવ્યો છું એ જ ભાવનાએ મેં મારી સઘળી યાત્રાઓ આજ સુધી કરી છે. મારા દેશના ગામડેગામડાની માહિતી મને હોવી જોઈએ અને એ માહિતી સાથેસાથ ભક્તિની પણ વૃદ્ધિ થવી જોઈએ એવી મારી અપેક્ષા રહી છે.

જેમ જેમ હું પ્રવાસ કરું છું અને અભિમાન તથા પ્રેમથી હૃદય ભરાઈ જાય એવાં દશ્યો જોઉં છું તેમ તેમ એક વાત મને અસ્વસ્થ કર્યા જ કરે છે; આવડો સુંદર અને ભવ્ય આ દેશ પરતંત્ર છે તેને માટે હું જવાબદાર છું. પારતંત્ર્યનું લાંછન કપાળે લઈને હું આ અદ્‌ભુતરમ્ય દેશની ભક્તિ પણ શી રીતે કરું, એમ મને લાગી આવે છે. આ દેશ મારો જ છે એમ શું મારાથી માની શકાય ખરું કે? હું દેશનો છું એમા તો શંકા નથી; કારણ કે દેશે મને જન્મ આપેલો છે; મારું પાલનપોષણ અખંડ તે જ કરે છે; મને રહેવાને સ્થાન, ખાવાને અન્ન અને આરામ માટે આશરો તે જ આપે છે; મારાં બાળબચ્ચાંને એના જ આશરે હું નિશ્ચિંતપણે છોડી શકું છું; જે ઉજ્જવળ ઇતિહાસ વડે હું જગતમાં ઊંચું માથું કરીને ચાલું છું એ આર્યોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ દેશે જ મને આપ્યો છે. આમ, મારું સર્વસ્વ દેશ પાસેથી જ મને મળ્યું છે. પણ આ દેશ મારો છે એમ માનવાયોગ્ય દેશને સારુ મેં શું કર્યું છે? આ ભૂમિમાં મારો જન્મ થવાની સાથે હું તો દેશનો થયો, પણ દેશને મારો કહેવડાવવા ખાતર મારે જિંદગીભર ખપી જવું જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવા પ્રકારના ખ્યાલો મનમાં ઘૂંટાતાં હું ક્ષણભર અસ્વસ્થ થાઉં છું, પણ એ અવસ્થામાંથી જ ધર્મનિષ્ઠા ઉત્પન્ન થઈ દૃઢ થાય છે. આ અસ્વસ્થતાને લીધે જ સ્વરાજ્યસંકલ્પ બળવાન બને છે અને દેશ ખાતર — દેશમાં અસહ્ય કષ્ટ ઉઠાવનારા ગરીબો ખાતર – યત્કિંચિત્ પણ કષ્ટ સહન કરવાની સંધિ મળે છે ત્યારે ઉપકૃત થયા બરોબર લાગે છે. અને જેમ જેમ પ્રવાસ કરતો જાઉં છું તેમ તેમ અંગમાં નવી શક્તિનો સંચાર થતો લાગે છે. જુવાનોને હંમેશાં જ હું કહેતો આવ્યો છું કે, 'સ્વદેશમાં ફરીને દેશનાં અને દેશમાંના લોકોનાં દર્શન કરવાની એક પણ તક ન ગુમાવતા.'

આ પ્રકારની ઉત્કટ ભાવના જે વેળા હૃદયમાં ઉદય પામે ત્યારે પાસે કોઈ જ ન હોય તો સારું એમ થાય એ સ્વાભાવિક છે. આપણી નાજુક ભાવનાઓ લખીને લોકો સમક્ષ મૂકવી એ એટલું કઠિન નથી. પણ એ ભાવનાથી અસ્વસ્થ થતાં આપણી જે વિહ્વળ દશા થાય છે ને આપણે જે છોકરવાદી કરીએ છીએ તે કોઈની નજરે પડે એ આપણાથી સહન નથી થતું. આથી હું જ્યારે જ્યારે ભક્તિયાત્રાએ નીકળું છું ત્યારે ત્યારે મને લાગે છે કે હું એકલો જ જાઉં અને એકાંતમાં જ નિસર્ગનો અનુનય કરું તો ઠીક. પણ મારી જાત છે કાગડાની. એકલાં એકલાં સેવન કરેલું કશું મને પચતું જ નથી. એટલે હું અનિચ્છાએ પણ બધાને કહી વળું છું કે 'મારાથી હવે થોભાવાનું નથી. હું તો આ નીકળ્યો.' અને પરિણામે કોઈ ને કોઈ સાથે આવે જ છે. લોકોને થાય છે કે જોડે જવાથી આપણાં ચર્મચક્ષુને એના પ્રેમચક્ષુની મદદ મળશે અને આપણો દેશ આપણે ચાર આંખે જોઈ શકીશું. આ જ મારી સ્થિતિ મારા એક મિત્રને મેં એક વાક્યમાં જણાવી હતી કે, 'હું શોધું છું એકાન્ત, પણ સાધું છું લોકાન્ત.'

છેવટે આ બધાનું એ પરિણામ આવે છે કે, ચાર ચૌદ જણની જોડે પ્રવાસ કરવાને કારણે મને મારી ઊછળેલી મનોવૃત્તિઓ દબાવવી પડે છે અને મન અંતર્મુખ બનીને ચિંતનમગ્ન થવાને બદલે બહારની મંડળીના વાતાવરણને અનુકૂળ થઈ જાય છે.

પ્રવાસમાં શું કે ગમે તેવા મહત્ત્વનાં કામો કરતાં શું, મંગળાચરણમાં જ જો એકાદુંયે વિઘ્ન ન નડે તો મને કંઈક ગુમાવ્યા જેવું થઈ આવે છે. નિર્વિઘ્ન પ્રવૃત્તિ મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંયે મેં દેખી નથી, તો જાગૃતિમાં તો એ ક્યાંથી જ આવે? મોટા ઉત્સાહથી અમે ભુસાવળથી નીકળ્યા અને ઇટારસીમાં પહેલી જ ઠેસ લાગી. અગાઉથી ધારેલું તે મુજબ ઇટારસીના સ્ટેશન માસ્તરને અમારે સારુ કંઈ વ્યવસ્થા કરતાં આવડેલી નહીં. નવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડબ્બો જોડવામાં આવે તો એંજિનમાં તે ખેંચવાની તાકાત નહોતી, કારણ, ઇટારસીની પહેલાં જ ગાડીને વધુમાં વધુ ડબ્બા જોડાયા હતા ને સઘળા ડબ્બામાં માણસો ખીચોખીચ ભરાયાં હતાં. હવે અહીંથી જ પાછા જવું કે શું! કેવડી નિરાશા!! એક વિચાર આવ્યો કે મન વાળીને આંસુ લૂછવા સારુ અહીંથી હોશંગાબાદ સુધી મોટરમાં જઈ, નર્મદામાતાનાં દર્શન કરીએ ને ફૈઝપુર તરફ પાછા ફરીએ; પણ એટલી હિંમત ન થઈ અને છેવટે અમે આવેલી ગાડીમાં જેમતેમ કરીને ઘૂસ્યા.

જબલપુરના સ્ટેશને અમારા સ્વાગતની અમે શી અપેક્ષા રાખેલી ને શા અનુભવ થયા તે અહીં લખવા નહીં બેસું; પણ ટૂંકામાં એટલું જ કહું કે સ્થાનિક એક બે સજ્જનોની મદદથી અમે નજીકની એક ધર્મશાળામાં જઈ પહોંચ્યા અને ભેડાઘાટ જવા માટે મોટર મેળવવાની મહેનતમાં પડ્યા.

એકાદ મોટો સંઘ સાથે લઈ ને પ્રવાસ કરવામાં જે વ્યવસ્થાશક્તિની આવશ્યકતા છે તે જ યુદ્ધોમાં મોટાં સૈન્યોની હિલચાલ કરવા માટે જરૂરી છે. એકાદ આશ્રમ, એકાદી સંસ્થા, એકાદું મંદિર અથવા નાનાંમોટાં સંસ્થાન ચલાવવામાં જે ગુણ અને શક્તિનો વિકાસ થાય છે તેનો જ ઉપયોગ એકાદ રાજ્ય અથવા સામ્રાજ્ય ચલાવવામાં થાય છે. કોઈ કર્તવ્ય-પરાયણ ખેડૂત પણ તક મળતાં ઉત્તમ કારભારી થઈ શકે, અને જબરાં કારખાનાં ચલાવતો કલ્પક અને યોજક કારખાનદાર એકાદ સામ્રાજ્યનાં સૂત્રો પણ ચલાવી શકે. પ્રવાસમાં મનુષ્યની કર્તવ્યપરાયણતાના જુદા જુદા પ્રકારોની પરીક્ષા થાય છે અને એમાં યોગ્યતાવાળા પુરુષો — અને સ્ત્રીઓ પણ — આપોઆપ આગળ નીકળી આવે છે.

આ વિચાર અહીં કેમ સૂઝ્યો એ જણાવવા સારુ પણ નહીં થોભીએ. આપણે વેળાસર ભેડાઘાટ પહોંચવાનું છે, અને વરસાદ તો જાણે 'આ આવ્યો' એમ તોળાઈ રહ્યો છે. ખરું જોતાં તો આ કંઈ વરસાદના દિવસ નથી; પણ હિંદુસ્તાનના ચારે ખૂણાના લોકો ફૈઝપુરની મહાસભામાં જઈ રહ્યા છે ત્યારે વરસાદને થયું કે આપણે પણ જુદાં જુદાં સ્થાનો જોતા ચાલો ફૈઝપુર પણ જોઈ આવીએ. પણ શિયાળાના દિવસોમાં વરસાદના પગમાં જોર નથી હોતું, એટલે દોડતાં દોડતાં તે રસ્તામાં જ તૂટી પડ્યો ને ફૈઝપુર સુધી પહોંચી શક્યો નહીં! તેના હાથમાં સ્વરાજ્યની જ્યોત હોત તો કદાચ લોકોએ તેને મદદ કરી હોત.

હશે. અમારી બંને મોટરો પૂર ઝડપે ઊપડી અને સંધ્યાકાળને વખતે અમે ભેડાઘાટ પહોંચ્યા. સંગેમરમરના ખડકો જોવા સારુ આ પહેલાં આવે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વખતે કોઈ આવેલું નહીં. પણ પ્રકૃતિનાં બાળકોને વળી વખતની સાથે શું લાગેવળગે?

* * *

અહીં આવીને તો અમે મોટી મુશ્કેલીમાં પડ્યા. નજીક જ એક ટેકરી પર મહાદેવનું મંદિર ઘેરીને ચોર્યાસી યોગિનીઓ તપ કરતી બેઠી હતી. તપ કરતાં કરતાં અહલ્યાની પેઠે તે શિલારૂપ બની ગઈ હશે. રામના ચરણનો સ્પર્શ થવાને બદલે મુસલમાનોના દંડાઓનો સ્પર્શ થવાને લીધે એમાંની કેટલીક યોગિનીઓની ભારે દુર્દશા થયેલી છે. આ ટેકરીની નજીક ધુવાંધાર નામથી ઓળખાતો એક પ્રખ્યાત ધોધ છે. એ જોવા જવું કે સંગેમરમરના ખડકો જોવા સારુ નૌકાવિહાર કરવો? વિહાર કરવા સારુ નૌકા માત્ર બે જ હતી, એટલે અમે બધા એ જ વાત પર એકમત થઈએ એમાં લાભ નહોતો. છેવટે અમે બે ટુકડીઓ પાડી. આ સ્થાન સંગેમરમરના ખડકો માટે જ પ્રસિદ્ધ હોવાથી મોટી ટુકડીએ એ બાજુ જવાનું પસંદ કર્યું. અમારી બીજી ટુકડીએ યોગિનીઓનાં દર્શન કરી ધુવાંધાર જવાનું નક્કી કર્યું અને અમે પગથિયાં ચડવા લાગ્યા. સર્વે યોગિનીઓનાં દર્શન અમે અમારા હાથમાંની એક વીજળીની નાની મશાલની મદદથી કર્યાં! મૂર્તિઓ સુંદર રીતે કોતરેલી ને કલાપૂર્ણ લાગી. મંદિરમાંના મહાદેવ પાર્વતી તથા તેમનો નંદી પણ જોવા લાયક છે.

મનમાં વિચાર આવ્યો કે જ્યારે એકાદ લડાઈમાં આપણે ઘાયલ થઈએ છીએ ત્યારે તાબડતોબ ઇલાજ લેવાથી જ આપણે સારા થઈએ છીએ. ગામમાં કોઈ રોગી માણસ મરે ત્યારે તેને તરત બાળી કે દાટી દઈએ છીએ. જમીન પર દૂધ ઢોળાય તો એના અભદ્ર ડાઘ જમીન પર રહેવા ન જોઈએ એમ માની આપણે તે લીંપી નાખીએ છીએ. એવો મનુષ્યસ્વભાવ હોવા છતાં આપણી ખંડિત મૂર્તિઓ આપણે કેમ જેમની તેમ રહેવા દીધી છે? ધર્માન્ધ મુસલમાનોના અત્યાચારોનું સ્મારક રાખવા? કે આપણી કાયરતા અને સામાજિક બેજવાબદારીની કબૂલાત તરીકે?! અપ્રતિમ કલામૂર્તિઓ તૈયાર કરવાનો કસબ આપણા દેશમાંથી નષ્ટ થયો છે એ વેળા આવા પ્રાચીન અવશેષના નમૂના સાચવી રાખવા એ યોગ્ય તો છે જ. પણ મેં જોયું છે કે આબુ પરના દેલવાડાના મંદિરમાં આરસની કારીગરી કરનારાં કુટુંબોની કાયમી નિમણૂક કરવામાં આવી છે અને મંદિરમાંના કોઈ પણ ભાગમાં કાંઈ ભાંગફોડ થઈ કે તરત મૂળ બરોબર જ તેની દુરસ્તી કરી લેવામાં આવે છે; અને એ જ રીતે લાહોરના મ્યૂઝિયમમાં તો મેં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોયું છે કે મૂર્તિનો એકાદ કુશળ સર્જન ઘાયલ થયેલી મૂર્તિના હાથ પગ નાક હોઠ વગેરે સિમેન્ટની મદદથી બેમાલૂમ રીતે સાંધી સુધારી શકે છે. પરંતુ આપણાં મંદિરો યોગ્ય અથવા પુરુષાર્થી લોકોના તાબામાં છે જ ક્યાં? 'ધણી વગરનાં ઢોર' જેવી આપણા સમાજની સ્થિતિ છે.

યોગિનીઓના આશીર્વાદ લઈ અમે ટેકરી ઊતરવા લાગ્યા. હજુયે થોડો થોડો પ્રકાશ હતો એટલે અમે હસતાખેલતા પણ ઉતાવળે ધુવાંધારની શોધે નીકળ્યા. આગળ થનારાઓની લગામ ખેંચવાનું અને પાછળ રહેનારાઓને ચાબુક લગાવવાનું કામ એક જ જીભને કરવાનું હતું. અને મારો અનુભવ છે કે નાસતા મેંઢા કે વાછરડાને જેમ પાસે લાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમતેમ તેને દૂરદૂર ભટકવામાં મોટી બહાદુરી લાગે છે. અને તેના પર ગુસ્સે ભરાઈ તેને પાછો આણવામાં પડતા કષ્ટથી સંઘપતિને પણ પોતાનું મહત્ત્વ વધ્યા સરખું લાગે છે. પરસ્પરની ખેંચતાણના ત્રાસની મજા બંનેથી છૂટતી નથી.

જ્યાં જોઈએ ત્યાં સફેદસફેદ પથ્થર. જબલપુરનો જ એ પ્રદેશ! પણ એક ઠેકાણે અમને શંખજીરાનું એક ખેતર જ મળી આવ્યું. શંખજીરું એ એ એક અદ્ભુત વસ્તુ છે. સફેદ તો ખરું જ પણ બિલકુલ લીસું. જાણે પેન્સિલમાંનું સીસું જ. નાનપણમાં એક વખત મને સંગ્રહણી થયેલી ત્યારે આ શંખજીરાની પડીકી વસ્ત્રગાળ કરી બરફીમાં નાખી ખાધી હતી. ત્યારથી શંખજીરા પર મારી શ્રદ્ધા બેઠી છે. આ પડીકી આંતરડાંમાં સરીને જ્યાં જ્યાં જખમો પડ્યા હોય ત્યાં ત્યાં ભરાઈને તે પૂરવામાં મદદ કરે છે. અને જખમ પુરાઈ જતાં જ પેટમાંથી આપોઆપ નીકળી જાય છે. પથ્થરની ભૂકી એ થોડી જ પચવાની છે! પેટમાં રહે તે રોગ મટાડવા. પણ પોતાનું કામ પૂરું થતાં ઉપકારનાં વચનો વસૂલ કરવા સારુ પણ તે વધુ દિવસ પેટમાં રહેવાની ભૂલ નથી કરતી.

હવે તો ચારે બાજુ ઠીક ઠીક અંધકાર જામી ગયો. સર્વત્ર ભયંકર એકાંત હતું અને અફાટ સમુદ્રમાં કોઈ વહાણ ચાલે તેમ એ એકાંતને કાપતી અમારી ટુકડી આગળ વધતી હતી. હવા કંઈક ગૂંગળાયેલી લાગતી હતી. ક્યારે વરસાદ આવે એનો નેઠો નહોતો. આકાશમાં જોયું તો કાળાં કાળાં અભ્રો વચ્ચે એક જ તારો ચમકતો હતો;—ચમકતો શાનો? દુઃખે કષ્ટે બિચારો સહેજ ડોક લંબાવી જોતો હતો. એક જબરા મોટા મકાનમાં કોઈ એકાકી વૃદ્ધા ગોખમાં બેસીને ખાલી રસ્તા પર જોતી હોય એમ. અમે આગળ ચાલ્યા. હવે જમીન સારી રીતે ભીની આવી, વચ્ચે વચ્ચે પાણી અને કીચડનાં ખાબોચિયાં પણ આવતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંધારું ખૂબ વધી ગયું. ખાડાખડબામાંથી રસ્તો કાઢવો મુશ્કેલ પડવા લાગ્યો. આગળ જવાનો ઉત્સાહ ખૂબ ઓછો થઈ ગયો. આવી મુશ્કેલ જગ્યાએ અંધારી રાતે અમે અહીં સુધી આવ્યા એને જ પ્રવાસનો આનંદ માની અમે પાછા જવાનો વિચાર કર્યો. આવા નિર્જન અને ભયાનક સ્થળે ચોર ભેટે તો ?– એવી શંકા મનમાં આવી. કેટલાક લોકોને એકલા પ્રવાસ કરતાં ચોરચપેટાની બીક લાગે છે. મોટો સમુદાય હોય તો બીક જાણે સઘળામાં વહેંચાઈ જઈ, પ્રત્યેકને ફાળે બહુ ઓછી આવે છે અને એકમેકના આધારે પ્રત્યેક જણ પોતાની બીક મનમાં ને મનમાં દાબી દઈ શકે છે. કેટલાક લોકોનું એથી ઊલટું જ હોય છે. એકલા હોતાં તેમને પોતાની કંઈ જ પરવા નથી હોતી, પોતાનું ચાહે તે થાય. મારામારી કરવાનો પ્રસંગ આવે તો સામી છાતીએ આબરૂભેર આખે શરીરે માર ખાઈ લેવામાં પણ કંઈ મોટું નુકસાન નથી; અને અહિંસક વૃત્તિ હોય તો ગુસ્સો ન કરતાં કે ડરીને નાસી ન જતાં માર ખાતા રહેવાની મજા કંઈ જુદી જ છે; કારણ કે સત્યાગ્રહી વૃત્તિએ ખાધેલો માર ખાનારાને સારો તો લાગે છે; પણ મારનારો પ્રત્યેક ક્ષણે પોતાના જ મન સમક્ષ ફજેત થાય છે.

પરંતુ જ્યારે આખી ટોળી બરાબર હોય ત્યારે પ્રત્યેક જણ કેમ વર્તશે, એની આપણને ખાતરી નથી હોતી. છોકરાંઓ અથવા બૈરાંઓ સાથે હોય ત્યારે જુદી રીતે જ વિચાર કરવો પડે છે. પોતાની જાતને સંકટમાં નાખવામાં જે લિજ્જત છે તે એવા પ્રસંગે અનુભવવામાં નથી આવતી. બધા જ સત્યાગ્રહી હોય તો જુદી વાત, પણ મોટું લાવલશ્કર વળગાડીને સંકટને ઠેકાણે કદી પણ જવું નહીં. શ્રીકૃષ્ણના કુટુંબ-કબીલાને લઈને જનારા વીર અર્જુનની કેવી દશા થઈ તે આપણે પુરાણોમાં વાંચીએ જ છીએ.

આ આવા અંધારામાં ખડકો ખડકો વચ્ચેથી તે ક્યાં સુધી જવું અને ત્યાં શું જોવા મળવાનું, એની કલ્પના ન હોતાં અહીંથી પાછા જવું જ સારું એવો વિચાર મનમાં આવ્યો ત્યાં જ જમણી બાજુએ એક નાનીશી તૂટીફૂટી ઝૂંપડી નજરે પડી. આવા નિર્જન પ્રદેશમાં ચોર જુએ તોયે શાની ચોરી કરે ? પણ ચોરી કરીને થાક્યા પછી શાંત અને નિશ્ચિંતપણે બેસવા સારુ આ જગ્યા સરસ છે. ચોરોની શોધ કરવા નીકળેલા લોકોને અહીં સુધી આવવાની કલ્પના જ ન આવે કે આ ઝૂંપડીમાં નિરંજનનું ધ્યાન ધરનારો કોઈ અલખ ઉપાસી સાધુ રહે છે ? અમે ઝૂંપડી નજીક ગયા. અંદર કોઈ જ નહોતું ! ત્યારે તો આ ઝૂંપડી સાધુની ન હોય. ફકીર આખો દિવસ ગમે ત્યાં રખડે પણ રાતે તો પોતાની મસીદમાં આવવાનું ન જ ચૂકે. અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવો હોય તો તેની રાત બહાર ક્યાંયે ન વીતતાં પોતાની સહચરી આગની ધૂણીના સહવાસમાં જ જવાની.

ત્યારે તો આ ઝૂંપડી માછલાં મારનાર માછીમારોની હોવી જોઈએ. ચાહે તેની હો, આપણને તેનું શું? આપણે કંઈ થોડી જ આજની રાત અહીં કાઢવાની છે? થોડેક આગળ જતાં ખાતરી થઈ કે રસ્તો વગેરે ઠીક ન હોવાથી હવે આગળ અંધારામાં જવું એ કેવળ કષ્ટને જ નોતરવા જેવું છે. એટલે મેં હુકમ છોડ્યો, 'ચાલો, હવે આપણે પાછા ફરીએ.' એટલામાં કેમ જાણે સત્ત્વપરીક્ષા પૂરી થઈ હોય તેમ વાદળાં થોડાંક હટ્યાં અને બરાબર માથે આવેલા ચંદ્રે 'પશ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત,' મુજબ આસપાસનો પ્રદેશ પ્રકાશિત કર્યો. સૂર્ય બધું જ પ્રગટ કરી દેતો હોવાથી તેના પ્રકાશમાં કંઈ કાવ્ય નથી હોતું. અંધારી રાતે આકાશમાંના તારામાં વિચરનારી દૃષ્ટિને ચંદ્ર પૃથ્વી પર મોકલે છે ને કહે છે: થોડુંક આંખોથી જુઓ અને બાકીનું બધું કલ્પનાથી ભરી કાઢો!

ચન્દ્રે મદદ કરી અને દૂર દૂરથી ધુવાંધારનો ઘોષ સંભળાવા લાગ્યો. હુકમ બાજુએ જ રહ્યો અને પગ જોરથી આગળ ઊપડવા લાગ્યા. થોડાક જ આગળ ગયા ત્યાં જાણે દૂધનો સ્રોત વહેતો હોય એવો ધુવાંધાર નજરે પડ્યો. સરસર ધબધબ! સુળમુળ ધબધબ! કર્રર્રર્ર ધબધબ! ધબધબ ધબધબ! ઉન્મત્ત પાણી વહ્યે જ જતું હતું. અને એ પાણીમાંથી બહાર નીકળતી સીકરવૃષ્ટિ સર્વત્ર પ્રસરતી હતી. વૃષ્ટિ શાની? તુષારનો ફુવારો જ! કેટલો બધો અતિથિશીલ! આ સૂક્ષ્મ જીવનકણોએ અમારી આ જીવનક્ષણોનું સાર્થક કર્યું. ચંદ્ર હસતો હતો, પાણી રમતું હતું, તુષાર ઊડતા હતા, હવા ઝૂલતી હતી ને અમે ડોલતા હતા. આ જુઓ, આ જુઓ, ત્યાં જુઓ, કેવી મજા છે એવા ઉદ્‌ગારો ધોધ વધુ ને વધુ જોતાં શરૂ થયા. અમારી સાથે આવેલા સ્વયંસેવક ભોમિયાએ જુદી જુદી ઋતુમાં ધુવાંધાર કેવો દેખાય છે તેનું વર્ણન કરવાની શરૂઆત કરી. અહીં લોકો તરવા કેમ આવે છે, ક્યાંથી ડૂબકી મારે છે, ઉનાળામાં ધુવાંધારની ઊંચાઈ કેટલી હોય છે વગેરે કેટલીક માહિતી તેણે અમને સંભળાવી અને પોતાની માહિતી અને રસિકતા બદલ અમારી પાસેથી એણે પોતાની કદર કરાવી લીધી. અમે એકધ્યાને ધુવાંધારની સાથે એકરૂપ થવામાં ગરક થયા. કેટલાં ભવ્યપાવન દર્શન એ! અરણિના મંથનમાંથી પ્રથમ ગરમી પેદા થાય છે, એ પછી ધુમાડો નીકળવા લાગે છે અને ધુમાડો ઠેકાણે પડતાં તણખા ઝરે છે ને પછી ભડકો નીકળવા લાગે છે. એ જ પ્રમાણે નિસર્ગયાત્રાથી કુતૂહલ જાગ્રત થાય છે, તેમાંથી અદ્‌ભુતતા જન્મ લે છે અને તે સારી રીતે એકઠી થતાં એકાએક ભક્તિનો ઉમળકો બહાર પડે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. 'ચાલો આપણે અહીં શિલા પર બેસીને પ્રાર્થના કરીએ.' પ્રાર્થના માટે આવું પવિત્ર સ્થાન ને આવો શુભ કાળ હમેશાં નથી મળતો. સર્વે જણ ટપોટપ એ ઠેકાણે ઝૂકી પડ્યા અને 'યં બ્રહ્મા વરુણેન્દ્ર૦'નો ધ્વનિ ધુવાંધરને કાને પડ્યો.

જેમ જુદા જુદા વખતે જુદા જુદા રાગ ગાવામાં આવે છે તેમ મને જુદે જુદે સ્થળે જુદાં જુદાં સ્તોત્રો સૂઝે છે. હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે કન્યાકુમારી ત્રણ વખત ગયો હતો તે વેળા મને ગીતાનો દસમો તથા અગિયારમો અધ્યાય સૂઝ્યો હતો. વિભૂતિયોગ અને વિશ્વદર્શનયોગનો ઉત્કટ પાઠ કરવા સારુ એ જ યોગ્ય સ્થાન છે. અને જ્યારે સિલોનના મધ્ય ભાગે—અનુરાધાપુર નજીક—મહેન્દ્ર પર્વતના શિખર પર સંધ્યારસ્તે પહોંચ્યો હતો, ત્યારે પાટલિપુત્રથી આકાશમાર્ગે આવી, આ શિખર પર ઊતરનારા મહેન્દ્રનું સ્મરણ કરી હું ઈશાવાસ્યોપનિષદ બોલ્યો હતો. અનાત્મવાદી બુદ્ધ શિષ્યોના આત્માને ઈશોપનિષદ સાંભળી શું થયું હશે એ દૈવ જાણે! અને પૂનાથી શિવનેરી ગયો હતો ત્યારે મસીદની ઊંચી ભીંતનાં પગથિયાં ચઢી, શ્રી શિવાજી મહારાજના બાલ્યકાળની ક્રીડાભૂમિનાં દૂરથી દર્શન કરવા લાગતાં, કોણ જાણે કેમ, માંડૂક્યોપનિષદ ઠીક લાગ્યું. એ ઉપનિષદ શ્રી સમર્થને પ્રિય હતું એમ માનવાનો ક્યાંયે પુરાવો નથી. પણ 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोऽभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनम् न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ।' એ કંડિકા બોલવા લાગતાં કેમ જાણે શિવકાલીન મહારાષ્ટ્ર તેમ જ અભેદભક્તિ કરનારા સાધુસંતો જોડે હું તદ્દન એકરૂપ થઈ જતો હતો. ધુવાંધારની મસ્તી અને તેના તુષારનું હાસ્ય જોઈને સ્થિતપ્રજ્ઞ ગાવું ઠીક લાગ્યું.

ઉત્કટ ભાવનાનું સેવન લાંબા વખત સુધી કર્યા જ કરવું જોઈએ એવું કાંઈ નથી. એકાદ આલાપમાં એક અખિલ ભાવસૃષ્ટિ સમાવી શકાય. એકાદ જલબિંદુમાં પ્રચંડ સૂર્ય પ્રતિબિંબિત થઈ શકે એકાદ દીક્ષામંત્રથી યુગયુગનું અજ્ઞાન હટાવી શકાય એક ઘડીમાં અમે ધુવાંધારનું વાતાવરણ અમારું કર્યું. આંખોની શક્તિ કેટલી અજબ છે! ધુવાંધારનું પાન મોંએથી કરવું અશક્ય હતું. અમે થોડા જ કુંભસંભવ અગસ્તિ હતા! પણ અમારી બે નાનકડી કીકીઓએ એ અખંડ વહેનારા ધોધનું આકંઠ પાન કર્યું: મને લાગે છે કે આવા દૃગ્-પાનને 'આ-કંઠ' ન કહેતાં 'આ-પાંપણ' કહેવું જોઈએ. અને સૌએ પોતપોતાની આંખોમાં આ લૂંટ એક ક્ષણમાં ભરી લઈ પાછી ફેરવી લીધી અને અમારી ભૂતાવળ તરેહતરેહની વાતો કરતી અને બુમાટા પાડતી મોટરના અડ્ડા પર આવી પહોંચી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંગેમરમર (ભેડાઘાટ)ના ખડકો જોઈ આવેલી ટુકડી અમને અહીં મળી. પરસ્પરના અનુભવની અમે આપલે કરી અને એ ટુકડીને મુરબ્બીવટથી સલાહ આપી કે આટલી રાતે ધુવાંધાર જવું કંઈ જ ઉપયોગનું નથી, તેથી તમે અમારા તૈલવાહનમાં બેસી સીધા જબલપુર જાઓ. અમે માત્ર તમે ગયેલે ઠેકાણે થોડો નૌકાવિહાર કરી તરત જ પાછા આવીએ છીએ. અમારી આ સલાહ એ ટુકડીને રુચી કે નહીં તે કોણ જાણે.

રસ્તાની બાજુએ ઊતરતા ઊતરતા અને અંધારામાં ટિચાતા અમે પ્રવાહના કિનારા પર્યંત પહોંચ્યા. અને ફરી અમારી પણ બે ટુકડીઓ પાડી બે હોડીમાં અમે ચડી બેઠા. અમારી હોડી આગળ નીકળી. જ્યાં જોઈએ ત્યાં ભરપૂર શાંતિ ભરી હતી. અને કેમ જાણે તે કેટલે ઊંડે સુધી પ્રસરેલી છે તેનો તાગ લેવો હોય તેમ વચ્ચે વચ્ચે અમારી હોડીનાં હલેસાં તાલબદ્ધ અવાજ કરતાં હતાં. ચન્દ્ર પોતાની ટમટમતી મશાલ માથે ધરી, 'આસપાસની શોભા દિવસે કેવી દેખાય છે એની કલ્પના કરો' એવો કોયડો રજૂ કરતો હતો. કેટલેક ઠેકાણે બિલકુલ અંધારું હતું. વચ્ચે વચ્ચે ચાંદનીના ડાઘ હતા. આકાશ નિરભ્ર નહોતું એટલે ચાંદની છાશ જેવી પાંખી બની ગઈ હતી. અને આકાશમાંનાં વાદળાં વચ્ચે વચ્ચે મલમલ જેવાં પાતળાં છે એ વાત તરફ ધ્યાન ખેંચાઈ જતું હતું. બંને બાજુના સંગેમરમરના ખડકો ત્યારે કેટલા ઊંચા દેખાતા હતા! ઊંચા અને ભયંકર! જાણે કોઈ રાક્ષસોની જમાત જ વસેલી ન હોય! અને આ ખડકો વચ્ચે નર્મદાનો પ્રવાહ ઘૂમરી ખાતો પોતાનો ચક્રવ્યૂહ રચતો હતો.

ઊંચા ઊંચા આ ખડક અથવા પહાડ ખૂબ જ નજીક હોવાથી, પ્રાચીન કાળમાં એક સરદારે પોતાના ઘોડાને એડી મારી આ શિખરથી સામેના શિખરે કુદાવેલો એવા પ્રકારની દંતકથા અહીં ચાલુ છે. વાંદરા તો ખરેખર એવા કૂદકા મારે જ છે. અહીં જ આવી વાતો હોડીવાળા ખલાસીઓ પાસેથી તમને સાંભળવા મળવાની.

અહીં આ ખડકોમાં કેટલીક ગુફાઓ પણ છે. આ ગુફાઓમાં ઋષિ-મુનિઓ ધ્યાન ધરવા રહેતા હોવા જોઈએ જ. અને મધ્ય યુગમાં રાજકુલના આપદ્ગ્રસ્ત લોકો તથા સ્વાતંત્ર્યની સાધના કરનારા દેશભક્તો પણ અહીં જ આત્મરક્ષણ સારુ લપાઈ જવા રહેલા હશે, અને છછુંદરની જેમ સરતી હોડીઓ દ્વારા એવા લોકોને ગુપ્તપણે આહાર, બાતમી અને આશ્વાસન પણ પહોંચાડવામાં આવતાં હશે. આ ગુફાઓને જો વાચા હોત તો ઇતિહાસમાં ન નોંધાયેલો એવો કેટલોયે વૃત્તાંત એમણે આપણને જણાવ્યો હોત.

હોડીમાં કોતરની વચ્ચોવચ જતાં જતાં અમે એક એવા ઠેકાણે આવ્યા કે જેને શાંતિનું ગર્ભગૃહ કહી શકાય. અહીં અમે હલેસાં બંધ કરાવ્યાં, શ્વાસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંભળવામાં આવે એ ભયે મંદ કર્યો. પ્રાર્થનાના શ્લોક અમે ત્યાં બોલ્યા કે નહીં તેનું સ્મરણ નથી. પણ હું માત્ર મનમાં સોળ ઋચાઓનું પુરુષસૂક્ત મોટી ઉત્કટતાથી બોલવા મંડ્યો. પછી લાગ્યું કે આટલી શાંતિમાં આપોઆપ સમાધિ જ લાગવી જોઈએ. કેટલો વખત ગયો કોણ જાણે પણ એટલામાં ડબ ડબ ડબ કરતી બીજી હોડી આવી પહોંચી. તેમાંની ટોળીએ એક મંજુલ ગીત ગાવાની શરૂઆત કરી. અને આસપાસનાં કોતરો તેનો પ્રતિધ્વનિ કરવો કે ન કરવો એ વિચારમાં અરધો ઉત્તર દેતાં હતાં.

હવે અહીંથી આગળ જવું શક્ય નથી, અહીંથી પાછા જ વળવું જોઈએ એમ હોડીવાળાએ જણાવ્યું એટલે દોડતા મનને પાછું ખેંચી બોલ્યા, 'ચાલો ત્યારે તો! પુનરાગમનાય ચ!'

હવે જવું તો વર્ષાની આખરે, ચાંદનીના દિવસ જોઈને, દિવસરાત આ મૂર્તિમંત કાવ્યમાં તરતા રહેવા સારુ જ જવું. ખરેખર, આ સ્થાન જોઈને મનમાં નિશ્ચય થયો કે જો ફરીથી આવવાનું ન હોય તો અહીંથી નીકળવું પણ નહીં.

ઑક્ટોબર, '૩૭

૩૯

જીવનતીર્થ હરદ્વાર

ત્રિપથગા ગંગાના ત્રણ અવતાર છે. ગંગોત્રી અથવા ગોમુખથી માંડી હરદ્વાર સુધીની ગંગા તે એનો પ્રથમ અવતાર. હરદ્વારથી પ્રયાગરાજ સુધીની ગંગા તે એનો બીજો અવતાર. પ્રથમ અવતારમાં એ પહાડના બંધનમાંથી–શિવજીની જટામાંથી–મુક્ત થવા મથે છે. બીજા અવતારમાં એ પોતાની બહેનપણી યમુનાને મળવા તલસે છે. પ્રયાગરાજથી ગંગા યમુનાને મળીને પોતાના મોટા પ્રવાહ સાથે સરિત્પતિ સાગરમાં વિલીન થવાને ઝંખે છે એ એનો ત્રીજો અવતાર. ગંગોત્રી, હરદ્વાર, પ્રયાગ અને ગંગાસાગર એ ગંગાપુત્ર આર્યોને માટે મોટામાં મોટાં તીર્થસ્થાનો છે. જેમ ઉપર ચડીએ તેમ તીર્થનું માહાત્મ્ય વધારે એમ મનાય છે. એક રીતે એ સાચું પણ છે. પણ મારે મન ભારતજાતિ માટે અત્યંત આકર્ષક સ્થાન હરદ્વાર જ છે. હરદ્વારમાં પણ પાંચ તીર્થો પ્રસિદ્ધ છે. દરેકનું માહાત્મ્ય પુરાણકારોએ શ્રદ્ધા ને રસથી વર્ણવ્યું છે, પણ એ કશું મહત્ત્વ જાણ્યા વગર પણ માણસ કહી શકે છે કે 'હરિકી પાયરી'માં જ ગંગાનું માહાત્મ્ય કહો તો માહાત્મ્ય અને કાવ્ય કહો તો કાવ્ય અધિક દેખાઈ આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ તો દરેક નદીમાં કાવ્યમય ભૂમિભાગ હોય જ છે. ગંગાને કિનારે હરદ્વાર કરતાં અધિક રૂપાળાં સ્થાનો ન જ હોઈ શકે એમ કહેવાનો આશય નથી. હરિકી પાયરીની આસપાસ બનારસની શોભાનો સોમો ભાગ પણ ન જડે; છતાં અહીં કુદરત અને માણસ એકબીજાનાં વેરી ન થતાં એમણે ગંગાની શોભાને વધારવાનું કામ સહકારથી કર્યું છે. ગંગાનો એ સાદો, સ્વચ્છ પ્રવાહ, મંદિર પાસેનો એ દોડતો ઘાટ, ઘાટ તળેનો નાનો સરખો વાંકોચૂકો ધરો. આ બાજુ હજારો લોકો સુખેથી બેસી શકે એવો પટ જેવો ઘાટ અને પેલી બાજુ નાનકડા બેટની ગરજ સારે એવો કકડો અને એ બાજુને સાંધનાર જૂનો પુલ. એ બધું જ કાવ્યમય છે. કાંઠાનાં મંદિરો અને ધર્મશાળાનાં સાદાં શિખરો એમાંનું એકેય ગંગા તરફ ચોંટેલું આપણું ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચતાં નથી અને છતાં એ બધાં ગંગાની શોભામાં ભળે એવાં જ છે. બનારસના બજારમાં બેસતા આળસુ પોઠિયા જુદા અને શાંતપણે વાગોળતા અહીંના પોઠિયા જુદા. અહીં ગંગામાં ક્યાંય કાદવનું નામ ન મળે. એકબીજા સાથે અનંતકાળથી અથડાઈને ગોળમટોળ થયેલા સફેદ પથરાઓ જ બધે જોઈ લેવા.

હરિકી પાયરીમાં સૌથી આકર્ષક વસ્તુ તરફ આપણું ધ્યાન જતું નથી. આપણે એની કેવળ અસર અનુભવીએ છીએ. અને એ છે અહીંની હવા. હિમાલયનાં દૂર દૂરનાં હિમાચ્છાદિત શિખરો પરથી જે પવનો દક્ષિણ તરફ વાય છે તે પહેલવહેલા અહીંની મનુષ્યવસ્તીને જ સ્પર્શે છે. આટલો પાવન પવન બીજે ક્યાંથી મળે? હરિકી પાયરી પાસે પુલ ઉપર ઊભા થાઓ એટલે ફેફસાંમાં અને હૈયામાં કેવળ આહ્લાદ જ ભરાઈ જાય છે. ઉન્માદકારી નહીં પણ પ્રશમકારી.

જેટલી વાર અહીં આવ્યો છું એટલી વાર એ ને એ જ શાંતિ, એ ને એ જ આહ્લાદ અને એ ને એ જ સ્ફૂર્તિ અનુભવી છે. મુંબઈની ચોપાટી સાથે કેટલાક લોકો આ ઘાટને સરખાવે છે. આત્યંતિક વિરોધનું સાદૃશ્ય આ બેમાં જરૂર છે. અહીં યાત્રીઓ માછલાંઓને આહાર આપે છે તો ત્યાં માછીઓ આહાર માટે માછલાંઓને પકડે છે.

હરિકી પાયરી જોવી હોય તો સાંજે સૂર્યાસ્ત પછી જવું. ચાંદરણું છે કે નહીં એનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. ચાંદરણું હશે ત્યારે એક જાતની શોભા મળશે, નહીં હોય ત્યારે બીજી. એ બેમાં જે પસંદગી કરવા બેસે તે કલાપ્રેમી નથી. સંધ્યાકાશમાં એક પછી એક તારાઓ પ્રગટે છે અને નીચેથી એક પછી એક સળગતા દીવાઓ એમને જવાબ દે છે. એ આખા દૃશ્યની ગૂઢ શાંતિ મન ઉપર કંઈક અદ્‌ભુત અસર કરે છે, એટલામાં મંદિરમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટીંગ ટાંગ ટીંગ ટાંગ વાગતી ઘંટડીઓ આરતી માટે નોતરે છે. આ ઘંટાનાદ ને જાણે અંત જ નથી. ટીંગ ટાંગ ટીંગ ટાંગ, ચાલ્યાં જ કરે છે. અને ભક્તો જાતજાતની આરતી ગાયાં જ કરે છે. પુરુષો ગાય છે, સ્ત્રીઓ ગાય છે, બ્રહ્મચારીઓ ગાય છે અને સંન્યાસીઓ પણ ગાય છે; સ્થાનિક લોકો ગાય છે અને પ્રાંત પ્રાંતના યાત્રીઓ પણ ગાય છે. કોઈ કોઈને ગણકારતું નથી; કોઈ કોઈનાથી અકળાતું નથી. દરેક જણ પોતાના ભક્તિ-ભાવમાં તલ્લીન. સનાતનીઓ સ્તોત્રો ગાય છે, આર્યસમાજીઓ ઉપદેશ કરે છે. શીખો ગ્રંથસાહેબના એકાદ 'મહોલ્લા'માંથી આસા-દિ-વાર લલકારે છે. ગૌરક્ષા પ્રચારકો તમને અહીં સમજાવે છે કે દુનિયામાં સફેદ રંગ છે કેમ કે ગાયનું દૂધ સફેદ છે. ગાયના પેટમાં તેત્રીસ કરોડ દેવ છે; ફક્ત ત્યાં પેટ પૂરતું ઘાસ નથી. કેટલાક નાસ્તિકો આ મેદનીનો લાભ લઈ ઈશ્વર ન હોવાનું પ્રમાણસર સિદ્ધ કરી આપે છે અને ઉદાર હિંદુ ધર્મ એ બધું સદ્ભાવપૂર્વક ચલાવવા દે છે. ગંગામૈયાના વાતાવરણમાં કોઈનો જ તિરસ્કાર નથી; બધાંનો સત્કાર છે. ભગવાં કપડાં પહેરીને પોતે મુક્ત હોવાનો ડોળ કરનારા મુક્તિફોજના મિશનરીઓ પણ જો આવતી કાલે ઊઠીને અહીં હિંદુ ધર્મનો વિરોધ પ્રચારે તો આપણા યાત્રાળુઓ એમને શાંતિથી સાંભળશે અને કહેશે કે ભગવાને જેવી બુદ્ધિ આપી છે તેવું બિચારો બોલે છે; એનો વાંક શો? હિંદુ સમાજમાં દોષો અનેક છે અને એ દોષોને લીધે હિંદુ સમાજે ઘણું વેઠ્યું પણ છે પરંતુ ઉદારતા, સહિષ્ણુતા અને સદ્ભાવ એ હિંદુ સમાજની ખાસિયત દોષરૂપ નથી જ. ઉદારતાને લીધે હિંદુ ધર્મે ઘણું વેઠ્યું છે એમ કહેનારા હિંદુ ધર્મની જડ જ કાપી નાખે છે.

હજી પેલો ઘંટ ચાલે છે અને આરતીની વેળા હજુ વહી ગઈ નથી એમ આળસુ લોકોને કહી એમને મનખાનું કલ્યાણ કરવા કરગરે છે.

અને પેલી બાળાઓ જાણે પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરતી હોય તેમ, ખાખરાનાં પાંદડાંના મોટા મોટા પડિયામાં ફૂલો વચ્ચે ઘીના દીવાઓ રાખી એમને પ્રવાહમાં છોડી દે છે, અને તરત એ પડિયા હોડીની પેઠે ડોલતા, ડોલતા, — પોતાની અંદર રહેલી જ્યોતિનું મહત્ત્વ જાણે જાણતા હોય તેવી રીતે ડોલતા, જીવનની સફર આરંભે છે.

ચાલી, એ જીવનયાત્રા ચાલી. એક પછી એક, એક પછી એક, દીવાઓ પોતાના ભાગ્યને પ્રવાહમાં છોડી દે છે. મનુષ્યજીવનમાં વ્યક્તિઓનું થાય છે તેમ અહીં આ દીવાઓનું પણ થાય છે. કોઈ અભાગિયા યાત્રાની શરૂઆતમાં જ પવનને વશ થઈ જાય છે અને ચોમેર વિષાદ ફેલાવે છે; કેટલાક ભારે આશા દાખવી નિરાશ કરે છે; કેટલાક આજન્મ માંદલાની પેઠે ટગુમગુ કરતાં દૂર સુધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહોંચે છે; કોઈ કોઈ વાર એ પડિયા પાસે પાસે આવીને એકબીજાને ચોંટી જાય છે અને પછી એ જોડાહોડી દંપતીની પેઠે લાંબી લાંબી મુસાફરી કરે છે. એમને ગોળ ગોળ ફરતા જોઈ મનમાં જે ભાવ પ્રકટ થાય છે તે વ્યક્ત કરવા કઠણ છે. કેટલાકની તો જીવનજ્યોતિ હોલવાઈ જાય તે પહેલાં જ તેઓ દૃષ્ટિ આડે થઈ જાય છે. મૃત્યુ અને અદૃષ્ટ બંને મનુષ્યજીવનના છેલ્લા અધ્યાય છે. આ બે આગળ કોઈનું કશું ચાલતું નથી, અને તેથી જ માણસને ઈશ્વરનું સ્મરણ થાય છે. મરણ ન હોત તો વખતે સ્મરણ પણ ન હોત.

હિંમત હોય તો કોક દિવસ સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠી એકલા એકલા આ ઘાટ ઉપર આવીને બેસો; જુદી જ જાતના ભક્તો તમને અહીં દેખાશે. ત્રણ વાગ્યાથી માંડીને સૂર્યોદય સુધી વિશિષ્ટ લોકો જ અહીં આવવાના. વાજિનીવતી ઉષા સૂર્યનારાયણને જન્મ દે છે અને તરત વ્યવહારુ દુનિયા આ ઘાટનો કબજો લે છે. તેમ થાય તે પહેલાં જ આપણે અહીંથી ખસી જઈએ તે સારું. આકાશના તારાઓ પણ રાજી થશે.

માર્ચ, '૩૯

૪૦

બિલ્વાશ્રમનું પુનર્દર્શન

જેમ ઉત્તર કાશી સાધુઓનો ઉનાળામાં રહેવાનો ગ્રીષ્મારામ છે તેમ હૃષીકેશ અને લક્ષ્મણઝૂલા તેમનો હેમંતારામ અને શિશિરારામ છે. આ સ્થાને સ્વર્ગાશ્રમમાં તથા રામાનુજ આશ્રમમાં કેટલાક દિવસ વસ્તી કરેલી અને નિવૃત્તિજીવનનું ચિંતન કરેલું તેથી એ પુણ્યભૂમિનાં ફરી એક વાર દર્શન થાય તો સારું એમ મનમાં રહેતું હતું. દર્શનની જેટલી ઉત્કટતા હતી તેટલી જ તે વિષે બીક પણ હતી. ચોવીસ વર્ષ પહેલાંનો સ્વર્ગાશ્રમ આજે ત્યાં ક્યાંથી હોય? પારલૌકિક જીવન વિષે શ્રદ્ધા રાખનારા અને છતાં ઐહિક જીવનનો લોભ કાયમ રાખનારા અને જાણે અજાણે પોતાની એ વૃત્તિનો ચેપ સાધુઓને પણ લગાડનારા ભગત લોકોએ પોતાની દાનશ્રદ્ધાથી આ આખું સ્થાન બજાર જેવું કરી મૂક્યું હશે અને સાધુઓને રહેવાની સગવડો વધારવાની સાથે દુનિયાની બધી બદીઓને પણ અહીં રહેવાની સગવડો ઊભી કરી હશે એવી બીક મનમાં હતી. અમે હતા ત્યારે કેટલાક સાધુઓ, પોતાની ભૂખ કરતાં ત્રણ ગણી રોટલીઓ ભેગી કરી, વધારાની રોટલીઓ શિયાળા પૂરતા આવી વસેલા ભોટ લોકોને પૈસે રોટલીને ભાવે વેચતા અને એ પૈસામાંથી સાધુ થયા છતાં રહી ગયેલી વાસનાઓ પૂરી પાડતા. તે વખતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંભળ્યું હતું કે દૂર જંગલમાં એક છૂપી મધુશાલા પણ છે. આ સમાચાર સાંભળી જોકે હું હેબતાઈ ગયો હતો છતાં એ સમાચાર કેટલે દરજ્જે સાચા છે એની તપાસ કરવાની હિંમત નહોતી. બીક હતી કે એ સમાચાર સાચા જ નીવડશે; તેથી આ સ્થાનને સંશયનો લાભ આપવા માટે તપાસ કરવાનું જ મેં માંડી વાળ્યું હતું.

આ સ્થાને મેં મારી જિંદગીનો થોડોક પવિત્રતમ કાળ ગાળ્યો હતો. અત્યારે સ્મરણ છે તે પ્રમાણે તો એ કાળમાં કોઈ જાતના વિકારોને હું વશ નહોતો થયો. અભિમાન, અહંકાર આદિ મનુષ્યસુલભ મનોવૃત્તિને પણ અહીં ઓછામાં ઓછો અવકાશ હતો. પરમ પ્રિય સાથીઓના પવિત્ર સહવાસમાં સમાજહિતની અનેક યોજનાઓ ઘડતો, જીવનના જૂના અનુભવનો સાર તારવતો, સંતવચનોના જીવંત સહવાસમાં ચિત્તવૃત્તિને શોધતો અને કુદરતના નિર્મળ ભવ્ય સૌંદર્યમાં તલ્લીન થતો, હું અહીં રહ્યો હતો.

આ અરસામાં તપસ્યાનો કાંઈક મૂઢગ્રાહ મને વળગ્યો હતો એટલે એક ધોતિયું અને એક ઉપરણું એ જ મારો પહેરવેશ હતો. અંદર લંગોટી ખરી. ઓછામાં ઓછું ઓઢવું અને પાથરવું, ઓછામાં ઓછું સૂવું, ઓછામાં ઓછું બોલવું, સવારે ઊઠીને ગંગાજીના ધરામાં ધરાઈને નાહવું, માથાના અને દાઢીના વાળ સૂકવ્યા વગર ઉઘાડે ડિલે એક બિલ્વવૃક્ષ તળે જપ કરવા બેસવું, બે ટંક અન્નક્ષેત્રમાંથી આણેલી રોટલી અને દાળ ખાવાં, અને દિવસરાત ધ્યાન ધરવું અથવા ધાર્મિક ગ્રંથોનું પારાયણ કરવું એ જ મારો વ્યવસાય હતો. આસપાસ કેટલાક બંગાળી અને મદ્રાસી સાધુઓ રહેતા એમની સાથે વાતો ચાલતી. પણ સ્વર્ગાશ્રમનું જીવન મને સદ્યું નહીં. ખોરાકમાંથી પૂરતું પોષણ ચૂસી લેવાની હોજરીની શક્તિ નહીં એટલે વધારે ખાવાની ટેવ પડી. જેમ તબિયત બગડે તેમ વધારે ખાધા વગર તૃપ્તિ થાય જ નહીં. આઠ આઠ દસ દસ રોટલીઓ ખાઉં, બબ્બે ચચ્ચાર વાટકા જેટલી ચણાની દાળ ઉડાવું, બપોરે ગોળ અને ચણા મળે તો તે પણ ખરા. આમાં સ્વાદ કરવાની દાનત નહીં પણ આહારશાસ્ત્રનો જરાય ખ્યાલ ન હતો. ભૂખ કેમે કરીને શમે નહીં. અંતે પેટ બગડ્યું, તબિયત બગડી. રોજ સાંજે ટાઢ વાયા પછી સખત તાવ આવે. એક લોઢાના પતરા ઉપર ચટાઈ નાખીને સૂતો એ પતરું પણ ટાઢ સાથે વાતું હતું. એના અવાજના તાલ સાથે હું ભજનો ગાતો. રોજ બે માઈલ જઈને ભિક્ષા આણવાની, ગંગાને કાંઠે બેસી આરોગવાની અને ધ્યાન, ભજન, જપ, ટાઢ અને તાવ વચ્ચે આખો દિવસ વહેંચી નાખવાનો. આવું ચાલ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આખા શરીરે કરચલીઓ પડી. કસાયેલું શરીર ઘસાવા લાગ્યું. મનને ખાતરી થઈ કે શરીર હવે અહીં જ પડવાનું. એ ખાતરીનો પણ આનંદ અને ઉન્માદ જ જાગ્યો અને મારી નિવૃત્તિની પ્રવૃત્તિ બમણા વેગથી ચાલી. શરીર છૂટે તે પહેલાં સાક્ષાત્કાર થવાનો જ છે એ જાતનો વિશ્વાસ હૈયામાં હતો. જો મને આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન હોત, આહારશાસ્ત્રનો કંઈક ખ્યાલ હોત તો મારું જીવન, મને લાગે છે, ક્યારની કૃતાર્થતા અનુભવી શક્યું હોત. મને લાગે છે કે મેં સ્વાદ ઠીક ઠીક જીત્યો છે. છતાં આહાર જીત્યો નથી. અત્યારે પણ સહેજે વધારે ખવાઈ જાય છે.

માયા સાધકોને કેમ પરાસ્ત કરે છે અને એની નબળાઈનો મર્મ જોઈ ત્યાં જ ઘા કરે છે એનો એક વધારાનો દાખલો પૂરો પાડવા માટે જ આ બધું લખ્યું છે.

તે વખતે મને હિંદી બોલતાં આવડતું નહીં એટલે લોકો સાથે વાતો કરતાં કે ભમતાં મુશ્કેલી પડતી. આ કારણે હું અતડો જ રહેતો. ગુનેગારના મોઢા પર જેમ ફજેતીનો, હડધૂતપણાનો ભાવ હોય તેવો મારા મોઢા ઉપર રહેતો હશે એવો કંઈક મને ખ્યાલ છે. આપણને ક્યાંક આવકાર મળશે એવી મનમાં અપેક્ષા જ નહીં. બધા જ મારો તિરસ્કાર કરે છે, મને ત્યાજ્ય ગણે છે એવી ભાવના હૈયામાં ઘર કરીને બેઠી હતી. મારી સાધનાને એ પોષક હોવાથી એને હાંકી કાઢવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો નહીં. પ્રયત્ન કરત તોયે ફાવત કે કેમ એ વિષે શંકા છે.

એવે વખતે સ્વામી આનંદ આલમોડાથી અચાનક મને મળવા આવ્યા. મારી સ્થિતિ જોઈ તેઓ ચોંકી ગયા; અને એમણે દરેક રીતે મને સાજો કરવાના પ્રયત્ન આદર્યા. એ વખતની એમની સહાનુભૂતિ ખરેખર દૈવી હતી. વીરોચિત તો ખરી જ. સેવાવીર શું શું કરી શકે છે એનો એમણે ઉત્તમ દાખલો બેસાડ્યો છે. તેઓ મને સ્વર્ગાશ્રમમાંથી હૃષીકેશમાં, રામાનુજ-આશ્રમમાં લઈ આવ્યા. ત્યાંના દિવસો અનેક રીતે સંસ્મરણીય થયા છે. એ સંસ્મરણો અહીં આપવાં જોઈએ; પણ અત્યારે એટલી ધીરજ નથી. તે વખતે સમાજહિતની જે અસંખ્ય યોજનાઓ ચર્ચી અને ગોઠવી તેનું જો વિસ્તૃત બયાન લખી કાઢું — અને તે અશક્ય નથી — તો તે પણ મારે મન એક કીમતી વસ્તુ થઈ જાય. મારા જીવન-તત્ત્વજ્ઞાનના પાયાનો મોટો ભાગ ત્યાં જ ચણાયો એમ કહું તો ચાલે. માતાની પૂજા, દુર્ગા-સપ્તશતીનો પાઠ અને શક્તિ-ઉપાસનાનો તે કાળ હતો. મારી શક્તિ-ઉપાસનામાં કોઈ પણ જાતનો વામાચારનો સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ જરા સરખો પણ અંશ ન હતો. આધ્યાત્મિક શક્તિની ઉપાસના હતી. મહાકાળી, મહાલક્ષ્મી અને મહાસરસ્વતીનું બ્રહ્મવિદ્યાપ્રાપ્ત્યર્થ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમષ્ટિરૂપે એ ધ્યાન હતું. કુદરત તરફ તે વખતે હું કલાધરની નજરે જોતો ન હતો; પણ કલાધરની નજર વિશુદ્ધ કરી, કલાતીત થવાનો પ્રયત્ન કરનાર નિષ્કલ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કુદરત વાટે પણ કરવા મથનાર સાધકની નજરે જોતો; એટલે કુદરત પાછળ અથવા કુદરતની અંદર જે ચૈતન્ય અખંડ ધારારૂપે સ્ફુરે છે એની સાથે તન્મય થવાના મારા પ્રયત્નો ચાલતા. જ્યારે જ્યારે સ્વર્ગાશ્રમ અને તે વખતના વાતાવરણનો વિચાર કરું છું ત્યારે ત્યારે એ સાધના ફરી જાગ્રત થાય છે અને કવિની મસ્તી કરતાં કાંઈક અંશે ચઢિયાતી મસ્તી અનુભવું છું.

તે વખતે મરાઠી ભાષા સમૃદ્ધ કરવાના, એના કાવ્યની અમૃતસંજીવનીમાં અવગાહન કરવાના, સેવાશ્રમો સ્થાપી દરિદ્રનારાયણ સાથે એકરૂપ થવાના, વેશ્યાઓ વચ્ચે રહી એમના જીવનનો મેલ ધોઈ કાઢવાના, મોટાં મોટાં વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થાપી આર્ય સંસ્કૃતિને ફરી ઉદ્દીપિત કરવાના, સંસ્કૃતનો નિચોડ ભારતની તમામ ભાષાઓને પાવાના, ગામડાની કારીગરીમાં શોધકબુદ્ધિ ઉમેરવાના, દરેક મંદિરમાંથી એક એક જીવનસંસ્થા સ્થાપવાના, એક મોટું જહાજ ભાડે રાખી હિંદુસ્તાનના સર્વોત્તમ વિદ્યાર્થીઓને દુનિયાની મુસાફરીએ લઈ જવાના, યુરોપમાં શહેરે શહેરે નિરામિષાહારી ભોજનગૃહો સ્થાપી ત્યાં અન્નાહારનો પ્રચાર કરવાના, ચીન, ટિબેટ, તાર્તરી અને રશિયા સુધી પગપાળા મુસાફરી કરવાના, હિંદુસ્તાનના તમામ પહાડોનાં શિખરો ઉપર જબરદસ્ત 'હેલિયોગ્રાફ' રાખી સ્વદેશી તારખાતું ખોલવાના, અફઘાનિસ્તાન અને ઈરાનમાં રહી ઇસ્લામમાં ધર્મસંસ્કરણ કરાવવાના, હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મનો સમન્વય કરી જાપાન, ચીન, સિયામ, બ્રહ્મદેશ અને હિંદુસ્તાનનું વિશાળ સંગઠન કરવાના —એવા એવા અનેક સંકલ્પ અને યોજનાઓ હું યોજતો. શું શું થવું જોઈએ, એ કઈ રીતે કરાય એની કલ્પના ચાલતી. હું જાતે એનો આરંભ કેમ કરીશ એની તો મને કલ્પનાઓ પણ ન આવતી; અને એની મને વિમાસણ પણ નહોતી થતી. કોઈ કોઈ વખતે થતું કે અત્યંત ઉત્કટતાથી અને એકાગ્રતાથી આમાંથી એક જ સંકલ્પ લઈને યોગયુક્ત સ્થિતિમાં સંકલ્પ્યા કરું તોયે દુનિયામાં એવું વાતાવરણ જામશે અને એની મેળે એ વસ્તુ દુનિયાના લોકોને હાથે સિદ્ધ થવા માંડશે. દુનિયા નહીં જાણે કે એ બધા પરિવર્તન પાછળ મારો સંકલ્પ કામ કરી રહ્યો છે, પણ મને સમાધાન હશે કે મારો સંકલ્પ-યોગ ફળી રહ્યો છે.

એક દિવસે એક શંકા મનમાં આવી અને સંકલ્પ-યોગનો ઉન્માદ તરત શમી ગયો. આટલી ઉત્કટતાથી આટલા બધા શુભ સંકલ્પો વિગતવાર આવે છે તે મારી જ સાધના છે કે કોઈ લોકોત્તર મહાત્માના જબરા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંકલ્પનાં મોજાં મારા હૈયા સુધી પહોંચે છે, અને મને અસ્વસ્થ કરી મારા હૃદયની તૈયારી કરાવે છે?

આ શંકાને કારણે કહો, અથવા નિવૃત્તિ હજમ ન થઈ શકી તે કારણે કહો, અથવા ધ્યાનમાંથી તે વખતે જેટલું જોઈતું હતું તેટલું સમાધાન મળી ગયું તે કારણે કહો, પણ ફરી પ્રવૃત્તિમાં આવવાનું સૂઝયું, અને પછી હૃષીકેશનું જીવન અને હૃષીકેશનું ચિંતન સ્વપ્નમય, કાવ્યમય, સંસ્મરણમય થઈ ગયું. કોક વખતે મનમાં શંકા આવતી કે ખરેખર હૃષીકેશ જેવું સ્થાન છે કે એ આખી સ્વપ્નસૃષ્ટિ જ છે? હૃષીકેશ જઈ આવેલા લોકો જ્યારે મળતા ત્યારે તેમની સાથે વાતો કરીને ચુપચાપ ખાતરી કરી લેતો કે ના, ખરેખર એ સ્થાન ત્યાં છે અને હું ત્યાં રહી પણ આવ્યો છું. કોક વખતે મનમાં થતું કે આટલી વિગતવાર સ્મૃતિ સ્વપ્નું ન જ હોય. અંતે કુતૂહલ વધ્યું અને મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે આપણે મથુરાના શ્રીકૃષ્ણ ન જ થઈએ. શ્રીકૃષ્ણે ગોકુળ વૃંદાવન એક વાર છોડયું તે છોડયું જ, પાછા કોઈ કાળે વૃંદાવન ગયાનો દાખલો નથી. મારે એ જૂનું સ્થાન એક વાર જોવું જ જોઈએ, આજની નજરે એ કેવું દેખાય છે એ અજમાવવું જોઈએ.

આધ્યાત્મિક વૃત્તિ પ્રધાન રાખી કેળવણીનું અને જનસેવાનું કાર્ય કરનાર આચાર્ય દેવશર્માજીએ મને આ વર્ષના ગુરુકુળઉત્સવમાં ભાગ લેવા નોતર્યો. જબરજસ્તીથી લઈ ગયા એમ કહું તો ચાલે. એટલે અનાયાસે હૃષીકેશ જવાની તક મળી. બીજાં પણ કારણો થયાં અને પતિયાળા તરફના બે ગુલાબી પંજાબી ભાઈઓ સાથે એમની મોટરમાં અમે લક્ષ્મણઝૂલા સુધી જવા ઊપડયા. જૂના વખતમાં ગયેલો તે પગપાળો અને જાણે અજ્ઞાત ભવિષ્યમાં કેવળ શ્રદ્ધાનું ભાતું લઈને જતો હોઉં તેમ. આ વખતે શ્રદ્ધાળુ યાત્રીની મોટરમાં જૂના અનુભવો જાગ્રત કરવાને સ્મરણયાત્રાનું એક પ્રકરણ જીવતો હોઉં એ રીતે જતો હતો. જીવનનો અનુભવ કણશઃ અને ક્ષણશઃ લેવાય છે, જ્યારે સ્મરણયાત્રા કોક વખતે મોટરવેગે અને કોક વખતે મનોરથને વેગે જ કરવાની હોય છે, એટલે મોટર લઈને જવામાં સંકોચ ન હતો. તે વખતનો ઉનાળાનો તાપ અને આ વખતનો શિયાળુ વરસાદ એ પણ જાણે બન્ને યાત્રાને અનુરૂપ જ હતા. તરાઈનાં ઝાડો પવનથી રક્ષિત હોઈ સજ્જનોની કલ્પનાની પેઠે ધરતીમાંથી સીધાં આકાશ તરફ જતાં હતાં. સુકાયેલાં પાંદડાં પવન સાથે ગેલ કરવાને બદલે અને હસાહસ ચલાવવાને બદલે રડીને રાજ મેળવનાર બાળકોની પેઠે વરસાદના ટીપાથી પ્રસન્નપણે ચળકતાં હતાં. રેલનો સાંકડો રસ્તો જંગલને અને શ્રદ્ધાને વીંધીને લોકોનું કુતૂહલ શમાવવા માટે દોડતો હતો. મોટર દોડતી જાય અને જૂનાં સંસ્મરણો તાજાં થતાં જાય :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પહાડી ઝરણાંને કાંઠે હું નાહવા ઊતર્યો હતો. અહીં સંધ્યાવંદન કર્યું હતું; અહીં

आजिचा सुदिन रे सुदिन ।
आमुचा अुदयला भाग्याचा आमुचा अुदयला भाग्याचा ॥

ગાયું હતું અને લક્ષ્મીનારાયણ આગળ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા હતા. આ ઠેકાણે હરિહરની જય સાથે અપાયેલી રોટલી અને દાળ ખાધી હતી, આ ઠેકાણે ઝાડીની છાયામાં ઝરણાંને કાંઠે સ્વામી ઉપર ચિડાયો હતો અને પેલે ઠેકાણે પેલા બંગાળી બ્રહ્મચારી સાથે ચૈતન્યસંપ્રદાય અને શાક્તઉપાસનાની બંગાળ ઉપર થયેલી અસરની ચર્ચા કરી હતી. આગળ જતાં એક સ્થાન આવ્યું જ્યાં બેસીને એક યોગમાર્ગી સાધુ જોડે આજની યોગસાધનાના દોષોની વાતો કરી એને નારાજ કર્યાનું સ્મરણ થયું, જ્યારે બીજે ઠેકાણે ભૂસ્તરશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે હિમાલયની રચનાનો વિચાર કર્યો હતો. એક ઠેકાણે ભૂતિયા લોકોના દર્શન સાથે એક જૂનું સ્મરણ તાજું થયું. સવારે ઊઠીને હૃષીકેશથી હરદ્વાર જતો હતો. રસ્તામાં ભૂતિયા લોકોની બેચાર ઝૂંપડીઓ બળીને રાખ થતી હતી અને એ બિચારા લોકો દોડંદોડા કરી બળતામાંથી પોતાને કીમતી એવી ચીજો બચાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. બીજે દિવસે બપોરે એ જ રસ્તે પાછા વળતાં જોયું તો એ લોકોએ જંગલમાંથી ઘાસ લાકડાં આણી અને ઘાસની જ દોરીઓ વણી પહેલાં જેવાં જ ઝૂંપડાં તૈયાર કર્યાં હતાં; અને અંદર એમનાં છોકરાં કલ્લોલ કરતાં હતાં.

હિમાલયમાં હવામાં જરા સરખો ભેજ જામે એટલે ઇંદ્રધનુષ્યો ફેલાયાં જ છે. આ વખતે સામેના પહાડ ઉપર—પહાડના આકાશના નહીં પણ પહાડના વિશાળ ડિલ ઉપર—ઇંદ્રધનુષ્યનો એક કટકો તણાયો હતો. લીલી ઝાડીની ધરતી (back-ground) ઉપર એ ફેલાયેલું હોવાથી એ જરા પાતળું થયું હતું; પણ તેથી કાંઈ ઓછું મોહક નહોતું. દોડતી મોટર જેમ દિશા ફેરવે તેમ ધનુષ્ય પોતાનું સ્થાન ફેરવે.

ક્ષણે ક્ષણે મનમાં થતું કે હમણાં હૃષીકેશ આવશે અને ત્યાંનાં વધી પડેલાં બજારો અને પરદેશી માલની દુકાનો મારા જૂના સ્મૃતિકાવ્યને ભાંગી નાખશે. હૃષીકેશ આવ્યું. બજારો અને દુકાનો પણ દેખાઈ. શિલાજિતની જાહેરખબરો પણ આંખોને કનડવા લાગી. અને આ બધો અત્યાચાર સહન કરવા કરતાં પાછા જવાનું મન થયું. પણ જિંદગીમાં ઘણી વાર પાછા જવા કરતાં આગળ જવામાં જ સાર હોય છે એ જાણતો હોવાથી, મેં કહ્યું, આપણે અહીં થોભીએ નહીં; સીધા લક્ષ્મણઝૂલા સુધી જઈએ. મોટર ચાલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાં તો સ્વાગત માટે કેટલાંક ઊંટ અને ખચ્ચર હાજર હતાં. ઊંટને અને પહાડોને બનતું નથી. મોટાં મોટાં રણો જે ઓળંગી શકે તે રણવીર નાનકડી પહાડી જોઈ ને પણ ગાંગરવા માંડે છે. અને હવે આપણું શું થશે એવી મૂંઝવણ અને અસ્વસ્થતા ધારણ કરી ચોમેર અને આકાશ તરફ જોયા જ કરે છે. બળદ, હાથી, ઊંટ જેવાં ભવ્ય ગંભીર પ્રાણીઓને અસ્વસ્થ થયેલાં જોઈ હું જાતે બહુ જ અકળાઉં છું. એમાં વળી ઊંટની દશા વિશેષ ખરાબ. એની લાંબી ડોક અને સુકલકડી પગ અસ્વસ્થ દશાથી સાવ તિરસ્કારપાત્ર થઈ જાય છે. આના કરતાં તો પાંખ ન ઊગેલાં સમડી અને કાગડાનાં બચ્ચાં જોવાં સારાં.

અમારી આગળ ઊભેલા સ્વાગતસમિતિના આ ચતુષ્પાદ સભ્યો અકળાયેલા લાગતા ન હતા છતાં અસ્થાને તો ખરા જ. ખચ્ચરોનું એવું ન હતું. મજૂર અને દુકાનદારની પેઠે ગમે તે પરિસ્થિતિમાં એમને સ્થાન હોય જ છે. અમારા વગર તમારું ચાલવાનું નથી એ જાતનો ભાવ એમની આંખોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

હવે ઠંડો અને મીઠો પવન વહેવા લાગ્યો અને એની સાથે વિચારોનો પવન પણ બદલાયો. જેમ જેમ ઊંચા જઈએ તેમ તેમ જીવનના વિચારો અને જીવન પર પ્રકાશ નાખતું અધ્યાત્મ મન પર સવાર થવા લાગ્યું. અમારો રસ્તો દર્શનશાસ્ત્રની પેઠે જંગલમાંથી આગળ વધવા લાગ્યો. સામેના ભવ્ય પહાડ ઉપર એક શિખર તૂટીને નીચે પડી ગયું હતું અને લોહીના પ્રવાહની પેઠે એક પથરાની નદી એમાંથી નીચે સરી હતી. આ દૃષત્સરા તન્વંગી હતી પણ તરલા ન હતી, ઊર્મિલા પણ ન હતી, પરંતુ રુદ્રા અને દુર્ગા હતી. ઇન્દ્રે હજી જૂનું વેર છોડયું નથી પણ તક સાધીને હિમાલયના શિખર ઉપર પોતાનું વજ્ર ફેંકતો જ રહે છે. ઇન્દ્ર ચપલા સાથે વજ્ર ફેંકે એટલે પહાડમાં પાર્વતી પ્રગટ થવાની જ. પણ આ શિખરમાંથી કોઈ પાર્વતી નીકળે એમ ન હતું, એટલે એનું સ્થાન દૃષદ્વતીએ લીધું. ખરેખર એ દૃશ્યે લાંબા વખત સુધી મારું ધ્યાન રોકી રાખ્યું, અને પૌરાણિક વાર્તા તે વખત પૂરતી સાચી બનાવી.

લક્ષ્મણઝૂલા પાસે પહાડો એવી રીતે ગોઠવાયા છે કે સહેજે જોનારને લાગે કે ગંગાનો ઊગમ અહીં જ છે. એ પેલો સ્વર્ગાશ્રમ દેખાય છે, પણ હવે ત્યાં પહેલાંની બોરની ઝાડી દેખાતી નથી. હવે એ બદરિકાશ્રમ પણ રહ્યો નથી અને સ્વર્ગાશ્રમ પણ રહ્યો નથી. અમે જ્યાં ઊભા છીએ ત્યાંથી આશ્રમ એટલો નીચો છે અને ત્યાં ફરતા માણસો એવા તો વાલખિલ્ય જેવા દેખાય છે કે એ સ્થાનને સ્વર્ગાશ્રમ કહેવાનું મન નથી થતું. ધોળાં ધોળાં મંદિરો અને ઝૂંપડાંઓ બિલાડીના ટોપ ઊગ્યા હોય એવાં દેખાય છે. એ તપ પહેલાંની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારી ઝૂંપડી હજી એ ને એ જ ઠેકાણે હશે ખરી? ક્યાંથી હોય? બધું ફર્યું ત્યાં મારો એ બિલ્વાશ્રમ, એની પાસેથી વહેતું નાનકડું ઝરણું, ખૂણા ઉપર આવેલી મારી ઝૂંપડી અને એની પાસેની પેલી વાઘની ખીણ એ બધું અત્યારે ક્યાંથી હોય?

ઝરણું સુકાઈ જાય, ઝૂંપડી પડી જાય, બિલીનું ઝાડ કપાઈ જાય, પણ વાઘની ખીણ અને એની તળેનો ગંગાનો ધરો એ તો ઠેકાણે હોવાં જ જોઈએ. અમે ઊભા હતા એ ઊંચાઈએથી ધરો અને ખીણ શોધી કાઢતાં વાર ન લાગી. પણ જ્યારે એ ખીણની બાજુએ મારી એની એ ઝૂંપડી પણ દૂર દેખાઈ આવી ત્યારે મારા હર્ષનો પાર ન રહ્યો. અધિકાર ન હોવા છતાં મનમાં ભર્તૃહરિનો શ્લોક હું ગાવા લાગ્યો:

भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते ।

रुद्राक्षमाले शुभम् । ઇત્યાદિ

જે ઝૂંપડીએ મારી સાધનાના દિવસોમાં મને આશ્રય આપ્યો હતો તેના તરફ માતૃભક્તિની લાગણી મનમાં જાગે એમાં આશ્ચર્ય શું? એ જ ઝૂંપડીને બારણે યાત્રીઓ મને મોટો મહાત્મા સમજી ઝૂંપડીનું બારણું ખખડાવી દર્શનયાચના કરતા. એ જ ઝૂંપડીની અંદર બેસી કેરળના બ્રહ્મચારી ગિરધારીની જીવનકથા મેં સાંભળી હતી. લક્ષ્મણઝૂલા પાસે રહેતા અમારા અનંતબુવા આ જ ઝૂંપડીમાં આવીને મને મળતા અને શ્રીરામચંદ્ર પ્રભુના દર્શનની પોતાની તાલાવેલી મારી આગળ વ્યક્ત કરતા અને હું પણ ક્ષણે ક્ષણે ચિત્તશોધન કરી ઈશ્વરી કૃપાને લાયક બનવાનો અખંડ પ્રયત્ન કરતો હતો. કોક કોક વાર મારા જ મનમાં શંકા ઊઠતી કે હું ગાંડો તો નથી કે ચિત્રવિચિત્ર વિચારો મનમાં સેવું છું અને એનાં ઊંડાણ તપાસવા મથું છું.

મારા જીવનની અનેક ઘટનાઓ મંગળવારે થઈ છે. આ સ્થાને રહેવા આવ્યો હતો તે દિવસ પણ મંગળવાર જ હતો. એટલે પ્રથમ એ ઝૂંપડીને મેં મંગળઆશ્રમનું નામ આપ્યું હતું. પાછળથી જ્યારે પાસેના બિલ્વવૃક્ષ તળે પલાંઠી વાળીને, ભીને ડિલે સવારથી બપોર સુધી, જપ કરવા બેસવા લાગ્યો ત્યારે આખા ખૂણાનું નામ બિલ્વાશ્રમ પાડવું એ જ મને ઠીક લાગેલું. દર્શનકારો કહે છે કે સૃષ્ટિ નામરૂપાત્મક છે. ખરું જોતાં રૂપસૃષ્ટિ કુદરતની છે. નામો તો માણસે ઉમેરેલાં હોય છે. માણસની દુનિયામાં નામમાહાત્મ્ય વધારે હોય છે. નામમાંથી રૂપ તરફ જવું અને અંતે બંનેને વટાવીને વસ્તુને ઓળખવી એ જ મુખ્ય બૌદ્ધિક સાધના છે. વાસનાઓને મારીને સંકુચિતતા કાઢી નાખવી અને અનાસક્ત પ્રેમથી બધા સાથેનું ઐક્ય અનુભવવું એ હાર્દિક સાધના છે. ધ્યાન અને તપ વડે આ બન્ને સાધ્ય થયા પછી પણ કર્મરૂપી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યજ્ઞ દ્વારા એ પરમતત્ત્વની અભ્યર્ચના કર્યા વગર માણસને સિદ્ધિ મળતી નથી એવી જ્યારે ખાતરી થઈ ત્યારે આ સ્થાન છોડી સેવાના ક્ષેત્રમાં જવાનો સંકલ્પ કબૂલ રાખ્યો.

આ સ્થાનમાં આવીને રહેલા બધા જ ભૈક્ષ્યસેવી લોકો કાંઈ સાધુ નથી હોતા, એટલે અહીં અનાચારને અવકાશ રહે છે. છતાં આ સ્થાન હજી જાગ્રત છે એવો પોતાનો અનુભવ કેટલાય સાધુઓએ જાહેર કર્યો છે. મારો પણ એ અનુભવ છે કે જ્યારે માણસ ઉત્કટતાથી ધારે છે ત્યારે અહીં એની સાધના ઝપાટાભેર થાય છે; અને વિક્ષેપો ઓછામાં ઓછા આવે છે. મહાન સાધકોએ અહીંની હવામાં એ વસ્તુઓ રેડી હશે. સંસ્થા અને મંદિર-મકાનના પ્રેમી આજના સાધુઓ, તેમ જ દાન અને તેને જાહેર કરતી આરસપહાણની તકતીઓના રસિયા યાત્રીઓએ એ જૂનું વાતાવરણ દૂર કરવાનો સખત પ્રયત્ન બરાબર ચલાવ્યો છે. હવે એ માહાત્મ્ય આ હુમલા સામે કેટલો વખત ટકે છે એ જોવાનું છે.

લક્ષ્મણઝૂલા પરનું દશ્ય માણસ કોઈ કાળે ભૂલી શકે ખરો? પહેલાંનો ઝૂલો કેટલાંક વર્ષ પહેલાં તણાઈ ગયો એટલે સરકારે મોટું ખર્ચ કરી સારો મજબૂત ઝૂલો (Hanging Bridge) અહીં બાંધ્યો છે. જૂનો પુલ બાંધનાર શેઠિયાના દીકરાએ એ પુલ બાંધવાનું ખર્ચ સરકારને આપી પોતા માટે અને પોતાના પૂર્વજો માટે એવું પુણ્ય મેળવી રાખ્યુ છે અને સરકાર પાસેથી કબૂલાત પણ મેળવી છે કે યાત્રીઓ પાસેથી આ પુલ ઓળંગવાને ખાતે સીધો કે આડકતરો કરવેરો લેવામાં નહીં આવે.

ગંગા જ્યારે ચોમાસાની વાર્ષિક રેલને લીધે અથવા ઉનાળાની હેમ-રેલને લીધે પૂરજોસમાં વહે છે ત્યારે, આ ઝૂલો જાણે ઉપરની તરફ દોડતો હોય એમ, નીચે પાણી તરફ જોનારને થાય છે.

અત્યારે પાણી સ્વચ્છ પન્ના જેવું છે. આસપાસની રેતી અને પથરા નાહીધોઈને અનાવિલ બનીને બેઠા છે. બબલભાઈની શ્રદ્ધા, ઉપરથી એનું દર્શન કરીને સંતોષ શી રીતે માને? તેઓ દોડતા દોડતા પુલ તળે પહોંચ્યા. સ્વચ્છ પાણીમાં હાથપગ ધોઈ ધરાઈ ધરાઈને ગંગાજળ પીધું. પાન સાથે દાન તો હોય જ, એટલે અમારે માટે થોડું ગંગાજળ ઉપર લઈ આવ્યા. ગંગાની મુખમુદ્રા કરતાં એમની મુખમુદ્રા ઓછી પ્રસન્ન નહોતી. ત્યાં ધન્યતા પણ દેખાતી હતી એ વધારાનું. ગંગા ઊતરતી હતી, બબલભાઈ ચડતા હતા, અને શાંતપણે હું એ દશ્ય જોતો હતો.

લક્ષ્મણઝૂલાની ખૂબી એ છે કે અહીં ગંગાનો પ્રવાહ ગંભીર અને શાંત છે. અહીં જો પથરા ઉપર બેસી, વિશુદ્ધિમાર્ગમાં બતાવ્યા પ્રમાણે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જળમંડળનું ધ્યાન કર્યું હોય તો ચિત્તવૃત્તિ તરત એકાગ્ર થઈ જાય છે. બિલ્વાશ્રમથી સહેજ નીચે જ્યાં પાણી છીછરું છે અને ખળખળ વહે છે ત્યાં પાણીનો ભૂરો લીલો રંગ અને એના પરની ગોમુત્રિકાબંધ જેવી લીટીઓ કવિવૃત્તિને અનુકૂળ છે, ધ્યાનને માટે નથી. ગંગાનો અખંડ કલરવ અનાહતં ધ્વનિને દબાવી દેતો હશે. અહીંથી દૂર હૃષીકેશ તરફ જોતાં ગંગાનું રૂપ નિસર્ગ-મનોહર છે. પહાડની સંકડામણ ઓછી થતાંવેંત રાજી રાજી થઈને એ દોડે છે. અનેક મોટા મોટા પથરાઓને અને નાનાં મોટાં ઝાડને બાથમાં લે છે, કાલું કાલું બોલે છે અને મુક્તિનો આનંદ વ્યક્ત કરે છે. જે સંતમુનિઓએ આ સ્થાન પ્રથમ શોધી કાઢ્યું અને તીર્થ તરીકે કાયમ કર્યું તે મોટા કવિ હોવા જોઈએ. કાવ્યમય સ્થાનને વિલાસભૂમિ કરવાને બદલે તપોભૂમિ બનાવનાર મનુષ્યહૃદય જ કાવ્યની કદર કરી શકે છે. કવિનો કલાત્મા જીવનને વિલાસથી છીછરું ન કરતાં સંયમ અને તપથી ઘેરું બનાવે એ જ તેની કૃતાર્થતા છે.

પાછા ફરતાં સંધ્યાનું સામ્રાજ્ય જામવા માંડ્યું. જંગલનું ઊંડાણ વધારે આકર્ષક દેખાવા લાગ્યું; તેથી બપોર કરતાં એની અસર વધારે થવા લાગી. પશ્ચિમનાં સૂર્યકિરણ પૂર્વ તરફના પહાડ ઉપર પડી ત્યાંનાં રંગબેરંગી ઝાડોને અલગ અલગ ગણી કાઢવા નોતરતાં હતાં. લીલા રંગના પણ કેટલા પ્રકાર હોય છે! અને કેટલાંક ઝાડો તો કશા સંકોચ વગર લીલો રંગ ફગાવી દઈ ત્રાંબાનો રંગ ધારણ કરી ઊભાં હતાં. પણ એ કોઈ સંન્યાસી નહોતાં. રસિકતાનો જ એ એક નોખો પ્રકાર હતો. અત્યારે ઇંદ્રધનુષ્ય નહોતું છતાં પહાડનાં ઝાડો, એનાં પાંદડાંઓ અને એમને માથે શોભતાં ધોળાં વાદળાંઓ બધાંએ મળીને ઇંદ્રધનુષ્યના જેટલી જ સુંદરતા આણી હતી.

અમે આગળ ચાલ્યા. સંધ્યા પણ વધી. ડાબી બાજુએ વેદાન્તી સંન્યાસીઓની પ્રખ્યાત ઝાડી દેખાવા લાગી. અહીં જ વિવેકાનંદ અને અભેદાનંદ જેવા સંન્યાસીઓએ પ્રસ્થાનત્રયીનું અધ્યયન કર્યું હતું અને અહીં જ પેલે કાંઠે પ્રાચીન સંન્યાસીએ પોતાના શરીર ઉપર તરાપ મારી એના કકડા કરતા વાઘની ક્ષુધાનિર્વૃત્તિનો આનંદ અનુભવ્યો હતો. અને સોહંસોહંની ગર્જનાથી પોતાની અનુમતિ અને તૃપ્તિ છેવટની ઘડી સુધી જાહેર કરી હતી.

વ્યાસ અને શંકરાચાર્ય આ જ ઠેકાણે બેસી ભારત ધર્મને ઘડતા હતા અને એને ઓપ ચડાવતા હતા. તે વખતનો એમનો ભાવનાપ્રવાહ કેવો હતો એ કોણ કહી શકે? મૌન ધારણ કરી બેઠેલા મુનિ જેવા આ પહાડો જાણે તોયે બતાવે નહીં! અને આ સમુદ્રગામિની ગંગા પૂર્વકાળનું સ્મરણ કરે નહીં!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે હૃષીકેશ આવ્યું. લક્ષ્મણઝૂલા, સ્વર્ગાશ્રમ અને ઝાડીના દર્શનનો કેફ અમને એટલો તો ચડ્યો હતો તે હવે હૃષીકેશના બજારમાં આડાઅવળા ગયા તોયે વિષાદને હૈયામાં ઘૂસવાનો અવકાશ મળે એમ નહોતું. અમે સીધા ત્રિવેણી ઉપર ગયા. ત્યાં મારે જૂના વખતની મારી દોસ્ત માછલીઓના વંશજોને જોવા હતા. જે ઠેકાણે બેસી અન્નક્ષેત્રના રોટલા હું ખાતો હતો તે જ ઠેકાણે બેસી ખજૂર, સંતરાં અને ચમુના ખાવાં હતાં. જૂના વખતમાં મારા આનંદ સાથે ભાગ પડાવનાર ધ્યાનપ્રેમી અનંતબુવા હતા. આ વખતે એમનું સ્થાન સેવાપ્રેમી બબલભાઈએ લીધું હતું. બે જણાએ એકબીજાને જોયા નથી, પણ બે જણ વચ્ચેના સામ્યનો હું સાક્ષી છું. જીવનની પેલી પાર જ્યારે આ બે જણા એકબીજાને મળશે ત્યારે એક ક્ષણની અંદર ભાઈ ભાઈ થઈ જશે. હું જ્યારે બુવાને મળીશ ત્યારે એમને બબલભાઈ વિષે પ્રથમથી કહી રાખીશ. સારા લોકોની અરસપરસ ઓળખાણ કરાવવી એ ખરેખર પરમાનંદ છે.

સૂર્યે હવે પ્લેટિનમનો રંગ ધારણ કર્યો હતો. ચાંદીનો ઉગ્ર ચળકાટ અને સોનાની ભવ્ય કોમળતા, બંનેનું જ્યારે યોગ્ય પ્રમાણ સૂઝ્યું ત્યારે જ બ્રહ્મદેવે પ્લેટિનમની ધાતુ પેદા કરી. એની સુંદરતા ઓળખવા માટે કલાત્મક દૃષ્ટિ કેળવેલી હોવી જોઈએ. આ દૃશ્ય નિહાળતાં નિહાળતાં સૂરજનું સોનું થયું. પણ જ્યારે કેસૂડાના ફૂલોની અદેખાઈ એનામાં આવી ત્યારે તરત એના સોનાનું ત્રાંબું થઈ ગયું. સમભાવી વાદળાં પણ તરત બળી ઊઠ્યાં અને એમણે આકાશમાં ફાગ વધાવ્યો. રસ્તા પર વિચરતા સંન્યાસીઓનાં ભગવાં કપડાં એ આખા દૃશ્યમાં ભળી ગયાં એમાં આશ્ચર્ય શું?

ફાગણ પૂર્ણિમા, ૧૯૯૨
૮–૩–'૩૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૧

સહસ્રધારા

જૂનું દેવું વખતે ટળી શકે પણ જૂના સંકલ્પો ટળતા નથી. પચીસ વરસ પહેલાં જ્યારે હું દહેરાદૂન રહ્યો હતો ત્યારે સહસ્રધારા જોવા જવાનો સંકલ્પ કરેલો. ઘણી ઉત્કંઠા હતી છતાં જવાયું નહીં. થોડા દિવસ સુધી એનો ખરખરો રહ્યો પણ પાછળથી એ ભૂંસાયો. કાળે કરીને સહસ્રધારા જેવું સ્થાન દુનિયામાં ક્યાંય છે એ સ્મૃતિ પણ ભૂંસાઈ ગઈ. પણ સંકલ્પ કંઈ ટળે?

આચાર્ય રામદેવે મને ઘણો આગ્રહ કર્યો કે એક વાર અમારું કન્યા-ગુરુકુલ જોઈ જાઓ. મારે પણ એ ખોલતી સંસ્થા જોવી હતી. ગયે વરસે ન જવાયું એટલે આ વરસે વચનબદ્ધ થઈ હું ત્યાં ગયો. હવે કુદરત પાછળ પડીને ગાંડા નથી થવું, હવે તો માણસોને મળવું છે, સંસ્થાઓ જોવી છે, રાષ્ટ્રીય સવાલોની ચર્ચા કરવી છે, સારા સારા માણસો શોધી કાઢીને કામે ગોઠવવા છે, સેવકો સાથે વિચારોની અને અનુભવોની આપલે કરવી છે—એવી વિવિધ ધારાઓ મનમાં ચાલતી હતી, ત્યાં સહસ્રધારાનું સ્મરણ ક્યાંથી જ થાય? હું તો હિંદી-હિંદુસ્તાનીની ચર્ચામાં જ મશગૂલ હતો. એટલામાં યુવાન રણબીર મને મળવા આવ્યો. કોકે એની ઓળખાણ કરાવી. એણે પોતાની મેળે કહ્યું કે અહીં જોવા લાયક સ્થાનોમાં ફૉરેસ્ટ કૉલેજ છે, લશ્કરી નિશાળ છે અને પ્રાકૃતિક દશ્યોમાં ગુચ્છુ પાણી અને સહસ્રધારા છે. બસ છેલ્લું નામ સાંભળ્યું અને પચીસ વરસના વિસ્મૃતિના પથરાની કબર તોડી જૂની સ્મૃતિ અને જૂનો સંકલ્પ ભૂતની પેઠે નજર આગળ ઊભાં થયાં. હવે એ સંકલ્પને ગતિ આપ્યે જ છૂટકો.

તૈલવાહન મોટરની સગવડ થઈ અને પાંચસાત માઈલનો ઓતરાદો રસ્તો કાપી અમે રાજપુર પહોંચ્યા. અહીંથી જ ઉપર મસૂરી જવાય છે. અમે રાજપુરથી અઢીએક માઈલ પૂર્વ તરફ જંગલમાં ચાલ્યા. બરાબર ૬૫ મિનિટ ચાલીને અમે સહસ્રધારા પહોંચ્યા. સાંજનો વખત હતો. પાછળ સૂરજ આથમતો જાય અને એનાં લંબાતાં કિરણો અમારો આગળનો પંથ લાંબો ને લાંબો કરતાં જાય. પાંચદસ મિનિટની અંદર અમે માનવસંસ્કૃતિ છોડી જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો. પાણીનાં વહેણ વહી વહી ઊંડાં કોતરો થયાં હતાં. એમાં થઈને જવાનું હતું. અમે ચાર જણ હતા. વાતો કરતા જઈએ, આસપાસનું સૌન્દર્ય નિહાળતા જઈએ અને વખતનો હિસાબ કાઢતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જઈએ. અમરનાથ, તુંગનાથ, બદ્રિવિશાળ જેવાં સ્થાનો જેણે જોયાં છે તેને મસૂરીના પહાડના શા પાડ? પણ ઘણે વર્ષે ફરી હિમાલયની તળેટીમાં જવાનું થયું એટલે આ દૃશ્ય પણ આંખોને ભવ્ય લાગ્યું.

મસૂરીના પહાડમાં અનેક વાર ટેકરીઓ સરી પડે છે, જેને અંગ્રેજીમાં લૅન્ડસ્લીપ અથવા લૅન્ડસ્લાઈડ કહે છે. કોઈ ઝુંઝાર યોદ્ધાને જબરદસ્ત ઘા થયો હોય તેવું આ દૃશ્ય હોય છે. મોટા મોટા પર્વતો નાનાંમોટાં વૃક્ષોથી ઢંકાયેલા હોય અને વચમાં જ મોટો પહાડનો ભાગ તૂટી જવાથી એક આખી બાજુ ઉઘાડી પડી હોય એવું દૃશ્ય જોઈ હૈયામાં કંઈનું કંઈ થઈ જાય છે. આવાં પ્રમાણ-બહારનાં પ્રાકૃતિક દૃશ્યો બહુ મોટાં હોય છે. અને એ અકસ્માત સામે કશો ઇલાજ હોતો નથી. એટલે આવા ઘા વિષમ લાગતા નથી. ઊલટું એનો આદરપાત્ર વૈભવ જ દેખાય છે.

અમે નીચે ઊતર્યા, ફરી ચડ્યા. ફરી ઊતર્યા, ખૂબ ચડ્યા, ત્યાંથી ચક્કર આવે એવો ઉતાર આવ્યો.

So steep the path, the foot was fain
Assistance from the hand to gain.

અમે રાજીખુશીથી ચતુષ્પાદ થઈ ને ધીમે ધીમે નીચે ઊતર્યા. રસ્તામાં દરેક ઠેકાણે જ્યાં ઊતર્યા ત્યાં એક પથરાની નદી પથરાયેલી હોય જ. ચોમાસામાં એ એટલો તો કોલાહલ કરે છે કે આખી ખીણ સહસ્રનિનાદથી ગાજી ઊઠે છે, પણ અત્યારે જ્યાં જુઓ ત્યાં ભીષણ શાંતિ. નાનાં નાનાં પક્ષીઓ એકબીજાને દૂરદૂરથી ઇશારા ન કરતાં હોત તો અહીં ઊભા રહેતાં પણ હૈયામાં 'ધડક' પેસી જાત. છેલ્લો ઉતાર આવ્યો અને જ્યાં જોઉં ત્યાં સ્લેટવાળો પથ્થર. જાન બચાવવા એકાદ તખ્તીને પકડવા જઈએ ત્યારે એના ચૂરા થઈ ને હાથમાં આવી જાય છે.

જેમતેમ કરીને નીચે ઊતર્યા. લગભગ કલાક થવા આવ્યો. જેની મોટરમાં આવ્યા હતા તે ભાઈ કહે, 'હું તો અહીં જ બેસું છું, તમે આગળ જાઓ.' મેં કહ્યું, 'તમારી સાથે અમે કરાર કર્યો હતો કે એક કલાકમાં પાછા ફરીશું. પણ સહસ્રધારા પહોંચતાં જ એક કલાક કરતાં વધારે જશે એટલે તમે પાછા જ જાઓ અને મોટર લઈને વખતસર દેહરાદૂન પહોંચો. અમે ભાડાની બસમાં આવી જઈશું.' રણબીર કહે, 'હવે તો દસ મિનિટમાં આપણે પહોંચી જઈશું. સામે ટેકરીની કેડે પેલી ધોળી ઝૂંપડી દેખાય છે એની બાજુ ઉપર જ સહસ્રધારા છે.'

આટલે દૂર આવ્યા છીએ ત્યારે પાંચ મિનિટ વધારે, એમ વિચાર કરી અમે ચાલ્યા. પાછા વળીને જોવાનું મન થયું, તો સૂરજ આકાશમાં લટકતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો અને તળેટીની ખીણના પહાડો બે હાથ ઊંચા કરી દડો ઝીલવાની તૈયારી કરતા હોય એમ એનું સ્વાગત કરતા હતા. માતાના હાથમાં બાળક પડતાં જ્યારે હસે છે અને માતા રાજી થાય છે તેવું એ દશ્ય હતું. આવે વખતે માતાનો આનંદ મનમાં સેવવો કે બાળકનું વિશ્વાસપૂર્ણ હાસ્ય ખીલવવું, કોની સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવવું, એનો નિશ્ચય ન થવાથી મન મૂંઝાય છે. આટલું જ એક દશ્ય જોવા માટે અહીં સુધી અવાય; પણ સંકલ્પ તો સહસ્રધારાનો હતો, એટલે અમે લંબાતાં સૂર્યકિરણ તરફ પીઠ ફેરવી આગળ ધસ્યા.

ત્યાં એકાએક સહસ્રધારાનો ધોધ ધબધબતો દેખાયો. ઊંચેથી સ્વચ્છ પાણી મજબૂત થયેલી માટીની દીવાલ પરથી સરી પડે છે, અને અવાજ કરે છે, અલમસ્ત એકતાનતાથી અવતરે છે. પાસે કોઈ છે કે નહીં, કોણ જુએ છે? શું થાય છે એની એને કશી પરવા નથી. ધબધબ ધબ અને ધબ ચાલે જ છે. પથરા ઉપરથી પાણી પડે છે ત્યારે એટલું આશ્ચર્ય થતું નથી. પણ આ તો પોતાની જીદ ન છોડનાર માટી પરથી પાણી પડે છે. હું જોતો જ ઊભો રહ્યો. પાણીના દશ્યમાં આટલો કેફ હોય છે એમ જો દારૂડિયાઓ જાણે તો નશો છોડી અહર્નિશ અહીં આવીને બેસી જાય. ક્ષણ માટે હું તો ભૂલી જ ગયો કે પાછા જવાનું છે. આપણે, ભલે એક ક્ષણ માટે, કુદરત સાથે એકરૂપ થઈ જઈએ છીએ ત્યારે એ ખરેખર અદ્વૈતાનંદ હોય છે. પોતાનું ભાન ભૂલી ગયા પછી આનંદ જ રહેવાનો.

ત્યારે શું જેને આપણે જડસૃષ્ટિ કહીએ છીએ તે જડ નથી પણ અદ્વૈતાનંદની સમાધિમાં એકતાન થઈને પડી છે? એનો જવાબ કોણ આપી શકે?

રણબીર કહે, 'હવે આપણે સહેજ આગળ જઈએ.' હવે મોડું કરવાની મારી દાનત ન હતી. પણ થોડુંક રહી ગયું એમ મનમાં વિષાદ ન રહે એટલા ખાતર હું આગળ ચાલ્યો. નીચે પાણી વહેતું હતું. ધીમે રહીને અમે નીચે ઊતર્યા ત્યાં તો સુરાખારની મહેક આવવા લાગી. નીચે ઊતરીને એ પાણી સહેજ પીધું. કહે છે કે તમામ ચર્મરોગ માટે આ પાણી 'બહોત મુફીદ હૈ.' આ પાણી અને તેના અદ્ભુત ગુણનો વિચાર હું કરતો હતો પણ હૈયું તો પેલા ધોધના ધબકારા સાથે તાલ ધરતું હતું. એટલામાં જમણી બાજુએ ઊંચે એક ઝઝૂમતી કરાડ ઉપરથી પાણીનાં ટીપાં પડતાં જોયાં. જાણે અત્યંત સૌમ્ય અને મૂક જલતરંગ, અથવા વૃંદગાયન.

આ જ ખરી સહસ્રધારા. હજારો ટીપાં એ ગુહા ઉપરથી અને અંદરથી ટપટપે છે. પણ એનો અવાજ ભેગો થતો નથી. શાંતપણે ટીપાંઓ પડતાં જ જાય છે. એક બાજુ પરથી અમે ઉપર ચડ્યા. ત્યાં એક ઊંડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સરખી ગુફા હતી. વચમાં થાંભલા જેવો પથરાનો ભાગ હતો. એની આસપાસ અમે ફર્યા. બધે જ સહસ્રધારાનો વરસાદ ચાલતો હતો. એ આખો પહાડ ઓગળી જતો હોય એમ લાગતું હતું. અમે બરાબર પલળી ગયા. એક કલાક સુધી તેજ ચાલીને આવેલા હોવાથી શરીરમાં ગરમી ખૂબ હતી. તેથી આમ પલળી જવાનો આનંદ તો ઓર જ જણાયો. કેટલું ઠંડું અહીંનું દશ્ય! અહીં રહેવા માટે માણસનો ભવ કામનો નથી. અહીં તો વેદમંત્રનું ચાતુર્માસે રટણ કરનાર દેડકાંઓનો અવતાર લઈને જ રહેવું જોઈએ. જે હૈયું થોડા સમય પહેલાં શક્તિશાળી ધોધ સાથે એકરૂપ થયું હતું તે જ અહીં એક ક્ષણમાં આ ઝરમર ઝરમર સહસ્રધારામાં બાલનૃત્ય સાથે તન્મય થઈ ગયું. મેં રણબીરને હૈયું ભરીને ધન્યવાદ આપ્યા અને કહ્યું, 'જો આટલો સુંદર ભાગ જોયા વગરનો રહી જાત, તો ખરેખર પસ્તાવા જેવું થાત.' વરસાદ સામે રક્ષણ આપતી ગુફાઓ તો મેં અસંખ્ય જોઈ છે. પણ ઉનાળામાં પણ પોતાના પેટમાં વરસાદને સંઘરતી ગુફા તો આ જ પહેલવહેલી જોઈ. સિલોનની મધ્યમાં એક ઠેકાણે મોટી ગુફા છે તેમાંથી એક ઠેકાણે એક નાનકડું ઝરણું ટપટપે છે, પણ આવો અખંડ વરસાદ તો અહીં જ પહેલવહેલો જોયો. અમને પાછા જવાની ઉતાવળ હતી તેવી આ વરસાદને ન હતી. એને એનું જીવનકાર્ય મળી ચૂક્યું હતું. પથરા પરની લીલને કારણે પગ લપસતા હતા. અને અહીંના સૌંદર્ય, પાવિત્ર્ય અને શાંતિને કારણે પગ અહીં ચોંટી રહેતા હતા. આ સ્થિતિમાં જેટલો વખત ગયો તેટલો જ લાભ એમ મનને થતું હતું.

અંતે ત્યાંથી પાછા ફરવું જ પડ્યું. હવે તો બેવડા વેગથી પાછા જવાનું હતું. રસ્તામાં કેટલાયે મજૂરો અને ગોવાળો ઉતાવળે ચાલતા દેખાયા. બિચારા ગરીબ લોકો, મુશ્કેલીથી આવે ઠેકાણે જીવે છે. પણ સહસ્રધારાની અમીનજર તળે એ લોકોને રહેવાનું મળે છે એની જ અદેખાઈ મનમાં થઈ.

ઊતરતાં ઊતર્યા, પણ હવે અંધારામાં ચડાશે કેમ એ સવાલ હતો. મનમાં થયું કે એકાદ સોટી હાથમાં હોય તો સારું. ત્યાં એક ગામડિયા દુકાન હતી. દુકાનદારને અમે કહ્યું, 'ભૈયા, એક અચ્છીસી લકડી દે દોગે?' હું એક કાને સાંભળતો નથી, તો દુકાનદાર બંને કાને બહેરો, મારી વાત સમજે નહીં, અને હું અધીરો બનેલો. અંતે એક સાથીએ ઇશારાથી એને કહ્યું. એણે તરત અંદરથી પોતાની વાંસની લાકડી આણી આપી. પૈસા આપું તો લે નહીં. એની લાકડી લઈને મેં જ એના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય એવી ધન્યતા આંખમાંથી બતાવતો એ કહે, 'લે જાઈએ, આપ લે જાઈએ.' ત્યાર પછી રણબીરે એના કાનમાં જોરથી કહ્યું, 'યે મહેમાન તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહાત્મા ગાંધી કે આશ્રમ સે આતે હૈ,' પછી તો એની ધન્યતાનો અને મારી શરમનો પાર ન રહ્યો. લાકડી લઈને હું નાઠો.

હવે અમારું બોલવાનું બંધ થયું. પગ દોડતા જાય અને હું મનમાં પ્રાર્થના બોલતો જાઉં. આકાશમાં ગુરુ અને શુક્ર ચંદ્ર વિષે કંઈ ટીકા કરતા હતા.

પેલા મોટરવાળા ભાઈ પહાડની ટોચે બેસી અમારા પાછા આવવાની રાહ જોતા હતા. જ્યારે અમે ભેગા થયા ત્યારે એ કહે, 'તમે દોડતા ગયા અને ઉતાવળા પાછા આવ્યા અને હું આટલો વખત નિરાંતે આ ખીણના ભવ્ય વિસ્તારનો અને આથમતા પ્રકાશનો, એના પલટાતા રંગનો આનંદ માણતો રહ્યો, ત્યારે કહો આપણામાંથી વધારે આનંદ કોણે લૂંટ્યો?'

મેં મનમાં પ્રતિધ્વનિની પેઠે પૂછ્યું, 'ખરેખર, કોણે લૂંટ્યો?'

ડિસેમ્બર, ૧૯૩૬

૪૨

ગુચ્છુપાની

ગુચ્છુપાની કુદરતની એક મજાની રમત છે. બે વર્ષ ઉપર જ્યારે દેહરાદૂન ગયો હતો ત્યારે એક દિવસની નવરાશ હાથમાં હતી. કેટલાકે કહ્યું કે આપણે ગુચ્છુપાની જઈએ. બીજા ભાઈઓએ કહ્યું કે 'સહસ્રધારા' જોવા ચાલો. ગુચ્છુપાની નામ તો મજાનું લાગ્યું; પણ વિસ્મૃતિના ભાર તળે દબાયેલા જૂના સંકલ્પે સહસ્રધારાની તરફેણમાં પોતાનો મત આપ્યો હતો એટલે ગુચ્છુપાની જવાનું રહી જ ગયું.

આ વર્ષે જ્યારે કન્યા ગુરુકુળના ઉત્સવ ઉપર આવવું જ પડ્યું ત્યારે હવે કાંઈ ગુચ્છુપાની બોલાવ્યા વગર છોડે? બે ત્રણ કલાક પાસે હોય તો દેહરાદૂનથી ગુચ્છુપાની સુખેથી જઈ અવાય. મોટરમાં નહીં પણ પગપાળા જઈ આવતાં ત્રણ સાડાત્રણ કલાકથી વધારે નહીં લાગે. પ્રથમ તો દોઢેક માઈલ સુધી તૈલવાહન માટે બનાવેલો આસ્ફાલ્ટનો વજ્રલેપ રસ્તો આપણને ધીમે ધીમે ઊંચાં ઊંચાં ઝાડ વચ્ચે થઈને ઊંચે ચડાવે છે; અને સામેના પહાડ ઉપર ચળકતી મસૂરીની ગંધર્વનગરીનું દર્શન કરાવે છે. ત્યાંના બંગલાઓની વાંકીચૂકી હાર જ્યારે સંધ્યાકિરણોમાં ચળકવા માંડે છે ત્યારે ચકમકનાં ચોસલાં આડાંઅવળાં ગોઠવાયાં હોય એવો ભાસ થાય છે.

અમે રસ્તો છોડી ડાબી બાજુનાં ખેતરોમાં ઊતર્યા. ત્યાં તો સામે સાલનાં બાલવૃક્ષોની એક ઘટા દેખાવા લાગી. એ ઘટા વચ્ચે થઈને એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહાડની દીકરી પથરા સાથે રમતી દક્ષિણ તરફ દોડતી જાય છે એનું દર્શન થયું. અત્યારે તો એના પાત્રમાં પાણીનું નામ ન હતું. કેવળ વાંકાચૂકા પણ લીસા સફેદ પથરા જ ત્યાં પથરાયેલા હતા. પાણી વગરની નદી આપણને સામાન્યપણે ગમતી નથી. પણ જ્યારે બંને બાજુ ઊંચી ઊંચી ટેકરીઓ હોય છે અને આખો પ્રદેશ નિર્જનરમ્ય હોય છે ત્યારે સુકાયેલી નદી પણ ભીષણ રમણીય રૂપ ધારણ કરે છે. પાણીનો પ્રવાહ ભલે ન હોય, પણ લીલાં લીલાં જંગલમાંથી થઈને ધોળા ધોળા પથ્થરોનો પટો જ્યારે ડુંગરામાં પોતાનો રસ્તો સાચવતો જાય છે ત્યારે સહેજે મનમાં થાય છે કે આ પથરાઓ નિશાળના છોકરાઓની પેઠે દોડની રમત રમતા રમતા એકાએક થોભી ગયા છે.

અમે આગળ ચાલ્યા. ફરી ચડયા ને ફરી ઊતર્યા. કોતરોમાં થઈને જવાનું હતું, એટલે દૂર સુધી જોવાને બદલે આકાશ તરફ જોઈને જ સંતોષ માનવો પડતો હતો. વચમાં વચમાં પીળાં અથવા ધોળાં ફૂલોનું ઉડાઉપણું જોઈને લાગતું કે અહીં કોઈકનો બંગલો હશે; પણ બીજી જ ક્ષણે ખાતરી થતી કે આવા દૃશ્યો જોઈને જ શહેરના બંગલાવાળાઓને આસપાસ ફૂલો ગોઠવવાનું સૂઝયું હશે. બંગલાની ચાર દીવાલો તો કુદરતના ખોળાથી વિખૂટા પડેલા માનવી માટે જ હોય. અહીં તો કુદરતનો વિશાળ પ્રાસાદ છે. ચાર દિશા એ જ એની ચાર દીવાલો અને આકાશનો કટાહ એ એનો ગુંબજ. રાત પડે એ પહેલાં જ એ ગુંબજમાં ચંદ્રતારકાનો ચંદરવો નિયમસર તાણવામાં આવે છે. હવા બગડે છે ત્યારે એ ચંદરવો મેલો ન થાય એટલા માટે કોક કોક વાર એના ઉપર વાદળાંનો પડદો ઢાંકવામાં આવે છે એ ખરું.

ફૂલો પ્રસન્નપણે હસતાં હતાં. કોને જોઈને હસતાં હતાં કોણ જાણે! અમે આવવાના છીએ એની સૂચના તો અમે આપી નહોતી અને સૂચના મળી હોત તોયે પોતાના શિકારીઓનું આગમન એમને વહાલું લાગત કે કેમ એ પણ એક સવાલ છે.

વચ્ચેવચ્ચે નાની નાની ઝૂંપડીઓ, અને એ ઝૂંપડીઓનું અપમાન ન કરે એવાં ચૂના-માટીનાં ઘરો આવતાં હતાં. રસ્તાઓ અને મ્યુનિસિપાલિટીની સગવડ વગરનાં આ ઘરો વનશ્રીની સાથે સુંદર રીતે ભળી જતાં હતાં અને ત્યાંનુ ગામડિયા જીવન શોભાવતાં હતાં. ગોરાઓની ફોજી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયેલા ગોરખાઓ અહીં કુદરતના ખોળામાં નિવૃત્તિનો આનંદ અનુભવે છે અને પોતાનાં ઘરડાં પહાડી હાડકાંઓને આરામ આપે છે.

અમે આગળ ચાલ્યા. આગળ એટલે સીધા આગળ તો નહીં જ. પહાડી કેડીઓના ચકરાવામાં તો જેમ પેસાય એમ પેસવાનું હોય છે. ડાબી બાજુ જવું હોય તોય કોક કોક વાર જમણી વાટ લઈ એની ખુશામત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરતાં એને વાળવાનું હોય છે. ચિ. ચંદન કહે કે 'આસપાસનું રૂપાળું દશ્ય અને આકાશનાં ક્ષણે ક્ષણે બદલાતાં દશ્યો પોતા તરફ ધ્યાન ખેંચે છે, પરંતુ એક ક્ષણ માટે પણ પગ તરફનું ધ્યાન ચુકાયું તો પેલી પહાડી નદીના પથરાની માફક ગબડી જવાનું માથે આવવાનું.' અને એ વાત સાચી હતી. પગ તળે જેટલા મોટા મોટા પથરાઓ હોય તેમને માથે પગ દઈને ચાલીએ તો વિશેષ સુખ અનુભવાય છે. એ મોટા મોટા પથરા સરખે અંતરે શાના જ હોય ? એટલે કોણ ક્યાં છે, આપણો ભાર માથે આવવા છતાં ડગે નહીં એવા ધીરોદાત્ત કોણ છે એની 'સર્વે' કરતાં કરતાં જ્યાં આગળ જવાનું હોય ત્યાં દરેક ડગલે આપણું ચિત્ત પરોવવું પડે છે. હાથમાં પૂણી લઈ સૂતર કાંતતી વખતે જેમ તસુ તસુમાં આપણું ધ્યાન પણ કંતાય છે, તેમ આવી પહાડી યાત્રામાં ડગલે ડગલે આપણું ચિત્ત યાત્રા સાથે વણાય છે, અને તેથી જ યાત્રાનો આનંદ ગાઢો થતો જાય છે.

હવે તો એક મોટી પહોળી નદી નીચે દેખાવા લાગી. જમણી બાજુની ખીણમાંથી આવી ડાબી બાજુએ બે શાખામાં એ વિભક્ત થઈ જતી હતી. સામી બાજુની ટેકરી ઉપરથી તારખાતાના થાંભલાઓએ પાંચસાત તારોની હાર છોડીને આ કાંઠે દૂર નીચાણમાં એ ઝીલી હતી. જાણે કોઈ બાળકે પોતાના હાથ અને પોતાની આંખો તણાય તેટલી તાણીને નદીની પહોળાઈ આટલી છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

એ નદીના પટ પર થઈને બે ઝીણા પ્રવાહો કોઈ રાજવીના અસ્ત થયેલા વૈભવની પેઠે ધીમેધીમે જતા હતા. પાણી તો બાળકોના હાસ્ય કે રીસ જેટલું જ નિર્મળ. થયું કે થોડુંક પાણી પેટમાં પહોંચાડીએ. પણ ત્યાં ધર્મદેવજીની રસિકતા આડે આવી. એમણે કહ્યું, 'પેલું સામે ઝરણું દેખાય છે એનું પાણી એક વખતે હું રોજ સવારે અહીં આવીને પીતો. ત્યાં જ જઈએ.' અમે ગયા, ત્યાં એક છોટી પહાડીની કેડ ઉપર એક નાનો સરખો ગોખલો હતો એમાંથી અમૃત જેવા ઝરણને નીકળી આવવાનું સૂઝયું હતું. કોઈ પરોપકારી માનવીને એ ગોખલાની આગળ એક લાકડાની પરનાળ ગોઠવવાનું મન થયું. એટલે અમને જલદાનનો સ્વીકાર કરતાં સહેલું પડ્યું. પાણી પીતાં પહેલાં પશ્ચિમ તરફ ઢળતા સૂર્યને એક મનોમય અર્ઘ્ય આપતાં હું ભૂલ્યો નહીં.

હવે તો જે દિશાએ સૂર્યકિરણો ફેલાતાં હતાં ત્યાં અમે ધીમે ધીમે નદીના પટમાં ચડવા માંડ્યું, આગળ શું દેખાશે એની કલ્પના થતી ન હતી. નદીનો ઉગમ હશે, કે ઉપરથી પાણી ટપકતું હશે કે સહસ્રધારાની પેઠે પાણીમાં ગંધક હશે, એવી અનેક કલ્પનાઓ મનનાં થતી હતી. એ ઝરણાના નામની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેટું એનું રહસ્ય પણ અમારે માટે ગુહ્ય હતું. (ગુચ્છુ શબ્દ ગુહ્ય ઉપરથી આવ્યો હશે એમ મનાય છે.)

દૂર એક બખોલ દેખાતી હતી. ત્યાં સુધી પહોંચ્યા તો બધું જુદું જ નીકળ્યું. અહીં અમને ખબર પડી કે ગુચ્છુપાની એટલે શું?

જેમ પહાડને તોડીને રેલવે લઈ જવા માટે સુરંગ અથવા બોગદા ખોદાય છે તેવી જ રીતે એક આગ્રહી ઝરણાએ એ આખી ટેકરી આરપાર વીંધીને પોતાનો રસ્તો કાઢ્યો છે. ના, આ તો ખોટી ઉપમા અપાઈ. જેમ કોઈ કરવત લાકડાને કે પોરબંદરી પથરાને વહેરતી વહેરતી નીચે ઊતરે છે તેમ આ ઝરણાએ એક ટેકરી સીધી વહેરી કાઢી છે. આમાં યુક્તિ નથી વપરાઈ, કેવળ સત્યનો જ એ ખેલ છે.વજ્રકાય પાષાણોને વીંધીને નીર જ્યારે નીકળી જાય છે ત્યારે આશ્ચર્યચકિત થયેલું મન સવાલ પૂછે છે કે સમર્થ કોણ? અડગ પહાડ અને એના પ્રાચીન પથરાની અભેદ્ય દીવાલ કે એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વિના પોતાનું બલિદાન આપવા તૈયાર એવાં ચંચલ અને તરલ નીર?

એ વિવરમાં ઘૂસતાં છાતીમાં જરા ધડધડ થાય તો આશ્ચર્ય નહીં, એટલું આશ્ચર્યકારી એ દૃશ્ય હતું. મોતના મોઢામાં પ્રવેશ કરવા જેવું એ સાહસ ગણાય. અંદર ઘૂસતાં મને તો ગીતાના અગિયારમા અધ્યાયના શ્લોકો યાદ આવવા લાગ્યા. છતાં પહાડ અને જલની શક્તિથી પોતાનું સામર્થ્ય વ્યક્ત કરનાર પ્રકૃતિમાતાના સ્વભાવ ઉપર વિશ્વાસ રાખી અમે અંદર પ્રવેશ કર્યો. સિમેન્ટમાં પથરા ચણ્યા હોય તેવી રીતે કાળા, ધોળા અને લાલ ગોળમટોળ પથરાઓ એ ટેકરીના કુદરતી વજ્રલેપમાં ચણેલા હતા. અને પગ તળેના નાના નાના પથ્થરો ઉપર થઈને જળનો નમ્ર પ્રવાહ પોતાનો વિજય બોલતો દોડતો હતો. માથું ઊંચું કરીને જોયું તો પાણીએ ટેકરી વહેરીને બનાવેલી ખાસી વીસ ત્રીસ ફૂટની એ દીવાલો પોતાના લાખો વરસના ઇતિહાસની સાક્ષી પૂરતી હતી. મારે બદલે કોઈ ભૂસ્તરશાસ્ત્રી અહીં આવ્યો હોત તો એણે એ પથરા ગ્રેનાઈટના છે કે સૅન્ડોસ્ટોનના, એ પહેલાં જોયું હોત; પછી દીવાલની ઊંચાઈ કેટલી છે, પાણીનો ઢાળ કેટલો છે, દર દસ વર્ષે આ પાણી કેટલું ઊંડું જાય છે, એ બધાનો હિસાબ કરી આ કુદરતી સુરંગની આવરદા એણે નક્કી કરી હોત; અને કહ્યું હોત કે આ પર્વતીય પ્રવાહની આ રમત પચાસ હજાર કે બે લાખ વર્ષ સુધી ચાલતી આવેલી છે. બાજુની દીવાલમાં ફસાઈ પડેલા રંગબેરંગી પથરાઓ જોઈ એણે એમને એમની ઉંમર પૂછી હોત અને એમને પકડી બેઠેલી માટીનું વજ્રલેપ સિમેન્ટ થતાં કેટલાં વર્ષો ગયાં હશે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એનો હિસાબ કાઢી એણે ટેકરીની ઉંમર પણ આપણને ગણી આપી હોત, અને જો એને કોઈ અહીં થઈ ગયેલા ધરતીકંપનો ઇતિહાસ આપી દેત તો પોતાના ગણિતમાં તે પ્રમાણે ફેરફાર કરી નવા નિર્ણય પણ એણે આપણને આપ્યા હોત. એ વજ્રલેપ સિમેન્ટમાં ચામડા જેવી કે ઝીણાં જાળાં જેવી વચમાં વચમાં ભાત કેમ પડી છે અને એમાં થઈ ને પાણીની સૂક્ષ્મ સેરો કેમ નીકળે છે એ પણ એણે આપણને કહ્યું હોત. ખરેખર નક્ષત્રવિદ્યા જેટલી જ આ ભૂસ્તરવિદ્યા પણ અદ્‌ભુત-રમ્ય છે. મનોવિજ્ઞાન કરતાં એની ખોજ ઓછી અટપટી નથી. આ ત્રણે વિદ્યા માનવીના બુદ્ધિબળનો નિત્ય વધતો વિલાસ છે.

અમે એ વિવરમાં દૂર સુધી ગયા. એક ઠેકાણે ઊંચે પણ ચઢવું પડ્યું. પાસે જ પાણીનો નાનકડો પ્રપાત થતો હતો. સહેજ આગળ ગયા ત્યાં પથ્થર અને ચૂનાથી માણસે બાંધેલી બે દીવાલો જોઈ હું કેમે કરી મારું હસવું ખાળી ન શક્યો! માનવીએ માન્યું કે પહાડનું હૈયું વીંધી જનાર પાણીને એ દીવાલોથી આપણે અટકાવી શકીએ! મારો ભાવ સમજતાં વેંત પેલો વિજયી ધોધ પણ મને કહે, 'અને હું પણ એ જ કારણે હસું છું.' પહાડનું ચિરાયેલું હૃદય ભગ્ન છતાં, ભવ્ય દેખાતું હતું, જ્યારે માનવીની આ ભાંગેલી દીવાલ એના મનોરથની પેઠે જ તિરસ્કાર અને હાસ્ય ઉપજાવતી હતી. કોઈ ઉદ્દામ માણસને તમાચો મળે અને ફરી ગયેલું એનું મોઢું વીલું દેખાય તેવી આ દીવાલો ઝાઝો વખત જોવાની ઇચ્છા પણ થતી નહોતી. કોઈની ફજેતીના સાક્ષી પણ આપણાથી લાંબા વખત સુધી કેમ થવાય?

જેમ અંદર જઈએ તેમ એ વિવરની શોભા વધતી જ જાય! એટલામાં એક મોટો પથરો એ બે દીવાલ વચ્ચે પડતો પડતો અટકેલો જોવામાં આવ્યો. ઉપર થઈ ને એણે ભૂસકો માર્યો હશે અને પાસેની હેતાળ દીવાલોએ એને કહ્યું હશે, 'અલ્યા થોભ, પાણીની રમતમાં ભંગ પાડીશ નહીં.' શું કરે બિચારો! લટકતો ત્યાં ને ત્યાં જ ઊભો છે. પાણીની રમત ઊંધે માથે લટકતાં પરાણે જોયા જ કરવી એ એના ભાગ્યમાં લખ્યું હતું. એની દયા ખાતા આગળ જઈએ ત્યાં બીજો એક પથરો એવી જ રીતે લટકતો અને પોતાની પીઠ ઉપર પોતાથી ત્રણગણા મોટા પથરાનો ભાર વહેતો રોકાયેલો દેખાયો. એની નીચે થઈ ને પણ અમે પસાર થયા. જો બાજુની દીવાલો જરા ધસીને પહોળી થઈ હોત તો અમારાં હાડકાંના કકડા શું, ચૂરા જ થઈ જાત અને બેચાર પળને માટે પાણીનો રંગ લાલ લાલ થાત. પછી તો કુદરત કહેત કે, આપણને કશી ખબર જ નથી. ચાર માનવી અહીં આવ્યાં હશે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને પોતાની નવરી જિજ્ઞાસાની કિંમત એમણે આપી હશે. એવી બીના થોડી જ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે? એમના જેવા જ બીજા માનવી અહીં ફરી આવશે અને એમને પથરામાં દટાયેલા કેટલાક અવશેષો જડશે એટલે ખરીખોટી કલ્પનાઓ દોડાવી એકાદ પ્રકરણ ઊભું કરશે; બીજું શું?

અમે ચાલીને તો થાક્યા નહીં. પણ ઠંડા પાણીમાં પથરાઓમાં થઈને ઉઘાડે પગે ચાલતાં પગ દુખવા માંડ્યા એનો ઇન્કાર ન કરાય. પણ એ વિવરપ્રવેશની અદ્‌ભુતતા અનુભવતાં અનુભવતાં ધરાયા. જઇ જઈને અંદર કેટલું જવાય? આખરે આગળ જવાનો ઉત્સાહ મંદ પડ્યો. પણ મન કહેવા લાગ્યું, હાર ખાઇને પાછા કેમ જવાય? આટલે સુધી ગયા છીએ તે આરપાર ગયે જ છૂટકો. છેડો ન જુએ તો એ માનવી મન નહીં.

આગળ જતાં જરા પહોળી જગ્યા આવી ગઈ, ને પ્રવાહની ભીષણતા ઓછી થઈ ગઈ એટલે ડાહ્યા થઈને અમે માની લીધું કે હવે આગળનું દશ્ય મોળું મોળું જ હશે. ત્યાં ન જઈએ તો ચાલે. અમે પાછા વળ્યા. ફરી એ ને એ જ દશ્ય, એની એ જ ભિત્તિ, અને એ ને એ જ ભીતિ; એ ને એ જ ઉત્કંઠા અને એ ને એ જ ભાવનાઓ!!

એ વિવરમાંથી બહાર નીકળતાં અમે ખાસી સોળ મિનિટ લીધી!!! મારા રિવાજ પ્રમણે એ યાત્રાના સ્મારક તરીકે લીસા રૂપાળા બે પથરા મેં લીધા અને અમે અંધારામાં ઝપાટાભેર રસ્તો કાપતા પાછા ઘેર આવ્યા. મનમાં એક જ વિચાર ચાલતો હતો, સમર્થ કોણ? આ વજ્રકાય પ્રાચીન પહાડ કે આ નમ્ર છતાં આગ્રહી જીવનધર્મી સત્યાગ્રહી અથોભ નીર?

ડિસેમ્બર, ૧૯૩૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૩

સંથાલી મોરલી

અમારે સંથાલ લોકોની સ્થિતિ જોવી હતી તે કારણે વૈદ્યનાથ ધામ (દેવઘર) થઈને અમે આસપાસના પ્રદેશમાં ઘૂમવા નીકળ્યા. પ્રદેશ સુંદર છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઊંચા ઊંચા પહાડો ડરાવે છે,—અને આમંત્રણ પણ આપે છે. અહીંના આ નાનામોટા પહાડો, લાલ માટી અને ઊંચીનીચી જમીન જોઈને મને મ્હૈસૂર રાજ્યનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. મ્હૈસૂરમાં આવી જ લાલ માટી છે. કદાચ ત્યાંની માટીમાં ચિકાશ વધારે હશે. પણ ત્યાંના અને અહીંના લોકોનાં જીવનનો વિચાર કરતાં તો આસમાનજમીનનું અંતર માલૂમ પડે છે. સુંદર સુંદર ગામોમાં વસેલા મ્હૈસૂરના ખેડૂતો શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ અને મોં પરથી પ્રસન્ન અને સ્વાભિમાની દેખાય છે.

અહીંના સંથાલો એક વખત જરૂર હૃષ્ટપુષ્ટ હશે એવું એમનાં શરીર પરથી માલૂમ પડે છે. બે દિવસની મુસાફરીમાં બે જ સંથાલ યુવક એવા જોવામાં આવ્યા જેમની છાતી ભરાવદાર હતી. એમ તો સંથાલો શરીરે સુઘડ હોય છે. હમેશાં ઉઘાડા શરીરે રહેવાને કારણે એમની ચામડી એટલી સાફ અને સુંદર રહે છે કે યુરોપ અમેરિકાના ગોરાઓ જરૂર તેમની અદેખાઈ કરે. સંથાલ સ્ત્રીઓમાં બુદ્ધિમત્તા હોય છે, તેજ હોય છે, જે ઉપરથી અનુમાન કાઢી શકાય છે કે કોઈ એક સમયે આ પ્રદેશમાં તેમનું રાજ્ય ચાલતું હશે અને તેઓ પોતાની સંસ્કૃતિનું અભિમાન રાખતા હશે. પણ બધા જ સંથાલો હવે પોતાનું મોં ખુલ્લું રાખીને ચાલે છે તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવનયાત્રામાં તેમને વારંવાર અસફળતા મળી હશે અને જીવનસંગ્રામ અર્થે તેમનાં બુદ્ધિ અને અનુમાનો અધૂરાં રહ્યાં હશે. આનું એક પરિણામ તો હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો કે કોઈ પણ સંથાલની છાતી પેટ કરતાં આગળ આવેલી જડતી ન હતી. નાક વડે શ્વાસ લે ત્યારે જ છાતી ભરાવદાર થાય. મોઢામાંથી શ્વાસ લે તે છાતીમાં ન જતાં પેટમાં જ જાય છે. અમે જેટલા સંથાલ જોયા તે બધાંનું નાક એક જ ઘાટનું. બોલીમાં પણ કાંઈ ફરક નહીં. પગના અંગૂઠા પણ એક જ જાતના. એટલે જો આ સંથાલોમાં સૂક્ષ્મ હાસ્ય અને વિનોદ મને ન દેખાયાં હોત તો તેમને હું દબાયેલી જાતિ તરીકે જ ગણત. આ લોકોને કોઈ ખાસ લક્ષણે બચાવ્યા હોય તો તે તેમનાં સંગીત અને નૃત્યમાં પ્રકટ થતા જીવનાનંદે. જાપાની લોકો વિષે કહેવામાં આવે છે કે ગમે તેટલું સંકટ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી પડે તોપણ જાપાની હસતો જ રહેશે. એમાં કોઈ કૃત્રિમ શિષ્ટાચાર નથી. પરિસ્થિતિ ગમે તેટલી વિકટ હોય તોપણ જાપાની પોતાનો આત્મવિશ્વાસ નથી જ ગુમાવતો. એને ખબર છે કે પોતાનું વ્યક્તિત્વ પરિસ્થિતિઓમાં જ વધ્યુંઘટ્યું છે, અને વખત આવ્યે પોતાનામાં પરિસ્થિતિને પરાસ્ત કરવાની શક્તિ છે. આ સંથાલો પણ એવા જ આત્મવિશ્વાસી માલૂમ પડે છે. સંભવ છે કે આ આત્મવિશ્વાસ પણ ન હોય, અને પરિસ્થિતિનું બાલોચિત અજ્ઞાન હોય. ઈશ્વર જેમને મહત્ત્વ આપવા ઇચ્છતો હોય છે, મોટા બનાવવા ઇચ્છતો હોય છે તેમને પોતાની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનું પૂરું જ્ઞાન થવા દેતો નથી. આ સંરક્ષક અજ્ઞાન (protective ignorance) જો ન હોત તો અસહાય અને અનાથ બચ્ચાં કોઈ પણ દિવસ મોટાં ન થાત અને અનંત આકાશનો વિસ્તાર જોઈને જ આ આદિમ નિવાસીઓ કલ્પનાના ભારથી જ દબાઈ જાત.

શું સંથાલો સાચેસાચ આ દેશના આદિમ નિવાસી (aborigines) છે? અથવા તો તે કોઈ આર્યવંશી ક્ષત્રિય છે, જેઓ યુદ્ધમાં હારીને પોતાના સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કરવા માટે દુનિયાની સભ્યતા સાથે અસહકાર કરીને હમેશને માટે વનેચર બની ગયા છે? અસહકારનું શસ્ત્ર ખૂબ જોખમકારક છે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઉપર વિજય મેળવવા માટે નિશ્ચયપૂર્વક તે વાપરવામાં આવે અને જ્યાં સુધી અસહકાર ચાલુ હોય ત્યાં સુધી પ્રતિકારનો કાર્યક્રમ જોરથી ચાલુ રાખવામાં આવે, તો ઠીક છે; નહીં તો અકર્મણ્ય (inactive) અસહકાર આત્મઘાતી જ નીવડે. સંભવ છે કે આ લોકોએ શહેરો અને ગામડાંની સંસ્કૃતિ સાથે અસહકાર કરીને અરણ્યવાસ પસંદ કર્યો હોય, અને આસ્તે આસ્તે પોતાનો અસલી વૈભવ અને પોતાનો પરાજય બંને ભૂલી ગયા હોય.

અથવા તો આ લોકો ખરેખર આ દેશના આદિમ નિવાસીઓ હોય અને પોતાની અરણ્યસંસ્કૃતિ સાચવીને નાગરિક તથા ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ સાથે અ-સમાન યુદ્ધ ચલાવતા રહ્યા હોય.

એમની જીવનકળા ગમે તેટલી જુનવાણી હોય, પરંતુ તેમાં એક પ્રકારની સંસ્કારિતા અવશ્ય છે. તેના એકેએક અંગમાં એકરાગ છે. જોકે કપડાં, બજાર, સિક્કાસંગ્રહ, શરાફી, લેખનકળા, સ્થાપત્ય અને વાસ્તુનિર્માણ, નગરરચના અને સમાજવ્યવસ્થા વગેરે સભ્ય સંસ્કૃતિના કોઈ પણ અંગ સાથે એની એકરૂપતા હજી સુધી થઈ નથી. છતાં કળિ કાળની અસર એના ઉપર થઈ રહી છે. જ્યારે હિંદુ રાજ્ય હતું ત્યારે આ લોકો હિંદુઓના સંસ્કારોથી રંગાયા. અત્યારે હવે આધુનિક સભ્યતાનું વાયુમંડળ જર્મન ગૅસની જેમ બધાંને ગૂંગળાવી રહ્યું છે ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એનાથી પણ હવે આ લોકો બચી નહીં શકે. તેઓ પોતે જ આ વાત ધીમે ધીમે અંગીકાર કરતા થયા છે અને આપણે લોકો પણ જો જીવનની ઇચ્છા રાખતા હોઈએ તો તેમને આપણા જેવા બનાવી લીધા સિવાય ચાલવાનું નથી.

આજે સવારે ઊઠીને અમે ચાલવા માંડયું અને પહેલી મજલ પરિધાડીહ (પરિધાના ટેકરા)ની થઈ. 'પરિધા'એ સંથાલોની એક જાતિ છે. એ ઉપરથી જ આ ગામનું નામ પડયું છે. 'ડીહ' એટલે ઊંચી જગ્યા. જેમ કે 'ગિરિડીહ', 'મંગલડીહ', 'હિંદુડીહ' વગેરે. સિંધમાં આવી જગ્યાને 'દડો' કહે છે. 'મોહન-જો-દડો' તો હવે વિશ્વવિખ્યાત થઈ ચૂક્યો છે. જંગલનિવાસીઓ પોતાના નિવાસ માટે હમેશાં ઊંચી જગ્યા પસંદ કરે છે, અને સુધરેલા લોકો ચારે બાજુ ઊંચા ઊંચા પહાડ જોઈને વચ્ચેની નીચી જમીન પસંદ કરે છે. આજના બિહાર પ્રાંતમાં જરાસંધના પહેલાં જે ગોપ લોકો રહેતા હતા તેમણે પહાડની કેડે ગિરિવ્રજ વસાવ્યું હતું; પણ જરાસંધે ચારે બાજુ ઊંચા નગૈ:રક્ષિત એવું નગર સ્થાપિત કરીને એનું નામ 'રાજગૃહ' રાખી દીધું. સંથાલ લોકો પોતાના સ્વભાવાનુસાર ઊંચી જગ્યા જ પસંદ કરે છે.

પરિધા-ડીહમાં સંથાલ બાળકો માટે એક પાઠશાળા ચાલે છે. અમે તે જોવા ગયા. ત્યાંનો શિક્ષક પણ એક સંથાલ હતો, હિંદી શીખીને તે પોતાના જાતિભાઈઓને હિંદી શીખવી રહ્યો હતો. એને ખબર ન હતી કે પોતે હિંદુ સંસ્કૃતિના એક મિશનરીનું કામ કરી રહ્યો છે. બિચારાં બાળકો દેવનાગરી અક્ષર અને હિંદી ભાષા લખી રહ્યાં હતાં. ગણિતે પણ તેમનો પીછો લીધો હતો. અદમ્ય જિજીવિષા (જીવવાની ઇચ્છા) તેમને આ બધું શીખવી રહી હતી. આ બધાં બાળકો નાની પાઠશાળામાં દીવાલને અઢેલીને એકબીજાને અડીને ભીડાઈને બેઠાં હતાં, જાણે શહેરી સંસ્કૃતિની દીક્ષા લઈ રહ્યાં ન હોય! અને બહારની બાજુ એક સંથાલ છોકરો પોતાના હાથમાં વાંસનાં ધનુષબાણ લઈને ઊભો હતો. આ સ્વચ્છંદવિહારી યુવકને જોઈને મને કુદરતના આ બાળકોનાભૂતકાળનો ખ્યાલ આવ્યો અને એમના પ્રાકૃતિક જીવનનું ચિત્ર મનમાં ને મનમાં આલેખવા લાગ્યો. હિમાલયથી શરૂ કરીને લંકાની દક્ષિણ સુધી જે અનેક પહાડી જાતિઓ મેં જોઈ હતી એ બધીનું મને સ્મરણ થયું. જેમને શહેરમાં આવવાની રજા નથી, જે લોકોને સુધરેલા લોકોની સમક્ષ પોતાનું મોં છુપાવવાની સજા આપણા પૂર્વજોએ કરી હતી અને આજે પણ તેઓ એ સજા રિવાજ સમજીને ભોગવી રહ્યા છે એવા 'નાયાડી' લોકો પાલઘાટમાં જોયા હતા. એમનું સ્મરણ સહુથી પ્રથમ થયું. મહારાષ્ટ્રના 'કાતોડી' અને 'રામોશી', ગુજરાતના 'કોપચા' અને 'ભીલ', કર્ણાટકના 'બડુર' (ઓડિયર), કાઠિયાવાડના 'ઓડ' લોકો, કાશ્મીરના 'ગુજર', પંજાબના 'ડોમ' વગેરે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધા જ નજર સમક્ષ ખડા થયા. સિલોનના 'વેડ્ડા' લોકો પણ કલ્પનામાં રજૂ થયા અને કાળના પ્રવાહમાં કેટલી સંસ્કૃતિ વહી ગઈ અથવા દબાઈ ગઈ એની મૂક સાક્ષી દેવા લાગ્યા.

ચિત્ત અસ્વસ્થ બન્યું. જો આ લોકો પાસે વાચા હોત તો તેઓ શું શું ન કહેત? અને આપણા લોકોની વિરુદ્ધ કઈ કઈ ફરિયાદો ન કરત? આ બધાંનું તહોમતનામું કદાચ મહાભારત કરતાં પણ મોટું બની જાત.

હૃદયની વેદના અથવા અસ્વસ્થતા જ્યારે વાણીમાં વ્યક્ત થાય છે ત્યારે દુઃખનો આવેગ કંઈક ઓછો થાય છે, સહ્ય બને છે. એ માટે મનુષ્ય શબ્દ ખોળતો રહે છે, વાણીની ઉપાસના કરે છે. હું પણ શબ્દ શોધવા લાગ્યો.

એટલામાં યાદ આવ્યું કે આ લોકોની પ્રાચીન સ્મૃતિ તેમનાં ગીતોમાં જરૂર સચવાઈ હશે. એમને પોતાની ભાષાનું ગીત ગાવાનું કેમ ન કહેવું? દુભાષિયા દ્વારા આ વાત રજૂ કરી. 'સિરીન' (ગીત) શબ્દ સાંભળતાં જ બધા યુવકોની આંખો ચમકી ઊઠી. એમને પોતાનું વાતાવરણ મળી ગયું. પણ અમારા જેવા 'દિકકુ' સંથાલેતરની સમક્ષ તેઓ શા માટે ગાય? એમનામાં અને અમારામાં હૃદયનું કયું ઐક્ય છે કે અમારે માટે અને અમારી સામે તે ગાય? એમણે લજ્જાના કવચનો આશ્રય લીધો અને ગાવાનો ઇન્કાર કર્યો. ખૂબ આગ્રહ કર્યા પછી એક નાનું શું ગીત તેમણે સંભળાવ્યું: 'જંગલમાં ખૂબ ફૂલો છે અને તેમાં કપાસનાં ફૂલ પણ છે. જે ફૂલ પસંદ હોય એ ચૂંટી લો. જે નાપસંદ હોય તે છોડી દો' એવો કંઈક મુગ્ધભાવ આ ગીતમાં હતો. આગળ જતાં આવાં કેટલાંક ગીતો અમે સાંભળ્યાં. એકનો ભાવ હતો: 'મારે ઘણા ભાઈ છે, પણ એમાંના એકને લઈ ગયા છે. ઘણા ભાઈઓમાંથી એક ઓછો થયો તો શું બગડ્યું? પણ એકના ચાલી જવાથી અમે બધા અસ્વસ્થ છીએ, અમને ચેન પડતું નથી.' કેવો મધુર ભાવ! પ્રેમનો કેવો પ્રભાવ! અગર જો આ વૃત્તિ બધે જ વ્યાપક થઈ જાય તો મનુષ્યજાતિનું બધું દુઃખ દૂર થાય.

અમે શિક્ષકને પૂછ્યું, 'આ લોકો મોરલી વગાડે છે?' એ ત્રણ મોરલીઓ આવી ગઈ. છોકરાઓએ તે વગાડવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. એક જ છોકરો ખૂબ સરસ રીતે વગાડી શકતો હતો. સંથાલી ગીતનો રાગ તો કાનમાં ગુંજતો જ હતો, તેમાં મોરલીના પ્રાણનો અવાજ કાન ઉપર પડ્યો; અને જે ભાવ વાણીમાં વ્યક્ત નહીં થયેલા તે મોરલીના અવાજે એકદમ વ્યક્ત કર્યા. સંથાલ નવયુવકોએ મોરલી હાથમાં લીધી. એમની કમર અને ગરદન થોડીક વાંકી થઈ ગઈ અને એમણે પ્રાણ ફૂંકવાની શરૂઆત કરી. મને તરત સિંહગઢ ઉપર એક વખત મોરલી સંભળાવનાર માળીના છોકરાનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્મરણ થયું. એણે તો ફરી જઈ પોતાની પીઠ મારી તરફ ફેરવીને અજંતાની ગુફાઓમાં મોરલી વગાડનારી પરીઓના ચિત્રનું સ્મરણ કરાવ્યું હતું.

મોરલીની ભાષા સીધી, સાદી અને હૃદય સુધી પહોંચનારી હોય છે. મોરલી વાગવા લાગી:

'મારી મૂક શાંતિ મારે માટે સારી છે. એને શા માટે જબરદસ્તી કરીને છેડો છો? નવા દિવસો આવી પહોંચ્યા છે. દિલને ગમે કે ન ગમે, એનો સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો નથી. અમે અમારી જીદ છોડી દીધી છે. અમારા આત્માનો દમ ખેંચાઈ ગયો છે. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે મને વિદાય લેવા દો, શાંત પડવા દો. મને શાને સતાવો છો? શા માટે મને બોલવાની ફરજ પાડો છો?

'મારાથી અન્ય ભાવ પ્રગટ થવાનો નથી. તમારું નવું નવું આવે છે તે બધું તો લીધું પણ તેમાં મને આનંદ નથી. પુરાણા દિવસો સારા હતા. પુરાણા જીવનમાં સમાધાન હતું, કૃતાર્થતા હતી. દૂર દૂરની પહાડી ઉપર અમે બે મોરલીઓ ઊભી રહીને જ્યારે એકબીજાની સાથે વાતો કરતી હતી તે વખતનો જીવનાનંદ કાંઈ ઓર હતો. એ સ્વચ્છંદ વિહરણ, એ પશુઓની સાથે ચાલતા ખેલ અને પક્ષીઓની સાથે ગવાતાં 'સિરીન' આજે ક્યાં છે? એ દિવસો ભૂલી જવા માટે આજે શરાબ પિવાય છે. તે દિવસો હતા ત્યારે જંગલના વાયુમાં જ માદકતા હતી અને ઝરણાંના અમૃતજળમાં જ નશો હતો. નાનીશી લાકડી હાથમાં લઈને જ્યારે અમે લોકો જમીન ખોદતા હતા અને કોઈ કાચાં તો કોઈ શેકેલાં શકરિયાં બહાર કાઢીને ખાતા હતા ત્યારે, એ આહારમાં જે સ્વાદ હતો, જે અમૃત હતું એ આજે ક્યાં છે? તે વખતે એક વખત પેટ ભરીને ખાવાનું મળી જતું તો અમને નૃત્ય અને ગાયન સિવાય બીજી કોઈ વાત સૂઝતી જ નહીં. અને તે વખતનાં ગાયન પણ કેવાં હતાં? કુદરતનું નિરીક્ષણ, પ્રેમી હૃદયનું પરીક્ષણ અને વિશ્વકર્તાનું ભજન એ અમારાં ગાયનોના વિષય હતા. સ્ત્રી-પુરુષના ભેદ એ દિવસોમાં આજના જેટલા ન હતા. પાપે અમારામાં પ્રવેશ કર્યો ન હતો. અમે વસ્તીમાં ગાતાં હતાં અને ગાયનમાં મગ્ન રહેતાં હતાં. ઢોલના ગુંજનમાં અમારું હૃદય ઊછાળા મારતું હતું. કલાકો સુધી એક જ તાલમાં નાચતા અને બજાવતા છતાં અમે થાકતા નહીં. અને કોઈ દિવસ ખાવાનું ન મળે તોયે અમારું ગાયન-વાદન જ અમારા ભોજનનું સ્થાન લઈ લેતું હતું.

'એકબીજાના ગળામાં હાથ નાખીને અને એક એક પગ ઊંચો કરીને અમે તાલથી નાચતા હતા ત્યારે મોર પણ અમારી પાસે પાઠ શીખવા આવી રહેતા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અને તે દિવસોમાં અમારું વિજ્ઞાન પણ અમે કેવું વિકસાવ્યું હતું? વિષભર્યાં બી અમે દસદસ વખત ઉકાળીને એને ખાવા લાયક બનાવતા હતા અને તેમાંથી અસાધારણ પુષ્ટિ મેળવતા હતા. ઝાડની છાલ ક્યાંયથી કાપી નાખ્યા સિવાય અમે ઉખેડતા હતા અને તેને કૂટીકૂટીને તેમાંથી કપડાં બનાવતા હતા. વનસ્પતિવિદ્યાનો તો અમે જ વિકાસ કર્યો છે. આહાર, વિહાર અને રોગપરિહાર એ ત્રણેને માટે અમારી વનસ્પતિવિદ્યા પર્યાપ્ત હતી.

'અને પરિશ્રમમાં જે અસીમ આનંદ અમે અનુભવ કરતા હતા તેને વ્યક્ત કરનારી કળા પણ અમે વિકસાવી હતી. કેવાં અમારાં નાનાં નાનાં વાસણો — માટીનાં, લાકડાનાં અથવા રૂપાનાં. અને જાતજાતના તંતુ કરીને અમે જે જાળ બનાવતા હતા એમાં કેટલો આનંદ આવતો હતો? પાટી અને પટ્ટી બનાવવાની શોધ અમારામાંથી કોઈએ કરી હોય ત્યારે એને વધાવી લેવા માટે અમે કેવી ખુશીથી એની આસપાસ નાચતાં હતાં.

'એ દિવસોમાં અમારી પાસે પોતાની અંગત માલમિલકતનું નામનિશાન ન હતું. જે હતું તે બધાનું હતું. પોતાના માટે પ્રેમનો કાયદો અને બીજાંઓ માટે શિકારનો કાયદો એ અમારી સ્મૃતિ હતી. આજે અમે લોકો આંખો વડે સૃષ્ટિનિરીક્ષણ કરીએ છીએ. અમારું નિરીક્ષણ અમારી આંખોથી યે થતું હતું અને અમારા પગનાં તળિયાંથી પણ થતું હતું. દરેક જાતના ઘાસના ભિન્ન ભિન્ન સ્પર્શનો આનંદ અમે જાણી શકતા હતા.

'એ દિવસોમાં કોક કોક વખત દુકાળ પડતો હતો પણ આ જ અમારા ભાગ્યમાં અખંડ દુકાળ આવી વસ્યો છે.

'જ્યારે પુરાણી વાતો યાદ આવે છે ત્યારે રહેવાતું નથી. પુરાણા જીવનમાં કષ્ટ હતું, ફાકા હતા, બધું જ હતું. પણ એ દિવસો "જીવનમાં જીવન" હતું, આજે એ રહ્યું નથી. હવે શી રીતે ગાવું? કોને સારુ ગાવું? આજે તો મૌન જ અચ્છું છે. જ્યાં સ્વતંત્રતા નથી ત્યાંનું ગાયન પણ પવિત્ર હોતું નથી.

'પણ આસ્થા કહે છે કે "ગાઓ". શ્રદ્ધા કહે છે કે સ્મશાનનું મૌન ધારણ ન કરો. નવા દિવસો આવ્યા છે એનો સ્વીકાર કરીને પ્રાચીન પરિસ્થિતિનો આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકશો. ભૂતકાળ ગયો તે ગયો. પણ ભૂતકાળ જ વર્તમાનના હાથમાં ભવિષ્યરૂપી બાળક સોંપી ગયો છે. એ બાળકને માટે ગીત ગાઓ. પોતાની પ્રાચીન દીક્ષા એ બાળકને આપો જેથી તે સ્વધર્મ સમજે અને વળી સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કરે. જ્યાં સુધી આ સૂર જીવતો રહેશે ત્યાં સુધી સંથાલો માટે નિરાશા હોઈ જ ન શકે. સંગીત એ જ અમારો વારસો છે, સંગીત એ જ અમારો પ્રાણ છે. એની મારફતે જ અમે આત્મપરિચય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રાપ્ત કરીશું અને દુનિયાને બતાવીશું કે અમારી જીવનદૃષ્ટિ પણ બધી દુનિયાને માટે ગ્રાહ્ય છે.'

મોરલીના સૂર બંધ થઈ ગયા અને મારા હૃદયના સૂર જાગી ઊઠ્યા. અમે મોટરમાં બેસીને કલાકો સુધી દોડતા રહ્યા. ટેકરાઓ દીઠા, નદીઓ ઓળંગી, ઝાડો અને વાદળાંનાં દર્શન કર્યાં, સૂર્યાસ્તને પ્રણામ કર્યા, વરસાદના સ્વાગતનું સ્વાગત કર્યું, પણ હૃદયમાં એક જ ભાવ ભરાયો હતો. નવું અવશ્ય સ્વીકારીશું, પણ હૃદય તો પાછળ જ દોડતું હતું. ત્યાં જ બધા પ્રકારની કૃતાર્થતા હતી. એ આગળ મળનારી નથી. ભૂત અને ભવિષ્યને એક કરીને જ્યારે વર્તમાનને પરાસ્ત કરાશે ત્યારે જ આ ગીત શાંત પડશે. ત્યાં સુધી સંથાલોની આ સનાતન મોરલી બજતી જ રહેશે.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૭

૪૪

ધૌલી પછી કાલસી

હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક, સામાજિક, અને રાજદ્વારી ઇતિહાસમાં સમ્રાટ અશોકનું સ્થાન અનેરું છે. જેમનું વ્યક્તિત્વ દુનિયામાં જીવતું અને જાગતું હતું એમ કહી શકાય એવા, આંગળીના વેઢા ઉપર ગણી શકાય એવા પ્રાતઃસ્મરણીય લોકોમાં અશોકની ગણના થાય છે. જેમ પુરાણો દ્વારા રામ, કૃષ્ણ, જનક અને હરિશ્ચંદ્રનાં નામો ગામડે ગામડે અને ઘેર ઘેર પહોંચ્યાં છે, દંતકથા દ્વારા રાજા વિક્રમ, ભર્તૃહરિ, ભોજ, અકબર અને બીરબલની વાતો ઘેર ઘેર સંભળાય છે તેવી જ રીતે બુદ્ધ ભગવાન અને અશોક, મહિંદ અને સંઘમિત્રાનાં નામો પણ આપણા લોકોમાં પરિચિત થવાં જોઈએ.

રાજા અશોક એક મહાન વિજેતા સામ્રાજ્યસંસ્થાપક તો હતો જ પણ એ ધર્મસમ્રાટ, રાષ્ટ્રપિતા, સંસ્કૃતિવર્ધન અને સમાજવ્યવસ્થાપક પણ હતો; દુનિયાનો સૌથી પહેલવહેલો મિશનરી પણ અશોક જ હતો એમ કહી શકાય.

દક્ષિણના પાંડ્ય, ચોળ અને કેરળ છોડી દેતાં બાકીના આખા હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય અશોક ચલાવતો હતો. પશ્ચિમમાં આજે જે ભાગને બલુચિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન કહે છે એ પ્રદેશ પણ અશોકના રાજ્યનો જ એક વિભાગ હતો. આવા મોટા સામ્રાજ્યમાં રાજ્યવ્યવસ્થા એક જ ઢબે ચાલે અને કેવળ રાજ્યવ્યવસ્થા જ નહીં પણ લોકજીવન પણ એક જ ઉન્નત સંસ્કૃતિને રંગે રંગાય એ માટે અશોકે કેટલાક નિયમો ઘડી કાઢ્યા અને તે પોતાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામ્રાજ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પથ્થર પર કોતરાવ્યા. એટલું જ નહીં પણ પોતાના રાજ્યવ્યવસ્થાપક તેમ જ ધર્મવ્યવસ્થાપક રાજપુરુષોને એણે આજ્ઞા કરી કે દર પંદર દિવસે લોકોને ભેળા કરી એમની આગળ એ શાસનો વંચાય; જેથી અમલદારોને અને પ્રજાને જાગૃતિ રહે કે કેવી સંસ્કૃતિ અશોકના રાજ્યમાં ખીલવવી છે. અશોકના એવા શિલાલેખો લગભગ એક જ ભાષામાં કોતરેલા ઠેકઠેકાણે જડી આવે છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના અનેક સવાલોનો ઉકેલ આ શિલાલેખોથી થયો છે. એવો એક શિલાલેખ જૂનાગઢ પાસે ગિરનારને રસ્તે દામોદરકુંડ પાસે આવેલો છે. બીજો એક શિલાલેખ મુંબઈ પાસે શૂર્પારક અથવા સોપારા પાસેના એક પથરા ઉપર કોતરેલો હતો. આજે એનો ખંડિત અવશેષ જ ત્યાં જડી આવે છે.

સરહદ પ્રાન્ત ઉપર શાહબાજગઢી અને માનસેરા એ બે ઠેકાણે આ શિલાલેખો જડી આવ્યા છે. પૂર્વ તરફ ઓરિસ્સામાં જૌગઢ અને ધૌલી એ બે ઠેકાણે આ જ શિલાલેખો એક મહત્ત્વના ફેરફાર સાથે કોતરેલા છે, અને એ જ શિલાલેખ દહેરાદૂન પાસે આવેલા કાલસી નામના એક રમણીય સ્થાનમાં જોવાને મળે છે.

આ શિલાલેખો ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વંચાયા છે અને એના અધિકાધિક શુદ્ધ અને સાચા તરજુમા પણ કરવામાં આવ્યા છે. હવે ઘેર બેઠાં એ શિલાલેખો વાંચી એના ઉપર લોકો ગમે તેટલો વિચાર કરી શકે છે, અને અનુમાનો કાઢી સંસ્કૃતિ-મીમાંસામાં ઉમેરો પણ કરી શકે છે. છતાં યાત્રી તરીકે આ સ્થાને પ્રત્યક્ષ જઈ ત્યાંની પરિસ્થિતિ તેમ જ વાતાવરણમાંથી ઘણું લઈ શકાય એમ છે. શિલાલેખો વાંચી એમનો અર્થ કરવા માટે નહીં પણ એ ધર્મશિલાઓનું દર્શન કરી પાવન થવા માટે અને આસપાસના પહાડોને તેમ જ નદીઓને, જંગલોને અને ખેતરોને અશોક વિષે અને એના આર્યહૃદય વિષે અનેક વાતો પૂછી શકાય એ ખાતર જવું જોઈએ.

ગિરનારનો શિલાલેખ જોયે ચોવીસ વરસ થઈ ગયાં. જૌગઢનો શિલાલેખ જોવાની તક લગભગ બાર વર્ષ પૂર્વે મળી હતી પણ તે વિશેષ કારણે છોડી દીધી હતી. આ વર્ષે રાષ્ટ્રભાષા હિંદીના પ્રચારને અર્થે ફરતાં ફરતાં ધૌલીનો પ્રખ્યાત શિલાલેખ જોઈ શક્યો. અને ત્યાર પછી થોડા જ મહિનામાં કન્યાકેળવણીની સેવામાં દહેરાદૂન ગયો હતો ત્યાં કાલસી પણ જઈ આવ્યો. આસ્થાવાળો માણસ સેવા કરતાં કરતાં પોતાનું જીવન અને પોતાની જીવનદૃષ્ટિ અનેક રીતે અનાયાસે સમૃદ્ધ કરી શકે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

અશોકના શિલાલેખોમાં એનો કલિંગવિજય વિષેનો ઉલ્લેખ દરેક રાષ્ટ્ર-હૃદયને બલ્કે મનુષ્યહૃદયને હચમચાવી મૂકે એવો છે. બાલ્હિકથી માંડીને બંગાળ સુધી અને કાશ્મીરથી માંડીને કેરળપુત્ર સુધી વિસ્તરેલા પોતાના સામ્રાજ્યમાં એક કલિંગ દેશ (હાલનો ઉત્તર ઓરિસ્સા) અણજિતાયેલો રહે એ સમ્રાટની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી સહન ન થયું. સ્વતંત્ર કલિંગ અશોકની વિજિગીષાને શલ્ય જેવો ખૂંચવા લાગ્યો. મોટું કટક લઈને એણે કલિંગ ઉપર ચડાઈ કરી અને વિજેતાના ઉન્માદથી કલિંગને ખેદાનમેદાન કરી નાખ્યું. કલિંગના બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો, ત્યાંના ગૃહસ્થીઓ અને કારીગરો—બધા જ દેશના સ્વાતંત્ર્ય ખાતર ઝનૂનપૂર્વક લડ્યા હોવા જોઈએ. અશોકે લાખો લોકોને ઠાર કર્યા. લડાઈમાં એથી અનેકગણા લોકો ઘાયલ થયા અને લડાઈને અંતે જેઓ પકડાઈ ગયા અને જેમને બંદી તરીકે લઈ જવામાં આવ્યા તેમનો હિસાબ તો જુદો જ. રણમત્ત સમ્રાટની સામ્રાજ્યતૃષ્ણા તૃપ્ત થઈ અને ત્યાં મનુષ્યપ્રેમી હૃદયનો ઉદય થયો. અશોકને ધર્મભાવના વળગી અને પોતે કરેલા વિજય માટે એને ભારે પશ્ચાત્તાપ થયો. ત્રાસ અને ધાક ફેલાવીને નહીં પણ ધર્મ, ક્ષમા અને પ્રેમનો વિસ્તાર કરી લોકોનું કલ્યાણ કરવું જોઈએ એ વાત અશોકને ગળે ઊતરી અને એનું પાષાણ હૃદય પીગળ્યું. એ હૃદય-પરિવર્તન અને એ ધર્મકોમળ લાગણી એણે હિંદુસ્તાનના અનેક પાષાણો ઉપર કોતરી એમની દ્વારા આપણા સુધી પહોંચાડી છે.

તે વખતની પ્રજાએ આ વિલક્ષણ પરિવર્તન આશ્ચર્યચકિત થઈને જોયું હશે. રાજાના આ નવજીવનની અસર અનેક પ્રાંતના અનેક સેવકો ઉપર થઈ હશે. તે વખતનાં લોકગીતોમાં અશોકનો અને એણે ફેલાવેલા ધમ્મનો જયજયકાર બોલાયો હશે. જેવું રામરાજ્ય તેવું જ અથવા તેથીયે ચડિયાતું આ ધર્મરાજ્ય છે એમ લોકોએ ઠરાવ્યું હશે. પણ વિસ્મૃતિની શક્તિ કૃતજ્ઞતાની લાગણી કરતાંયે જબરદસ્ત નીવડી. શિયાળામાં સળગાવેલી સગડી જેમ ઓલવાઈ જાય છે અને એનું રૂપાંતર આખા ઓરડાની ઉષ્ણતા વધારવામાં થાય છે તે જ રીતે અશોકે અમલમાં આણેલું જીવનપરિવર્તન પ્રજાએ પચાવ્યું, સંસ્કૃતિ સાથે એકરૂપ થયું અને જેમ ખાધેલા, પચાવેલા અને લોહી થઈ ગયેલા ખોરાકની યાદ પણ રહેતી નથી, તેમ અશોક અને તેના કાર્યની સ્મૃતિ પણ કૃતજ્ઞ આર્યો ભૂલી ગયા. Transubstantiation કહે છે તે આ જ હશે?

પણ લાગણીવાળા માણસે જે ખોયું તે આ જડ શિલાઓએ સંઘરી રાખ્યું. ધૌલીમાં જે શિલા છે તેનું નામ અશ્વત્થામા છે અને કાલસીમાં જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિલા અમે કાલે જોઈ આવ્યા એને ત્યાંના લોકો ચિત્રશિલા કહે છે. અશ્વત્થામાએ અને ચિત્રશિલાએ ભારતવર્ષ ઉપર અને એના ઇતિહાસ ઉપર અનેક ઉપકાર કર્યા છે તેથી મૂર્તિપૂજક તરીકે નહીં પણ કૃતજ્ઞ રાષ્ટ્રપ્રેમી તરીકે એ બન્ને શિલાને વંદન કરવું ઘટે છે.

કલિંગ જીત્યાનો ઉલ્લેખ અને પશ્ચાત્તાપ અશોકે કલિંગ દેશમાં કોતર્યો નહીં, પણ શાહબાજગઢી, માનસેરા, કાલસી અને ગિરનારમાં કોતરાવ્યો છે. એણે આવું ઇરાદાપૂર્વક જ કર્યું હશે એ વિષે શંકા નથી. કેટલાક કહે છે કે કલિંગ-સંહારની વાતો કલિંગની જનતા આગળ વંચાય પછી ભલે એ પશ્ચાત્તાપની વાણીમાં હોય એ અશોકને અજુગતું લાગ્યું. કલિંગના લોકો પોતાનું દુ:ખ ભૂલી જાય અને અશોકના પ્રેમાળ રાજ્યશાસનનો લાભ ઉઠાવે એ ઇરાદાથી એણે એ તેરમો શિલાલેખ જૌગઢ અને ધૌલીમાં ન કોતરાવ્યો પણ દૂર દૂર સામ્રાજ્યને બીજે છેડે એણે પોતાના પશ્ચાત્તાપનો એકરાર અમર કરી રાખ્યો હોવો જોઈએ.

કાલસીના શિલાલેખમાં બીજી ઘણી વસ્તુઓ છે પણ આ ક્ષણે આપણું ધ્યાન તો એ રાજ-પશ્ચાત્તાપ તરફ જ જાય છે. બીજી વાતો મહત્ત્વપૂર્ણ તો છે જ. એ ક્યાં નાસી જવાની હતી?

કાલસીના શિલાલેખમાં ધૌલીની શિલા સાથે એક વિશેષ સામ્ય છે અને તે છે એના ઉપર કોતરેલી હાથીની આકૃતિનું. પણ એને વિષે યથાસ્થાને કહીશું.

૩

કાલસી ક્યાં છે એની તપાસ અમે પહેલેથી જ કરી રાખી હતી. દેહરાદૂનથી બપોરે ઊપડી તૈલવાહનની મદદથી સાંજ સુધીમાં પાછા અવાશે એની ખાતરી કરી લીધી હતી. સમ્રાટ અશોકે આ જ સ્થાન કેમ પસંદ કર્યું હશે એનો પણ વિચાર કરી રાખ્યો હતો. વેપારનું મથક અને યાત્રાનું સ્થાન, બન્ને રીતે કાલસીનું મહત્ત્વ ઘણું હશે એ વિષે શંકા નથી. પહાડના રસ્તાઓ ઘણી વાર નદીને કાંઠે કાંઠે જાય છે. નદીનું ઊગમસ્થાન માણસની જિજ્ઞાસાનું, શોધખોળનું પ્રતીક છે. જ્યાં બે નદીઓનો સંગમ થાય છે ત્યાં મનુષ્યજાતિની પ્રાથમિક અવસ્થામાં વેપારનો તેમ જ સંસ્કૃતિનો પણ સંગમ થાય છે. પાટલિપુત્રમાં ગંગા અને શોણનો સંગમ છે. પ્રયાગરાજમાં ગંગા અને યમુનાનો સંગમ છે. તેમ જ કાલસીમાં યમુના અને ટોંસ (તમસા) નદીનો સંગમ છે. પ્રાચીન કાળથી ઘેટાંની પોઠ લઈને પહાડી વેપારીઓ અહીં આવતા હશે અને ભાબરના તેમ જ તરાઈના લોકો જોડે વેપાર કરતા હશે. મેદાનના વેપારીઓ પણ પોતાની કીમતી વસ્તુઓનાં ઘરાક શોધતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અહીં આવતા હશે. જ્યાં વેપારનું મથક જામે છે, માનવમેદની ઊભરાય છે ત્યાં ધર્મ-ઉપદેશક અચૂક પહોંચી જવાનો. ધર્મવિજયી રાજા અશોકે પોતાના પ્રચાર માટે આ જ સ્થાન પસંદ કર્યું એમાં નવાઈ શી? અથવા અહીં ધર્મને નામે પશુ-હત્યા વધારે થતી જોઈ અહીં એ રોકવાની વ્યવસ્થા સાથે આ શિલાલેખ કોતરાવ્યો હોય.

*　　　*　　　*

કન્યાગુરુકુળનો ઉત્સવ પૂરો કરી અમે કાલસી જોવા ઊપડ્યા. પંડિત ધર્મદેવજીએ પુરુષાર્થ કરી નોતરેલા તૈલવાહનને રીતસર ખવડાવી વખતસર આવવાજવાની બાબતમાં નિશ્ચિંત થયા અને વજ્રલેપ રસ્તા ઉપર થઈને અમે દોટ મૂકી. દહેરાદૂન શહેર આધુનિક સુખાકારી અને વ્યવસ્થાનું પ્રતીક છે. સુંદર સરખા રસ્તા, એમની બંને બાજુએ આવેલાં ઊંચાં ઊંચાં વિશાળ વૃક્ષો, એની પાછળ ફેલાયેલાં સ્વચ્છ મેદાનો અને વચમાં વચમાં દેખાતા હૂંફાળા બંગલાઓ, એ બધું દૃશ્ય આહ્‌લાદક છે. ક્ષિતિજ તરફ જોતાં એ બાજુ પોલી દેખાશે એ બીકને અવકાશ જ નથી. પશ્ચિમ તરફના કર-કરિયા પહાડ અને એમના ઉપરનો વાદળાંનો વિહાર એ એક માયાવી કાવ્ય છે. ઉત્તર તરફ મસૂરીનો પહાડ અનેક આમંત્રણો આપે છે. પૂર્વ તરફની શોભા તો એથીયે વિશેષ; કેમ કે આપણે જેમ દોડીએ તેમ એ બાજુએ એક પછી એક રૂપાળી ખીણો ઊઘડે છે અને બિડાય છે. અહીંની કામરૂપિણી સૃષ્ટિને જો કોઈ નામ આપવું હોય તો એને પ્રમદા કહી શકાય એટલી એ માદક છે. અમે વીસ માઈલથી વધારે ગયા હોઈશું. રસ્તામાં એકબે દૃષદ્વતીઓ અમે ઓળંગી. એમના પટમાં કામ કરતા મજૂરો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કેળવી અને એટલાથી સંતોષ માની વીસબાવીસ માઈલ ગયા ત્યાં હર્બર્ટપુર આવ્યું. ત્યાંથી જમણી બાજુએ વળીને બીજી દોટ મૂકી અને ચુહડપુર પહોંચ્યા. અહીંની બજાર ગામડાંની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્ત્વની ગણાય. આજકાલ કાલસીનું મહત્ત્વ ચુહડપુર પચાવી બેઠું છે.

ચુહડપુરથી થોડા આગળ ગયા અને અમે યમુનાની પુણ્ય-સુંદર ખીણમાં ઊતર્યા. ચારે દિશાની મુસાફરી કરી આવેલા યાત્રીના મનને પણ લોભાવે એવી એ ખીણ છે. યમુના પરના પુલનું દૃશ્ય પણ ઓછું મનોહારી નથી. મનુષ્યકૃતિ ઘણી વાર કુદરત સાથે ભળી શકતી નથી, પણ પુલોનું એવું નથી. પુલો માણસજાતિ માટે સંધિકારી મિત્રો છે. બંને કાંઠાને પોતાના આકર્ષણથી સાંધીને એક કરે છે તેથી આશીર્વાદરૂપ હોઈ કુદરતના વાતાવરણને પોષક જ નીવડે છે. યમુના પરનો આ પુલ નલ–નીલ–જાંબુવંતોની ન્યાતમાં (ઇજનેરોમાં) ઘણો વખણાય છે. ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પણ આ પુલે મહત્ત્વનું સ્થાન પસંદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યું છે. કેમ કે એક પછી એક આવતા બે સંગમ વચ્ચે એ આડો પડ્યો છે, ઉપર અનાવિલા* અમલવા નદી કાલી કાલી વાતો કરતી યમુનાને મળે છે જ્યારે નીચે યમુનાની જ્યેષ્ઠ બહેનપણી તમસા નદી પોતાના પહોળા અને ઊંડા પટ સાથે યમુનામાં ભળી જાય છે. જો પક્ષપાત છોડીને કેવળ ગૌરવનો જ વિચાર કરીને નિર્ણય આપવાનો હોત તો માણસે એમ જ કહ્યું હોત કે યમુના નદી ટોંસને મળે છે અને તે કારણે આગળના પ્રવાહને તમસાનું જ નામ આપ્યું હોત. પણ યમરાજકન્યા કાલિન્દી નાની નીવડી તોયે શું? એની મહત્તા તો ગંગા આગળ જ શરણુ જઈ શકે છે. ટોંસે પોતાનાં જળ સાથે પોતાનું નામ પણ છોડી દીધું અને યમુનાની વૃદ્ધિમાં જ પોતાનું સાર્થક્ય જોયું.

કાલસીની આસપાસના પહાડો ઊંચાઈમાં ઓછા નથી પણ ખાસા પહોળા અને વિશાળ હોવાથી સાધારણ રીતે ભીડને કારણે જે ભીષણતા આવે છે તેમાંથી એ મુક્ત છે. કાલસીની આ ખીણમાં વિહરતા માણસને પહાડ આગળ અપમાનિત થયા જેવું લાગતું નથી. પહાડનું ચડાણ જ્યારે બહુ સખત હોય છે ત્યારે ત્યાંનાં ઝાડો પણ બહુ ઠીંગણાં હોય છે. માંડ જીવતાં હોય અને પોતાની બધી શક્તિ વાપરી પોતાનું સ્થાન ટકાવતાં હોય એમ જોઈ તેઓ આપણો દયાયુક્ત આદર મેળવે છે. અહીં એવું નથી. અહીંનાં વૃક્ષો એવાં તો સુસ્થ અને પુષ્ટ છે કે આપણા મનમાં અદેખાઈ જ ઉપજાવે છે.

કાલસીના ડાક બંગલા પાસે આવીને અમે થોભ્યા. અને જમણી બાજુ નાની અમલવાની સાવ નાનકડી નહેર વહે છે એને કાંઠે જઈ પહોંચ્યા. મેં વાંચ્યું હતું કે ચિત્રશિલાની આસપાસ પ્રાચીન-વસ્તુ-સંરક્ષક-ખાતાએ કંઈક બાંધકામ કર્યું છે. પણ મને કલ્પના ન હતી કે આબુ તરફના રેલવે સ્ટેશન જેવી ગુંબજવાળી ઓરડી અહીં ઊભી કરી હશે. ડાકખાનાના ખાનસામાએ એ ઓરડી અમને ઉઘાડી આપી અને દીર્ઘકાળ સુધી જેની ઝંખના કરી હતી તે શિલા અમે જોઈ. દસ ફૂટ ઊંચી અને એટલી જ પહોળી એ શિલા પ્રથમ દર્શને અમારી સાથે કશું બોલી જ નહીં. અમે એની પ્રદક્ષિણા કરી. દર્શનલોભી આંખોએ શિલાલેખની શોધ કરી પણ કંઈ પત્તો ન ખાધો. મનનો ક્ષોભ જ્યારે સહેજ ઓસરી ગયો અને આંખો ત્યાંના પ્રકાશથી ટેવાઈ ગઈ ત્યારે આપણી જમણી બાજુએ એટલે કે શિલાની ડાબી બાજુએ હાથીની એક આકૃતિ પથરા ઉપર કોતરેલી જોઈ. હાથીના આગળના અને

---

* કાદવ વગરની નદીને અમલા કહે છે. લોકો પ્રેમથી એને અમલવા પણ કહે છે. અનાવિલાનો પણ એ જ અર્થ થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાછળના પગ વચ્ચે 'ગજતમ' એ ચાર અક્ષરો કોતરેલા છે. અમારી સાથે આવેલા હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું કે માથું ઊલટું કરીને વાંચવા જતાં અંગ્રેજી અક્ષરો Ryav જેવું આ વંચાય છે. ધૌલીમાં શિલાનો એક ભાગ કોતરીને એક હાથીનો આગલો ભાગ મૂર્તિરૂપે બનાવેલો છે. અહીં કેવળ હાથીની એક આખી રૂપરેખા દોરેલી છે. આ આકૃતિ પણ મેં ધારી હતી એવી મોટી ન નીવડી એટલે સહેજ નિરાશા થઈ, પણ તેથી કંઈ મારી ભક્તિ ઓછી થઈ નહીં; કેમ કે આ હાથીની આકૃતિ બૌદ્ધ કલ્પના પ્રમાણે તુષિત સ્વર્ગમાંથી ઊતરી આવેલા ખુદ બુદ્ધ ભગવાનની પ્રતિનિધિ છે. એક ઠેકાણે હાથી નીચે લખેલું છે 'व स्वेतो हस्ती सवा लोक सुखाहरो नाम.' કાલસીની આ ચિત્રશિલા એટલી તો ધોળી છે કે એના ઉપર કોતરેલો હાથી શ્વેત હસ્તી જ કહેવાય. હવે તો અહીં શિલાલેખ પણ જોઈ શક્યા. શિલાની સાફ કરેલી લીસી બાજુ ઉપર લેખ પૂરો ન થયો એટલે જમણી બાજુએ જેમ ફાવે તેમ કોતરીને એ પૂરો કર્યો છે.

અશોકના વખતમાં આ પ્રદેશની જાહોજલાલી કેવી હશે, કેટલાક લોકોએ અહીં આવીને અમલવા-યમુનાના સંગમમાં સ્નાન કરીને આ શિલાની પ્રદક્ષિણા કરી હશે અને ગજતમ બુદ્ધ ભગવાનને ચંદન ચડાવી અશોકનું ધર્મપ્રજ્ઞાપન વાંચ્યું હશે અને એ ધર્મસમ્રાટની પ્રેરણા હૈયામાં ધારણ કરી પશુપક્ષીઓ વિષે પ્રેમથી ઊભરાતા એ લોકો ઘેરઘેર ગયા હશે! ટોંસ અને યમુનાના સંગમ પર જ્યારે જ્યારે મેળો ભરાયો હશે ત્યારે ત્યારે પણ લોકોએ નદીને કાંઠે ગાઉ બે ગાઉ ચાલીને આ શિલાનું દર્શન કર્યું જ હશે.

* * *

પશુહત્યામાં રાચતો શાક્ત-સંપ્રદાય આપણા દેશમાં કેટલો જૂનો છે? જ્યાં જ્યાં ભારે પશુહત્યા થતી હોય ત્યાં ત્યાં અશોકે પહોંચીને લોકોને હુકમ નહીં કાઢ્યો હોય કે આ સ્થાને પશુહત્યા ન થવી જોઈએ! જેટલા લોકોએ આ શિલાલેખોનો અર્થ કર્યો છે તેમનું ધ્યાન 'હિદા' અથવા 'ઇધ' શબ્દ તરફ કેમ નથી ગયું એ સમજવામાં નથી આવતું. हिदा ना किछी जिवे आलभित्तु पजोहितवियं नोपि चा समाजे कटविये.—અહીં ન કોઈ પ્રાણી મારીને હોમવામાં આવે અને ન કોઈ સમાજ કરવામાં આવે. સમાજ એટલે માંસમદિરાનું સેવન કરી મોજમજા કરવાની ઉજાણી. જે જે ઠેકાણે છાકટા શાક્તો માંસમદિરા આરોગી આખી રાત લહેર કરતા હશે અને શ્રીચક્રનું પૂજન કરી અનાચારમાં ડૂબી જતા હશે ત્યાં ત્યાં 'આ ઠેકાણે પશુહત્યા ન કરાય,' 'મોજમજા ન કરાય,' એમ આ સમ્રાટે ફરમાવ્યું હોવું જોઈએ. બંગાળ-ઓરિસ્સા તરફની શાક્તપ્રવૃત્તિ જાણીતી છે. ઓરિસ્સાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જનતાએ ધર્મસમ્રાટની આજ્ઞાની કેટલી કદર કરી એનો જવાબ પુરી, ભુવનેશ્વર અને કોણાર્કનાં મંદિર ઉપરની ગંદી મૂર્તિઓ આપશે. એ મૂર્તિઓ જોયા પછી ભારતવર્ષનો અધઃપાત કેમ થયો હશે એનું આશ્ચર્ય કરવાનું કશું કારણ રહેતું નથી.

ખરું જોતાં કાલસીની શિલા ટોંસના સંગમ પર નથી પણ અમલા–યમુનાના સંગમ પર છે. સારો રૂપાળો પથ્થર અહીં જ જડચો માટે આ સ્થાન પસંદ કર્યું કે ટોંસ કરતાં અમલાની નિર્મળ શોભા સમ્રાટને વધારે પસંદ પડી તેથી આ સ્થાન પસંદ કર્યું એ કોણ કહી શકશે !

આ યાત્રાના સાથીઓ સાથે અહીં ઘણી વાતો કરી. નદીના પ્રવાહમાંથી અનેક રૂપાળા પથ્થરો વીણ્યા, ચાલુ જમાનાને વફાદાર રહી એક બે ફોટા પણ પડાવ્યા, પણ હું તો આખો વખત અંતર્મુખ જ હતો. સમ્રાટ અશોકની આંખે અને ઉપગુપ્તની શ્રદ્ધાથી અહીંના પ્રાચીન પહાડો જોવા હું ચાહતો હતો. તે વખતના ધર્મપરાયણ યાત્રાળુઓના હૃદયપ્રવાહનું દર્શન આ નદીઓનાં પ્રસન્ન પાણીમાં કરવા મથતો હતો અને અઢી હજાર વરસ વચ્ચે કલ્પનાનો પુલ બાંધી ભૂતકાળને પ્રત્યક્ષ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો.

એ પ્રાચીન પ્રેરણા આજે પણ ફરી જાગી છે, એ ઉત્સાહ અને એ શ્રદ્ધા આજે નવું રૂપ ધારણ કરીને નવા પ્રયોગો કરવા મથે છે. એના લેખો કેવી શિલા ઉપર લખાશે ? એનું સ્મારક કયાં સાધનથી ભવિષ્યકાળના હાથમાં સોંપાશે ? અને આજથી અઢી હજાર વર્ષ પછી આ જ ઠેકાણે વિચરનારા ભારતીઓ અશોકના યુગની અને આજના યુગની કેવી સરખામણી કરશે ? એ બધું કોણ જાણે ! કોણ કલ્પે !

૨૯–૧૨–'૩૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૫

અશોકના શિલાલેખો

અશોકના શિલાલેખો એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં જ નહીં પણ દુનિયામાં એક અપૂર્વ વસ્તુ છે. રાજા ગમે તેટલો સારો હોય તોપણ રાજહૃદય એના વૈભવ પાછળ અને રુઆબ નીચે દબાઈ જાય છે. રાજાની નાનામાં નાની સૂચના આજ્ઞાનું રૂપ ધારણ કરે છે અને રાજાએ નોંધેલી હકીકત આત્મ-પ્રશંસાની કોટિમાં જઈ પડે છે. પણ ધર્મસમ્રાટ અશોક પોતાનો વૈભવ સાચ-વતાં છતાં પોતાનું કોમળ હૃદય કઠણમાં કઠણ પથ્થર મારફત લગભગ અઢી હજાર વરસને અંતરે પણ આપણી આગળ ખુલ્લું કરે છે. કલિંગ દેશ જીત્યા પછીનો તેનો શિલાલેખ પશ્ચાત્તાપની વાણી તરીકે દુનિયાના સાહિત્યમાં અમર થઈ ગયો છે. પોતાના અમલદારોને ઉદ્દેશીને લખેલાં શિલાલેખો પિતાતુલ્ય પ્રજાપ્રેમી રાજાના હૃદયના ઉદ્ગાર કેવા હોય એ બતાવે છે અને પ્રજાને ધર્મ-માર્ગે ચાલવાનો ઉપદેશ કરનાર શિલાલેખો તો મનુષ્યજાતિની સદ્બુદ્ધિ ઉપર રાજા કેટલો વિશ્વાસ રાખે છે એના નમૂના છે. અશોકનો એક શિલાલેખ આપણે ત્યાં ગિરનારની તળેટીમાં છે.

કલિંગના શિલાલેખમાં અશોક કહે છે :

"ગાદીએ બેઠા પછી આઠમે વર્ષે પ્રિયદર્શીએ કલિંગ દેશ જીત્યો. તે પ્રસંગે દોઢ લાખ બંદી થયા, એક લાખ કતલ થયા, એ ઉપરાંત બીજા પાર વિનાના લોક મરી ગયા. એ બધાનાં સગાંવહાલાં તો હશે જ. તેમને કેટલું દુઃખ થયું હશે એનો વિચાર કરતાં પણ પ્રિયદર્શીને આજે દુઃખ થાય છે. જીતનો અર્થ જ એ છે કે લાખો અને કરોડો લોકોનો સંહાર. આજે તે વખતના હત્યાકાંડનો સોમો કે હજારમો ભાગ પણ ફરી થાય તોપણ પ્રિયદર્શીને ભારે દુઃખ થાય. પ્રિયદર્શી હવે માને છે કે ઐહિક જીત કરતાં ધર્મની જીત શ્રેષ્ઠ છે."

પોતાના અમલદારોને તે લખે છે કે તમારે પ્રજાનું પાલન પિતાની પેઠે કરવું જોઈએ. એટલા જ માટે મેં તમને આટલી સત્તા આપેલી છે. અમલદાર જો પ્રજાભક્ષક થઈ જાય તો પ્રજાનો નાશ થાય. મારી આજ્ઞાઓ દર વરસે નક્કી કરેલા દિવસે જાહેરમાં પ્રજા આગળ વંચાય, જેથી લોકોને પ્રિયદર્શીની આજ્ઞા શી છે એ વિષે શંકા ન રહે. મારા અમલદારો મારી આજ્ઞાનું પાલન કરે છે કે નહીં અને પ્રજા ધર્મને માર્ગે જાય છે કે નહીં એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોવા માટે મેં નિરીક્ષકો નીમ્યા છે અને હું પોતે પણ ફરવાનો છું. મારાથી જેટલું કામ થાય તેટલું ઓછું. આપણે બિલકુલ આળસ ન કરીએ.

પોતાની રાજવ્યવસ્થા વિષે અશોક જણાવે છે કે પ્રાણીઓની હિંસા બનતા સુધી ઓછી કરી નાખેલી છે. અમુક અમુક દિવસે તો હિંસા બંધ જ કરવામાં આવી છે. જંગલો બાળી નાખવાની મનાઈ થઈ છે. તહેવારોને દિવસે પશુવધ અટકાવ્યો છે. અપરાધીઓને થતી સજાઓ ઘણી સૌમ્ય કરી છે. માણસ અને પશુને માટે દવાખાનાં બાંધવામાં આવ્યાં છે. વનસ્પતિઓ અને જડીબુટ્ટીઓ દરેક ઠેકાણે મળે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. મોટા મોટા રસ્તા ઉપર કૂવાઓ ખોદવામાં આવ્યા છે અને ઝાડો વવરાવ્યાં છે.

જંગલી લોકોની અશોકે ખાસ કાળજી લીધી હતી, તેમની ઉપર જુલમ ન થાય, તેમને બીક બતાવવામાં ન આવે, તેમને ધર્મોપદેશ મળે, સુધરેલા લોકોના સહવાસથી જંગલી લોકોને ત્રાસ ન છૂટે, ઊલટું તેમનું કલ્યાણ જ થાય એવો બંદોબસ્ત એણે કર્યો હતો.

દિનરાત ગમે ત્યારે લોકો રાજા પાસે અરજી લાવી શકતા. અશોક લખે છે કે હું જમતો હોઉં કે અંતઃપુરમાં હોઉં, પથારીમાં હોઉં, વાહનમાં બેસી જતો હોઉં કે બગીચામાં ફરતો હોઉં, ગમે તે દશામાં દૂતોએ મને પ્રજા સંબંધી કામકાજ વિષે વાકેફ કરવો જોઈએ. અને જો હું મોઢેથી હુકમ દઉં અને તે વિષે કાંઈ ગોટાળો થાય તો તરત જ મને તે બાબતની ખબર પડવી જોઈએ. મારે પ્રજાહિતમાં જ હમેશાં રોકાવું જોઈએ અને પ્રજાના કામમાં ઢીલ ન જ થવી જોઈએ. પ્રજાનું હિત અદા કરવાનું મારું ઋણ છે. લોકો પાપરૂપી સંકટમાં ન પડે એની મારે કાળજી રાખવી જોઈએ.

ન્યાયદાનમાં નિરપરાધી માણસને ભૂલથી પણ સજા ન થવી જોઈએ, કેમ કે તેમાંથી અસંતોષ પેદા થાય છે. ગુનાની બાબતમાં સત્ય શું છે એ શોધી કાઢવું અશક્ય નથી. જો મારા અમલદાર મત્સરી, આળસુ, ક્રૂર, અધીરા અથવા એશઆરામી થશે તો તેઓ સત્યનિર્ણય નહીં કરી શકે, પણ ધીરજ અને ખંત રાખશે તો બરાબર ન્યાય આપી શકશે.

પ્રજાને અશોક જણાવે છે કે માતાપિતાની અને વડીલોની સેવા પ્રત્યે આદર, ભૂતમાત્ર વિષે દયા, સ્વચ્છતા અને પ્રમાણિકપણું એ જ મુખ્ય ધર્મ છે. લોકોએ હમેશાં આત્મનિરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને પોતાના દોષ કાઢી નાખવા જોઈએ. સર્વ દાનોમાં જ્ઞાનદાન શ્રેષ્ઠ છે. આપણે કોઈનો દ્વેષ કરવો ન જોઈએ, બધા ધર્મો વિષે સહિષ્ણુતા રાખવી જોઈએ, કેમ કે દરેકને પોતાનો ધર્મ વહાલો હોય છે. બધા ધર્મ વિષે આપણા મનમાં આદર હોવો જોઈએ. બીજાના ધર્મની નિંદા કરવાથી પોતાના જ ધર્મને હાનિ થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર આપેલા શિલાલેખોના સાર ઉપરથી આપણે કલ્પી શકીએ છીએ કે હિંદુસ્તાનમાં તે વખતે કેળવણીનો પ્રચાર સારી પેઠે થયેલો હતો, લોકોની નૈતિક સ્થિતિ ઊંચા દરજ્જાની હતી, રાજા ધર્મપરાયણ હતો અને પ્રજામાં ગુના બહુ જ ઓછા થતા હતા.

૧૯૨૩

૪૬

દેવાનાંપ્રિય પ્રિયદર્શી અશોકવર્ધન

દુનિયાનો ગમે તે દેશ અશોક જેવા રાજાને માટે મગરૂર થાય. અશોકનો વૈભવ એવો હતો કે દુનિયાના ગમે તે બાદશાહને તેની અદેખાઈ આવે. રાજ્ય ચલાવવાની કુશળતામાં તે ગમે તેવા મુત્સદ્દીનો હરીફ થઈ શકે તેવો હતો. છતાં અશોકની કીર્તિ એક ધર્મનિષ્ઠ અને દયાવાન મનુષ્યપ્રેમી મહાન વ્યક્તિ તરીકે જ છે. માણસને વિપત્તિમાં જ ધર્મ સૂઝે છે, વૈભવમાં માણસ ક્રૂર અને સ્વાર્થી બની જાય છે, એ સિદ્ધાંત સાર્વત્રિક નથી — એને પણ અપવાદ હોય છે એ અશોકે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

બિન્દુસાર મરણ પામ્યા પછી ત્રણ વર્ષે અશોકનો રાજ્યાભિષેક થયો એટલા ઉપરથી કેટલાક એવું અનુમાન કાઢે છે કે સહેલાઈથી તેને રાજગાદી નહીં મળી હોય. ચંદ્રગુપ્તે પોતે નંદવંશની ગાદી પચાવી પાડેલી, તેથી કેટલાક લોકોને તેનું દુઃખ હતું. અમિત્રઘાત બિંદુસારની સખતાઈથી દબાયેલો અસંતોષ તેના મરણ પછી ફાટી નીકળ્યો હશે અને તેની સામે લડતાં અશોકને ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં હશે, એવું કેટલાકનું અનુમાન છે.

ગાદીએ આવ્યા પછી અશોકે કેટલાંક વર્ષો રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવામાં ગાળ્યાં હશે. પિતાની હયાતીમાં અશોકે તક્ષશિલા અને ઉજ્જયિનીમાં સૂબા અથવા રાજ્યપ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરેલું એટલે રાજ્યવહીવટની વિગતોથી તે સારી પેઠે વાકેફ તો હશે જ. ચાણક્યે ઘડી કાઢેલી રાજ્યપદ્ધતિનો અમલ ચલાવતાં અશોકને ઓછો અનુભવ મળ્યો નહીં હોય. તેના રાજ્યનો વિસ્તાર હિંદુકુશથી કામરૂપ (આસામ) સુધી અને કાશ્મીરથી કૃષ્ણા નદી (મહારાષ્ટ્ર) સુધી હતો. ફક્ત પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલો કલિંગ દેશ (મહાનદીની આસપાસનો પ્રદેશ) મગરૂરી સાથે પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રહ્યો હતો.

અશોક જેવા પરાક્રમી રાજાને કલિંગની સ્વતંત્રતા કાંટાની પેઠે ખૂંચતી હતી. તેણે કલિંગ દેશ ઉપર ચડાઈ કરી. કલિંગ લોકોએ કેસરિયાં કર્યાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લક્ષાવધિ લોકો માર્યા ગયા અથવા પકડાઈ ગયા. અશોક પોતે આ ચડાઈમાં હાજર હશે અથવા તો શત્રુની નગરીમાં વિજયપ્રવેશ કરવા માટે ત્યાં ગયો હશે. ત્યાં પોતાના વિજય કરતાં પ્રજાના થયેલા સત્યાનાશ તરફ તે સમ્રાટનું લક્ષ અધિક ગયું. તેજાબની પેઠે તે ચિતારે રાજાનું હૃદય દઝાડ્યું. જેમ અર્જુનને થયેલું —

अहो बत ! महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥

તેમ તેને પણ થયું. અશોકે નિશ્ચય કર્યો કે આજથી યુદ્ધને નમસ્કાર. આજથી મૃગયા પણ બંધ. હવે બહાર ફરવા નીકળવું તો તે ધર્મને માટે જ. રાજ્ય-વૈભવનો ઉપયોગ ધર્મને અર્થે જ. લોકોને રંજાડીને તેમનાં શરીર ઉપર રાજ્ય કરવા કરતાં તેમને રીઝવીને તેમનાં હૃદય ઉપર રાજ્ય કરવું એમાં જ પુરુષાર્થ છે. માણસના સામ્રાજ્ય કરતાં ધર્મનું સામ્રાજ્ય શ્રેષ્ઠ અને કાયમ ટકનારું છે.

અશોકે બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, એ ગુરુને શરણ ગયો અને દહાડે દહાડે આત્મશુદ્ધિ કરતો ગયો. પ્રથમ ગૃહસ્થાશ્રમી બૌદ્ધ તરીકે તે રહેવા લાગ્યો, પણ પછી તે પણ છોડી દીધું. બૌદ્ધ સાધુની પેઠે તે રહેવા લાગ્યો. મૃગયા છોડી યાત્રાએ જવાનું રાખ્યું. પોતે માંસાહાર ત્યજી દીધો, એટલું જ નહીં પણ પોતાના રાજમહેલમાં થતી હિંસા પણ ક્રમશઃ એણે બંધ કરી.

જેમ ગુજરાતનો રાજા કુમારપાળ હેમાચાર્યને શરણે જઈ તેના આદેશ પ્રમાણે સાધના કરવા લાગ્યો તે જ પ્રમાણે રાજા અશોક તેના વખતના મહાન ધર્માચાર્ય ઉપગુપ્તને શરણે ગયો અને તેને સાથે લઈ ભગવાન બુદ્ધના સંબંધથી પવિત્ર થયેલાં કપિલવસ્તુ, ગયા, રાજગૃહ, ઋષિપત્તન (સારનાથ), કુશીનગર, શ્રાવસ્તી વગેરે સ્થાનોની એણે યાત્રા કરી. બુદ્ધ ભગવાનને નામે ત્યાં ધર્મદાન કર્યાં.

ઉપગુપ્તની દેખરેખ નીચે રાજાએ ધર્મ સંબંધી કેટલાક કઠણ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવા માટે એક સંગીતિ (પરિષદ) બોલાવી અને તેની મારફત સંઘ શુદ્ધ કર્યો. આ પરિષદને લીધે મતભેદ દૂર થવાને બદલે દૃઢ જ થયા હશે. ફક્ત એક મતને રાજાશ્રય મળવાથી તે વધ્યો હશે એટલું જ.

અશોકે બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે કાશ્મીર, ગાંધાર, મૈસૂર, કોંકણ, મહારાષ્ટ્ર, હિમાલય, બ્રહ્મદેશ, સિંહલદ્વીપ અને યવનદેશ સુધી મહાન ધર્મોપદેશકો મોકલી દીધા હતા. પોતાના દેશમાં જ્યાં જ્યાં બની શક્યું ત્યાં ત્યાં મોટી મોટી શિલાઓ ઉપર વખતોવખત ધર્મ સંબંધી પોતાની આજ્ઞાઓ એણે કોતરી કઢાવી. એલચીઓને પરદેશ મોકલી ત્યાંના લોકોને અને રાજકર્તાઓને પોતાના તરફથી અભય અને મૈત્રી અર્પણ કર્યાં. સરહદ ઉપરની જંગલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોમો તરફ ખાસ દયાવૃત્તિ રાખવાને પોતાના અમલદારોને હુકમ કર્યો. લોકો ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે કે નહીં તે જોવા માટે એણે ધર્મમહામાત્રો નીમી દીધા. દક્ષિણ તરફ સિંહલદ્વીપ તો તેણે પોતાના પ્રિય પુત્ર યુવરાજ મહેન્દ્ર અને કન્યા સંઘમિત્રાને દીક્ષા દઈ મોકલી દીધાં. દેશમાં લોકોની સુખાકારી માટે ધર્મશાળાઓ, રસ્તાઓ અને કૂવાઓ બાંધ્યા. મૂગાં પ્રાણીઓને માટે રુગ્ણાલયો (દવાખાનાં) ખોલ્યાં. અને સર્વત્ર ધર્મનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાના પ્રયત્નો આદર્યા.

દંતકથા કહે છે કે આ રીતે ધર્મકાર્ય કરતે કરતે અશોકનો ઉત્સાહ ઘટવાને બદલે વધતો જ ગયો. સર્વસ્વ દાન કરી દેવાની તેની ઇચ્છા થઈ. પણ તેના અમલદારોએ આને રાજાના ઘડપણનું ગાંડપણ સમજી તે ઇચ્છા અમલમાં ન મૂકી. આખરે વિરક્ત થઈ રાજપાટ છોડી દઈ તે વનમાં ચાલ્યો ગયો.

રાજાને ચારુવાકી નામની એક રાણી હતી. તે ધર્મનિષ્ઠ અને દાતાર હતી. બીજી રાણી તિષ્યરક્ષિતા કૈકેયી કરતાં પણ ભૂંડી હતી. એણે અશોકના એક પુત્ર કુણાલની આંખો ફોડાવી નાંખી હતી, એવી દંતકથા છે, પણ તેને ઐતિહાસિક આધાર મળતો નથી.

અશોકનો પૌત્ર દશરથ ભારતના શિલાલેખોમાં પ્રખ્યાત છે. નાગાર્જુન નામની ટેકરી ઉપર તેનો એક શિલાલેખ મળી આવે છે.

અશોકે બૌદ્ધ ઉપદેશકોને પશ્ચિમ તરફ મોકલેલા હતા તેની અસર ત્યાંના સમાજ ઉપર થઈ હશે અને તેને પરિણામે પાપીઓને પણ ક્ષમા કરવા કહેનાર, દુર્જનોનો પણ પ્રતિકાર ન કરવા ઉપદેશનાર ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉદય પામ્યો હશે એવું અનુમાન કેટલાક લોકો કાઢે છે, તે અસંભવિત નથી લાગતું. બુદ્ધ ભગવાન આખી દુનિયા માટે કહી ગયા હતા:

नहि वेरेण वेराणि संमन्तीध कुदाचन ।
अवेरेण च संमन्ती एस धम्मो सनन्तनो ॥

૧૯૨૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૭

કરસિયાંગ

દાર્જિલિંગ જેવી જ જબરદસ્ત સમોવડિયણ નગરી વીસ માઈલની અંદર ઊભી ન હોત તો કરસિયાંગ જ આ પ્રદેશની પ્રમુખ પહાડી નગરી થઈ હોત. હવા, પાણી અને શોભાની દૃષ્ટિએ કરસિયાંગ ઘણું અનુકૂળ સ્થાન છે.

અમે કરસિયાંગ, દાર્જિલિંગ અને કાલિમ્પોંગ એ ત્રણ સ્થાનની મુલાકાતે આવ્યા છીએ. રાત્રે કલકત્તાથી નીકળ્યા અને આખી રાત ઉત્તરની મુસાફરી કરી, સવારે સિલીગુરી પહોંચ્યા. પાર્વતીપુર રાત્રે ક્યારે ગયું એની ખબર પણ ન પડી. કલકત્તાથી સિલીગુરીની મુસાફરી ગમે તે ઋતુમાં આહ્લાદદાયક જ હોય છે. લીલાં લીલાં ખેતરો, એની વચ્ચે માથું ઊંચું કરનાર ઝાડો, આરસપહાણ જેવાં વાદળાંઓનું પ્રતિબિંબ પાડતાં જળાશયો, અને એમની વચ્ચે પોતાની ઠાવકાઈથી શોભતી ઝૂંપડીઓ, બધું જ જોનારને પ્રસન્ન કરે છે. આ ભીના મુલકમાં રહેનારને કેટલું સુખ થાય છે તે તેઓ જાણે. પણ જોનારને તો એ બધું આંખોની ઉજાણી જેવું લાગે છે.

સિલીગુરીથી દાર્જિલિંગ. 'હિમાલયન લાઈટ રેલવે'માં બેસીને અમે પહાડ ચડવા લાગ્યા. કોઈ પણ ડાહ્યો માણસ રેલવેની મુસાફરી પસંદ નથી કરતો. ધુમાડો કાઢતી અને બરાડા પાડતી તથા તુચ્છ જેવી લાગતી ટ્રેનમાં બેસી લચક લચક ત્રણ કલાકની મુસાફરી કોણ કરે? એ જ પ્રદેશ સામાન્ય મોટર એક કલાકમાં વટાવી જાય છે. અમે દાર્જિલિંગની ટિકિટ સીધી લીધી હોવાથી અને રેલવેને પૂરતા પૈસા આપેલા હોવાથી રેલવે રસ્તે જ ચાલ્યા. મારા મનમાં એ સમાધાન હતું જ કે, પહાડનો રૂપાળો પ્રદેશ એક કલાકની ઉતાવળે જેમ તેમ જોવા કરતા ત્રણ કલાક સુધી જોતા જવું અને વાગોળતા જવું એમાં લાભ જ છે. કંટાળો આવે એવો એકેય ભૂમિભાગ અહીં છે જ નહીં.

સિલીગુરીથી સૂકના સુધી લગભગ સપાટ જમીન જ હતી, જોકે બંને બાજુ જોતાં આનંદ તો આવતો જ. સૂકના પછી અમે એકદમ તરાઈના જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો. (પહાડની તળેટીએ જે જંગલો બાઝેલાં હોય છે તેને તરાઈ કહે છે. તરાઈઓમાં હાથીઓનાં ઝુંડ પણ રહે છે.) ઊંચાં ઊંચાં ઝાડોનાં અરણ્યો જોતાંવેંત મારા મનમાં એક વિચાર હંમેશાં આવે છે. મનુષ્યની વસ્તી કરતાં ઝાડોની વસ્તી અસંખ્ય ગણી વધારે છે. છતાં આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝાડો આ પૃથ્વી ઉપર માણસજાત જેટલો ઉત્પાત મચાવતાં નથી એ કેટલું આશ્ચર્ય ! ઝાડો સ્થાવર છે એટલે જ સાત્ત્વિક છે. સમૃદ્ધિ, સેવા અને સંતોષ એ એમનો સ્વભાવ દેખાય છે. પશુ, પક્ષી, માછલાં, સરપ અને માણસો જંગમ છે, એટલે જ જ્યાં ત્યાં ઉત્પાત મચાવે છે.

પણ જ્યારે મેં વિચાર કર્યો કે, આ સ્થાવર ઝાડો પણ તક મળ્યે મોટી મોટી સંસ્કૃતિઓ હોઈયાં કરતાં ચૂકતાં નથી અને ઉધઈ જેવા તુચ્છ કીટકો, કે જેમના શરીરમાં નથી લોહી કે નથી હાડકાં, તેઓ પણ ઓછો ઉત્પાત નથી મચાવતા, ત્યારે ખાતરી થઈ કે કુદરત બધે સરખી જ છે. ઉત્પાત બધે જ ચાલે છે. દુનિયામાં ઉત્પાત ન હોત તો નવા નવા ખેલ માટે નવું મંડાણ ન જ મળત.

કુદરતનો એકાદ બનાવ જોઈ જીવનની આખી ફિલસૂફી વિચારવા બેસવું એ તો જંગલમાં પ્રવેશ કરી આખું અરણ્ય કેવું હશે એની કલ્પના કરવા જેવું છે. જંગલ જોતાંવેંત માણસને અંદર ઘૂસવાનું મન થાય છે. અને ધરાઈ ને રખડ્યા પછી ક્યારે બહાર નીકળીશું એમ પણ એને થાય છે. અમે જંગલ-માંથી બહાર નીકળ્યા અને પહાડની કેડ ઉપર ચડવા માંડ્યું.

ખંડાળાઘાટનો અનુભવ છે કે, રેલવેને રસ્તે જેટલી ભવ્યતા છે અને જોવાની તૃપ્તિ છે તેટલી મોટરને રસ્તે નથી, એટલે મોટરને રસ્તે જનારને પસ્તાવાનું જ રહે છે. અહીં એવું નથી. માથાની વેણીની લટો એકબીજામાં ગૂંથાતી જાય છે તેવી જ રીતે મોટરનો રસ્તો અને રેલવેનો રસ્તો ક્ષણે ક્ષણે એકબીજાને કાપતા જાણે દાંડિયારાસ રમે છે. વચમાં રસ્તો એક આખું વર્તુળ પૂરું કરી પુલની મદદથી ઉપર ચડે છે. એવી ગાંઠો અમે કંઈ નહીં તો ત્રણ ચડ્યા હોઈશું. કોક કોક ઠેકાણે ચડવાનો રસ્તો ન જડે એટલે ટ્રેન ખંડાળાઘાટના કે કાસારાઘાટના જૂના reversing જેવા બે reversing લઈને ઊંચે ઊઠે છે અને આગળ જાય છે. આવા ડબલ reversing ને અહીં Z 'ઝેડ' કહેવામાં આવે છે. આવા ઝેડ પણ અમે ત્રણ વાર ચડ્યા. એન્જિન દોડતું જાય અને રસ્તો બંધ થયેલો જોઈ એ જ પગે પાછું ફરે, પણ નીચે ઊતરવાને બદલે નવી તકે ઉપર જ ચડે છે. પાછા હઠતાં પણ ચડવાની કળા માણસે શીખવા જેવી છે ખરી. પૂરતું પાછા હઠ્યા કે ફરી આગળ. ત્યાં પણ ચડવાનું તો ખરું જ.

રસ્તામાં ઠેકઠેકાણે બગીચાઓ દેખાતા, મનુષ્યની વસ્તી દેખાતી અને હસતાં બાળકો તેમ જ ફૂલો ઠેર ઠેર જડતાં. ટ્રેનના મુસાફરોમાં મોટે ભાગે નેપાળીઓ જ હતા. એમના ચહેરા જોઈને ખબર નથી પડતી કે હસવાની તૈયારી છે કે રોવાની. પણ તૈયારી સ્પષ્ટ દેખાય છે. બીડી પીવામાં પુરુષ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્ત્રી કે બાળક એવો ભેદ એમનામાં હોતો જ નથી. આપણે જેમ બાળકને જન્મ થતાંવેંત મધ ચખાડીએ છીએ, તેમ આ લોકો બાળકને મોઢે બીડી આપતા હોય તો આશ્ચર્ય નથી.

રસ્તામાં ચુનભટ્ટી અને તીનધારિયા સ્ટેશનોએ વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું.

અમે જેમ જેમ ઉપર ચડ્યા તેમ તેમ વાદળાં અમારી ઊંચાઈ એથી નીચે દેખાવા લાગ્યાં. ફરી ફરી દૂર દૂર વિસ્તીર્ણ મેદાન દેખાય અને દૃષ્ટિ ફેરવીને આ બાજુ જોઈએ એટલે વિશાળ પહાડ દેખાય. આ બે ભવ્યતા વચ્ચે અમારી નાનકડી ટ્રેન તો સાવ હસવા જેવી તુચ્છ લાગતી, અને છતાં એની મદદથી જ મેદાન અને પહાડનો સંયોગ આપણે સાધીએ છીએ એ કૃતજ્ઞતા મનમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી.

જ્યારે અમે પૂરતા ઊંચા આવ્યા ત્યારે દૂર મેદાન ઉપર એક લાંબી નદી અજગરની પેઠે ફેલાયેલી દેખાઈ. એ નદીનું નામ કોઈ પણ મુસાફર પાસેથી હું મેળવી ન શક્યો, પણ અનુમાન તો કર્યું જ કે એ તિસ્તા હોવી જોઈએ. હજી થોડાક ઊંચે ચડ્યા એટલે તિસ્તા દૂર ગઈ અને મહા-નદીનો પટ વધારે સ્પષ્ટતાથી દેખાવા લાગ્યો.

દર્શનસમૃદ્ધ અને અનુભવ–પરિપક્વ મન ડગલે ને પગલે તુલના કરવાનું જ. અમે ઉટાકામંડ ગયા હતા ત્યારે પણ આવી જ પહાડી હળવી ટ્રેનમાં બેઠા હતા. ત્યાંનું ચડાણ વધારે આકરું હોવાથી બે પાટા વચ્ચે એક દાંતાળા પૈડાને માટે પગથિયાં કર્યાં હતાં એ રીતે ટ્રેન નીચે લપસી ન જાય એવી ગોઠવણ કરી હતી. દાર્જિલિંગની રેલવેમાં એવું કશું કરવું નથી પડ્યું. ઉટાકામંડને રસ્તે જેમ કુન્નૂર છે તેમ દાર્જિલિંગને રસ્તે કરસિયાંગ છે. ઉટાકામંડનો રસ્તો વધારે રૂપાળો કે દાર્જિલિંગનો, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેમ કે જૂના સંસ્કારો જો ફોટોગ્રાફિક તાજગી રાખતા હોય તો જ તુલના કરી શકાય. સીમલા, શિલૉંગ, ઊટી અને દાર્જિલિંગ, આ ચાર પહાડી રેલવે રસ્તાઓ એકસામટા નજર આગળ આણી શકાતા હોત તો કેવું સારું! અમૃતલાલનું માનવું છે કે, શિલૉંગનો રસ્તો દાર્જિલિંગના રસ્તા કરતાં અનેક રીતે ચડિયાતો છે. કેવળ ઊંચાઈમાં નહીં પણ શોભાની વિવિધતામાં પણ. મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે, સીમલાના ચડાણ કરતાં ઊટીનું ચડાણ વધારે આકર્ષક છે. એટલે હવે ઊટી અને શિલૉંગ વચ્ચે જ નિર્ણય આપવાનું રહે છે.

પહાડ ચડતી વખતે વાદળાંની શોભા કંઈ અનેરી હોય છે. બાળકો જેમ ક્ષણમાં રુષ્ટ થાય છે અને ક્ષણમાં તુષ્ટ, તેમ આ વાદળાંઓ પોતાની વૃત્તિ ક્ષણે ક્ષણે ફેરવે છે. કેટલાંક વાદળાં આળસુ થઈને એકાદ ખાણમાં ભરાઈ જાય છે અને થાકેલાં ઢોરો જેમ માંડ આગળ વધે છે તેમ, ખીણમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર ઊપસતાં ઊપસતાં અને આંખો ચોળતાં ચોળતાં નિશાળે જાય છે. આપણે જ્યારે મેઘખંડથીયે ઊંચે ચડીએ છીએ ત્યારે રૂ પાથર્યું હોય એવી રીતે એ વાદળાં આપણા પગ તળે દૂર દૂર સુધી ફેલાયેલાં દેખાય છે. તડકામાં ગાદલાં પાથર્યાં હોય એટલે બાળકોને જેમ એના પર આળોટવાનું મન થાય છે, તેમ આપણને પણ અહીં એમ થઈ આવે છે કે પહાડની ઊંચાઈએથી પડતું મૂકીએ તો આ વાદળાંનાં ગાદલાં પર આપણે આળોટી શકીએ ખરા !

આ થઈ પાકાં વાદળાંની વાત. કેટલાંક કાચાં વાદળાં પીંજાયેલા રૂની પેઠે આપણી આસપાસ ઘેરો ઘાલે છે અને આપણને મીઠી રીતે ગૂંગળાવે છે. અને આપણે જો જરાક વઢીએ તો તરત રડવા માંડે છે. રડીને ડાહ્યા કેમ થવું એ તો વાદળાં જ જાણે. જોતજોતામાં હવા સાફ થઈ જાય છે. ભીનાં પાંદડાં ચળકવા માંડે છે અને કુદરત પ્રસન્નતાથી હસવા માંડે છે.

અંતે અમે કરસિયાંગ પહોંચ્યા. બપોર થયો હતો. અમારા મેજબાન શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ અગ્રવાલ અમારી રાહ જોઈ જોઈ ને થાકચા હતા. એમની અતિથિશીલતા વિષે પ્રથમથી જ સાંભળ્યું હતું. ત્રીજે પ્રહરે સભા થઈ. ભાઈ લક્ષ્મીનારાયણે પુરુષાર્થ ન કર્યો હોત તો આટલા થોડા વખતમાં આટલા બધા લોકો ભેગા ન થયા હોત. શ્રોતૃસમુદાયમાં નેપાળીઓ પણ હતા અને બંગાળીઓ પણ હતા, બે પારસી પણ હતા. ત્રણ ચાર જેસ્યુઈટ મિશનરીઓ પણ હતા, બે ગોરા અને બે દેશી. એમાંના જ એક વિદ્વાન ભાઈએ અધ્યક્ષપદ લીધું. એ મૂળે બેલ્જિયમના છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને હિંદી સાહિત્યનો એમણે સારો અભ્યાસ કર્યો છે. સભાના પ્રારંભમાં તેમ જ અંતમાં તેઓ હિંદીમાં જ બોલ્યા. મેં બંગાળીઓને કહ્યું કે, ‘બંગાળી રાષ્ટ્રભાષા કેમ ન બને?’ એવો સવાલ ઉઠાવવાને બદલે, જે રાષ્ટ્રભાષા થઈ ચૂકી છે તેના પ્રચારનું કામ પોતાના હાથમાં લો અને એના ઉપર બંગાળી ભાષાની અસર પાડો. નેપાળી ભાઈઓને મેં કહ્યું કે, તમારી ભાષાનો વિકાસ કરવાના પ્રયત્નમાં હિંદીથી દૂર દૂર જવાનો પ્રયત્ન ન કરતા, પણ તમારી ભાષા ઉપર હિંદીની વધારેમાં વધારે અસર પડવા દેજો.

બંગાળી અને હિંદી વચ્ચે સહયોગ જામે એ હેતુથી મેં આખા સમુદાયને કહ્યું કે, એક અમારી રાષ્ટ્રભાષા છે જ્યારે બીજી અમારા રાષ્ટ્ર-ગીતની ભાષા છે. બંને પ્રત્યે અમારા મનમાં પ્રેમાદર છે. બંનેનો વિકાસ અને પ્રચાર અમે ઇચ્છીએ છીએ. બંનેએ મા વિદ્વિષાવહૈની દીક્ષા લેવી જોઈએ.

સભા પૂરી કરી અમે પાસેની એક ઊંચી ટેકરી પર ગયા. રસ્તામાં બરદ્વાનના મહારાજાનો બંગલો જોયો. કેટલાંક પારસી બાળકો રસ્તામાં ઊભાં રહી અસપાસની શોભા જોતાં હતાં અને કાલી કાલી ગુજરાતી બોલતાં હતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ સાંભળીને અમે તરત થોભ્યા. દૂરના પ્રદેશમાં અનપેક્ષિત રીતે ગુજરાતીના બોલ કાને પડતાં જ હર્ષોત્ફુલ્લ થવાય છે. એના માનમાં અમે જરા થોભ્યા અને ચાના ઠીંગણા છોડો વચ્ચે થઈને ટેકરીને માથે પહોંચ્યા. અહીંથી આખું કરસિયાંગ સુંદર રીતે દેખાતું હતું. પહાડી શહેરોની શોભા નાટકના પડદાઓ આડાઅવળા ગોઠવાયા હોય એના જેવી લાગે છે. રૂપાળા બંગલાઓ ઝાડીમાંથી માથું ઊંચું કરે છે. લાલ, ધોળા, લીલા રંગથી રંગાયેલાં ઘરોનો સરવાળો મન ઉપર એક વિશેષ અસર પાડે છે. અમારી સાથે રસ્તો બતાવવા બે જુવાનો આવ્યા હતા. સંસ્કારી અને શરમાળ હોવાથી ઝાઝું બોલતા ન હતા, પણ પૂછીએ તેનો જવાબ પ્રસન્નતાથી આપતા.

ટેકરીને માથે પહોંચ્યા. ત્યાં સામે એક નીચી ટેકરીની ધાર દૂર સુધી ગઈ હતી. ટેકરીની ધારને માથે એક જ રસ્તો જાય એમ હતું. એક બાજુ નીચે ઝાડો વચ્ચેથી જેલ માથું ઊંચું કાઢતી હતી. બંગાળના પ્રધાન ફઝલૂલ હકનો બંગલો તો 'અમે પણ કંઈક છીએ' એમ કહેતો હતો. અને એચ. ડી. ઓ. નો બંગલો ટેકરીને છેડે જઈ પ્રતિષ્ઠાની અસ્પૃશ્યતા માણતો હતો.

બીજી એક ટેકરીને માથે એક બંગાળીએ લાખ બે લાખ રૂપિયા ખરચી ક્ષયરોગીઓ માટે એક સુંદર આરોગ્યભવન બાંધ્યું છે. એને પોતાની પ્રજા નથી એટલે આ દર્દીઓને જ પોતાની પ્રજા માને છે અને જાતે હાડમારી વેઠીને ભેગા કરેલા પૈસા માંદાઓની માવજતમાં ખરચે છે. પાછળની ઊંચી ટેકરી પર જેસ્યુઈટ લોકોની કૉલેજ છે. પ્રતિષ્ઠામાં એ જ સૌથી વિશેષ આકર્ષક લાગી. અમારી સાથેના મદનલાલે કહ્યું કે, 'પેલી પાર ઊંચી ટેકરી દેખાય છે એને માથે ધૂમ છે અને એથી જરાક નીચે ઊતરીએ એટલે દાર્જિલિંગ દેખાય છે. એની પાછળ જો વાદળાં ઘેરાયાં ન હોત તો કાંચનજંઘાનો ભવ્ય પહાડ આપણે જોઈ શકત.'

અમે જે ટેકરી પર ઊભા હતા ત્યાં કોઈ ભૂટિયાની કબર ચણેલી છે. કબરના આકાર પરથી ખાતરી થતી હતી કે ભૂટિયા જાતમાં કોઈ ભારેમાં ભારે પ્રતિષ્ઠિત માણસ અહીં સૂતો હોવો જોઈએ. સામે પશ્ચિમની બાજુએ ઊંચા પહાડ ઉપર આકાશમાં કેટલાંક વાદળાં ઝઝૂમતાં હતાં અને સૂર્યનારાયણને સંતાડતાં હતાં. વાદળાં પાછળથી સૂર્યનારાયણ નીચેની ખીણમાં સર્ચલાઈટનાં મયૂખો ફેંકતા હતા. એ મયૂખોનો પંખો હવામાં એટલો બધો શોભતો હતો કે, સામેનો પહાડ અને પગ તળેની ખીણ અક્ષરશઃ સુવર્ણભૂમિ થયાં હતાં.

સવા છનો વખત હશે. સાંજની પ્રાર્થનાનો સમય થયો ન હતો. છતાં મનમાં થયું કે, આટલું દૈવી દૃશ્ય છોડીને ઘેર જઈ આંખો મીંચીને પ્રાર્થના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવામાં લાભ શો? પ્રત્યક્ષ ભગવાન જે ક્ષણે દર્શન દે છે તે જ વખત પ્રાર્થના માટે સુમુહૂર્ત ગણાય. અમે ઘાસમાં બેસી ગયા અને ઉત્રાડી આંખે હિમાલયનું પાવન દશ્ય આંખોમાં ભરી લેતાં પ્રાર્થના શરૂ કરી : ईशावास्यमिदं सर्वम्! ખરેખર, સામેનો પહાડ, એને માથે દેખાતું ચળકતું આકાશ, એના ઉપરનાં સોનાનાં વાદળાં, અને અમે બેઠા હતા એ ટેકરીનું શિખર, બધું જ ઈશ્વરના સાન્નિધ્યથી વાસિત થઈ ગયું; અને એ વાતાવરણમાં આખી પ્રાર્થના ચાલી. જ્યાં ત્યાં સોનું રેડાતું હતું, પણ એ ધનનો લોભ કોણ કરી શકે?

સૂર્યનારાયણ વાદળાંમાંથી નીચે ઊતર્યા. આંખો એકદમ અંજાઈ ગઈ. સામેની પહાડની ધાર સળગી ઊઠી અને લીલાં ઝાડો સિંદૂરવર્ણાં થઈ ગયાં. થાકેલી આંખોએ જમણી બાજુએ જોયું. ત્યાં અમારી આસપાસના, દૂરના અને નજીકના પહાડો ઉપરના બંગલાઓના કાચનાં બારણાં ચળકવા લાગ્યાં. અસંખ્ય heliograph* કામ કરવાની તૈયારીમાં ઊભાં હોય એવી રીતે

---

* હેલિયોગ્રાફ આજકાલની દુનિયાનાં બધાં જ લશ્કરોમાં વાપરવાની વસ્તુ છે. આ બિલકુલ સાદું અને સહેલું યંત્ર પહાડોમાં તેમ જ મેદાનોમાં, સૂર્યનાં કિરણ દ્વારા દૂર દૂર સુધી સંદેશો પહોંચાડવાનું કામ કરે છે. આની રચના તદ્દન સહેલી હોય છે. પારાથી કે ચાંદીના રસથી બનાવેલો એક ગોળ અરીસો, ફોટોના કૅમેરાની પેઠે ત્રણપગી ઉપર બેસાડેલો હોય છે. એ અરીસાના મધ્યમાં એક નાનકડું કાણું રાખી (કાચમાં કાણું નથી પાડવું પડતું, પણ એક મીંડા જેટલા ભાગમાં પારો કાઢી નાખી) આરપાર જોવાની સગવડ કરેલી હોય છે. આની સામે બંદૂકની માખી જેવો એક કાંટો ઊભો કરેલો હોય છે. જ્યાં સંદેશો મોકલવો હોય ત્યાં, પાછલા કાણામાંથી સામેના કાંટા થઈને જોવાય છે. અને સૂર્યનો પ્રકાશ અરીસા પર લઈને બરાબર એ ઠેકાણે ફેંકવામાં આવે છે.

હવે આ અરીસાની પાછળ રાખેલું એક બટન દબાવી તાર ઑફિસમાં ચાલે છે તેવી રીતે 'કડ કટ્ટ કડ કટ્ટ'ની ભાષામાં સામેને સ્થાને સૂર્યપ્રકાશ બિન્દુ અને લીટીના રૂપમાં લઘુ ગુરુની લિપિ ફેંકે છે.

જો અરીસો હલાવવો ન હોય તો અરીસા સામે બે પતરાં રાખવામાં આવે છે. બટન દબાવો કે ઊઘડે છે, છોડો એટલે બંધ થાય છે. આ રીતે પણ 'કડકટી' મોકલી શકાય છે. સામેને ઠેકાણે આવો જ એક રશ્મિવાહક રાખવામાં આવે છે. સંદેશો મળ્યાનો એકરાર શબ્દે શબ્દે કરવાનું એનું કામ હોય છે.

નિશાળના છોકરાઓ પણ ક્રીડાંગણ ઉપર સામસામા દૂર ઊભા રહી, નાનકડા અરીસા લઈ આ રમત રમી શકે છે. આ સંદેશવાહક રશ્મિયંત્ર સર હેન્રી સી. મૅન્સે શોધી કાઢ્યું હતું.

રાત્રે જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો નથી મળતાં, ત્યારે 'લાઈમ લાઈટ' કે કારબાઈડના ફાનસ આગળ પતરાં રાખી આ જ સગવડ સાધવામાં આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટેકરીઓ ચળકવા માંડી. આ બધા હીરાઓ છે કે તારાઓ છે એવી શંકા મનમાં આવતી હતી. પ્રાર્થના પૂરી થવા આવી. એટલામાં સૂર્ય સામેના ડુંગર પાછળ આથમી ગયો અને તરત, જે મયૂખો ખીણમાંથી ઊઠીને અમારા ઉપર પ્રકાશનો મારો કરતાં હતાં, તે બધાં ઊર્ધ્વબાહુ થઈને આકાશને સળગાવવા લાગ્યાં.

આ દૃશ્ય થોડોક જ સમય ટક્યું. એકર્ષિ પૂષાએ રશ્મિઓનો સમૂહ કર્યો. અને અમે ત્યાંથી ઊઠીને સંધ્યાપ્રકાશમાં ચાનાં ખેતરો વટાવી ઘેર આવવાની તૈયારી કરી. ફરી ફરી પશ્ચિમના બદલાતા રંગો તરફ અમે જોતા હતા અને ફરી ફરી આખા કરસિયાંગનો વિસ્તાર અજમાવતા હતા.

એકાએક મારા મનમાં વિચાર આવ્યો, અમારી પાછળના સ્તૂપ કે સ્તંભ તળે કબરમાં સૂતેલા પ્રાચીન ભૂટિયાએ અમારી પ્રાર્થના સાંભળી હશે ખરી? અહીં સૂતેલો માણસ ભૂટિયા જાતિનો કોઈ રાજા કે આગેવાન હશે કે કોઈ 'સંત પિયારા' હશે. જંગલી લોકોના ધર્મમાં શક્તિશાલિતા અને સાધુતા વચ્ચે વિરોધ નથી હોતો. શક્તિના ઉપાસકો જ્યાં જ્યાં સામર્થ્યનું પ્રાકટ્ય જુએ ત્યાં ત્યાં દૈવી શક્તિનું આરોપણ કરે જ. એટલે અહીં સૂતેલો માણસ કોઈ સંત સત્પુરુષ હશે તો એની પાસે એની કોમની આગેવાની આવેલી હશે જ, અને જો એ શક્તિમાં કોઈ ઇન્દ્ર સમો રાજા હશે તો લોકોએ એની પૂજા શરૂ કરી હશે જ.

આજે આ ભૂટિયા લોકોનું રાજ્ય અહીં નથી. બિચારા જ્યાં જાય ત્યાં બોજો ઊંચકવાનું જ કામ કરે છે. જે ટેકરીઓ ઉપર તેઓ સિંહની પેઠે રાજ્ય કરતા હતા અને અનિરુદ્ધપણે વિચરતા હતા, તે ટેકરીઓ હવે તેમની રહી નથી. પરદેશી રાજ્યકર્તાઓ અને દેશી લક્ષ્મીપુત્રો આ ભૂટિયાના માથા ઉપર દરેક જાતનો માલ લાદીને અહીં લઈ આવ્યા અને એમણે અહીં ગંધર્વનગરીની સ્થાપના કરી. એનું જૂનું નામ ખરસાન પણ બદલાઈને કરસિયાંગ થઈ ગયું. કબ્રસ્તાનનો પેલો સ્તંભ હવા, પાણી અને તડકાની અસરથી નષ્ટ થાય નહીં ત્યાં સુધી જ આ ભૂટિયાના જૂના જમાનાની સ્મૃતિ પણ રહેવાની. પછી બધું એવું તો સુધરી જવાનું કે, એ વાતાવરણમાં આખી ભૂટિયા જાતિ ગૂંગળાઈ જવાની. આજે જ તેઓ શરાબના અને જાતજાતનાં વ્યસનના ભોગ થઈ પડ્યા છે. પરદેશી વસ્તુઓ ખરીદીને તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ ખોઈ બેસે છે. શક્તિ, નીતિ, સંપત્તિ અને પ્રગતિ બધું જ ખોઈને તેઓ વર્તમાનકાળ પૂરો કરે છે. તેમનામાં નથી રહી ભૂતકાળની સ્મૃતિ, નથી રહી વર્તમાનકાળની ટેક, કે નથી દેખાતી ભવિષ્યકાળની આશા. આધુનિક સંસ્કૃતિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અહીં બધે ફેલાઈ છે, પણ એના પાયામાં ભૂટિયા જાતિનું બલિદાન અપાયું છે, એ આપણે ભૂલી શકતા નથી.

બધે અંધારું થાય તે પહેલાં અમારે ઘેર જઈને પેટની પૂજા કરવી હતી. તેથી અમે ઉતાવળે ઘેર ગયા અને અનેક રીતે ખીલતાં ફૂલોમાં અને ઘરનાં હસતાં બાળકોની વાતોમાં બાકી બધું ભૂલી ગયા.

૨૮–૫–'૪૧

૪૮

રામકૃષ્ણ પરમહંસનું મંદિર–બેલૂડ

જ્યારે જ્યારે કલકત્તા જાઉં છું, ત્યારે ત્યારે રામકૃષ્ણ મિશનવાળો બેલૂડ મઠ જોયા વગર રહેતો નથી. ત્યાં કોઈ અમેરિકન બાઈના પૈસામાં થોડાક દેશી પૈસા ઉમેરી, મિશનવાળાઓએ રામકૃષ્ણ પરમહંસનું એક ભવ્ય મંદિર બાંધ્યું છે. આઠ નવ લાખ રૂપિયા ખરચાયા હશે. પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં આટલું મોટું અને ભવ્ય મંદિર બીજું નથી. મારી કલાની દૃષ્ટિએ આ મંદિર અપ્રતિમ છે. એમાં જે નવ ગ્રહની મૂર્તિઓ છે તે શાન્તિનિકેતનવાળા નંદબાબુએ દોરેલાં ચિત્રો પ્રમાણે બનાવેલી છે. બદામી રંગના પથ્થરનું આ મંદિર સૌન્દર્ય સાથે સાદગી, અને પ્રસન્નતા સાથે તપસ્વિતા વ્યક્ત કરે છે. મંદિરોમાં જે જે સુધારા કરવા જેવા છે તે આમાં કરેલા છે. ક્યાંય અંધારું ન મળે. સર્વ ધર્મ અને સર્વ પંથના માનવીઓને આમાં પ્રવેશ છે. મંદિર નવું જ હોવાથી એમાં હજી બદીઓ પેઠી નથી; અને નવું છતાં હજારો યાત્રીઓ અહીં નિત્ય દર્શને આવી અને એના ઉત્સવમાં ભાગ લઈ પ્રાચીન મંદિરોની પવિત્રતા એને અર્પણ કરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૯

ચાંદીપુર અથવા પૂર્વનું બોરડી

મારી ખાતરી હતી કે, ગયે વખતે ચાંદીપુરમાં જે દૃશ્ય મેં જોયું તે મને આ વખતે જોવાને મળવાનું નથી. એટલે બહુ આશા ન રાખવાનું પોતાના મનને સમજાવીને જ આ વખતે અમે ચાંદીપુર જવા ઊપડ્યા. છતાં ચાંદીપુર તે ચાંદીપુર. એની સામાન્ય શોભા પણ અસામાન્ય ગણાય.

કલકત્તા કટકના રસ્તા ઉપર બાલાસોર અથવા વાલેશ્વર કરીને એક કસબો છે. ચાંદીપુર ત્યાંથી આઠ માઈલ પૂર્વે સમુદ્રકિનારા પર આવેલું સ્થાન છે. લશ્કરી ખાતાએ આ સ્થાનનો સહેજસાજ ઉપયોગ કર્યો છે. પણ તેથી કંઈ એનું મહત્ત્વ વધ્યું નથી. અહીંથી ત્રણ માઈલ ઉપર બુઢ્ઢી બલંગ નદી જ્યાં સમુદ્રને મળે છે, ત્યાં સરસ બંદર થાય એમ છે. હવા ખાવાનું સરસ સ્થાન પણ એ બની શકે એમ છે, પણ હજી તેમ બન્યું નથી. ચાંદીપુરનું આજનું મહત્ત્વ એની સનાતન પ્રાકૃતિક શોભાને લીધે જ છે. અને તેથી જ મેં એને ઉગમણી બોરડીનું નામ આપ્યું છે.

મુંબઈથી ઉત્તરે ઘોલવડ સ્ટેશનથી દોઢ માઈલ ઉપર બોરડી કરીને જે સ્થાન છે ત્યાંનો દરિયો જ્યારે ઓટને કારણે પાછો હઠે છે, ત્યારે દોઢ બે માઈલનો પટ ખુલ્લો મૂકી દે છે અને પાણી લગભગ ક્ષિતિજ સુધી પહોંચી જાય છે. આખો સમુદ્રકિનારો જાણે દેવોનું કે દાનવોનું ભીંજાયેલું ટેનિસકોર્ટ હોય એવો સીધો સપાટ દેખાય છે, અને જ્યારે ભરતી સાથે પાણી આવવા માંડે છે ત્યારે જોતજોતામાં એ આખો કિનારો પાણીથી ભરાઈ જઈ સરોવરની પેઠે છલકાય છે. ઘડીકમાં ભીનું રણ અને ઘડીકમાં છીછરું સરોવર, એવી એ પ્રકૃતિની લીલા જોઈ હું જે વિસ્મય પામતો, તે મેં જ્યારે લખી કાઢ્યું, ત્યારે મને સ્વપ્નામાંયે ખ્યાલ નહોતો કે, બરાબર એવું જ એક સ્થાન ઉગમણી બાજુ પૂર્વ કિનારે કુદરતે સરજી રાખ્યું હશે.

રાષ્ટ્રભાષા-પ્રચારને અંગે જ્યારે હું આ પહેલાં કલકત્તામાં આવ્યો હતો, ત્યારે બાલાસોરનું કામ પતાવી ચાંદીપુર જોવા આવ્યા હતા. રસ્તામાં ઠેર ઠેર પાણીનાં ખાબોચિયાંમાં નીલ કમલ ઊગેલાં જોઈ મારા હર્ષનો પાર રહ્યો ન હતો. કમળ એટલે પ્રસન્નતાનું પ્રતીક. કોમળતા, નાજુકતા, તાજગી અને પવિત્રતા જ્યારે એકત્ર આવ્યાં, ત્યારે એમણે કમળનું રૂપ ધારણ કર્યું. કમળ સફેદ હોય છે ત્યારે તપસ્વિની મહાશ્વેતાનું સ્મરણ કરાવે છે. એ જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યારે લાલ હોય છે ત્યારે ગંધર્વનગરી પર રાજ્ય કરતી કાદંબરીની શોભા બતાવે છે. પણ નીલ કમળ તો જાણે પ્રત્યક્ષ કુંજવિહારી શ્રીકૃષ્ણનો જ ભાગ ભજવતું હોય એવું લાગે છે. આપણે ત્યાં નીલ કમળ બહુ જોવાને નથી મળતાં, એ પણ કારણ હોય. પણ આ રસ્તે નીલ કમળો જોઈ હું રાજી રાજી થયો એટલું ખરું.

બાલાસોરથી ચાંદીપુરનો રસ્તો લગભગ સીધી સડક છે. છેક કાંઠા ઉપર ડાક બંગલાને બારણે જઈએ ત્યાં સુધી સમુદ્રનાં દર્શન થતાં જ નથી, અને જ્યારે થાય છે ત્યારે પોતાની વિશાળતાથી ચિત્ત હરી લે છે. ગયે ફેરે અમે ગયેલા ત્યારે ભરતી ધીમે ધીમે વધતી હતી, અને નાજુક મોજાંઓ ક્ષિતિજ સાથે સમાન્તર રેષામાં ધીમે ધીમે આગળ વધતાં હતાં. ક્ષિતિજથી શરૂ થઈને કિનારા સુધી આવતાં મોજાંઓ જાણે લાંબી બે ત્રણ માઈલની એક રસી તાણીને કોઈ આગળ આણતું હોય એવી રીતે સીધાં અને સમાન્તર આવતાં હતાં. મારી સાથે કોઈ વિદ્યાર્થી હોત તો હું એને સમજાવત કે, નોટબુકમાં આંકણી લઈને લીટી દોરવી હોય તો આના જેવી સરસ સમાન્તર આવવી જોઈએ. જમીન જ્યારે બધી રીતે સરખી સપાટ હોય છે ત્યારે અંગ્રેજ લેખકો એને ટેનિસકોર્ટની ઉપમા આપે છે. પણ ક્યાં ટેનિસકોર્ટ અને ક્યાં માઈલો સુધી વિસ્તરેલી લાંબી પહોળી સિકતાસ્થલી!

એ આખું દશ્ય ધરાઈને જોયું. ધરાયા પછી પણ જોયું. સામે જોયું, બાજુએ જોયું. આપણે કેટલા પુણ્યશાળી છીએ એવી ધન્યતાના ભાન સાથે જોયું. અને પછી હવે આગળ શું કરવું એવો વિચાર મનમાં આવ્યો. એને વિષે લખવાનું તો હતું જ. રાજાને રત્નો જડે ત્યારે એ પોતાના ખજાનામાં પહોંચાડી દે છે. રમણીઓને ફૂલો હાથ લાગે એટલે અંબોડે ચડાવીને જ જંપે. કુદરતના ઉપાસક લેખકને કોઈ દશ્યનું પાન કરવાને મળે એટલે તે લેખબદ્ધ કે કવિતાબદ્ધ કર્યા પછી જ સ્વસ્થ થવાનો. પણ તે તો ઘેર ગયા પછી થઈ શકે. અત્યારે અહીં શું કરવું જોઈએ? કુદરતનો વિસ્તાર પહોળો હોય કે ઉત્તુંગ હોય, એનો આસ્વાદ કેવળ આંખે લેવાનો નથી હોતો. પગને પણ એમનો ગરાસ આપ્યે જ છૂટકો.

અમે ડાક બંગલાની ઊંચાઈએથી ખસતી અને હસતી રેતી થઈને દોડતા નીચે ઊતર્યા. ત્યાં તો અમે મોટાં મોટાં માણેક આમ તેમ દોડતાં અને પૃથ્વીના ઉદરમાં અલોપ થતાં જોયાં. કેટલો એમનો લાલ ચળકતો તરલ રાતો રંગ! મખમલમાં જેમ ફીકી અને ઊંડી લાલાશ હોય છે, તેવી જ છટા પ્રકાશને કારણે માણેકમાં પણ દેખાય છે. એ જ લાવણ્ય અમે આ દોડતાં અને પગાળાં રત્નોમાં જોયું. આ કરચલા જેટલા આકર્ષક હતા તેટલા જ બિહામણા પણ લાગતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવીને કરડશે તો પોતાના જેટલું જ લાલ લોહી કાઢશે, એવી બીક લાગતી. પણ તેઓ તો માણસને જોઈને ઝટ દઈને પોતાના દરમાં અલોપ થતા. અમે એમની પાછળ દોડ્યા. અને એમની દોડધામ જોવાનો આનંદ મેળવ્યો.

દોડતાં દોડતાં દાબડા જેવા નાના મોટા શંખલા અમે જોયા. એના ઉપરની ભાત જોઈ મારી તો ખાતરી થઈ કે, આનો આકાર જોઈને જ અહીંના મંદિરના કળશ તૈયાર કરાયા હશે. સોપારી ઘાટ કરતાં આ ઘાટ કળાની દૃષ્ટિએ કેટલોયે ચડિયાતો છે.

ચિ. મદાલસાએ આવા કેટલાયે દાબડાઓ વીણ્યા. એમાં આરપાર કાણું હોવાથી એનો હાર બનાવવાની કલ્પના સહેજે સૂઝે એમ હતું.

સમુદ્રનો પટ, એનાં મોજાંઓ, પેલા કરચલાઓ અને આ શંખલાઓ બધાની વાતો કરતાં કરતાં અમે પાછાં ફર્યાં. કેટલાંક નીલ કમલોને સાથે લીધાં અને ભારતવર્ષનાં દર્શનમાં એક કીમતી ઉમેરો થયાના સમાધાન સાથે અમે ઘેર આવ્યાં.

હમણાં જ્યારે ફરી બાલાસોર આવ્યા, ત્યારે એ આખા દૃશ્યનું આબેહૂબ સ્મરણ થયું, અને એને પોતાની શ્રદ્ધાની અંજલિ અર્પણ કરવાને ફરી ચાંદીપુર જવાનો કાર્યક્રમ અમે ગોઠવ્યો.

આકાશમાં વાદળાં ઘેરાયાં હતાં. છતાં અમે મનમાં આશા સેવેલી કે, ચાંદીપુર પહોંચતાં આપણે પાણીમાંથી નીકળતા સૂર્યનું દર્શન કરીશું. એટલા માટે સાડાત્રણ વાગ્યે ઊઠી નિત્યવિધિ પૂરો કર્યો. ચાર વાગ્યે ડૉક્ટર ભુવનચંદ્રની મોટર મંગાવી અને મોટરવેગે આઠ માઈલનું અંતર કાપ્યું. રસ્તામાં ન મળે ખાબોચિયાં અને ન મળે શ્રીકૃષ્ણની આંખોની હરીફાઈ કરતાં નીલ કમળો. મારી ખાતરી હતી કે, એ મોજાંઓ આપણને જોવા મળવાનાં નથી. અષ્ટમીનો ચંદ્ર માથે ફીકો ચળકતો હતો. એટલે મેં માન્યું હતું કે અહીં તો ફક્ત છલકાતું શાન્ત સરોવર જ દેખાશે. અમે અમારા ઓળખીતા ડાકબંગલાના આંગણામાં આવ્યા અને મેં જોયું કે, પાણી તો ક્યારનાં પાછાં વળી ચૂક્યાં છે. દૂર ડહોળું પાણી રેતીના ઢગલા પડ્યા હોય એના જેવું લાગતું હતું. ફક્ત રેતીનો પટ વધુ ને વધુ ઉઘાડો પડતો હતો. અમે જો ચારેક મિનિટ વહેલા પહોંચ્યા હોત, તો સૂર્યને પાણીમાં પગ રાખતો જોયો હોત. વાદળાં હતાં પણ સૂર્ય પાસેનું ક્ષિતિજ સ્વચ્છ રેખીવ દેખાતું હતું. વાદળાના ડાઘા સૂર્યની પેલી શોભા વધારતા હતા. સૂર્યને જોઈને મારો હંમેશનો શ્લોક બોલવાનું પણ મને સૂઝ્યું નહીં. મેં ફક્ત તાળીઓનું અર્ઘ્ય અર્પણ કર્યું અને દૂર સમુદ્રમાંથી નીકળેલા સૂર્યનારાયણનું ઉપસ્થાન કર્યું. હું મનમાં મનુનો શ્લોક બોલ્યો :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपो नारा अिति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्य अयनं जातम् अिति नारायण स्मृतः ।।

એટલામાં અમૃતલાલે લલકાર્યું—

प्रथम प्रभात अुदित तव गगने.

નીચે રેતીના પટમાં પહોંચતાં અમને વાર ન લાગી. શરમાળ કરચલાઓએ અમારું સ્વાગત પોતપોતના દરમાં ઘૂસીને જ કર્યું.

સમુદ્રનાં વળતાં પાણીએ દૂર દૂરથી અમને ઇશારાથી પૂછ્યું, અહીં સુધી આવવું છે? પાણીના આમંત્રણને ના કેમ પડાય?

અમે ચાલ્યા, વચમાં વચમાં બે ચાર આંગળાં ઊંડું પાણી જોઈને પગ છબછબાવતા ચાલ્યા. ઘડીકમાં સૂરજ જોવાનું મન થાય, ઘડીકમાં પાછા વળીને કિનારો જોવાનું. થોડાંક સરુનાં ઝાડો, એક બે ઝૂંપડીઓ અને જકાત ખાતાનો વાવટો ચઢાવવાનો ઊંચો થાંભલો, એના કરતાં વધારે આકર્ષક ત્યાં કશું દેખાતું ન હતું. એના કરતાં પગ તળેના પાણીમાં વાદળાં પ્રતિબિંબિત થયાં હતાં તેની શોભા જ વધારે આનંદ દેતી હતી. પાછા ખસતાં પાણીની મોહિની પાછળ પાછળ અમે કેટલાયે દૂર ગયા હોત. પણ અમે ભૂલ્યા ન હતા કે અમારી આગળ બીજો કાર્યક્રમ છે. અને વખતના બજેટ બહાર અહીં મોજ કરાય નહીં. કિનારાથી કેટલે દૂર આવ્યા તેનો હિસાબ કાઢવા માટે પગલાં ગણતા ગણતા અમે પાછા આવ્યા. બે બે ફૂટનાં પગલાં ભરતાં અમે હજાર ગણ્યાં અને દોડતા માણેકોની રત્નભૂમિ સુધી પહોંચી ગયા. ઉપર ચડીને જોઈએ છીએ તો અવળચંડાં પાણી ધીરે ધીરે અમારી પાછળ આવતાં હતાં અને પાણીને આવતાં જોઈ કેટલાક માછીઓએ રેતીના પટમાં પોતાની જાળ થાંભલાને આધારે લાંબી ઊભી કરી હતી.

જૂની વાર્તાઓ પૂરી થાય છે, 'ખાધું પીધું ને રાજ કર્યું,' એ વાક્યથી અમારાં વર્ણનો મોટે ભાગે પૂરાં થાય છે, 'પ્રાર્થના કરી અને પછી નાસ્તો કર્યો,' એ બયાનથી. સાથેના એક ભાઈએ કહ્યું કે, આજકાલ અહીં જ્યારે લશ્કરવાળાઓ તોપો ફોડે છે ત્યારે ધરતીકંપ થયો હોય તેમ આખું શહેર કંપે છે. તૈયાર થયેલો જીવલેણ માલ બરાબર ઊતર્યો છે કે નહીં તે તપાસવાનું થાણું અહીં છે. અવાજ ગમે તેટલો મોટો હોય તોયે, ક્રાન્તિ પછી જેમ શાન્તિ સ્થપાય છે તેમ, આકાશના વિવરમાં તે વિલીન થાય છે અને અંતે નીરવતા જ રહે છે.

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

મે, '૪૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૦

આપણી પૂર્વ સરહદ

શોભા અને મહત્ત્વ

૧

હિંદુસ્તાનમાં બધે પહોંચ્યો છું એમ તો ન કહી શકું. તોપણ હિંદુસ્તાનનાં સૌન્દર્ય-સ્થળો કયાં કયાં છે એ બરાબર જાણું છું એવું અભિમાન હું સેવતો હતો. કેમ કે લગભગ દરેક પ્રાંતમાં મેં એક અથવા અધિક વાર મુસાફરી કરી જ છે. મને ખ્યાલ ન હતો કે, પૂર્વ તરફ એવો એક પ્રદેશ હશે, જે મને આનંદથી ઉલ્લસિત અને એની સાથે આશ્ચર્યથી ચકિત કરશે.

હું જાણતો હતો કે, ખારચી અથવા મારવાડ જંકશનથી સિંધ હૈદરાબાદ સુધી જે રેલવે તણાઈ છે, તે વેપારની દૃષ્ટિએ નહીં પણ લશ્કરની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે. હું જાણતો હતો કે, કવેટા જવાના બે રસ્તાઓ પણ એ જ ઉદ્દેશથી કરેલા છે. એ જ પ્રમાણે પૂર્વ તરફ બ્રહ્મપુત્રા, પદ્મા અને મેઘના નદીની પણ પૂર્વે નાગા પહાડોની પેલી પાર કાચાર જિલ્લાને વીંધતી જે રેલવે લાઇન છે, તે પણ લશ્કરી દૃષ્ટિએ ઘણી જ મહત્ત્વની છે, એની પણ મને ખબર હતી. અને એ જ દૃષ્ટિએ, એ બાજુની મુસાફરી એક વાર કરી હોય તો સારું, એમ મનમાં હતું. ગાંધી સેવા સંઘની છેલ્લી બેઠક જ્યારે માલીકાંદામાં થઈ, ત્યારે બંગાળની સમતત ભૂમિ જોવાને મળશે, શ્રી ગુરુદેવે ગાયેલી પદ્મા અને મેઘના નદીનો વિસ્તાર માણવાને મળશે, અને પૂર્વ બંગાળની સામાજિક પરિસ્થિતિ નિહાળી શકાશે, એ લોભ સાથે લઈને જ ત્યાં ગયેલો. પછી મનમાં થયું કે, સમતત જોયા પછી અસમ પ્રાંતમાં જવું જ છે, તો બ્રહ્મપુત્રાનો આ પારનો પાર્વતીપુરવાળો હંમેશનો રસ્તો શા માટે લેવો? અમે આગબોટમાં બેસી વિશાળ પદ્માના પ્રવાહમાં તણાતા ચાંદપુર સુધી ગયા. અને ત્યાંથી લકસમ થઈને લમડિંગ જવાનો રસ્તો લીધો. આખી રાત અમે પૂર્વ બંગાળની પરિચિત ભૂમિમાં જ હઈશું એમ જાણતા હોવાથી અમે વગર સંકોચે ઊંઘી લીધું. પહાડી પ્રદેશ તો અખૌરા અને કલૌરા વટાવી, બદરપુર પહોંચ્યા પછી જ આવવાનો છે, એ પણ અમે જાણતા હતા.

અને છતાંય કોઈએ અમને કહ્યું ન હતું કે, બદરપુરથી લમડિંગ સુધીનો સો-સવાસો માઈલનો પ્રદેશ વનશ્રીની શોભાની પરિસીમા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બદરપુરથી થોડે દૂર ગયા હઈશું, અને ત્યાં અમે એક વિચિત્ર બોગદું જોયું. ડાબી બાજુ પહાડી દીવાલ, માથે બોગદું, પગ તળે પુલ, અને જમણી બાજુએ પુલ પર ઊભી કરેલી અને બોગદાને આધાર આપતી કમાનવાળી ખિડકીઓ—એવો વિચિત્ર ઘાટ જોઈને મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. પછી તો હું સમજી શક્યો કે, બોગદું તૈયાર કર્યા પછી એની નીચેની જમીન ખસી ગઈ હશે અને જમણી બાજુ ઉઘાડી પડી હશે; તેથી નીચે પુલ બાંધી, એના જ થાંભલા ઉપર કમાનો ચડાવી, માથા પરના બોગદાની છતને એક બાજુનો ટેકો આપ્યો હશે.

આ રસ્તો એટલા બધા વળાંક લે છે, એટલા બધા પહાડોને વીંધે છે, અને એટલી બધી પહાડી નદીઓની મુલાકાત લે છે કે, એક દૃશ્ય જેવું બીજું દૃશ્ય ભાગ્યે જ જોવાને મળે છે. અને નદીઓના પ્રવાહ પણ કોઈ વિશિષ્ટ દિશાને વફાદાર હોય એવું લાગતું નથી. કોઈ ઉત્તર તરફ વહે છે તો કોઈ દક્ષિણ તરફ. ચાર દિશાનું નામ લેવામાં અર્થ જ નથી. જમીન ઉપર જેટલા વળાંક લઈ શકાય, તે બધા વળાંકો અહીં જોવાને મળે છે. એમાંય કેટલીક નિષ્કપટ-હૃદયી નદીઓ ખળખળ અવાજ કરે છે, પણ એના પાણીમાં કાદવનું જરાસરખું નામ ન મળે. પાણી જરાક થોભ્યું કે ટ્રેનમાંથી પણ તળિયાના પથરા જોઈ લેવા. અને કેટલીક નદીઓ આસપાસના પહાડમાં કયા કયા રંગની માટી છે એ બતાવવા માટે જ વહેતી હોય એવી ડહોળી છે. અને ટેકરીઓ?—ના, એમને ટેકરીઓ કહું તો તેઓ 'અપમાન,' 'અપમાન'ની ગર્જના કરી ઊઠશે! ત્યાં જેટલા છે તે બધા પર્વતો જ છે. જેમને માથે વાદળાના મુકુટ શોભે છે તેમને કોઈ ટેકરી કહી શકે ખરું? આ બધા જ પર્વતો નાનાં મોટાં અસંખ્ય વૃક્ષોને ધારણ કરે છે. આવડો જબરદસ્ત ઓવરકોટ-ડગલો પહેર્યા પછી એમને ટાઢ તો નહીં જ વાતી હોય.

ઘાસ જો સમથલ જમીનનાં રૂંવાડાં હોય, તો વાંસ પહાડોનાં રૂંવાડાં છે. આ પ્રદેશમાં વાંસનાં જંગલો એટલાં બધાં છે કે, કશી અતિશયોક્તિ કર્યા વગર કહી શકાય કે અહીંનો આ પ્રદેશ આખા હિંદુસ્તાનને અનંત કાળ સુધી જોઈએ તેટલો કાગળ પૂરો પાડી શકશે.

વાંસની જાડી કે પાતળી અને લાંબી લાંબી નળીઓ અથવા સળીઓ જ્યારે ફુવારાની શોભા પેદા કરે છે, ત્યારે એમની એ આકૃતિઓ જોઈને મારા મનમાં હમેશ ગદ્ગદિયાં થાય છે. કોઈ સમર્થ ચિત્રકાર વક્ર રેખાઓની આતશબાજી બતાવે, તેવું આ દૃશ્ય હોય છે.

કેટલાક પહાડો એટલા તો ઠાવકા અને સપ્રમાણ હોય છે કે, એમને ગણપતિની ઉપમા આપવી કે વૈષ્ણવ મંદિરના મુખિયાજીની, એ કેમે કરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનમાં નક્કી નથી થતું. અને કેટલાક પહાડો તો કામખ્યાની યાત્રા કરવા નીકળેલા શાક્તોનું સરઘસ હોય એમ જ લાગે છે.

બ્રહ્મદેશના પહાડો બધા ડાહ્યા — સીધા દક્ષિણોત્તર દોડે છે. વિંધ્ય અને સાતપુડાના પહાડો પણ સજ્જન — સીધા પૂર્વ પશ્ચિમ સાંધે છે. જ્યારે આ ખસી, જયંતિયા, નાગા, ડફલા, મિસમી વગેરે પહાડો તો બાવળની ગાંઠો જેવા. પૃથ્વીના બાલ્યકાળમાં અહીં ધરતીકંપનું વમળ થયું હશે. પરિણામે આ પહાડોને એકે ચોક્સ દિશા મળી નથી. અસંસ્કારી બાળકોની પેઠે, જેને જેમ ફાવ્યું તેમ તે પથરાયો છે.

અને આખરે છે તો ચેરાપુંજીના પડોશીઓ ને? એમને વરસાદનો તોટો ક્યાંથી હોય? એટલે અહીં જંગલો ઊગતાં કશી જ અગવડ નથી.

અહીં લોકવસ્તીનું પ્રમાણ પણ બહુ ઓછું. જે વસ્તી છે, તે પછાત પર્વતીય લોકોની. અને અંગ્રેજો એટલે કાંઈ જર્મનો નથી કે પૃથ્વીના દરેક ખૂણાને સફાચટ લૂંટવા જ મંડી પડે. અંગ્રેજ જાતિ બાહોશ ખરી, પણ હજી જર્મન તીડોની શક્તિ એણે કેળવી નથી, તેથી જ વન્ય સૃષ્ટિની નૈસર્ગિક શોભા અહીં આબાદ બચવા પામી છે.

૨

આ વરસે જ્યારે અસમ પ્રાંતમાં ગયો ત્યારે, જોરહાટનું સંમેલન પૂરું કરી, લમડિંગને રસ્તે સુરમા ઘાટીમાં મારે જવું, એમ ગોઠવ્યું હતું. લમડિંગથી બદરપુર સુધીની શોભા સવારથી સાંજ સુધી જોઈ લીધી અને ત્યાર પછી જ એક બાજુ સિલચર અને બીજી બાજુ સિલહટની મુલાકાતે ગયો.

આ વખતે એ જ શોભા પણ ઊલટા ક્રમથી જોઈ. બદરપુરથી લમડિંગ જતાં પહાડ ચડવાનું હતું, તેથી સારાલંકારની પેઠે રસ ચઢતો જ ગયો. હવે રસ ઊતરશે એમ મેં માન્યું હતું. પણ લમડિંગથી બદરપુર સુધી ઊતરતાં ખાતરી થઈ કે એ દૃશ્ય જરાય ઊતરતું ન હતું. જ્યાં આટલી બધી વિવિધતા છે, અને કંજૂસાઈ ક્યાંય નથી, ત્યાં ચઢતી ભાંજણી અને ઊતરતી ભાંજણીનો ભેદ શો હોઈ શકે?

આ રેલવે તૈયાર થયાને લગભગ ૩૫-૪૦ વર્ષ થયાં છે. પહાડી વિભાગને તૈયાર કરતાં ૧૧ વરસ મહેનત કરવી પડી હતી. એનો ઇતિહાસ રોમાંચકારી છે, પણ એ અહીં આપવા નહીં બેસીએ. વાચકે હિંદુસ્તાનનો નકશો લઈ છેક પૂર્વ તરફની રેલવેની લાઈન જોઈ લેવી. હિંદુસ્તાનના ઈશાન્ય ખૂણામાં, સદિયા પાસે, સૈખોઆ-ઘાટ સ્ટેશન છે. ત્યાંથી જે રેલવે શરૂ થાય છે તે ત્યાંથી તિનસુખિયા, શિમલુગુરી, ફરકટિંગ, લમડિંગ, હાફલાંગ, બદરપુર,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અખૌરા, લકસમ થઈને, છેક પૂર્વે, સમુદ્રકિનારે, ચિતાગોંગ (ચટ્ટગ્રામ) અને દોહજારી સુધી જાય છે. પૂર્વ તરફથી જો શત્રુનો હુમલો થાય, પછી એ ચીનનો હોય કે જાપાનનો, આ રેલવે બહુ જ મહત્ત્વની થઈ પડશે. તિનસુખિયાથી ચિતાગોંગ સુધી પોણા છસો માઈલની લંબાઈ છે. અને એટલી મુસાફરી ૩૮ કલાકમાં થાય છે. સમુદ્રમાર્ગે જે ફોજ ચિતાગોંગ સુધી આવી પહોંચે તેને, જો આ રેલવે લાઈન સલામત રહે તો, દોઢ દિવસની અંદર તિનસુખિયા તરફની તેલની અને કોલસાની ખાણોનું રક્ષણ કરવા મોકલી શકાય. અને જો એ જ પશ્ચિમ તરફ લઈ જવી હોય તો લમ્ડિંગથી ગૌહાટી જઈને પાંડુ પાસે બ્રહ્મપુત્રા ઓળંગી, પાર્વતીપુર થઈને, યુક્ત પ્રાંત તરફ પણ લઈ જવાય અને દક્ષિણે કલકત્તા પણ મોકલી શકાય. ૧૮૯૧માં જો મણિપુરમાં બળવો ન થયો હોત તો અંગ્રેજ સરકારે આ રેલવે બાંધવાની તરત ઉતાવળ ન કરી હોત.

એક તરફ આસામની રાજધાની શિલોંગ, અને બીજી તરફ મણિપુરની રાજધાની ઇમ્ફાલ વચ્ચે થઈને આ રેલવે દોડે છે.

મણિપુર છે તો એક દેશી રાજ્ય, પણ ડિમાપુર સ્ટેશનથી ઇમ્ફાલ સુધીનો ૧૩૪ માઈલનો અદ્ભુત રમ્ય રસ્તો બ્રિટિશ સરકારે પોતાના તાબામાં જ રાખ્યો છે, અને પોતાના પબ્લિક વર્ક્સ ખાતા મારફતે એને સારી સ્થિતિમાં રાખે છે. સિલચરથી ઇમ્ફાલ સુધીનો બીજો રસ્તો મોટરના કામનો નથી, પણ લશ્કરની દૃષ્ટિએ એટલો જ મહત્ત્વનો છે.

ડિમાપુર અને સિલચર સુધી રેલવે પહોંચાડ્યા પછી હવે મણિપુરના લોકોની કશી જ બીક રહી નથી.

હું માનું છું કે, હિંદુસ્તાનની પૂર્વ સરહદ તો બ્રહ્મદેશની મોટામાં મોટી નદી ચિંદવીન સુધી ગણવી જોઈએ. અને કોક દિવસે ત્યાં સુધી રેલવે લાઈન જવાની છે જ.

હશે. આપણે તો અહીં લશ્કરની દૃષ્ટિએ નહીં, વેપારની દૃષ્ટિએ પણ નહીં પણ કેવળ વનશ્રીનો આનંદ માણવાની દૃષ્ટિએ જ એનો વિચાર કરવાના.

૮–૭–'૪૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૧

આસામની એક ઝાંખી

કાશ્મીર, કેરળ અને કામરૂપ, — એ ત્રણ હિંદુસ્તાનના તાંત્રિક ત્રિકોણનાં ત્રણ છેડા છે. પ્રકૃતિમાતાએ એ ત્રણેને અપ્રતિમ સૌંદર્ય અર્પણ કર્યું છે. આજ જો મને કોઈ પૂછે કે એ ત્રણમાં અધિક સૌંદર્ય કોનું તો એનો જવાબ દેવો મને મુશ્કેલ થઈ પડે. કામરૂપનું અતિ પ્રાચીન નામ હતું ‘પ્રાગ્જ્યોતિષ્’. આજ એ પ્રાન્તને ‘અસમ’ કહે છે.

ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રના અનેકમુખી પંખા (ડેલ્ટા)થી જે સુંદરવનની શોભા વધી છે એ પ્રદેશનું પ્રાચીન નામ છે ‘સમતત’. સમતત એટલે સમતલ ભૂમિનો વિસ્તાર. એના વિરુદ્ધ એવા ‘અસમ’ પ્રાન્તમાં ઉત્તરમાં હિમાલયથી માંડીને ડફલાની પહાડીઓ સુધી, ને દક્ષિણમાં ચેરાપુંજીથી માંડી ગારોની પહાડીઓ સુધી જ્યાં જોઈએ ત્યાં બસ પહાડ ને પહાડ જ છે. એથી જ કદાચ આ પ્રદેશને ‘અસમ’ કહેતા હશે.

જ્યાં બ્રહ્મપુત્ર વહે છે તેની બંને બાજુ ખેતી કરવા લાયક જે ખેડાઉ જમીન છે એમાં જ અસમ પ્રાન્તની આબાદી છે. બ્રહ્મપુત્ર નદી જ અસમિયા લોકોનો માતાપિતા છે. ઈશાન દિશાએ સદિયાથી માંડી પશ્ચિમમાં ધુબ્રી અથવા ઢુબ્રી સુધી ૧૫ ડિગ્રીના વિસ્તારમાં ‘અસમ’ પ્રાન્ત ફેલાયેલો છે.

એક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ પ્રાન્ત પર કુદરતની અસાધારણ કૃપા છે. સૌથી મોટી અને સૌથી પહોળી નદી આ જ પ્રાન્તમાં થઈ વહે છે. નદીના કાંપનો ને પહાડી વૃક્ષોનાં પાંદડાંના ખાતરનો જો હિસાબ કરવામાં આવે તો અહીંની ભૂમિ જેવી ઉપજાઉ ભૂમિ બીજે ક્યાંય નથી. ઘાસતેલ અને કોલસા પણ જો ક્યાંય પાસે પાસે ખોદી કાઢવામાં આવતા હોય તો તે પણ અહીં જ છે. જંગલની સમૃદ્ધિ અને ખનિજ પદાર્થોની સંપત્તિમાં તો આ પ્રદેશ અસાધારણપણે સંપન્ન છે. અનાજ, કપાસ, બટાટા, શાક, ચા, ગળી, જે કંઈ ચીજ આપણે માગીએ તે આપવા અહીંની ભૂમિ તૈયાર છે. અને અહીંનાં નાળિયેર તથા સોપારીનાં ઝાડ જોઈને તો હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાનું સ્મરણ થાય છે. મત્સ્યાહારી લોકોને માટે તો આ નંદનવન જ છે અને ફળાહારી લોકો પણ ચાહે તો આખી જિંદગી અહીં સુખેથી વિતાવી શકે છે.

જેમ કાચા માલમાં આ પ્રાન્ત સમૃદ્ધ છે તેમ જ ‘કાચી’ લોકવસ્તીમાં પણ તે કમ સમૃદ્ધ નથી. નાગા, ખસી, મિકીરી, ગારો, મિટડી, આભોર,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મિસમી આદિ અનેક પર્વતીય અને વન્ય લોકોની આબાદી જ આ પ્રાન્તનો મહત્ત્વનો ભાગ છે. કાચા માલની કિંમત તો એ જ કરી શકે, જે એમાંથી પાકો માલ બનાવી શકે છે. એમ, આ પહાડી વનવાસીઓની કિંમત પણ તેઓ જ કરી શકે, જે સંસ્કૃતિધુરીણો છે. ઇતિહાસ પૂર્વેના કાળની મનુષ્ય જાતિનું અધ્યયન કરનારા નૃવંશશાસ્ત્રીઓ માટે અસમ પ્રાન્ત અધ્યયનનું સૌથી શ્રેષ્ઠ ક્ષેત્ર છે. સમાજશાસ્ત્રીઓ માટે તે અપ્રતિમ પ્રયોગભૂમિ છે. ગોવા, કોંકણ અને કેરળના થોડા હિંમતવાન લોકો જો અહીં આવી વસે અને આમની સાથે એકરૂપ થઈ જાય તો આ પ્રાન્તમાં એક નવા યુગનો પ્રારંભ થાય. કારણ કે આ મુલક પણ ડાંગર, સોપારી, નારિયેળ, માછલી, કેળાં વગેરેનો જ છે અને પશ્ચિમ ભારતમાં જે કંઈ કારીગરી છે, જીવનકલા છે, એનો લાભ અહીંના લોકોને મળતાં એમને એમની પોતાની શક્તિનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય. અહીંના પર્વતીય લોકોને અપનાવવાથી અસમ પ્રાન્તના લોકોની શક્તિ ઓછામાં ઓછી દસ ગણી તો અવશ્ય વધશે. અત્યંત પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં કુદરત સાથે લડીને કઈ રીતે જીવન ટકાવી રાખવું તેની કળા જેવી આ આરણ્યકો પાસે છે તેવી કદાચ થોડા જ શહેરી અને ગ્રામીણ લોકો પાસે હશે. પાદરીઓએ આ લોકોને પોતાનો ધર્મ અને પોતાની સંસ્કૃતિ આપવાની ખૂબ કોશિશ કરી છે. આ પ્રયત્ન પાછળ કયા કયા હેતુ અને આદર્શ છે એ વિચારવા જેવું છે. ધર્મને નામે આ લોકો પ્રચાર કરશે અને સમય આવ્યે એ પ્રચારનો લશ્કરી દૃષ્ટિએ પણ લાભ ઉઠાવશે. એમના મુખમાં અને હૃદયમાં ધર્મશાસ્ત્રો હશે; પરંતુ એમના મગજમાં અને એમના આચરણમાં સામ્રાજ્યવાદી સમાજશાસ્ત્ર હશે. હિંદુસ્તાનના સામાજિક, આર્થિક અને ભાષાવિષયક સંગઠનને તોડી નાખવામાં આ પાદરીઓએ કંઈ ઓછી સફળતા નથી મેળવી. અસમની અંગ્રેજ સરકારે આજ સુધી આ વનેચરોનું શિક્ષણ આ પાદરીઓના હાથમાં જ રાખ્યું છે. ક્યાંક ક્યાંક તો આ પર્વતીયોના પ્રદેશમાં મિશનરીઓ સિવાય બીજા કોઈને ન જવા દેવાની જ નીતિ એણે છડેચોક અખત્યાર કરી હતી. આજ પણ એ નીતિનો અંત નથી આવ્યો.

આ પહાડીપરજ વચ્ચે રહી એમની સેવા મારફત પોતાનું ગુજરાન કરનારા મારવાડીઓની આપણે જેટલી કદર કરવા તૈયાર છીએ એથી અધિક કદરના એ અધિકારી છે. અંગ્રેજ લોકો અહીં આવીને જેટલો નફો કરે છે તેટલા નફાનું આ મારવાડીઓ કદાચ સ્વપ્નું પણ નહીં જોતા હોય. છતાં મારવાડીઓને ધનલોભી અને લૂંટારા કહેવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટ અત્યંત સમાધાનથી સહન કરનારા ભલે સ્વાર્થ માટે પણ જો આ મારવાડીઓ આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગિરિજનોની વચ્ચે ન વસત તો કુદરતનાં એ બાળકોનું જીવન ઘણું અઘરું થઈ જાત.

જ્યારથી અહીં પેટ્રોલિયમ અને કોયલાની ખાણો નીકળી અને ચાના 'બાગાન' (બગીચા) બનાવાયા ત્યારથી બીજા પ્રાન્તોના મજૂરોને અંગ્રેજો અહીં લઈ આવ્યા. એ લોકો અહીં આવીને સખ્ત મહેનતે પોતાનું ગુજરાન તો સારી રીતે ચલાવી લે છે, પણ અહીંના લોકો સાથે હજુ હળીમળી નથી ગયા; જોકે એ જરા પણ કઠણુ ન હતું. અસમિયા લોકો પરંપરાથી ખેતી કરનારા છે. પરંતુ પૂર્વ બંગાળના મૈમનસિંગ જિલ્લાથી જે લાખો મુસલમાન અસમ પ્રાન્તમાં આવી વસવા લાગ્યા છે એમની જીવનશક્તિ સામે અહીંના સ્થાયી લોકો ફિક્કા પડી જાય છે. આ નવા લોકો ગાય રાખે છે, બટાટા વાવે છે, શાક-તરકારી વેચે છે અને અહીંની ઉપજાઉ જમીનને અનુરૂપ મહેનતમજૂરી કરી લાખો રૂપિયા કમાય છે.

નૌગાંવ જિલ્લામાં આ પ્રવાસીઓને ચાહે ત્યાં વસવાની રજા નથી. રખેને અસમિયા લોકો જોડે એમનો ઝઘડો થવા પામે, એ કારણે આ જિલ્લામાં સરકારે એક હદ (લાઈનદોરી) મુકરર કરી છે, જેની પેલે પાર માત્ર અસમિયા લોકો જ ખેતી કરી શકે. મૈમનસિંગના મુસલમાનોને ત્યાં ખેતી કરવા દેવામાં નથી આવતી. બન્ને સમાજોની શક્તિનું પારખું આ હકીકત પરથી મળી જશે કે એ હદની આ બાજુ જમીનની કિંમત દર એકરે ૫૦ રૂપિયા છે, જ્યારે એ જ પ્રકારની એટલી જ જમીનની કિંમત પેલી બાજુ ૫૦૦ રૂપિયાથીયે વધુ અંકાય છે.

હિંદુસ્તાનની ઉત્તર-પૂર્વ સીમા જ્યાં આવેલી છે ત્યાં આજે આપણને એક નાનું સરખું હિંદુસ્તાન વસેલું મળે છે. ડિગ્બોઈ અને તિનસુખિયાની આસપાસ તેલ અને કોયલાની ખાણો દિનરાત પોતાનું કામ કરે છે અને હિંદના વિવિધ પ્રાંતોના મળી ત્રીસ ચાલીસ હજાર લોકો અહીં પોતાની મહેનત વડે અંગ્રેજ કંપનીના ખિસ્સામાં દરરોજ હજારો રૂપિયાનો નફો પહોંચાડે છે.

પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્ય જાતિએ ગાય, ભેંસ, ઘોડા, ગધેડા, ઊંટ અને હાથી પાસેથી કામ લેવાની અને એની મહેનતથી લાભ ઉઠાવવાની વિદ્યા સંપાદન કરી. આ યુગમાં પાશ્ચાત્ય પૂંજીપતિઓએ એ જ લાભ એશિયા અને આફ્રિકાના લોકોની મહેનતમજૂરીથી ઉઠાવવાની તરકીબ શોધી કાઢી છે. પશુ પાસે શ્રમ કરાવવાની આદત પડતાં જ મનુષ્યસ્વભાવમાં અને મનુષ્ય-જીવનમાં જબરી ક્રાન્તિ આવી ગઈ. એ જ રીતે ગુલામી પ્રથા, ગિરમીટિયા પ્રથા, 'દૂબળા' ખેડૂતોની પ્રથા (જે કાલ સુધી ગુજરાતના સુરત જિલ્લામાં હતી) અને કારખાનાંમાં મજૂરો પાસે કામ લેવાની પ્રથાથી પણ મનુષ્યજીવનમાં ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માનવના સામાજિક આદર્શોમાં બહુ જબરી ક્રાન્તિ આવી ગઈ છે. એ કારણે જ વર્ગવિગ્રહ અને સમાજસત્તાવાદની ફિલસૂફીનો અવતાર થયો છે.

માણસે જ્યારે પશુઓ પાસેથી કામ લેવાની શરૂઆત કરી હશે ત્યારે સિંહ, રીંછ, હરણ, જંગલી સૂવર આદિ જાનવરો પાસેથી પણ કામ લેવાની કોશિશ તો કરી જ હશે. પણ એ જાનવરોએ કામ કરવાનો એવી સફળતાથી ઇન્કાર કર્યો કે મનુષ્યજાતિએ એનું નામ લેવું જ છોડી દીધું. 'અમે મરી જઈશું પણ તમારે માટે મહેનત નહીં કરીએ' એ એમનો આગ્રહ હતો. એને જ એ વળગી રહ્યા. પશુઓ અને મનુષ્યોનો આ ઝઘડો આજે બીજા અનેક મોરચા પર પણ ચાલી રહ્યો છે.

અસમ પ્રાન્તમાં ગાયો છે, ભેંસો છે, હાથી–હરણાદિ વન્ય પશુઓ પણ છે. ને વિશેષ તો એ કે અહીં ખડ્ગવિશાણ ગેંડા પણ છે. ગેંડાથી કામ લેવાની કળા કોઈ ને કોઈ સમયે મનુષ્ય હાથ કરશે જ. જેમ હિંદુસ્તાનનું પ્રતીક હાથી છે, બ્રહ્મદેશનો મોર ને દક્ષિણ આફ્રિકાનું શાહમૃગ છે તેમ અસમનું પ્રતીક આ ગંભીરવેદી ગેંડો છે.

આપણે જો નવી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગાયોની સાથે સાથે એક બીજા પ્રાણીનો વિચાર પણ કરવો જોઈએ. ગાય જો પવિત્ર છે તો આ પ્રાણી પણ પવિત્ર છે. ગાય જો મનુષ્યોને કીમતી આહાર આપે છે તો આ પ્રાણી પણ એટલો જ કીમતી આહાર તૈયાર કરી આપે છે. ગાય જો મનુષ્યના સહવાસથી હેવાઈ જઈને સૌમ્ય બની તો આ પ્રાણી પણ તેવું જ સૌમ્ય બની શકે છે. એ પ્રાણી છે મધમાખી. ગાયને પ્રેમપૂર્વક રાખવાથી, કુદરતના કોપથી બચાવવાથી અને ઉપયુક્ત ખોરાક ખવડાવવાથી જેમ એ વધુ દૂધ આપે છે તે જ રીતે મધમાખીઓ પણ મનુષ્યની મદદ મેળવી મધ બનાવવાની પોતાની શક્તિ અનેકગણી વધારી દે છે. અસમ પ્રાંતમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં પાણીના સરોવર છે. એમાં જે સારાંનરસાં ફૂલ ઊગે છે એમનું અમૃત ચૂસી ચૂસીને મધ બનાવનારી માખીઓ અસમ પ્રાંતમાં અસંખ્ય છે. અસમનું મધ દૂર દૂર સુધી જાય છે.

અસમનો ઇતિહાસ છેક મહાભારતકાળથી શરૂ થાય છે. મહાભારતમાં અહીંના રાજા ભગદત્તનો અને એના હાથીઓનો ઉલ્લેખ આવે છે. અનેક રાજાઓની કન્યાઓનું હરણ કરી પોતાનું અંતઃપુર ભરી દેનારો નરકાસુર પણ અહીંનો જ રાજા હતો. શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે અસમ પર ચડાઈ કરી ત્યારે સેનાનાયક પદ સત્યભામાએ લીધું હતું એનું રહસ્ય શું છે? શું શ્રીકૃષ્ણના વખતથી જ આ પ્રદેશમાં સ્ત્રી રાજ્ય હતું? મધ્ય પાંડવ અર્જુનની ચિત્રાંગદા પણ આ પ્રાંતની (મણિપુરની) હતી. શ્રીકૃષ્ણના પુત્રે પણ ચાહ્યું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે અસમની કોઈ કન્યા મળી જાય તો સારું, પણ બિચારો અહીં ફસાઈ ગયો ને અનિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ ઉષાના પ્રેમમાં અને અસમના રાજ્યમાં નિરુદ્ધ થઈ ગયો.

ભાષાનો ઇતિહાસ કહે છે કે ગુજરાત–કાઠિયાવાડના કોઈ રાજપુત્રે લંકા જઈને ત્યાંની રાજકન્યા સાથે લગ્ન કર્યાં. આ પરથી દૂર દૂરના સંબંધને વ્યક્ત કરવા માટે ગુજરાતીમાં કહેવત પડી કે 'લંકાની લાડી ને ઘોઘાનો વર.' કિન્તુ એ પહેલાં અનિરુદ્ધે કામરૂપની ઉષા સાથે વિવાહ કરીને હિંદુસ્તાનના પૂર્વ–પશ્ચિમ છેડા બાંધી દીધા હતા.

* * *

પૌરાણિક કાળના આપણા સૌથી જબરા રખડુ મુસાફરો ત્રણ છે: અમર ખબરપત્રી નારદ, શીઘ્રકોપી બલરામ અને ક્ષત્રિય-બ્રાહ્મણ પરશુરામ. દુર્વાસા, દત્તાત્રેય, હનુમાન વગેરે પણ પૂરા રખડુ હતા; પરંતુ એમના તીર્થાટનનો ઇતિહાસ મળતો નથી. પરશુરામે હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા પર બહુ ભારે યજ્ઞ કર્યો ને સઘળી ભૂમિ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધી. પછી એણે જોયું કે પોતાને રહેવા માટે પણ જગ્યા નથી રહી, એટલે એણે પશ્ચિમ સમુદ્રને હઠાવી પોતા માટે એક નાનકડો પ્રદેશ તૈયાર કર્યો, જે કોંકણ તરીકે ઓળખાયો. એ જ પરશુરામનો એક કુંડ અહીં અસમ પ્રાંતમાં સદિયા સ્ટેશનની પૂર્વ તરફ ૫૦ માઈલ પર છે. એ સાંભળીને એ જોઈ આવવાની પ્રબળ વૃત્તિ કયા આર્યહૃદયમાં નહીં ઊઠે? પરંતુ ત્યાં જવા માટે આબોહવાને અનુકૂળ મુહૂર્ત પૂછી લેવું પડે છે.

એ પરશુરામકુંડ અથવા બ્રહ્મકુંડ બહુ સ્વાસ્થ્યકર જગ્યા છે. ત્યાંનું પ્રાકૃતિક દૃશ્ય પણ કુદરતપ્રેમી માનવીને ઉન્મત્ત કરે એવું છે, અને વિલાસી મનુષ્યને પ્રશમની શાંતિ દેવાવાળું છે. પરશુરામના સમયમાં આપણા લોકોમાં નિસર્ગપ્રેમ, ધર્મપ્રચારની વૃત્તિ અને આપણા સીમાન્ત પ્રદેશોમાં જંગી છાવણીઓ નાખવાની લશ્કરી દૃષ્ટિ હતી જ. આજે તો આપણે નિરાશાવાદી, સંકોચપ્રિય અને જડતાના ઉપાસક બની ગયા છીએ, એટલે આપણને એ બ્રહ્મકુંડનો પત્તો પણ ક્યાંથી લાગી શકે? નહીંતર આપણે પૂર્વ અને પશ્ચિમના સીમાન્ત પ્રદેશોમાં દેશના પુરુષાર્થી અને દીર્ઘદર્શી નવયુવકોનાં મોટાં મોટાં આશ્રમો હમેશ માટે જારી ન રાખ્યાં હોત? એક ચાણક્ય જ માત્ર એવો હતો જે ઉત્તર પશ્ચિમ સીમાન્ત પ્રદેશોને સંભાળવાનું મહત્ત્વ સમજ્યો હતો. પણ પછી આપણે એના વંશજોએ અટકની અટક પેદા કરીને ભારતીય વિકાસને જ અટકાવી દીધો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અસમના પ્રાંતની સૌંદર્યસમૃદ્ધિની અને ભાગ્યલક્ષ્મીની વાત મેં કહી. હવે એની સાથોસાથ ત્યાં, જાણે પોતાનો પક્ષપાત ધોઈ નાખવા માટે, કુદરતે જે કોપ આ ભૂમિ પર કર્યો છે એની પણ વાત કરવી જોઈએ.

આ પ્રાંત ધરતીકંપોને લીધે ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે. આ ભૂમિ જાણે ન મરેલા ગયાસુરના કલેવર પર જ વસી છે. જ્યારે ભૂમિ મૃત કે સુપ્ત નથી હોતી ત્યારે વખતોવખત તેને હલનચલન કરવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે. અસમમાં આજ સુધી એટલા ધરતીકંપો થઈ ગયા છે કે એમનું બયાન વાંચી મનમાં પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જ્યાં જ્યાં આ રીતે ધરતી વારંવાર કંપી ઊઠે છે અને ઠેકઠેકાણે ઉત્પાત મચાવી મૂકે છે ત્યાં ત્યાં કાં તો તેનાં વૈજ્ઞાનિક કારણો શોધવાની તપાસ થઈને ભૂચાલવિજ્ઞાન નિર્માણ થાય છે અથવા તો મનુષ્ય પોતાની કવિકલ્પના ચલાવી પૌરાણિક કથાઓ રચી નાખે છે. મહાભારતાદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ધરતીકંપનો ઉલ્લેખ અને કથાઓ છે અને જાપાન જેવા દેશોમાં સિસ્મોગ્રાફી (ભૂચાલવિજ્ઞાન)નો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે. અસમમાં આ એકે વસ્તુ નથી. જ્યાં વારંવાર ધરતીકંપો થાય છે ત્યાં લોકો કાં તો એ પ્રદેશને છોડી દે છે અથવા જીવનને ક્ષણભંગુર જોઈ મૃત્યુનો ડર તજીને બહાદુર બની જાય છે. આ બન્ને રસ્તા સ્વાભાવિક અને મનુષ્યોચિત છે. પરંતુ દૈવવાદ એક એવી ઝેરીલી ચીજ છે કે મનુષ્યને તે જડ બનાવીને જ જંપે છે. નસીબવાદી સમાજ ન તો સ્થાનાન્તર કરશે, ન પ્રાકૃતિક શક્તિઓ સામે લડશે કે ન પોતાની ચાલતી આવતી પુરાણી જીવનપ્રણાલીમાં કંઈ પરિવર્તન કરશે. અસમમાં ભૂચાલવિજ્ઞાનનું ક્યાંયે નામનિશાન નથી મળતું. નદીમાં પૂર આવે છે, મનુષ્ય, એનું ઘર અને એનાં પશુ બધું એમાં તણાઈ જાય છે, લોકો દુઃખી થાય છે, એ જાતની વીતેલી પુરાણી આપત્તિઓનું તેઓ રસપૂર્ણ બયાન કરે છે અને પછી એ સઘળું ભૂલી જઈ જેવા હતા તેવા ને તેવા પાછા રહેવા લાગે છે.

ઊંચી ઊંચી પહાડીઓ બાદ કરતાં બીજે આ પ્રાંતની આબોહવા જેટલી સ્વાસ્થ્યકર હોવી જોઈએ એટલી નથી; આથી અહીંના લોકોમાં જીવન-સ્ફૂર્તિ ઓછી હોય છે. અહીંના સઘળા ડૉક્ટરો અને સ્વાસ્થ્ય વિભાગના વજીરો મળીને વ્યક્તિગત સ્વાસ્થ્યનું નહીં પણ સામાજિક સ્વાસ્થ્યનું અધ્યયન કરે, અને લોકોની રહેણીકરણીમાં, એમના આહારવિહારમાં તેમ જ ગૃહનિર્માણમાં શાં શાં પરિવર્તન આવશ્યક છે એનો વિચાર કરે તો આખા પ્રાન્તની શકલ બદલી જાય. પહાડી લોકો અને કિસાનોને ઓછામાં ઓછા ખર્ચમાં જો શુદ્ધ પાણી પીવા મળે તો તેટલાથીયે અસમના કેવળ સ્વાસ્થ્ય પર જ નહીં પણ એના પુરુષાર્થ પર પણ ઊંડી અસર પડશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાગ્ય આગળ આપણે માનવી શા વિસાતમાં એવી જે ફિલસૂફી આજે લોકોનાં મનમાં ઘર કરી બેઠી છે તેને બદલે એવી ધારણા થઈ જવી જોઈએ કે 'આપણે મનુષ્ય છીએ ને માનવ-બચ્ચો આત્મબળે સર્વ કંઈ કરી શકે એમ છે.' પ્રકૃતિ પર વિજય મેળવવો એ મનુષ્યનું મોટામાં મોટું મિશન છે. મનુષ્યે વિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્રમાં શોધો કરી નાનાંમોટાં યંત્રો બનાવ્યાં, મુસાફરીનાં સાધનો તૈયાર કર્યાં, આહાર વધારવાની કોશિશ કરી, પરંતુ હજી સુધી નદીઓને કાબૂમાં રાખવાનું, મોટાં મોટાં જંગલોમાં પરિવર્તન કરવાનું, આબોહવા અને વરસાદમાં ધારી નવીનતા આણવાનું, સમુદ્રોના પ્રવાહોથી લાભ ઉઠાવવાનું, સૂર્યની શક્તિથી સીધી રીતે પ્રાણશક્તિ વધારવાનું, વગેરે વ્યાપક કામોમાં એણે હાથ નથી નાખ્યો. એ કામ મનુષ્યની શક્તિની બહાર નથી. અસમ પ્રાન્તની નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિ એટલી બધી છે કે ત્યાં સઘળી વિપત્તિઓનો ઇલાજ કરવાનો મસાલો મળવો જ જોઈએ.

અસમની સરકારે માનવવિજ્ઞાનનું, નૃ-વંશ-વિજ્ઞાનનું એક મોટું ખાતું ખોલી એમાં દેશી લોકોની નિમણૂક કરી નવી ખોજો કરાવવી જોઈએ. દક્ષિણમાં આર્ય અને દ્રવિડ લોકોનાં સાન્નિધ્ય, સંઘર્ષ ને સંમિશ્રણની વાત આવે છે; સિંધ, પંજાબ અને સીમાન્ત પ્રદેશમાં આર્ય, સીથિયન, પલ્લવ આદિ જાતિઓના મૂળ ઇતિહાસની આપણે શોધ કરી શકીએ છીએ; પ્રાચીન ઇતિહાસની નજરે એ શોધનું મહત્ત્વ બહુ મોટું છે. પરંતુ ભવિષ્યની દૃષ્ટિએ અસમ પ્રાન્તમાં, બ્રહ્મદેશ, ચીન, તિબેટ આદિ દેશોમાં જે અનેકવિધ જાતિઓ છે એમના જીવનસત્ત્વનું ખૂબ ઊંડું અધ્યયન થવું જરૂરી છે. હિંદુસ્તાનમાં આપણે જેને 'એબોરિજિની' (આદિમ નિવાસી) કહેવા લાગ્યા છીએ એ સહુ જાતિઓનો વિચાર શ્રીકૃષ્ણના જમાનામાં વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચાર કાળમાં પૂરતો થયો હતો. બૌદ્ધકાળમાંયે એમની વચ્ચે સેવાકાર્ય અવશ્ય થયું હશે, પરંતુ આજે તો આપણે લોકોએ અધ્યયન અને સેવા બંનેનો ઇજારો પરદેશીઓને આપી દીધો છે!

હવે આ સાલ ચીના લોકોનું વિશ્વવિદ્યાલય સમુદ્રકિનારો છોડીને અસમની સરહદથી સો બસો માઈલ પર આવી પહોંચ્યું છે. પહાડી રસ્તા, મોટરો અને હવાઈ જહાજની મદદથી ચીન સાથે આપણો સંપર્ક ઘણો વધવાનો છે. હવે ક્યાંક એવું ન થાય કે આપણા ઈશાન્ય સીમાન્તની પહાડી જાતિઓનું વર્ણન અને એ વિષેની સૂક્ષ્મ હકીકતો આપણે ચીના પ્રોફેસરો પાસેથી લેવી ને શીખવી પડે!

ઑક્ટોબર, '૩૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૨

આસામયાત્રા

[એક પત્ર]

હિંદુસ્તાનના ઈશાન ખૂણામાં ભારતવાસીઓથી જ્યાં સુધી જઈ શકાય ત્યાં સુધી જઈ આવ્યો. ડિબ્રુગઢ, તિનસુખિયા, ડિગબોઈ સુધી ગયો હતો. આગળ તિબેટ, ચીન, બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશોની સીમા અડકે છે. ડિબ્રુગઢ પાસે બ્રહ્મપુત્રાનો દેખાવ જોઈને હું તો છક થયો. નદીના પટનો ઓછામાં ઓછો વિસ્તાર હોઈ હોઈને પણ કેટલો હોવો જોઈએ? અહીં પટનો વિસ્તાર પૂરેપૂરો સાત માઈલનો છે. હિમાલયનાં દક્ષિણનાં પાણી હિન્દુસ્તાનને મળે અને ઉત્તર તરફનાં ટિબેટને મળે એ ન્યાય્ય 'award' ચુકાદો બન્યો હોત, પરંતુ કુદરતે સારાય હિમાલયને હિંદુસ્તાન માટે જ અનામત રાખ્યો હોવાથી ઉત્તર તરફનાં પાણી સુધ્ધાં હિંદુસ્તાનને મળે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. માનસરોવર અને રાકસતાલ આ બે સરોવરોમાંથી ત્રણ નદીઓ નીકળે છે અને હિમાલયના ઉત્તર તરફના પાણીનું એકેએક ટીપું તે કાળજીપૂર્વક દક્ષિણ તરફ લઈ આવે છે. આ પૈકી સતલજ તો જાણે રામબાણ જેવી. એણે હિમાલયને વીંધીને મેળવી શકાય એટલું પાણી આ બાજુ આણવાનો ક્રમ ચાલુ રાખ્યો છે. સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રા આ નદીઓ વધુ જવાબદાર છે. એકે પૂર્વ તરફ અને બીજીએ પશ્ચિમ તરફ વહેવાનું ઠરાવ્યું અને હિમાલયનું ઉત્તર તરફનું સઘળું પાણી ખેંચી લઈ દક્ષિણ તરફ આણ્યું છે.

બ્રહ્મપુત્રાનેય તે કેટલાં નામ છે. સાનપો, લિહાંગ, લોહિત વગેરે નામ તો તેની બાલ્યાવસ્થાનાં છે. મોટી થતાં એણે ધારણ કરેલું નામ છે બ્રહ્મપુત્ર. પણ ગંગાને મળવાની જ્યારે ઘડી આવે છે ત્યારે બિચારીને નામ બદલી યમુના કહેવડાવવું પડ્યું. તુલસીદાસે જે પ્રમાણે વૃંદાવનમાં જઈ કહ્યું કે 'કૃષ્ણ, તું રામ થઈશ ત્યારે જ હું તને પ્રણામ કરીશ' એ જ પ્રમાણે ગંગાએ પણ કહ્યું હશે, 'અરે મસ્તાન, જો તું મારી સખી યમુના બનશે તો જ તારાથી મારામાં એકાકાર થઈ શકાશે.' અને બિચારો બ્રહ્મપુત્ર કરે પણ શું? નારદની નારદી થઈ એ પ્રમાણે બ્રહ્મપુત્ર નદ યમુના નદી થઈ. (ગંગા સાથે સંગમ થાય છે ત્યાં બ્રહ્મપુત્રાને 'જમના' એ નામ મળ્યું છે.) આગળ વહેતાં ઉભયે પોતાનું નામ બદલી પદ્માનો પ્રવાહ વહાવ્યો. પરંતુ છેવટે સાગરને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભેટવા જતી વેળા એ નામ પણ બદલી તેમને 'મેઘના' એ નામ ધારણ કરવું પડયું ! What is there in a name !

આસામમાં હાથીઓ છે. ગેંડા પણ છે. ચાના બગીચાઓ છે. સોપારીની વાડીઓ છે. અને બકરાનાં બલિદાન આપવા માટે કામાક્ષીનું મંદિર પણ છે. અસમિયા લોકોનું પોતાનું સુંદર અને લલિત સંગીત અને નૃત્ય છે. હિંદુસ્તાનની અન્ય ભાષાઓમાં ઝાઝાં ન મળે એવાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનું વર્ણન કરનારાં કાવ્યો છે. માનવીને તેના બચપણની યાદ કાયમ રાખવા માટે પહાડી જાતિઓ છે. લોકોમાં કંકાસ છે. અને એ બીનામાંથી ફાયદો ઉઠાવનારા અંગ્રેજ લોકો પણ ત્યાં છે. ડિગબોઈમાં ઘાસલેટની ખાણો છે અને ત્યાં કામ કરવાને જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી ભેગાં થયેલાં અઠ્ઠાવીસ હજાર મજૂરો પણ છે. નરકાસુર અને બાણાસુર, ઉષા અને સત્યભામા, ચિત્રાંગદા અને જયમતી વગેરેના કામરૂપ કિંવા આસામ પ્રદેશ પરત્વે લખવાને બેસું તો ખાસું એક પુરાણ રચવું પડે. સાત દિવસમાં અમારો આસામનો પ્રવાસ પૂરો થયો.

શિલોંગ એ પહાડી શહેર આસામનું પાટનગર છે. અહીંથી ચાલીસ માઈલ પર પ્રખ્યાત ચેરાપૂંજી આવેલું છે. દુનિયાભરમાં સૌથી વધારે વરસાદ પડતો હોય તો તે આ સ્થાને. એક બાજુએ જેકોબાબાદ, જ્યાં સમૂળગો વરસાદ જ પડતો નથી; અને બીજી બાજુએ ચેરાપૂંજી, જ્યાં આકાશ મુશળધારાએ રડે છે. આ બેઉ સ્થાનો વચ્ચે આપણો દેશ પ્રસરેલો છે.

આસામનું ખરું રાજનગર બ્રહ્મપુત્રાને કાંઠે વસેલું અને કામાક્ષીના મંદિરથી વિખ્યાત થયેલું ગૌહાટી શહેર જ છે. સાહિત્યિક કેન્દ્ર તરીકે ગૌહાટીની સમાન કક્ષાનું જોરહાટને માનવામાં આવે છે. જોરહાટમાં અમે આસામી નૃત્ય અને ગીતનો આસ્વાદ લીધો. નૃત્યમાં ભાવપ્રવણતા અને લાવણ્ય અસાધારણ હતું. 'ડફલા' ટેકરીઓ અને લોહિતકુમાર બ્રહ્મપુત્રા એને ઉદ્દેશીને રજૂ કરવામાં આવેલું નૃત્ય જોઈ ચિત્તવૃત્તિ નિસર્ગ સાથે તદાકાર થઈ ગઈ.

અહીંના લોકો ભાત અને મચ્છી ખાય છે. ચા પીએ એમાં આશ્ચર્ય શું ? પ્રત્યેક કન્યાને વણતાં તો ઉત્તમ આવડે છે. પ્રત્યેક ઘરમાં એક હાથસાળ હોય છે જ. સાસુ, વહુ, નણંદ, ભોજાઈ બધાં જ સાળ પર બેસે છે. જે કન્યાને વણતાં ન આવડતું હોય તેનાં લગ્ન થવાં સહેલાં નથી હોતાં.

સમુદ્રથી દૂર રહેલા પ્રદેશમાં પૂર્વે મીઠું મળવું દુર્લભ હતું. અને આહારમાં જો લાવણ્ય ન હોય તો તંદુરસ્તી સારી કઈ રીતે રહી શકે ? કુદરત ગમે એટલી ક્રોધે ભરાય પણ મનુષ્યની ચાણાક્ષબુદ્ધિ જ્યાં સુધી સ્થિર છે ત્યાં સુધી તેને ચિંતા કેવી ? લોકો તળાવમાંથી પણ કેટલીક વનસ્પતિ આણી તેને સૂકવે છે. પછી તેને બાળીને ખાખ કરે છે. આ રાખને પાણીમાં મેળવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓટાવી તેમાંથી એક ક્ષાર તૈયાર કરે છે. આ ક્ષારમાં સોડા (પાપડખાર), પોટાશ વગેરે કેટલાંય તત્ત્વો પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોય છે. રસોઈમાં આ ક્ષાર વાપરવામાં આવતાં એથી આવતી મીઠાશ પહેલે દિવસે તો આપણને પસંદ નહીં આવે, પરંતુ એક વખત એને માફકસર બનાવતાં આવડી ગયું કે પછી એ 'મીઠાશ'નો ચટકો જ લાગે છે.

એપ્રિલ, '૩૮

૫૩

તેજપુર

છેલ્લાં સો દોઢસો વરસનો આપણા રાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને ભારે નવાઈ લાગે છે. આપણે એકબીજાની સાથે અંદર અંદર શી રીતે વર્તવું જોઈએ એ આપણે શોધી શક્યા નહીં, તેથી આપણે પોતાનું રાજ્ય ગુમાવી બેઠા અને પરદેશીઓને આપણી ઉપર રાજ કરવા દીધું, એ વાત સાચી છે. પણ આપણે એકબીજા સાથે શી રીતે વર્તવું એ આપણને ન આવડ્યું તેથી આપણે શી રીતે જીવવું એ પણ ન સમજીએ એ કેવું? શું ખાવું, શું પીવું એ વિષે આયુર્વેદી તેમ જ યુનાની વૈદકે અનેક શોધો કરીને નક્કી કર્યું હતું. પણ આપણે તે જોવાનુંય છોડી દીધું અને તે પર વિશ્વાસ રાખવાનુંય છોડી દીધું. પછી એ ક્ષેત્રમાં પ્રયોગ કરવાનું તો ક્યાંય રહ્યું. માંદા પડીએ અને ડૉક્ટર કહે કે બાર્લીવૉટર લો, એટલે આપણે દોડ્યા ગમે તેટલા પૈસા ખર્ચીને જૂની વાસી બાર્લીના રૂપાળા ડબ્બા ખરીદવા!

આપણાં હવા ખાવાનાં સ્થળો પણ આપણે નક્કી કરેલાં નથી. આજે હિન્દુસ્તાનમાં ગમે તે ઠેકાણે જઈને જુઓ. હવા ખાવાનાં સ્થળો ગોરાઓએ આપણને નક્કી કરી આપેલાં જણાશે. તદ્દન ઠંડા પ્રદેશમાં જઈને રહેવાનું આપણા લોકોને અગાઉ માફક આવતું નહીં. હવે અંગ્રેજોએ આપણને બતાવતાં વેંત આપણે માથેરાન, મહાબળેશ્વર, દાર્જીલિંગ, કાલિંગપોંગ, આલમોડા, નૈનીતાલ, મરી, મસૂરી, ઊટી, સિમલા, આબુ, પચમઢી, રાંચી, કોડાઈ કૅનાલ, શિલોંગ વગેરે સ્થળોએ દોડતા થયા છીએ. આમાં આરોગ્ય સાધનાનો ઉદ્દેશ કેટલો હોય છે અને સરકારી અમલદારોના વિલાસી જીવનમાં જોડાઈને પ્રતિષ્ઠા વેચાતી લેવાનો ઉદ્દેશ કેટલો હોય છે એ સવાલ કોરે મૂકીએ. પણ ગરમીના દિવસોમાં ઠંડી હવાના પ્રદેશમાં રહેવા જઈને તંદુરસ્તીનું સંવર્ધન કરવું, એ વાતનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહત્ત્વ અંગ્રેજોને લીધે જ આપણે વધુમાં વધુ ઓળખી શક્યા એમ કહી શકાય. અપવાદ તરીકે રાજારામમહારાજ પોતાની તબિયત સુધારવા માટે સિંહગઢ પર જઈને રહેલા; વડોદરાના ગાયકવાડનાં કુટુંબીજનો ઉનાળામાં નવસારી જઈને રહેતાં; અને દિલ્હીના મોગલ બાદશાહો કાશ્મીર જતા— એના દાખલાઓ આપી શકાય ખરા. પણ આમજનતામાં હવાખોરીની રુચિ પેદા થઈ હતી એમ દેખાતું નથી.

પણ સવાલ એ છે કે, હવાખોરીનું મહત્ત્વ જેઓ સમજતા થયા છે તેઓ પોતાનાં હવા ખાવાનાં સ્થળો પોતે કેમ પસંદ ન કરે? શા માટે અંગ્રેજો જ બધું નક્કી કરી આપે? દરદીને સૂકી હવા મળે તો સારું, એ સૌ કોઈ સમજે છે. પણ ડૉક્ટર વૉનલેસે મીરજ પસંદ કરીને ત્યાં વસાહત કરી ત્યાં સુધી મીરજ જઈને રહેવાનું આપણા લોકોને કદી સૂઝ્યું નહીં. નૈનીતાલનું સૌન્દર્ય સામાન્ય કોટિનું નથી. પણ તેની કલ્પના ગણ્યાગાંઠ્યા સાધુઓ બાદ કરતાં બીજા કોઈને કદી આવી નહીં. (સાધુઓ હિન્દુસ્તાનનાં બધાં સૌંદર્ય સ્થળો જાણે ખરા. પોતાના તપસ્વી જીવનને અનુકૂળ આવે એવાં સ્થાનો પસંદ કરીને તેમણે ત્યાં મન્દિરો અને મઠો સ્થાપ્યાં. પણ એ લોકો એવા સ્વાર્થી કે સામાન્ય લોકો ત્યાં સુધી જઈને પોતાને ત્રાસ ન આપે એટલા માટે અવરજવરની રસ્તા વગેરેની સગવડો તેમણે કદી કોઈને કરવા દીધી નહીં.)

ઉત્તર હિન્દુસ્તાન તરફના કેટલાક સાધુઓ કહે છે, "ગાય ભેંસ વગેરે ઢોર જેમ ઘર આગળ જ કોઢમાં બાંધેલાં હોય છે, તે જ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમી દ્વિપાદ પશુઓ પોતપોતાના ઘરમાં અને ગામમાં બાંધેલાં હોય છે. અમે લોકો રહ્યા અનગારિક, અનિકેતન. અમે શું કામ બારે માસ આખો વખત એક ઠેકાણે બંધાઈ જઈને રહીએ? ઉનાળામાં અમે ઉત્તર કાશીમાં રહીશું; દશેરા પછી હૃષીકેશના હૂંફાળા પ્રદેશમાં સાધના કરીશું. દિવાળી અમે અમૃતસરમાં ઊજવીશું. જ્યાં જે ઋતુ અનુકૂળ હોય ત્યાં જઈને અમે રહેવાના". હિન્દુસ્તાન અમારો છે. એમ જો કહેવું હોય તો બધા જ પ્રાન્તોમાં ફરીને બધી જગ્યાઓનો આનંદ આપણે શા માટે ન માણીએ? રાજા પોતાના મહેલમાં જુદે જુદે સમયે જુદા જુદા ખંડોમાં નથી રહેતો શું? અખંડ હિન્દુસ્તાન અમારો છે, એમ મોઢેથી કહેવાનું અને પોતાનુ શહેર કે ગામડું કદી પણ છોડવાનું નહીં! એવી કૂપમંડૂકવૃત્તિમાં શો સાર છે? પ્રભુએ ચાલવાને માટે પગ આપ્યા છે, દૂર સુધી જોવાને આંખો આપી છે, બોલવા માટે જીભ આપી છે, પ્રેમ કરવા માટે હૃદય આપ્યું છે, તો પછી જુદા જુદા લોકોમાં રહીને બધા સાથે ઐક્યનો અનુભવ કરવામાં શો વાંધો? દેશની માહિતી કેવળ છાપાં દ્વારા જ થાય એવું આળસ શા માટે સેવીએ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માનવ સંસ્કૃતિના આરંભકાળમાં માણસમાં પરિવ્રાજક વૃત્તિ, રખડુપણું સારી પેઠે હતું. નન્દ અને તેમના ગોવાળિયાઓ એક રહેઠાણનો કંટાળો આવતાં ગામ છોડીને બીજી અનુકૂળ જગ્યાએ જઈને વસતા. યાત્રા કે પ્રવાસ એ જીવનયાત્રાનું એક અતિ આવશ્યક અંગ હતું. આગળ જતાં જમીન ખેડવાની અને જમીનમાં ખાતર નાખીને તે ને તે જ જમીનમાંથી વરસો સુધી સારો પાક લેવાની ખેતીની કળા માણસે હસ્તગત કરી અને તે સ્થાવર બન્યો. સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો ખરો, પણ તે નિર્વીર્ય બની ગઈ. પોતાના પરાક્રમથી પોતાનું રક્ષણ કરવાનું માણસ ટાળવા લાગ્યો અને તેણે એક નોખો રક્ષક વર્ગ ઊભો કર્યો. આપણે ક્ષાત્ર વર્ણ નિર્માણ કર્યો અને સમાજમાં સડો દાખલ થયો.

હવે આ સ્થાવરપણું આપણે છોડી દેવું જોઈએ. સ્વતંત્રતાની હવા ખાવા માટે પણ કષ્ટ સહન કરવાની ટેવ અને સ્થાનાંતર કરવાનો શોખ આપણે કેળવવો જોઈએ. ઘર છોડીને બહાર ન જનારાઓ વિષે એમ કહી શકાય કે, આવા લોકોની મુસાફરી રસોડાથી દીવાનખાના સુધી ચાલે છે. અને ક્યારેક જ્યારે પારણાથી ખાટલા સુધી અને ખાટલાથી હીંચકા સુધી તેઓ પ્રવાસ કરે છે ત્યારે તેમને પોતાને જ પોતાની જાત વિષે ભારે નવાઈ લાગે છે!

આપણા જ પ્રાન્તના લોકોનો દાખલો લઈએ. પૂનાના લોકો ઉનાળાની મોસમમાં બેલગામ જઈને રહે છે. મુંબઈના માથેરાન જાય છે. બહુ થયું તો પાંચગણી અને મહાબળેશ્વર. ડૉક્ટરો અને પેટંટ દવાઓને પૈસા આપવા કરતાં રેલવેને થોડા પૈસા આપીને અથવા સાઇકલને તસ્દી આપીને હવા ખાવા માટે માણસ આથી દૂર કેમ ન જાય? ક્યારેક આબુ તો ક્યારેક કાશ્મીર, ક્યારેક અસમ તો ક્યારેક સિલોન અથવા બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ આપણા લોકો કેમ ન ખેડે? દર વરસે ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં દૂરના કોઈ પ્રાન્તમાં જઈ ત્યાં પૈસા મેળવવાનો ધંધો કેમ ન કરે? મારા ઓળખીતા મુંબઈના એક મુસલમાન ડૉક્ટર દર વરસે બે મહિના કાશ્મીર જઈને રહેતા અને સારી પેઠે કમાણી કરીને પાછા આવતા. યાત્રાએ જવું એટલે પૈસા ખર્ચ કરવા માટે જવું એમ શા માટે માનવું? આનંદની સાથે થોડાક પૈસા પણ જરૂર કમાવી શકાય.

હવા ખાવા જવું એ જેટલું શરીરને માટે આવશ્યક છે તેટલું જ, બલ્કે તેથી વધારે, આવશ્યક મનને માટે છે. જો જીવનની અનુભૂતિ જ સંકુચિત હોય તો વિચાર પણ બંધિયાર અને સાંકડા જ રહેવાના. ઓછામાં ઓછું મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ તો ખુલ્લી હવાનું સેવન કરવા માટે ઠેકઠેકાણે ફરવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવાનો રિવાજ રાખવો જોઈએ. મોટા પ્રમાણ પર જો આપણે પ્રવાસ કરતા થઈશું તો ધીમે ધીમે લગ્ન સંબંધ પણ દૂર દૂરના લોકો સાથે થવા માંડશે. જુદા જુદા સમાજમાં જો એકતાની ભાવના કેળવવી હોય તો કેવળ રાજકીય ઉપદેશ કરવાથી તે નહીં કેળવાય. એકબીજાનાં જીવન જો ઓતપ્રોત થાય તો જ એ ભાવના પેદા થશે અને આત્મીયતા કેળવાશે. આની શરૂઆત શી રીતે કરવી એમ ઘણા લોકો પૂછે છે. તેથી જ હવા ખાવાની ટેવથી અને સ્થાનથી તેની શરૂઆત કરવાનું સૂચવું છું.

વિચાર એવો રાખ્યો છે કે, અનેક દૃષ્ટિથી આકર્ષક લાગતા જુદે જુદે ઠેકાણે આવેલાં હવા ખાવાનાં સ્થળોનાં વર્ણનો આપણા લોકો આગળ રજૂ કરવાં, જેથી કદાચ તેમને મુસાફરીનો શોખ લાગશે અને તેમના સ્વભાવમાં ઇષ્ટ ફેરફાર થશે.

*　　　*　　　*

અસમ પ્રાન્તમાં અંગ્રેજોએ પસંદ કરેલું હવા ખાવાનું સ્થળ શિલોંગ છે. કુદરતના સૌંદર્યની દૃષ્ટિથી આ સ્થાન વિવિધતાવાળું તેમ જ અત્યંત રમણીય છે એમાં જરાય શંકા નથી. ગોરાઓને તો શિલોંગ એટલે સ્કૉટલૅંડ જ લાગે છે. પણ આજે અહીં હું શિલોંગનું વર્ણન નથી કરવા માગતો.

નદીના વિશાળ પટની ભવ્યતાનો વિચાર કરવો હોય તો અસમમાં આવેલાં સ્થળોમાંથી ગૌહાટી અને ડિબ્રુગઢનાં નામ જ પ્રથમ લેવાં પડે. ગૌહાટી પાસેની કામાક્ષા ટેકરી પરથી આસપાસનું જે દૃશ્ય નજરે પડે છે તે દુનિયામાં અજોડ છે એમ બિલાડીની જેમ દુનિયાભરમાં ફરનારા અંગ્રેજોએ પોતે ખુલ્લા દિલથી કબૂલ કરેલું છે.

ડિબ્રુગઢ આગળ બ્રહ્મપુત્રાના પાત્રની પહોળાઈ પાંચસાત માઈલ જેટલી છે એટલું કહીએ તો આ સ્થાનની વિશેષતા તરત ધ્યાનમાં આવશે. પણ આજે ગૌહાટી કે ડિબ્રુગઢનું વર્ણન પણ હું કરવા માગતો નથી. આજે તો અસમ પ્રાન્તના છેક ખૂણામાં આવેલા તેજપુરની ઓળખાણ મારે વાચકોને કરાવવી છે.

તેજપુર નામ સાંભળતાં જ એનો તેજસ્વિતાની સાથે કંઈક સંબંધ હશે એમ લાગે. પણ આ શહેરનું મૂળ નામ હતું શોણિતપુર. ત્યાંની જૂની ભાષામાં લોહીને તેજ કહે છે તે પરથી શોણિતપુરનું તેજપુર થયું.

ઇતિહાસ અને ભૂગોળ બન્ને દૃષ્ટિથી જોતાં આ શહેરનો સંબંધ ઉષા સાથે જઈ પહોંચે છે. વેદમાં પણ જેમનો ઉલ્લેખ છે તે પ્રહ્લાદના વંશના વિરોચન, બલિ, બાણાસુર વગેરે રાજાઓ અહીં જ રાજ્ય કરતા હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાણાસુરની કન્યા ઉષાનું કૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધ પર ચિત્ત ચોંટ્યું. અને તેણે ભારે યુક્તિથી દ્વારકાથી અનિરુદ્ધને ભગાડીને પોતાના મહેલમાં આણ્યો. બાણાસુરે તેને કેદ કર્યો. આખરે કૃષ્ણને પોતાની મોટી યાદવ સેના લઈને બાણાસુર સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું. આ ઘનઘોર યુદ્ધને લીધે જ બાણાસુરની રાજધાનીનું શોણિતપુર નામ પડ્યું હોવું જોઈએ. કૃષ્ણના પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ સાત્યકિએ આ યુદ્ધમાં ભારે પરાક્રમ કરી બતાવ્યું. બાણાસુરના હજાર માંડલિક રાજાઓ હતા, તેમાંથી બે પર જ તેની સત્તા રહેવા દઈને શ્રીકૃષ્ણે તેને સજા કરી. આવી રીતે પશ્ચિમ કિનારા પરનો કુમાર અનિરુદ્ધ અને પૂર્વ તરફના પ્રાગ્જ્યોતિષની કુમારી ઉષા એ બેના લગ્નને લીધે હિન્દુસ્તાનના બે છેડા ભેગા થયા.

આજે બ્રહ્મપુત્રાના જમણા એટલે ઉત્તર તરફના કિનારા પર જે નાની નાની ટેકરીઓ આવેલી છે તેમાંની એક પર ઉષાના મહેલના કે મંદિરના પ્રચંડ અવશેષો જોવા મળે છે.

અસમ પ્રાન્તમાં ગમે ત્યાં જુઓ, કુદરતનું સૌંદર્ય બધે છૂટે હાથે વેરાયેલું દેખાશે. તેમાં તેજપુરનું દશ્ય કંઈક જુદું જ તરી આવે છે. ઉત્તર તરફ આશરે સત્તાવીસ માઈલને અંતરે હિમાલયની ભૂરા રંગની કતારો પડદાના જેવી એકની પાછળ બીજી એમ ચડતી દેખાય છે. અને તેમની પાછળ ક્યારેક ક્યારેક હિમગિરિનાં ધવલ શિખરો ચળકચા કરે છે અને આ પર્વત બધા પર્વતોનો રાજા હોવાથી એને જ મુગટ ધારણ કરવાનો અધિકાર છે એમ પુરવાર કરી આપે છે.

સત્તાવીસ માઈલનો આ સાંકડો થતો અણિયાળો પ્રદેશ ઊંચું ઊંચું ઘાસ, વચમાં વચમાં ઝાડ અને તેમાં ફરનારાં જંગલી પશુઓથી એક વખત બહુ જ રમણીય દેખાતો હતો. અહીંના હાથીઓએ ભારતીય યુદ્ધમાં ભારે પરાક્રમ કરી બતાવ્યું હતું. પોતાના હાથીને કારણે ભગદત્ત રાજા તે કાળે બહુ જ જાણીતો હતો. નરકાસુરને મારી નાખ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણે ભગદત્તને તેના બાપનું રાજ્ય સોંપ્યું હતું.

તેજપુરની ફરતી આવેલી ટેકરીઓ ઉપર ચડીને ચારે બાજુનું દશ્ય જોવું એ જીવનનો એક અપૂર્વ લહાવો છે. વિશાલસ્રોતા બ્રહ્મપુત્રા નદી અનેક પ્રવાહો વડે રમત રમતી અને વચ્ચે વચ્ચે રેતીના ટાપુઓ બનાવતી વહે છે. તેના પાણી પર સૂરજ પોતાનાં કિરણ કેટકેટલી રીતે પ્રતિબિંબિત થઈ શકે છે તેના પ્રયોગ કરતો હોય છે. એ દશ્ય કોઈ અરસિક માણસને પણ ગાંડો બનાવી દેવા પૂરતું છે. અને આ નદીની સપાટી પરથી તેનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળકોને પવનને પકડવા સારુ પોતપોતાના અંચલ ફેલાવીને દોડતાં જોઈએ છીએ ત્યારે તો છાતીમાં ગલગલિયાં થવા માંડે છે અને તેમની સાથે જાણે હરીફાઈમાં ન ઊતર્યા હોય એવી ધગશથી પક્ષીઓનાં ટોળાં મધ્ય આકાશમાં, અને વાદળાંના જૂથ માથા પર દોડવા માંડે છે ત્યારે તો આ ઉત્સવ શાનો છે એમ પૂછવાનું મન થાય છે. વાદળાં દોડવા માંડે છે અને દોડતાં દોડતાં ફાટી જઈને છિન્નભિન્ન થઈ તેમના કકડે કકડા થઈ જાય છે ત્યારે તે સવિશેષ શોભે છે અને તેમના એ હાલ જોઈને સૂર્યને હસવું આવે છે.

ધરતી પરના સુન્દર દૃશ્ય પર વાદળાંની છાયા દોડવા માંડે છે ત્યારે ધરતીના રંગ કેવા સજીવ થાય છે! પણ એ જ છાયા જ્યારે કાટછાંટ કરીને સુવ્યવસ્થિત બનાવેલા ચાના બગીચાઓ પરથી પસાર થાય છે ત્યારે લીલો રંગ સજીવન થતાં તેમાં કેવાં મોજાં ઊઠે છે તે દૃશ્ય ઘણું જ પ્રેક્ષણીય હોય છે.

તેજપુરની પાસે એક નાનકડું તળાવ છે. તે જો વાંકુંચૂકું ન હોત તો આટલું સુન્દર પણ ન દેખાત તેમ જ તેમાં કમળ પણ ન ખીલત. સુંદર રસ્તા સર્પાકારે વાંકાચૂકા તથા આમતેમ છૂટથી દોડતા હોય છે. તે ગમે ત્યાંથી નીકળીને ગમે તેમ દોડતા હોય, તેમનો એક છેડો રંગાપારા સ્ટેશન સાથે અને બીજો ઠેઠ ડિબ્રુગઢથી ગોઆલંદો સુધી સેંકડો માઈલનો પ્રવાસ કરનારી આગબોટોના અડ્ડા સાથે જોડાયેલો હોવાનો.

તેજપુરનો મોટા ભાગનો વેપાર આજે મારવાડી લોકોના હાથમાં હોય તો નવાઈ શી? જ્યારે આગગાડી પણ ન હતી અને અંગ્રેજોનું રાજ્ય પણ સ્થિર થયું ન હતું એવે સમયે હરબિલાસ અગ્રવાલ નામનો એક મારવાડી પોતાના ભાગ્યોદયની શોધમાં અહીં આવ્યો હતો. તેણે અસમિયા કુટુંબ સાથે લગ્નસંબંધ પ્રસ્થાપિત કરવાનું સામાજિક પરાક્રમ કર્યું અને ખૂબ પ્રતિષ્ઠા અને ખ્યાતિ મેળવી. એના કુટુંબના ચંદ્રકુમાર નામના એક માણસે અસમિયા સાહિત્યની નોંધપાત્ર સેવા કરી છે. બીજા એક જણે જયમતીની વાર્તાનું સિનેમા ચિત્ર તૈયાર કર્યું છે. (જયમતીને અસમિયા ઇતિહાસની ઝાંસીવાલી લક્ષ્મીબાઈ કહી શકાય. એનાં પરાક્રમનાં સ્મારકો ઇમારતો, તળાવો તેમ જ ગીતોના રૂપમાં આજે પણ ઠેકઠેકાણે જોવા મળે છે.)

જાપાને જ્યારે છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન અસમની બાજુએથી હિંદુસ્તાન પર હુમલો કરેલો ત્યારે અંગ્રેજો અને અમેરિકનોએ તેજપુર ફરતી વિમાનોની બહુ મોટી છાવણી નાખેલી. આ વરસે એપ્રિલ માસમાં જ્યારે મેં એ પ્રાન્તમાં ત્રણ અઠવાડિયાંનો પ્રવાસ કર્યો, ત્યારે ત્યાં મને ઠેકઠેકાણે આકાશયાનોનાં ચળકતાં સ્મશાનો જોવા મળેલાં. ચળકાટ મારતાં એલ્યુમિનિયમ ધાતુનાં વિમાનો જ્યાં જ્યાં મળી આવે ત્યાંથી તે ભેગાં કરીને તેમનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપયોગ કરવાનો ઇજારો એક મારવાડીએ રાખ્યો હતો. તેથી ડિબ્રુગઢ, જોરહટ, તેજપુર વગેરે સ્થળોએ તેમનાં હાડપિંજર ભેગાં થયેલાં જોવા મળતાં. માણસનાં ને જાનવરોનાં મડદાં ભેગાં થાય છે ત્યારે અસહ્ય દુર્ગંધને લીધે માથું ફાટી જાય છે. અહીં એવી કશી મુશ્કેલી નથી હોતી. સ્વચ્છ ચળકતાં વિમાનોની પાંસળીઓ, અંદરનાં આંતરડાં, વાંકાંચૂકાં હાડકાં, તૂટી ગયેલી પાંખો, અને ગોળીઓથી વિદ્ધ થયેલી તેમની કાયા જોઈને વિષાદયુક્ત મજા પડે છે. દેશદેશના ગરીબોનું લોહી ચૂસીને ભેગા કરેલા પૈસાની આકાશમાં સાહમારી ચલાવનારા સામ્રાજ્યના પરાક્રમના આ અવશેષો અસહાયપણે જમીન પર ફેલાયેલા જોઈને જાતજાતની મિશ્ર ભાવનાઓ મનમાં પેદા થાય છે.

સૌન્દર્યની દૃષ્ટિથી, સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિથી, તેમ જ સામાજિક અને રાજકીય મહત્ત્વની દૃષ્ટિથી તેજપુરનું મહત્ત્વ આપણા લોકોએ ઓળખવું જોઈએ. જે જીવનસિદ્ધિને જોરે મારવાડના રેતાળ મુલકના વણિકવીરો દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં જાય છે, એ જીવનસિદ્ધિ જો કોઈ ને કોઈ રૂપે બધા હિંદવાસીઓ પોતાની કરે તો તેઓ પણ પરાક્રમસાધ્ય વૈભવ અને જીવનસમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકશે. હિન્દુસ્તાનમાં તેજપુરો કાંઈ ઓછાં નથી. પણ તેમને ઓળખનારી દૃષ્ટિ અને તેનાં આમંત્રણ સ્વીકારનારાં હૃદયોની જ ઊણપ છે.

એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. જ્યાં જઈએ ત્યાંના થઈને રહેતાં શીખવું જોઈએ. સ્થાનિક લોકોનો દ્રોહ કરીને તેમના પર વિજય મેળવીને તેમનામાં શલ્યની જેમ રહેવાની દુર્બુદ્ધિ આપણે ન રાખીએ. પોતાની ભાષાનું અને સંસ્કૃતિનું અભિમાન રાખાને જ્યાં ત્યાં અલ્સ્ટરો ઊભાં કરવાની દાનતથી કદી પણ ક્યાંય ન જવું જોઈએ. માનવહૃદય બધે એક જ છે, આપણી બંધુતાની બહાર કોઈ પણ જૂથ હોઈ શકે નહીં. એ શ્રદ્ધાથી હૃદયની અને સેવાની આપલે કરવાના સંકલ્પથી જવું જોઈએ. આપણે જ્યાં જઈએ ત્યાં લોકો આપણને ઈશ્વરના આશીર્વાદરૂપ માને અને આપણું સ્વાગત કરે એવી જ આપણી વૃત્તિ અને રહેણી હોવી જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૪
હિમાલયનું આકર્ષણ

મારો ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ વાંચીને સંતોષ બતાવનાર અને ઉત્સાહમાં આવનારા નવયુવકો ઘણા છે. પણ એ ઉત્સાહ ટકાવી મુસાફરીએ ઊપડનારાઓની સંખ્યા તેટલી નથી. તેમાંયે હિમાલયની ઉત્તરાખંડની યાત્રાએ ઊપડનારા કેટલા હશે? અને એ યાત્રાએ જઈ આવ્યા પછી એનું વર્ણન લખી કાઢવાનો ઉત્સાહ કોણે બતાવ્યો છે?

તેથી ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં કરેલા મારા પ્રવાસ પછી એ જ સ્થાને હમણાં જઈ આવેલા એક નવયુવકના પ્રવાસનું વર્ણન વાંચતાં મને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

પોતે કરેલી તીર્થયાત્રા હો કે જીવનયાત્રા હો એનું પાછું સ્મરણ કરાવનાર વસ્તુમાં સહેજે આત્મીયતા ઉત્પન્ન થાય છે. જે દેશમાં આપણે જઈ આવ્યા હોઈએ એ દેશમાં બીજા કોઈ જઈ આવ્યા હોય તો સમાન અનુભૂતિને કારણે તે વ્યક્તિ પણ પરિચિત હોય એમ જ આપણને લાગવા માંડે છે.

આવો પહેલવહેલો સમૃદ્ધ અનુભવ મને કરાવ્યો હતો ભાઈ સુન્દરમે. દક્ષિણની યાત્રા મેં અનેક વાર કરી છે. કેવળ યાત્રાની દૃષ્ટિએ નહીં, કેવળ કુદરતની સુંદરતા અને ભવ્યતા નિહાળવાની જ દૃષ્ટિએ નહીં, પણ સમાજ-સેવાની દૃષ્ટિએ પણ મેં દક્ષિણની યાત્રા અનેક વાર કરી છે. અને તેથી જ શ્રી સુન્દરમનું ‘દક્ષિણાયન’ વાંચતાં મને અનેરો આનંદ મળ્યો હતો.

શ્રી સુન્દરમનું વ્યક્તિત્વ સંસ્કાર-સમૃદ્ધ છે. એમની ચોપડી વાંચતાં વિવિધ રસો જાગ્રત થઈને સંતોષ મેળવે છે.

ઉત્તરાખંડની યાત્રાનાં અનેકવિધ વર્ણનો વાંચવાને મળશે એવી આશા તૃપ્ત થવાનો એક સરસ પ્રસંગ મને સાંપડ્યો હતો. પણ સરકારની કઠોરતાએ વિઘ્ન આણ્યું. કરાંચીવાળા શ્રી ડુંગરશી ધરમશી સંપટે હિમાલયનો પ્રવાસ લખી મારી પાસેથી એની પ્રસ્તાવના માગી હતી. એ બહાને એમના જેવા વ્યવહારકુશળ સૂક્ષ્મદર્શી સાહિત્યકાર જોડે હિમાલયનો પ્રવાસ ફરી વાર કરતાં મને આનંદ આવત. પણ મારે જેલ જવું પડ્યું અને શ્રી સંપટની ચોપડી મારી પ્રસ્તાવના વગર પ્રગટ થઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારા અનેક સ્નેહીઓએ મને અનેક વાર ઉત્તરાખંડની એ યાત્રા ફરી વાર કરવાને માટે અને પોતાને મારી સાથે રાખવા માટે મને લલચાવ્યો છે. પણ હું એ બધાને કહું છું કે હિમાલયમાં ફરી વાર જાઉં તો પાછો આવીશ એવી મને ખાતરી નથી. સ્વરાજ્ય મેળવવાનો સંકલ્પ ઉત્કટ હતો એથી જ એક વાર પાછો આવી શકયો. હવે એ સ્વરાજ્ય સંકલ્પ એટલો જ ઉત્કટ હોવા છતાં પહેલાંની શક્તિ હવે રહી છે કે કેમ એ વિષે શંકા છે. અને એથીયે વિશેષ પોતાની સેવાશક્તિની મર્યાદાનું જે ભાન તે વખતે ન હતું તે હવે ઠીક ઠીક વધ્યું છે; અને ઊંડુ થયું છે. તેથી મારા વગર કાંઈ પણ અટકવાનું છે એમ હવે લાગતું નથી.

હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ અને હિંદુસ્તાની ભાષાના પ્રચારનો વેગ મારા ઉપર જબરજસ્તપણે સવાર ન થયો હોત તો કયારનો ય હું હિમાલય પહોંચી જઈ નિવૃત્તિ માણુતો હોત.

યુવકોને જેમ હિમાલય પ્રેરણાદાયી ગુરુ છે તેમ થાકેલા આત્માઓને છેલ્લો વિશ્રામ આપનાર પિયર છે. આજે હિમાલયમાં જાઉં તો પાછા આવવા જેટલો કોઈ સમર્થ સંકલ્પ મારી પાસે નથી.

નિવૃત્તિ એટલે આળસ કે આરામનું જીવન એમ તો મેં કોઈ કાળે માન્યું જ નથી. શ્વાસ ચાલે છે ત્યાં સુધી એ સેવા માટે જ ચાલવો જોઈએ એ જ આપણો ધાર્મિક આદર્શ છે. અનેક લોકોના સંપર્કમાં આવવું, સંસ્થાઓ ઊભી કરવી, ચલાવવી, ભાંગી નાખવી અને નવી નવા મંડાણ ઉપર ચણી કાઢવી એ કડાકૂટ અમુક ઉંમર સુધી જ માણસને પોષક હોય છે. ત્યાર પછી अरतिर् जन–संसदि વાળી વૃત્તિ વધવા માંડે છે. એવી સ્થિતિમાં ઉત્સાહભંજક થઈને સમાજમાં રહેવા કરતાં ઓછું વધતું એકાંતનું જીવન ગાળવું અને એ સુરક્ષિત સ્થાનેથી સમાજની સેવા કરવી એ જ નિવૃત્તિનું સાચું દર્શન છે.

એ નિવૃત્તિ માટે તૈયાર થયેલા માણસને માટે હિમાલયનું આમંત્રણ આકર્ષક હોય. એક વાર એનો સ્વીકાર કર્યો તો પછી માણસ પાછો આવે નહીં.

હમણાં હમણાં હરિદ્વાર, દેહરાદૂન વગેરે ઠેકાણે જઈ આવ્યો છું. આસામની પહાડી ગ્રન્થિઓમાં ખૂબ રખડયો છું. કરસિયાંગ, દાર્જીલિંગ, કૅલિંગપોંગ વગેરે સૌંદર્યધામો જોઈ આવ્યો છું. તેથી હિમાલયનું પ્રેમભર્યું આમંત્રણ કાને પડયું છે, પણ એ જ કારણે હવે સંતપુરુષોના ચૈતન્યધામ ઉત્તરાખંડ તરફ જવાની હિંમત થતી નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યાં જવાતું નથી ત્યાંનું વર્ણન કોઈને મોઢે સાંભળવાને મળે તોયે હૈયામાં આનંદની ઊર્મિ ઊછળે છે. આવી સ્થિતિમાં એક અજાણ્યા યુવકે પોતાની 'હિમાલયની ઝાંખી' હસ્તલિખિત રૂપમાં મારા પર મોકલી દીધી. પ્રસ્તાવના લખવાનો તો મારો ઇજારો છે. એટલે એ ચોપડી જોયા વગર જ હા પાડી દીધી.

ભાઈ તુનારા ઊગતા લેખક છે. પ્રસ્તુત પ્રવાસવર્ણન એમની પહેલી જ કૃતિ છે. કસાયેલી કલમનું ઠરેલપણું એમની પાસે ભલે ન હોય પણ પોતાની શક્તિનું પહેલી જ વાર ભાન થતાં જે ઉત્સાહ અને આત્મવિશ્વાસ જાગે છે તે એમની શૈલીમાં જરૂર દેખાઈ આવે છે.

જે પ્રદેશમાં મેં પ્રવાસ કર્યો એ જ પ્રદેશમાં, મારી ચોપડી વાંચ્યા પછી લેખકે પ્રવાસ કરેલો હોવાથી એમને પણ મારા જેવા જ અનુભવો થાય એ અપરિહાર્ય હતું. દરેકની અનુભૂતિ મૌલિક હોવાથી દરેકનું વર્ણન મૌલિક હોવાનું જ. વર્ણનમાં કે કલ્પનાવિહારમાં બીજાનું અનુકરણ દેખાશે એ બીકે સ્વાભાવિક ઉદ્‌ગારો ટાળવા એમાં ડહાપણ નથી. દુનિયાભરના કવિઓએ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તનાં વર્ણનો લખ્યાં છે. એમાં સામ્ય ન દેખાય તો જ નવાઈ. બીજાઓએ શું શું લખ્યું છે તે જોઈને તેટલું જ ટાળીને કાંઈ નવું જ લખવાનો કોઈ ભાનપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો એના લખાણમાં એ કારણે જ કૃત્રિમતા અને અસ્વાભાવિકતા આવી જવાની. મૌલિકતા વસ્તુની અપૂર્વતામાં રહેલી નથી હોતી. પણ લખાણ જાત–અનુભવમાંથી, અંતઃસ્ફૂર્તિ-માંથી નીકળેલું હોય તો તેમાં સંપૂર્ણ મૌલિકતા છે એટલો વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ.

લેખક એક ઠેકાણે કહે છે, "સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને માનવ સૌન્દર્યનો દ્રષ્ટા ફક્ત હું જ!" હિમાલયના પહાડો, નદીઓ, બરફનાં ચોસલાંઓ અને વાદળો જોઈને જેમ એ પ્રભાવિત થાય છે તેમ હિમાલયની લાવણ્યવતી બાળાઓ જોઈને પણ એ મોહિત થાય છે. પણ શુભસંસ્કારી હોઈ એમણે એ આકર્ષણ સંયમની લગામની અંદર જ રાખેલું છે. ખાસ કરીને સંન્યાસ-ધર્મને પુષ્ટ ન બનાવે તેવી રસિકતામાં પડેલા 'સ્વામીજી'ના સહવાસમાં હોવા છતાં લેખક સંયમ જાળવી શકે છે એ વિશેષ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના દર્શને ઊપડેલા નવયુવકને પ્રથમારંભે જ ઋષિકુમાર અને મહંતજીના સ્વામીજીના દર્શન થાય એ દુઃખની વાત છે, પણ એ એને પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં સ્થાન આપવાનું લેખકને ઉચિત લાગ્યું એ ઉપરથી એમ જ કહેવું પડે છે કે આવો દોષ સમાજમાં વધવા લાગ્યો છે એટલું જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહીં પણ આધુનિક 'સંસ્કૃતિ'ના સડામાંથી જે હિમાલય હજારો અને લાખો વર્ષથી બચી ગયો હતો તે, પ્રવાસની સગવડો વધતાં, નવી દુનિયાનાં હલકાં આકર્ષણોનો શિકાર થઈ પડ્યો છે. તે સાંભળી દુઃખ થયા વગર રહેતું નથી. બાબા કાલીકમલીવાળાએ યાત્રીઓની સુખાકારી વધારી પરોપકાર કર્યો છે એ વિષે શંકા નથી. પણ ધાર્મિક તપશ્ચર્યાની સાધનાને એમણે સહેલી અને મેલી કરી નાખી એમ પણ એની સાથે કહેવું પડે છે. જ્યાં મોટરો પહોંચી છે, પોસ્ટ અને તાર-ઑફિસો ખૂલી છે, ગ્રામોફોન જ્યાં બરાડા પાડી શકે છે અને ઍરોપ્લેન પણ જ્યાં ઊતરી શકે છે એ સ્થાન તપોભૂમિ તરીકે કેમ ઓળખાય? હવે તો એ જગ્યાએ પાંચ દસ હોટેલો ખોલવાનું બાકી છે. ચા-ઘરો પાસે મૂડી થઈ નથી, નહીં તો હોટેલોને સ્થપાતાં વાર નહીં લાગે. તેટલું થાય એટલે જમનોત્રી, ગંગોત્રી, કેદાર અને બદરીને ઠેકાણે ગુલ્મર્ગ, સીમલા, દાર્જીલિંગ અને નૈનીતાલ જેવાં વિલાસ-સ્થાનો જ હિમાલયનું વૈભવ ગણાવા લાગશે.

આશા એટલી જ છે કે માણસનું વિજ્ઞાન અને વિલાસિતા હિમાલયને પાદાક્રાંત કરે તે પહેલાં માણસની માણસાઈ જાગ્રત થશે અને માણસને 'જાગ્યા ત્યારથી સવાર' એ ન્યાયે પોતાનું આખું વલણ ફેરવવાનું સૂઝશે. જેમ છેલ્લું મહાયુદ્ધ હિંદુસ્તાનને કિનારે આવતાની સાથે થોભી ગયું તેમ જો આધુનિક 'સંસ્કૃતિ'નો નશો હિમાલયને કિનારે અને એક બે ટોચે પહોંચતાંની સાથે ઓસરી જાય તો તે ઈશ્વરની મહાન કૃપા ગણાશે. હિમાલય હિમાલય જ રહેવો જોઈએ. જેમ હિમાલયની હવામાં શુદ્ધ ઓઝોન મળે છે તેમ હિમાલયના વાતાવરણમાં માણસજાતને આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનો ઓઝોન મળતો રહેવો જોઈએ. વટલાયેલી દુનિયાને હિમાલય પાવન કરી શકે છે. હિમાલય જો વટલાય તો એને પાવન કરવા માટે કયા સ્થાને જઈશું? સહરાની મરુભૂમિમાં કે સમુદ્રને તળિયે?

જેમ લાગણીઓનું સ્થાન હૃદય મનાય છે, બુદ્ધિનું સ્થાન મસ્તિષ્ક ગણાય છે તેમ માનવજાતિના આત્માનું સ્થાન હિમાલય છે. માનવસંસ્કૃતિનો પ્રાણ જો કોઈ ઠેકાણે વિશેષરૂપે સ્ફુરતો હોય તો તે હિમાલયમાં છે. જ્યાં માનવો રહેતા નથી ત્યાં માનવી સંસ્કૃતિનો પ્રાણ કેમ વસી શકે તેવી શંકા આણવાનું કારણ નથી. આપણી આંગળાની વીંટીનું ગુરુત્વમધ્ય વીંટીમાં નથી હોતું પણ વીંટીથી ઘેરાયેલા આકાશ અથવા મોકળાશની અંદર હોય છે, એવી જ રીતે માનવજાતના આદ્ય ઋષિમુનિઓએ જે સ્થાને ધ્યાન કર્યું અને આજના સર્વોત્તમ માનવ હિતચિંતકો અને મહાત્માઓ જે સ્થાને ધ્યાન ધરે છે તે હિમાલય જ માનવજાતિના આત્માનું મર્મસ્થળ ગણાવું જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિમાલય અનેક નદીઓને જન્મ આપે છે. હિમાલયમાં બરફમાંથી ઓગળેલાં પાણી અનેક સ્રોતો દ્વારા વહે છે. તે નદીઓ અને એ સ્રોતો ગગનચુંબી વૃક્ષોનાં મહા અરણ્યોને પોષે છે. એ વૃક્ષો દ્વારા અને એ નદીઓનાં નીર દ્વારા માણુસને વિવિધ સમૃદ્ધિ મળે છે. પણ જ્યાં હિમાલયનાં શિખરો આકાશ સાથે વાતો કરે છે ત્યાં નથી રહી શકતા મનુષ્યો, નથી ઊગી શકતાં મહાવૃક્ષો, વનસ્પતિઓ કે લતાઓ. ત્યાં નથી વહેતી નાની કે મોટી નદીઓ. ત્યાં તો ફક્ત એકાંત હોય છે. આકાશ કાં તો ધુમ્મસથી ઘેરાયેલું હોય છે અથવા સૂર્યકિરણોથી પ્રજ્વલિત થયેલું હોય છે. ત્યાં નથી હોતી સંસ્કૃતિ, ત્યાં નથી હોતી સમૃદ્ધિ, નથી હોતી વિવિધતા અને નથી હોતી માનવોચિત કોઈ ચિંતા. ત્યાં હોય છે ફક્ત અનવરત ધ્યાન, મન વગરનું મનન અને શુદ્ધ ચૈતન્યનું પૃથ્વી ઉપર અવતરેલું સનાતન સ્ફુરણ.

એટલા માટે જ હિમાલય મહાદેવનું ધ્યાન-ધામ કહેવાયેલું છે. યોગીઓનો રાજા, તપસ્વીઓનો આદ્યગુરુ અને અનાસક્ત સાધક સિદ્ધોનો મૂળપુરુષ, ભગવાન મહાદેવ અહીં ધ્યાન કરવા ન બેસત તો હિમાલયની પુત્રી—પર્વતની સમૃદ્ધિ-રૂપિણી પાર્વતી પોતાનું જનહિતનું કાર્ય ઉત્સાહભેર કરી જ ન શકત. મહાદેવનું ધ્યાન જેટલું ઊંડું તેટલો જ अघटित–घटना–पटीयसी પાર્વતીનો લીલા-વિસ્તાર વિશાળ અને સનાતન.

વિમાનમાં બેસી જો આકાશમાં પૂરતા ઊંચે જઈએ અને હિમાલય આખો ને આખો જોઈ શકીએ તો બરફથી ઢંકાયેલી એ ઊંચી પર્વતશ્રેણી મહાદેવના ભાલ પ્રદેશે બિરાજતી તૃતીયાની ચંદ્રલેખા જેવી જ લાગે. ફરક એટલો જ કે બન્ને બાજુ કોર પાતળી અણિયાળી હોવાને બદલે ગ્રીક અક્ષરોની પેઠે ગોળમટોળ દેખાશે.

જૂના લોકોએ હિમાલયના ઊભા પાંચ વિભાગ કર્યા છે. જો પેલી બાજુ માંધાતા અને આ બાજુ શિવાલિક જેવી હારમાળ ગણી લઈએ તો હિમાલયના ત્રણ કે ચાર આડા વિભાગ ગણી શકાય. હવે આકાશયાનની સગવડ થયા પછી અનુકૂળ સમયે ઉપરથી હિમાલયને અનેક વાર આડા અવળા જોઈને એ દૃશ્ય પ્રમાણે હિમાલયના નવા જ વિભાગ બનાવી શકાય. કોઈ સાહસી હિમાલયપ્રેમી વ્યોમયાત્રીનું એ કામ છે. આજે તો હિંદુસ્તાન અને ચીન વચ્ચે લડાઈના સામાનની લે આણ કરનારાં અમેરિકન વૈમાનિકો ઉત્તર-પૂર્વ તરફના હિમાલયને 'ઊંટની ખૂંધ કે ઢેકા' સાથે સરખાવી એને 'The Great Hump' કહે છે.

આપણા દેશના લોકોએ હિમાલયનાં જે વર્ણનો કર્યાં છે તેને વિષે મને ભારે અસંતોષ રહેલો છે. મારાં વર્ણનો પણ એમાં અપવાદ નથી. આપણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ બગીચામાં ગયા હોઈએ અને અંદરનાં ફૂલોનાં વર્ણન કરતાં એટલું જ કહીએ કે જાત જાતનાં ફૂલો ત્યાં વિકસેલાં હતાં; તમામ રંગોનાં ફૂલો હતાં. એની સુગંધોથી હવા મહેકતી હતી કે મઘમઘતી હતી. ફૂલોની સુગંધોને કારણે ભેજામાં કેફ ચડતો હતો અને ફૂલો ઉપર નાચતાં પતંગિયાં વચ્ચે ભળીને પોતે પણ પતંગિયા થઈ જવાનું મન થતું હતું ઇત્યાદિ. તો તે વર્ણન સરસ ગણાય ખરું. પણ એ ઉપરથી એમ નહીં લાગે કે ફૂલો સાથે આપણો વ્યક્તિગત પરિચય છે. સાચા ફૂલપ્રેમી હોઈએ તો ગુલછડીનું વર્ણન નોખું જ કરીએ, ગુલાબનું વળી નોખું, નાજુક શરમાળ જાઈ જૂઈ ચમેલીનું વર્ણન જુદું અને આત્મવિશ્વાસી મોગરા અને ચંપાનું વર્ણન જુદું. રાતરાણીનું વર્ણન એવું તો થવું જોઈએ કે ઊંઘણશી માણસ પણ ઉન્મત્ત બની જાય અને વર્ણનની છટા પણ એવી ઝીણી હોય કે આંબાનો મોર, મેંદીની ફોરમ અને રાતરાણીનો ઊભરો ત્રણેની મહેકનો સૂક્ષ્મ ભેદ આબાદ પ્રગટ થવો જોઈએ. વધારેપડતા પાકેલા સફરજનની ગંધ અને લીલા ચંપાની ગંધ વચ્ચેનો ફરક જો વર્ણનોમાં પ્રગટ ન થાય તો આપણે વર્ણન શું કર્યું? એક ગંધ મંદ છે તો બીજી ઉન્માદક છે. બન્ને માટે એક જ પ્રકારના શબ્દો ન વપરાય.

હિમાલયની અસંખ્ય ખીણોનું પણ એમ જ છે. ભગીરથ રાજા ગંગા આણવા માટે હિમાલયમાં એક આખો જન્મારો રખડતો રહ્યો, એની આગળ જો કોઈ ખાસ ખીણનું વર્ણન કરો તો એ તરત કહી શકે, 'હા, હા એ તો અમુક અમુક બે શિખરો વચ્ચેની ખીણનું જ વર્ણન છે.' ફોટો જોઈને જેમ તમે કહી શકો કે આ શેષનાગની ખીણ છે, આ તિસ્તા નદીની ખીણ છે, આ મંદાકિનીની છે, જ્યારે આ નંદાકિનીની છે; આ હરમુખ પર્વત છે, જ્યારે આ ગૌરીશંકર છે; આ નંદા છે અને આ નંદાકોટા છે; તેમ જ તમારાં વર્ણનો પરથી માણસે પારખી લેવું જોઈએ કે, વાત ક્યાંની ચાલે છે. ચંચળવૃત્તિ ધૂર્ત માણસના ચહેરાનું વૈયક્તિક વર્ણન જો આબાદ થઈ શકે છે તો આર્યવૃત્તિ શમપ્રધાન હિમાલયના વિવિધ ચહેરાનું નોખું આબાદ વર્ણન આપણને કેમ ન મળે? ચંદ્ર પરના પહાડ, ખીણો અને સૂકા સાગરોનું વર્ણન જો આપણને વિગતવાર મળી શકે છે તો હિમાલયનાં શિખરો, ખીણો, સરોવરો હિમનદીઓ અને જળનદીઓનાં આબેહૂબ વૈયક્તિક વર્ણનો આપણને કેમ ન મળે?

અને મહાદેવનો હિમાલય હંમેશાં એક જ રૂપ ધરીને બેસે છે એમ થોડું જ છે? હિમાલયમાં રેલસંકટો બે વાર આવે છે. ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં. વાદળાનાં તોફાન અને કરાનો મારો તો ગમે ત્યારે પોતાની લીલા વિસ્તારી શકે છે. ગાંડા માણસની સ્મૃતિ જેમ ઘડીકમાં તાજી અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘડીકમાં ગૂંગળાયેલી થઈ જાય છે તેમ હિમાલયની હવા ઘડીકમાં સાફ અને ઘડીકમાં ધુમ્મસથી ઘેરાયેલી બને છે. કોક કોક વાર હવામાં વિચિત્ર ફેરફારોને લીધે મેઘગર્જના જેવા અવાજ થવા લાગે છે. ઇન્દ્રધનુષો તો એટલાં બધાં વિવિધ રૂપો ધારણ કરે છે કે એ જોઈને જ અથવા જોવા માટે જ સ્વર્ગના ગાંધર્વો આ પ્રદેશમાં વસવાટ કરીને રહેતા હશે.

આ તો થયા નિરીક્ષકને નજરે અને કાને પડતા બનાવો. સૌન્દર્યપિપાસુ કવિઓ અને કળાકાર હિમાલયમાં શું નથી જોતા? અને એ કવિઓ જો કુદરતના હૃદયને પારખી શકતા હોય તો હિમાલયની નદીઓ અને ખીણો, તેના હિમભાગો અને વનસ્પતિઓ, પશુપક્ષીઓ અને ઘસાઈને ગોળમટોળ થયેલા પથ્થરો માણસ સાથે શી શી વાતો નથી કરતા! હિમાલય દુનિયાના પર્વતોમાં ઉંમરે ભલે સૌથી નાનો હોય પણ એની પાસે લાખો વર્ષનો ઇતિહાસ નોંધેલો છે. એ ઇતિહાસ જ્યારે ખોલે અથવા બોલે ત્યારે એ સમજવાની શક્તિ આજે માનવીઓમાં કોની પાસે છે?

હિમાલયની પાર્થિવ સર્વે હજુ બરાબર થઈ નથી ત્યાં હિમાલયની આત્મિક સર્વેની વાત જ ક્યાં કરવાની? એને માટે અનેક કવિ હૃદયોએ સાધના કરી કરીને આધ્યાત્મિક ત્રિકોણમિતિનો આવિષ્કાર કરવો જોઈએ. એ ત્રિકોણમિતિ હાથ આવ્યા પછી હિમાલયનું ગૌરવ અને હિમાલયનું કાવ્ય, હિમાલયનું માહાત્મ્ય અને હિમાલયનું અધ્યાત્મ બધું જ ક્રમશઃ માણસને માટે પ્રગટ થશે.

એ બધું મેળવવા માટે પણ એ નગાધિરાજ હિમાલયની જ ઉપાસના અને પ્રાર્થના કરવી રહી!

૨-૯-'૪૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૫

સરિતા–સંસ્કૃતિ

જે જમીન કેવળ વરસાદના પાણીથી ભીંજાય છે અને જ્યાં મેઘરાજાને આધારે જ ખેતી થાય છે તેને દેવમાતૃક કહે છે. જ્યારે જે જમીન આવી રીતે વરસાદ ઉપર આધાર ન રાખતાં નદીના પાણીથી ભીંજાય છે અને ખાતરીનો પાક આપે છે તેને નદીમાતૃક કહે છે. ભારતવર્ષમાં જમીનના આવી રીતે જે લોકોએ બે ભાગ પાડ્યા તેમણે નદીને કેટલું મહત્ત્વ આપ્યું છે એ આપણે સહેજે સમજી શકીએ છીએ. પંજાબનું નામ જ એમણે સપ્તસિંધુ પાડ્યું. ગંગા-યમુનાની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશનું અંતરવેદી નામ રાખ્યું. હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ એવા બે ભાગલા પાડનાર વિંધ્ય કે સાતપુડાને આગળ કરવાને બદલે આપણા લોકો સંકલ્પ બોલતી વખતે गोदावर्याः दक्षिणे तीरे અથવા रेवायाः उत्तरे तीरे એમ નદી દ્વારા વિભાગ પાડે છે. કેટલાંક વિદ્વાન બ્રાહ્મણકુળોએ પોતાનું નામ જ એક નદી પરથી પાડ્યું છે—સારસ્વત. ગંગાકાંઠે રહેનારા પુરોહિતો અને પંડાઓ પોતાને ગંગાપુત્ર કહેવામાં મગરૂબી અનુભવે છે. પ્રજા રાજાને રાજ્યપદ આપે ત્યારે ચાર સમુદ્ર અને સાત નદીઓનાં જળ આણીને એના પાણીથી રાજાને અભિષેક કરે ત્યારે જ સમજે કે, હવે રાજા રાજ્ય કરવાનો અધિકારી થયો. ભગવાનની રોજની પૂજા કરવી હોય ત્યારે પણ હિંદુસ્તાનની બધી નદીઓને પોતાના નાનકડા કળશમાં આવી બેસવાની પ્રાર્થના ભારતવાસી કરવાનો જ—

> गंगे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
> नर्मदे सिंधु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

ભારતવાસી તીર્થયાત્રાએ જાય છે તે પણ નદીની મુલાકાતે જ જાય છે. નદીને જુએ કે એ એનું પણ ભાન ભૂલી જાય છે કે જે નદીમાં આપણે નાહીને પવિત્ર થઈએ છીએ એને વળી અભિષેક કરવાનું શું હોય? ગંગાનું જ પાણી લઈને ગંગાને જ અભિષેક કર્યા વગર એની ભક્તિને સંતોષ થતો નથી. સીતા જ્યારે રામચંદ્ર જોડે વનવાસે ચાલ્યાં ત્યારે દરેક નદીને ઓળંગતાંની સાથે માનતા રાખે કે, સહીસલામત પાછાં ફરીશું ત્યારે તારો અભિષેક કરીશું. માણસ મરી જાય ત્યારે પણ એને વૈતરણી નદી ઓળંગવાની હોય છે. ટૂંકામાં, જીવનમાં અને મરણમાં આર્યોનું જીવન નદી સાથે સંકળાયેલું છે. એની મુખ્ય નદી ગંગા. તે કેવળ પૃથ્વી ઉપર નહીં પણ સ્વર્ગમાંયે વહે છે અને પાતાળમાંયે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વહે છે. તેથી એ ગંગાને ત્રિપથગા કહે છે. પાપ ધોઈને જીવનમાં આમૂલાગ્ર પલટો ખાવાનો હોય ત્યારે પણ માણસ નદીમાં જઈ કેડ સુધીના પાણીમાં ઊભો રહી એ વિષેનો સંકલ્પ કરે ત્યારે જ એને થાય કે, હવે આપણો સંકલ્પ બર આવવાનો. વેદકાળના ઋષિઓથી માંડીને વ્યાસ, વાલ્મીકિ, શુક, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ક્ષેમેન્દ્ર — ગમે તે કવિ લો, નદીને જોતાંવેંત એની પ્રતિભા પુરજોશમાં વહેવા માંડે છે. કોઈ પણ ભાષાની કવિતા જુઓ, એમાં નદીનાં સ્તોત્રો મળવાનાં જ. અને હિંદુસ્તાનની ભોળી જનતાનાં લોકગીતો જુઓ તોપણ ત્યાં નદીનાં વર્ણનો ઓછાં મળવાનાં નથી.

ગાય, બળદ અને ઘોડા જેવાં ઉપયોગી જાનવરોની જાતિઓ નક્કી કરતાં પણ આપણા લોકોને નદી જ યાદ આવે છે. સારા સારા ઘોડાઓ સિંધુ નદીને કિનારે ઉછેરવામાં આવતા, એટલે ઘોડાનું નામ જ પડ્યું સૈંધવ. મહારાષ્ટ્રના પ્રખ્યાત ટટ્ટુઓ ભીમા નદીને કિનારે ઉછેરાતા, એટલે એમને ભીમથડીના ટટ્ટુ કહેતા. મહારાષ્ટ્રની સારામાં સારી દૂધ આપનારી અને રૂપાળી ગાયોને અંગ્રેજો આજે પણ 'કૃષ્ણા વેલી બ્રીડ' કહે છે.

જેમ ગ્રામ્ય પશુઓની જાતિનાં નામ નદી પરથી પડ્યાં છે, તેમ ઘણી નદીઓનાં નામ પશુપક્ષીઓ પરથી પડ્યાં છે:– ગોદા, ગોમતી, સાબરમતી, હાથમતી, વાઘમતી, સારસ્વતી, ચર્મણ્વતી.

મહાદેવની પૂજા માટે જે ગોળ લીસા પથરા (બાણ) વપરાય છે તે નર્મદાના જ હોવા જોઈએ. નર્મદાનું માહાત્મ્ય જ એટલું છે કે ત્યાંના જેટલા કંકર તેટલા શંકર. જ્યારે વૈષ્ણવોનો શાલિગ્રામ ગંડકી નદીમાંથી આવે છે.

તમસા નદી વિશ્વામિત્રની બહેન ગણાય છે, તો કાલિંદી યમુના પ્રત્યક્ષ કાળભગવાન યમરાજની બહેન છે.

એક એક નદી એટલે સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ. દરેકની ખૂબી જુદી. પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ અનેકતામાંથી એકતા ઉપજાવે છે, તેથી બધીય નદીઓને આપણે સાગરપત્ની ઠેરવી છે. સમુદ્રનાં અનેક નામોમાં સરિત્પતિ એ એનું મહત્ત્વનું નામ છે. સમુદ્રનાં જળ એટલા જ માટે પવિત્ર ગણાય છે કે બધી નદીઓ પોતપોતાનાં પવિત્ર જળ સાગરને અર્પે છે. सागरे सर्वतीर्थानि ।

જ્યાં બે નદીઓનો સંગમ થાય છે તે સ્થાનને પ્રયાગ કહી આપણે પૂજીએ છીએ. એટલા જ માટે કે, સંસ્કૃતિઓનો જ્યારે સંગમ થાય છે ત્યારે તેને પણ શુભસંગમ સમજતાં શીખીએ. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે વિવાહ થાય તે ભિન્નગોત્રી જ હોવાં જોઈએ. એવો આગ્રહ રાખીને પણ આપણે એમ જ સૂચવ્યું છે કે, એક જ સંસ્કૃતિમાં સબડતા રહેવું એમાં કલ્યાણ નથી. ભિન્ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભિન્ન સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે મેળ ખવડાવતાં આવડવો જ જોઈએ. લંકાની લાડી ઘોઘાના વર સાથે પરણે ત્યારે જ એ બંનેમાં જીવનના બધા સવાલો પ્રત્યે ઉદારતાની દૃષ્ટિએ જોવાની શક્તિ આવે. ભારતીય સંસ્કૃતિ પહેલેથી છે જ સંગમસંસ્કૃતિ. આપણા રાજપુત્રોએ દૂર દૂરથી કન્યાઓ આણી હતી. કેકય દેશની કૈકેયી, ગાંધારની ગાંધારી, કામરૂપની ચિત્રાંગદા, છેક દક્ષિણની મીનાક્ષી-મીનળદેવી, એમ કેટલાયે દાખલા આપી શકાય. આજે પણ રાજાઓ બનતાં સુધી દૂર દૂરની કન્યાઓને પરણે છે. નદીઓ પાસેથી જ આપણે આ સંગમસંસ્કૃતિ શીખ્યા છીએ. પોતપોતાની નદીને વફાદાર રહી ચાલો તો અંતે સમુદ્રમાં પહોંચી જવાના. ત્યાં કશો ભેદભાવ રહી શકતો નથી. બધું જ એકાકાર, સર્વાકાર અને નિરાકાર થઈ જાય છે. सा काष्ठा सा परागतिः।

૧૪-૧૧-'૪૯

૫૬

શ્રીનગરને રસ્તે

કુદરત હો કે પરમાત્મા, એમની પાસે કંજૂસાઈ નથી. જ્યાં દસ માગીએ છીએ ત્યાં તેઓ આપણને સો આપે છે. હું બદરીનારાયણની યાત્રા કરવાનો સંકલ્પ કરી નીકળેલો, તેમાં ગંગોત્રી અને જમ્નોત્રી ઉમેરાયાં.

જમ્નોત્રીથી અમે પાછા આવતા હતા. ચાર વાગ્યે એક ગામડામાં એક સુંદર ઝરણું અને આતિથ્યશીલ ઝાડ જોઈને ત્યાં જ મુકામ કરવાનું અમે નક્કી કર્યું. ઝરણાને કાંઠે બેસી તેના તાલમાં સાંજની પ્રાર્થના કરી, રાંધીને ખાધું અને પાસેના જ એક પર્ણમંડપમાં રાત્રે સૂઈ ગયા. ત્યાં બે સાધુઓનો મેળાપ થયો. એક જણ વૃદ્ધાસન વાળી બેઠો હતો અને બીજો પોતાની પાવડી ઉપર આધાર રાખી બેઠો હતો. સાધુઓ મળે ત્યારે યાત્રા સિવાય બીજી શાની વાત કરે? મેં મારી કરેલી યાત્રાઓ કહી. તેમણે પોતાની ગણાવી, અને વૃદ્ધાસનવાળાએ કહ્યું: 'બેટા, અમરનાથ હો આયે હો!' મેં કહ્યું: 'ના જી.' પછી એ સાધુએ કાશ્મીરમાં બરફના પહાડમાં અમરનાથ કેટલું દૂર છે, ત્યાંની એક ગુફાના ખૂણામાં બરફનું જ એક સ્વયંભૂ લિંગ કેવી રીતે બને છે એનું વર્ણન કર્યું. અમાસને દિવસે લિંગ ઓગળી જાય છે અને પૂર્ણિમાને દિવસે ખૂબ મોટું થઈ જાય છે. ભગવાનકી લીલાકા પાર કિસને જાના હૈ? મેં કહ્યું: 'સત્ બચન.'

ત્યાર પછી સાધુએ કેટલીયે વાતો કરી, પણ મારું મન એ શિવલિંગનું માનસિક દર્શન કરવામાં જ ગિરફતાર થયું. ઉત્તરાખંડની યાત્રા પૂરી કરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને તરત જ હું કાશ્મીર જવા નીકળ્યો. વચમાં લાહોરમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓના આગ્રહથી એક દિવસ રોકાયો હતો. વિદ્યાર્થીઓ મેડિકલ કૉલેજના હોઈ બૂટસૂટ કૉલરથી વિભૂષિત હતા. અને હું એક ધોતિયું અને ખેસ એટલાનો જ આશ્રય કરી ફરતો હતો. એમણે મને પૂછ્યું: 'તમે સંસ્કારી કપડાં કેમ નથી પહેરતા?' હસતાં હસતાં મેં જવાબ આપ્યો: "દરજીની કૃપા વડે સંસ્કારી બનવાની મારી ઇચ્છા નથી. આજે દુનિયામાં જંગલી લોકોને સંસ્કારી કરવાનું કામ દરજીઓના હાથમાં છે. 'ટેલર મેડ સિવિલિઝેશન'ના તાપથી હું કંટાળ્યો છું." જ્યેષ્ઠ આષાઢના દિવસો હતા, છતાં લાહોરનો ઉનાળો અસહ્ય લાગતો; અને આ લોકો શર્ટ, જૅકેટ તથા કોટ પહેરીને અને પગમાં સૉક્સ તથા બૂટ પહેરીને ફરતા હતા!

રાવલપિંડીમાં અમે ટ્રેનની રજા લીધી અને શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં સાંભળ્યું કે શહેર બહાર તપોવન નામનો એક સુંદર બગીચો છે. ત્યાં સાધુઓ રહે છે. તપોવનનું નામ સાંભળી ત્યાં જવાને મન લલચાયું. ત્યાં દસવીસ સાધુઓ રહેતા હતા. દરવાજા પાસે જ લાંબી દાઢી અને મોટી શિખાવાળો એક શીખ એક મોટી શિલા પાસે બેસી ભાંગ ઘૂંટતો હતો. અમારો સામાન ધર્મશાળામાં રાખી અમે કૂવા પર નાહવા ગયા. કૂવાનું થાળું ખૂબ ઊંચું હતું અને થાળાની સાથે એવી કૂંડીની ગોઠવણ કરી હતી કે એની ખાળમાંથી નાહનારના માથા ઉપર પાણીની અર્ધચન્દ્રાકાર ધારા પડતી. હું નાહી રહ્યો હોઈશ એટલામાં પેલો સાધુ એક ગ્લાસ ભરી મારે માટે ઠંડાઈ લઈ આવ્યો. 'બ્હોત અચ્છી હૈ. મીઠી હૈ. લીજિયે ભગવન્.' કરીને એ મને ઠંડાઈનો આગ્રહ કરવા લાગ્યો. એનું મોટું દુંદાળું પેટ, તેના ઉપર શોભતી દાઢી, હાથમાં ઠંડાઈનો ગ્લાસ અને માથાના કેશમાં ખોસેલી કાંસકી એવી એ મૂર્તિ હજી મારા ધ્યાનમાં છે. મેં નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું: 'મુઝે માફ કીજિયે. મૈં ભાંગકો છૂતા નહીં હૂં. ઔર ચાની ભી ખાતા નહીં . . . હૂં.' બિચારો સાધુ આટલી મહેનત ઉઠાવી બદામ, એલાયચી, ધાણા અને ખાંડ નાખી બનાવેલી ભાંગવાળી ઠંડાઈથી મારું આદરાતિથ્ય કરવા આવેલો. હું ના પાડીશ એવી એની કલ્પના પણ નહોતી. હાથમાં મીઠી ઠંડાઈ હોવા છતાં બિચારાની મુખમુદ્રા ખાટી થઈ. આખરે એને ત્યાં જમવાની હા પાડી મેં એને સંતોષ આપ્યો અને મારું નિત્યકર્મ પૂરું કર્યું. એ વચન પણ હું ન પાળી શક્યો. ભગત ઈશ્વરદાસ કરીને એક વકીલ ત્યાં આવ્યા હતા. વાતોમાં ઓળખાણ થતાં એમના આગ્રહને વશ થઈ એમની સાથે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ચર્ચા કરવા એમને ઘેર હું ગયો અને ત્યાં જ જમ્યો. બીજે દિવસે અમારી યાત્રા ખરી રીતે શરૂ થઈ. બધો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામાન મેં પીઠ ઉપર બાંધી લીધો અને રસ્તો પૂછતા પૂછતા અમે આગળ ચાલ્યા.

આ પ્રદેશમાં શીખ લોકોની વસ્તી ખૂબ છે. શીખ લોકોમાં સાધુઓ માટે વિશેષ આદર દેખાય છે. બપોરે અમે શીખ ધર્મશાળામાં જઈ પહોંચ્યા. ધર્મશાળા એટલે શીખ ધર્મપુસ્તક ગ્રંથસાહેબની પૂજાનું મંદિર. મંદિરમાં રેશમનાં કપડાંથી ઢાંકેલા મોટા ગ્રંથસાહેબ હોય છે. એના પર માટી ન પડે એટલા માટે છત પાસે રેશમનો જ મોટો ચંદરવો તાણેલો હોય છે. મોટા ચંમર વતી એ ગ્રંથ સાફ રાખવામાં આવે છે. કોઈ ભક્ત આવે એટલે દક્ષિણા આપે અને ગ્રંથસાહેબમાંથી જે કેટલાક શબ્દો ગ્રંથી—ગ્રંથસાહેબની સારવાર રાખનાર ગોર કહીએ તો ચાલે—વાંચી બતાવે તે આદરથી સાંભળે. આપણાં મંદિરોમાં દક્ષિણાના બદલામાં ચરણામૃત ચાખવા મળે છે; શીખ મંદિરમાં ભક્તિથી ભરેલાં બેચાર વચનામૃત સાંભળવા મળે છે; અને પૂજાને વખતે જાઓ તો 'કણા સાહેબ' પણ મળે. 'કણા સાહેબ' એટલે પ્રસાદનો શીરો. એક ધર્મશાળામાં અમે ગયા એટલે ગ્રંથીનો દીકરો દોડતો દોડતો લોટો ભરી ગરમ પાણી લઈ આવ્યો ને મારા પગ ધોવા લાગ્યો. મેં કેટલીયે ના પાડી, પણ તેણે પોતાની જ હઠ ખરી કરી. ધર્મશાળામાંથી જ મને રોટી મળત, પણ મારી સાથે બુવા હતા તે તો ચુસ્ત દક્ષિણી બ્રાહ્મણ. તેઓ પંજાબી રોટી ન જ ખાય. એટલે ગ્રંથી સાહેબ બુવા સાથે પાંચ દુકાને ભીખ માગવા તૈયાર થયા. આ પ્રદેશમાં આ એક વિશેષ રિવાજ છે. ધર્મશાળામાં સાધુ આવીને રહે એટલે ભિક્ષાને માટે ક્યાં જવું તે આ ગ્રંથીઓ સાથે આવીને બતાવે. ગામડાંના બધા ગૃહસ્થો ઉપર એકસરખો જ ભાર પડે એવી રીતે ગ્રંથી આ બધું સાચવી શકે છે; અને સાધુઓ પણ આંટાફેરા ખાઈ રખડવાની તકલીફમાંથી બચી જાય છે. વીસ પચીસ માઈલ ચાલી આવેલા સાધુઓ માટે આ કંઈ ઓછી રાહત નથી.

બીજે દિવસે અમે કુમરી અથવા મરી નામના એક સુંદર રમણીય એવા પહાડી શહેરમાં આવી પહોંચ્યા. મરી એ યુરોપિયન શહેર છે. રસ્તાઓ ઊંચાનીચા ને વાંકાચૂકા હોવાથી દરેક રસ્તાનું દૃશ્ય સ્વતંત્ર કાવ્યમય હોય છે. આસપાસની ટેકરીઓ ઉપર ચીડ અને દેવદારનાં વૃક્ષ, આકાશમાં આમતેમ દોડતાં રંગબેરંગી વાદળાંઓ, અને એમને પકડવા લાંબે સુધી પહોંચનારાં સૂર્યકિરણો, એ જ આ સ્થાનની વિશેષતા છે.

મરીમાં મેં એક સુંદર સગવડ જોઈ. ગાડારસ્તો શહેર પાસે આવે ત્યાં કાચની ફ્રેમમાં બેસાડેલો મરીનો નકશો હતો. આ નકશામાં મરીના રસ્તાઓ, મોટા મોટા બંગલાઓ, અને સાર્વજનિક સ્થાનો—જેવાં કે ડાકઘર,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારઘર, સફાખાના (દવાખાનું) — બધાં બતાવેલાં હોય છે. દરેક બંગલાનું સ્વતંત્ર નામ હોવાથી માણસની તથા પોસ્ટની સગવડ સારી રીતે સચવાય છે. મારે 'કાશ્મીર હાઉસ'માં જવું હતું. નકશામાં રસ્તો જોઈ લીધો અને બરાબર એ બંગલો શોધી કાઢ્યો. સૂર્યાસ્ત વખતે ખાસ જોવાનાં પૉઈન્ટ્સ પણ હું ફરી આવ્યો. રાત્રે મારા યજમાને શીખ લોકોના નિત્યપાઠના પુસ્તક 'સુખમની'માંથી સરસ સરસ ભાગ વાંચી સંભળાવ્યા. બદલામાં મેં એમને તુકારામના અભંગ ગાઈ બતાવ્યા. બન્નેએ આનંદ કર્યો. રાત્રે ભોજનમાં પાંચ દસ પ્રકારનાં અથાણાં પીરસેલાં જોઈ હું તો મૂંઝાયો. પંજાબી લોકો લગભગ દરેક શાક અને ફળનું અથાણું બનાવે છે — રીંગણાં, મૂળા, અંજીર, સફરજન, ખારેક, ગાજર દરેક વસ્તુનું.

બીજે દહાડે અમે પહાડ ઊતરવા લાગ્યા. રસ્તામાં લશ્કરી લોકોના તંબૂની હારો હતી. તે વટાવી આગળ ચાલ્યા અને કોહાળાપુલ આગળ આવી પહોંચ્યા. આ પુલ ઓળંગ્યા પછી જ આપણે કાશ્મીરની યાત્રા કરીએ છીએ એમ લાગે છે. એક તરફ ઊંચો પહાડ, બીજી બાજુ ઊંડી ખીણ, અને ખીણમાં ઘૂઘવતી નદી. કેટલેક ઠેકાણે નદીના પડખેના મોટા પથ્થર તોડી રસ્તો આગળ કાઢવામાં આવેલો હોય છે.

તે દિવસે બપોરે મારા ઉપર એક ભારે પ્રસંગ આવી પડ્યો. બેએક વાગવા આવ્યા હશે. તરસ ખૂબ લાગેલી. આસપાસ ક્યાંય પાણી જણાતું ન હતું, એટલામાં એક ખીણમાંથી ઠંડો પવન આવ્યો. મને થયું કે ત્યાં જરૂર જલાશય હશે. એ દિશામાં હું ચાલ્યો. યુવાને તરસ ન લાગેલી એટલે તેઓ રસ્તા પર જ રોકાયેલા. રસ્તો છોડી હું જંગલમાં પેઠો ત્યાં પહાડમાંથી ઝરતું એક સુંદર ઝરણું મેં જોયું. પાસે પથ્થરોની એક વાડ હતી અને તેના ઉપર એક શિલાની તકતી રાખેલી હતી. ઝરણાની આસપાસ ગંદકી ન થાય એટલા માટે મેં એ શિલાને ખૂણે બેસી પેશાબ કર્યો. એટલામાં એક પહાડ જેવો જુવાન મુસલમાન ત્યાં આવ્યો. એના હાથમાં પરશુરામ જેવી કુહાડી હતી. મને જોઈ તે ખૂબ ગુસ્સે થયો, અને ક્રોધે ભરાઈ બોલ્યો કે 'અમારી નમાજ પડવાની જગ્યા પર પેશાબ કરવા બેઠો? તને શરમ નથી આવતી? તમારી ધર્મશાળામાં (એટલે શીખ મંદિરોમાં. એણે મને શીખ સાધુ ધારેલો.) અમે પેશાબ કરીએ તો તમે સહન કરશો?' એ ક્રુદ્ધ માણસને શાંત કરવા જેટલી હિંદી ભાષા મને નહોતી આવડતી. આવા નિર્જન જંગલમાં ધાર્મિક ઝનૂનવાળા એક મુસલમાન સાથે પ્રસંગ આવી પડ્યો. મનમાં બીક તો લાગી, પણ બીજી જ ક્ષણે વિચાર આવ્યો કે જે સાધુવેશે ફરે છે તેને બીક શોભે નહીં. તેની ઉગામેલી કુહાડી જોઈને હું ધામેથી એની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આગળ જઈને ઊભો રહ્યો. મારી શાંતવૃત્તિ જોઈ એને અચંબો થયો. તેણે ધાર્યું હશે કે હું કાં તો નાસી જઈશ કે સામો લડવા તૈયાર થઈશ. નાસી જવાનું મને મન થાત તોપણ જંગલમાં ક્યાં જાત? પાછા જવાના રસ્તા પર તો એ ભાઈ પોતે જ ઊભા હતા! એમાંથી મેં કાંઈ ન કર્યું એટલે એ વિસ્મિત થયો. એણે ઉગામેલો હાથ નીચે નમાવ્યો, છતાં ક્રોધથી કહ્યું: 'હવે તને અહીંથી હું જીવતો ન જવા દઉં.' મેં કહ્યું: 'તેથી તને શો લાભ થશે? એક સાધુ દુનિયામાંથી ઓછો થશે! હું કંઈ તમારા દેશનો નથી. મેં જાણીબૂજીને કંઈ આ સ્થાનનું અપમાન નથી કર્યું. નમાજ પઢવાનું સ્થાન હોય તો ભલા માણસ, આની આસપાસ તમારે વાડ કરવી જોઈએ.' મારું કહેવું એ કેટલું સમજ્યો તે એનો ખુદા જાણે. પણ એ કંઈક શાંત થયો. એણે કહ્યું: 'ઠીક થયું કે મેં જ તને જોયો. બીજો હોત તો મારી જ નાખત. હવે ભાગ અહીંથી.' મેં કહ્યું: 'એમ તો ન જાઉં; મને બરતન આપ, તો પાણી લાવી આ પથ્થર ધોઈ નાખું.' મારી આ ધર્મનિષ્ઠા જોઈ પેલો માણસ સાવ મોળો પડી ગયો. એણે મને એક માટલું આપ્યું. મેં બતાવાય તેટલી શ્રદ્ધા બતાવી ઝરણાના પાણીથી શિલા ધોઈ કાઢી, અને આ નિખાલસ મુસલમાનનું કૌતુક કરતો ત્યાંથી હું નીકળ્યો. આ માણસ આટલો ગુસ્સે થયો હતો, તોપણ એણે ગાળ ન કાઢી, અથવા કાઢી હોય તો હું સમજી ન શક્યો. પણ હું માનું છું કે એણે ગાળ કાઢી જ નહોતી. ખેર. પાણી પીધું અને હું બુવાને જઈ મળ્યો; અને વિતસ્થા (જેલમ) નદીનું જળમંથન સાંભળતો સાંભળતો આગળ ચાલ્યો.

બીજે દિવસે ખૂબ વરસાદ પડ્યો. તે દિવસે મારા જીવનમાંનો એક અપૂર્વ અનુભવ મેં કર્યો. ગાડીરસ્તો ગોળ ગોળ જતો હોવાથી વચલી પગદંડી લેવાનું અમને મન થયું. વચલે રસ્તે મોટો ફેરો બચી જાય તેમ હતું. બુવા અને હું વાતો કરતા ચાલતા હતા. આદર્શ વીશી કેવી હોય એ વિષય ઉપર ચર્ચા ચાલતી હતી. હું કહું, માણસ જેટલું ખાય તેટલા પૂરતા જ પૈસા આપે એ 'પ્લેટ સિસ્ટમ' મને પસંદ છે. બુવા કહે, આમાં તમારો ઝેરી વ્યક્તિવાદ ભરેલો છે. વીશીમાં એકસરખું રાંધેલું હોય, અને જે ત્રણ આના આપે તેને પેટ ભરીને ખાવાનું મળે એ પદ્ધતિ જ ઠીક છે. આ પદ્ધતિથી ગરીબ લોકોને અન્ન સાદું મળે છે, પણ પેટ પૂરતું મળે છે. તમારા જેવા ઓછું ખાનારા લોકોને ત્રણ આના વસૂલ કરાવતાં મુશ્કેલી પડે ખરી. પણ એમાં જ સામાજિક કલ્યાણ રહેલું છે. તમારી 'પ્લેટ સિસ્ટમ' દાખલ કરવા જઈએ તો ઘણા લોકોને અર્ધે પેટે રહેવું પડે. હું મારા વ્યક્તિવાદનો બચાવ કરવા જતો હતો, એટલામાં મારા પગ તળેની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટી ખસી ગઈ અને હું લથડીને ઘણા પથ્થરો સાથે અથડાતો અથડાતો ટેકરી પરથી નીચે આવી પડ્યો! વચમાં કાંટાળાં ઝાંખરાં ખૂબ હતાં. મારા બે હાથમાં બંધ કરેલી બે છત્રીઓ હતી તેનો આધાર લેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો, પણ વ્યર્થ. ઊભી ટેકરીની એક આખી કોરાણ તૂટી પડી હતી. આવા 'લૅન્ડ-સ્લિપ્સ' આ પ્રદેશમાં ઘણા થાય છે. અહીંની ટેકરીઓ ખડકની નથી હોતી, પણ માટી અને મોટા ગોળ પથ્થરોની બનેલી હોય છે. વરસાદ પડે એટલે માટી પોચી પડી જાય અને એ અંદરના પથ્થરનો ભાર ન ઝીલી શકે એટલે 'લૅન્ડસ્લિપ્' થાય. ઘણા લોકો આવા 'લૅન્ડસ્લિપ્' તળે દબાઈ મરી જાય છે. કેટલીક વાર ગાડીઓ અને મોટરો પણ એના ઝપાટામાં ચગદાઈ જાય છે.

હું ટેકરીને મથાળે હતો તેથી જ દબાઈ કે મરી ગયો નહીં એ સ્પષ્ટ છે. ભુવા તો મને પડતો જોઈ આભા જેવા જ બની ગયા હતા. એમને કશું જ સૂઝયું નહીં. મને આમ લગભગ પોણોસો ફૂટ નીચે પડતો જોઈ શું કરવું એનો તે ખ્યાલ કરે તે પહેલાં તો હું છેક તળિયે પહોંચી ગયેલો! ઝાંખરાના કાંટાના ઉઝરડા તો શરીર પર બધે દેખાતા હતા. પણ મને બહુ વાગ્યું નહીં. રસ્તા પર પથ્થર અને માટીના ઢગલામાં જ્યારે તેમણે મને ઊભો થયેલો જોયો ત્યારે તેમના જીવમાં જીવ આવ્યો; અને પછી તેઓ રોવા લાગ્યા! છેવટે મારે જ એમનું સાંત્વન કરવું પડ્યું! વીશી વીશીને ઠેકાણે રહી, ને બાકીનો આખો દિવસ કંઈ પણ વાતચીત કર્યા વિના આખે રસ્તે અમે મૂંગા મૂંગા જ આગળ ચાલ્યે રાખ્યું.

'લૅન્ડસ્લિપ્'નો બીજો એક પ્રસંગ અહીં જ કહી દઉં એ ઠીક. એ કાશ્મીરના જ રસ્તા ઉપર એક દહાડો અમે ચાલતા હતા. વરસાદ ઝરમર ઝરમર પડતો હતો. એટલામાં જમણી બાજુ ઉપરથી 'ફડ ફડ ફડ' અવાજ સંભળાયો. જૂના અનુભવ ઉપરથી મેં જાણ્યું કે 'લૅન્ડસ્લિપ્' થાય છે. અમે રસ્તા પર હતા. આગળ દોડવું એ સલાહભર્યું છે કે પાછા નાસવામાં સલામતી છે એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ હતો. એટલે અમે બંને જ્યાં હતા ત્યાં જ ઊભા રહ્યા! ઊભા રહેવાનો અમે નિશ્ચય જેવો કર્યો ન હતો, પણ પગ જ ત્યાં થંભી ગયા. એટલામાં ઉપરથી માટલા માટલા જેવડા બે મોટા પથ્થર કૂદતા કૂદતા આવી રસ્તા પર પડ્યા. એક મારી પાછળ પડ્યો, અને એક આગળ! સહેજ પણ ડહાપણ વાપરવા જાત તો બેમાંથી એક પથ્થરનું નિશાન બનવાનું મારા નસીબમાં આવી પડત. પણ અમારા નસીબની લીટી એ પથ્થરોની લીટીમાં ન હતી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછીના પ્રવાસમાં અમને ચારપાંચ સંન્યાસીઓનો સાથ મળ્યો, અને તેથી મારું દુઃખ વધ્યું. જોકે બુવાનો બોજો કંઈક હળવો થયો હતો. હવે પછી દરેક મુકામે બુવા પોતાપૂરતી જ ભિક્ષા માગી આટો લઈ આવતા અને પોતા માટે જ રાંધી ખાતા. મારે પેલા સાધુઓ સાથે સ્થાનિક લોકોની પરોણાગત સ્વીકારવી પડતી. પંજાબી લોકો રોટલી ખૂબ સજાની કરે છે. રોટલી ખૂબ જાડી છતાં કૂણી રહેતી. પણ એની સાથે હંમેશાં બટાટા અને ડુંગળીનું શાક જ હોય. મને નાનપણથી ડુંગળીની સૂગ છે, અને વળી સાધુથી ડુંગળી ખવાય જ નહીં એ મારી માન્યતા. અને અહીં તો બધા સાધુ-સંન્યાસીઓ ડુંગળીનું જ શાક પસંદ કરે! અમારા યજમાનને ડુંગળી ન વાપરવાની હું સૂચના કરું તો મારા બધા સાથીઓ નારાજ થાય; અને સૂચના ન કરું તો મારે શું કરવું? નોખું રંધાવવું? એ કેમ શોભે? બીજા ઘરમાં જવું એ પણ અયોગ્ય. અન્તે મેં પણ નક્કી કર્યું કે શાકમાંથી ડુંગળીના કકડા કાઢીને પડખે બેઠેલા સાધુને આપવા અને બટાકા બટાકા ખાઈ જવા. આટલાથી જ મારો મરજાદી ધર્મ સચવાયો એમ હું મનનું સમાધાન કરી લેતો!

અમારામાં એક સંન્યાસી શાક્ત હતો. એ રોજ સપ્તશતીનો પાઠ કરતો. સપ્તશતીમાં જે પ્રાર્થનાઓ છે તેમાં એક લીટી નીચે પ્રમાણે આવે છે: 'भार्याम् मनोरमाम् देहि मनोवृत्तानुसारिणीम्'. મેં સંન્યાસીને પૂછ્યું: 'ભગવન્! આપને મોઢે આવી પ્રાર્થના!' તે દિવસ સુધી એ બિચારાએ તે લીટીનો અર્થ સરખોયે કર્યો નહોતો! પણ જવાબ તો આપવો જ રહ્યો. એણે કહ્યું: 'આ પ્રાર્થના આ ભવને માટે નથી, પણ બીજા જન્મને માટે છે!' મેં પૂછ્યું: 'ભલે, સંન્યાસી બીજો જન્મ પણ ઇચ્છે? અને તેમાં ઇચ્છા મુજબ વર્તનાર રૂપાળી સ્ત્રીની પણ આજથી જ ગોઠવણ કરી રાખે?' બધા હસી પડ્યા. પેલાને સૂઝ્યું નહીં કે હવે શો જવાબ આપવો? એટલે જિદ્દી થઈ એણે કહ્યું: 'શાસ્ત્રનો અર્થ કરવો એ જ મૂર્ખાઈ છે.' મેં હસતાં હસતાં એ મૂર્ખાઈ કબૂલ રાખી અને આખી જિંદગી આવી જ મૂર્ખાઈ કરવાની મારી જીદ જાહેર કરી વાદનો અંત આણ્યો.

પણ આવી વાતો અને વિગતોમાં આપણે રોકાઈ રહીશું તો આઠ દિવસમાં શ્રીનગર પહોંચવું મુશ્કેલ છે. રાવળપિંડીથી બસો માઈલ દૂર આઠ દિવસમાં જવું હોય તો ઝડપ વધારવી જ જોઈએ. અમે જેમ જેમ આગળ ચાલ્યા તેમ તેમ ઘઉંની રોટલીને બદલે મકાઈના પીળા પીળા રોટલા મળવા લાગ્યા, શાકને ઠેકાણે ભાજી આવી અને સૃષ્ટિસૌન્દર્ય દર માઈલે વધવા લાગ્યું. વિતસ્થા નદીનો ખળખળાટ પણ વધ્યો અને આખરે જ્યાં નદીનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વેગ વધારે છે ત્યાં વીજળીનું કારખાનું મેં જોયું. આ જેલમ નદી કાશ્મીરની સપાટ ભૂમિમાં બહુ જ ધીમે ધીમે ચાલે છે, અને બારામુલ્લા પછી એકદમ નીચે પડવા માંડે છે. ત્યાં જ વીજળીનું કારખાનું છે. આ વીજળી શ્રીનગરમાં બધે વપરાય છે. કારખાનાની આસપાસના પહાડો સાવ કાળા મેશ અને ચીકણા દેખાતા પાષાણના છે. વનશ્રી સમૃદ્ધ છતાં સૌમ્ય છે. બપોરનો તડકો બહુ મીઠો હોય છે. રાત્રે ટાઢ સાથે લડવું અઘરું છે ખરું, પણ કાશ્મીરનાં લાંબાં ઊનવાળાં બકરાં ને ઘેટાંની કૃપાથી અહીં કંબલ સારા મળે છે. સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તની શોભા દરરોજ નવી. કેટલીક વખતે નવ વાગ્યા સુધી સૂર્યદર્શન થાય જ નહીં, કેમ કે બધી બાજુ ઉપર ઊંચા ઊંચા પહાડ હોય. કોક વાર રસ્તામાં જ્યાં ત્યાં નાનાં ઝરણાં આવે. કેટલેક ઠેકાણે રસ્તા પાસેના લીસા પથ્થર ઉપરથી પાણી ઝરે છે. જેને તરસ લાગે તે ઝાડનું એક પાંદડું એ પથ્થરમાં બેસાડી દે એટલે પીવા માટે પાણીની ધારા મળે.

બારામુલ્લા પાસે અમે આવ્યા. ત્યાં અમરનાથ નામના ગોરમહારાજનો ભેટો થયો. મેં મારા રિવાજ પ્રમાણે એને જવાબ જ ન આપ્યો. પણ મારી ધીરજ કરતાં એની ધીરજ વધારે નીવડી. આખરે અકળાઈને મેં કહ્યું: 'અરે ભાઈ, જાઓ; મારી પાસેથી તમને કશું મળવાનું નથી. હું સાધુ છું અને મફતનું ખાઉં છું.' ઘણી વાર સુધી તો એને એ મશ્કરી લાગી, પરંતુ ખાતરી થયા પછી પણ એનો લોભ છૂટે એમ ન હતું. એ કહે: 'તમે સાધુ હો તો તમારા શિષ્યો મારે ત્યાં આવશે. મારા ચોપડામાં તમારી સહી આપો.' મેં એને ખાતરી આપી કે હું શિષ્ય કરવાનો નથી, અને મહારાષ્ટ્રમાંથી આટલે દૂર અમરનાથની યાત્રા કરવા મારું નામ લઈને કોઈ આવવાનો નથી. તારું નામ તો બધા જ લે છે. મને લાગ્યું કે આ રામબાણ દલીલ હતી. પણ એણે જવાબમાં એટલું જ કહ્યુ: 'વારુ ત્યારે, આજે નહીં તો કાલે સહી આપજો!'

આપણે જ્યાં જ્યાં યાત્રા માટે જઈએ છીએ ત્યાં ત્યાં આવા ગોરો —પંડાઓ— આપણને મળે છે એ પંડાની સંસ્થા કેટલી જૂની છે અને એનું સ્વરૂપ શું છે એનો કોઈએ વિચાર કર્યો છે? વિલાયતમાં કોઈ પ્રેક્ષણીય સ્થળ જોવા જાઓ તો ત્યાં 'હોટેલકીપર'ને શરણ ગયા વગર તમારો છૂટકો ન થાય. એ પોતાના દર નક્કી કરે છે અને તમારી સાથે ફરવાને એક ભોમિયો આપે છે. તેના પૈસા પણ એ કહે તેટલા જ આપવા પડે. ભોમિયો લીધા પછી એ તમને જ્યાં ફેરવે ત્યાં જ તમારે જવું પડે છે. એ માહિતી આપે તેટલી જ તમને મળે. રૂપિયો બે રૂપિયા આપી ગાઈડબુક ખરીદો તો સહેજ વધારે માહિતી મળે. ભારે ખરચમાં ઊતરવા છતાં એના આશ્રિત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેવા જ તમે રહો છો. એ લોકોની કંપની એટલી બધી મોટી હોય છે કે એના મેનેજર આગળ તમારી છાપ પડે જ નહીં. એ તમારી સગવડ કરી આપે તેથી વધારે તમે માગી જ ન શકો. આપણા પંડાઓ એ જ જાતનું કામ કરે છે. તમે યાત્રામાં જાઓ તો તમને રહેવાની, ફરવાની અને દર્શનની સગવડ કરી આપે છે. ક્ષેત્રસ્થાનનું માહાત્મ્ય વાંચી સંભળાવે છે. તમારે જે કંઈ દાનપુણ્ય કરવું હોય એનો 'ઍસ્ટિમેટ' અંદાજ કાઢી આપે છે; અને આ બધાના બદલામાં તમે જે કંઈ આપો તે લઈને સંતોષ માની લે છે. એ તો તમારો તીર્થગુરુ. તમે એના શિષ્ય. તમે એને જે દક્ષિણા આપો તેમાં એ સંતોષ માને અને તમારી પાસે એટલું જ માગે કે ચોપડામાં તમે સહી કરો. જેથી તમારાં બાલબચ્ચાં અને વંશજો એ ગુરુપદ કબૂલ રાખે. કેટલી સુંદર અને સાદી વ્યવસ્થા! આ સહીઓને લીધે મોટા મોટા વંશોનો જૂનો ઇતિહાસ આજે આપણે મેળવી શક્યા છીએ. પણ આ પંડાઓ લોભમાં ફસાઈ પોતાની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી બેઠા છે. દક્ષિણાને તેઓ પોતાની આવક — અથવા તેમની જ ભાષામાં કહું તો પોતાની ખેતી ગણે છે; અને લોકો જેટલો તિરસ્કાર બતાવે તેટલી નફટાઈ કેળવે છે. પંડા લોકો જો સહેજસાજ સંસ્કૃત ભણે, વર્તમાન સ્થિતિથી વાકેફ રહે, ને લોકોનો સ્વભાવ ઓળખે તો પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી તેઓ વધુ આવક મેળવી શકે; અને યાત્રાળુઓને પંડાની પજવણીથી બચાવવાની સમિતિ (એવી સમિતિ પ્રયાગમાં છે) સ્થાપન કરવી ન પડે. લોકોની ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને દાનશીલતા વટાવીને તેના પૈસા કરવાના દિવસો હવે રહ્યા નથી. હિંદુ લોકોની ધર્મશ્રદ્ધા બુઠ્ઠી કરવાનું પાપ જો કોઈએ કર્યું હોય તો તે આ પંડા લોકોએ જ.

બારામુલ્લાનું વિચિત્ર નામ સાંભળી મારી સંશોધકવૃત્તિ જાગ્રત થઈ. લાંબી લાંબી દાઢીવાળા બાર મુલ્લાઓ અહીં રહેતા હશે એમ મેં કલ્પના કરી. મહારાષ્ટ્રમાં સાળશી નામનું એક ગામ છે. ત્યાં (सहा+आळशी) છ આળસુ લોકો રહેતા હતા. એ જ પ્રમાણે આ બારામુલ્લાનું બન્યું હશે એમ મેં માન્યું. પણ શ્રીનગરમાં જઈ સંશોધન કરતાં કંઈક બીજું જ નીકળ્યું.

આજે જ્યાં કાશ્મીરનો રમણીય પ્રદેશ છે ત્યાં પુરાણકાળમાં સતીસર નામનું સુદીર્ઘ સરોવર હતું. હરમુખ પર્વત અને પીરપુંજાળ વચ્ચે આ સરોવર ફેલાયેલું હતું. પાર્વતી પોતે આ સરોવરમાં વિહાર કરતાં, પણ પછી ઘણા રાક્ષસો આવી સરોવરમાં ભરાયા. તેથી દેવોએ સતીસરનો નાશ કરવાનું નક્કી કર્યું. ભગવાન કશ્યપે વરાહની ઉપાસના કરી. વરાહે સંતુષ્ટ થઈ પોતાની દાતરડી વતી પહાડમાં ખીણ પાડી અને સતીસરનાં પાણી 'વરાહમૂલમ્'ની ખીણમાંથી વિતસ્થા નદીને રૂપે વહેવા લાગ્યાં. વિતસ્થા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે જ જેલમ; અને 'વરાહમૂલમ્' તે બારામુલ્લા. પાણી તો છૂટી થયેલી ગાયોની પેઠે દોડવા લાગ્યું. પણ એ મોટાં ઝરણાં સરોવરને કેમે કરી ખાલી થવા ન દે. ભગવાન કશ્યપે ફરી વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરી. વિષ્ણુને બીજી વાર તકલીફ લેવા દે એટલો તેનો વાહન ગરુડ બેદરકાર ન હતો. તે પોતાની ચાંચમાં બે કાંકરા લઈ આવ્યો અને એણે ઉપરથી બૉમ્બની પેઠે બરોબર એ ઝરણાના મોઢા ઉપર નાખી દીધા. એ જ શ્રીનગર પાસેનાં હરિપર્વત અને શંકરાચાર્યની ટેકરી.

ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ કહે છે આ પૌરાણિક દંતકથામાં પૂરેપૂરું સત્ય છે. હરમુખ પર્વત અને પીરપુંજાળની ટેકરીઓ ઉપર હજી પણ છીપો અને માછલીનાં હાડકાં મળે છે. તેઓ કહે છે કે સતીસર કાંઈ નહીં તો બે હજાર ફૂટ ઊંડું હોવું જોઈએ.

બારામુલ્લામાં સરદાર — ની ધર્મશાળામાં જઈને અમે ઊતર્યા. સાંજરે સરદાર સાહેબ પોતે આવીને પોતાના હાથે સાધુઓને રોટલી અને શાક પીરસે અને પોતે પણ ત્યાં જ સાધુઓની પંગતમાં બેસીને જમે. સાધુઓ કહેતા કે સરદાર ભારે ધર્માત્મા છે.

સવારે ઊઠીને હું જેલમ નદીને કાંઠે ફરવા ગયો. કાંઠાની સુંદરતા તો અપૂર્વ હતી, પણ મચ્છરનો પાર ન હતો. શરીર પર આવીને બેઠા પછી એમને મારીએ તોપણ એ ઊડે નહીં એટલા એ સમાધિસ્થ થઈ જતા હતા. થોડે દૂર ગયા પછી મેં એક 'હાઉસ બોટ' જોઈ. 'હાઉસ બોટ' એટલે હોડી પર બાંધેલું નાનકડું ઘર. એમાં સામાન્ય રીતે એક ઓટલો, ત્રણ ઓરડીઓ, રસોડું, અને ઉપરથી અગાશી એટલું હોય. અગાશી ઉપર એક બે આરામખુરશીઓ પણ હોય. આ નૌકાગૃહની વ્યવસ્થા મુસાફરો માટે બધી રીતે અનુકૂળ છે. ઘર ભાડે લેવા જઈએ તો તેમાં ટેબલ ખુરશી વગેરે ન મળે. અને નોકર ઢૂંઢવા જવો પડે. એક નૌકાગૃહ રાખો એટલે બધું મળે. હોડીવાળો તમારું બધું કામ કરે. તમને વાંધો ન હોય તો એની સ્ત્રી તમને રાંધી પણ ખવડાવે અને મોટો લાભ એ કે તમે ગમે ત્યારે તમારું ઘર ગમે ત્યાં લઈ જઈ શકો. આજે વૂલર સરોવરમાં તો કાલે ડલ સરોવરમાં (કાશ્મીરી ભાષામાં ડલ એટલે —સરોવર), પરમ દિવસે શ્રીનગરમાં તો ચોથે દિવસે બીજબ્યારામાં.

નૌકાગૃહમાં એક પંજાબી છાપું વાંચતો બેઠો હતો. મેં ઘણા દિવસ થયાં મારું પ્રિય 'મૉડર્ન રિવ્યૂ' વાંચ્યું ન હતું. એટલે મને તો વાંચવાની તલબ થઈ હતી. મેં એમને સીધું પૂછ્યું : 'આપ 'મોડર્ન રિવ્યૂ' મંગાવો છો ?' મારો આવો અવિવેકી સવાલ વિવેકી ભાષામાં સાંભળી એ ભાઈ ચોંકી ગયા. શો જવાબ આપવો એ એમને સૂઝયું નહીં. એમણે મને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવીને બેસવાનું કહ્યું, અને પૂછ્યું : 'આપ ક્યાં ઊતર્યા છો ?' સરદાર —નામ સાંભળતાંવેંત એમણે કહ્યું : 'હું આપ જેવા સાધુને એમને ત્યાં ન જ ઊતરવા દઉં. એ તો મહા ઠગ છે. વેપારમાં બધાને ઠગે છે, જુગાર રમે છે, અને એ બધું પાપ ધોઈ કાઢવા સાધુઓને જમાડે છે. આપને મારે ત્યાં જ રહેવું પડે.' મને નવા નવા અનુભવ તો જોઈતા જ હતા, અને સરદાર સાહેબનો હું કંઈ આમંત્રિત મહેમાન ન હતો, એટલે મેં હા પાડી. એમણે મારે માટે ખાસ દૂધમાં રાંધેલો ભાત તૈયાર કર્યો હતો. કાંઠા ઉપર મેજ પાસે બેસીને અમે ખાધું. દુર્દૈવે એનો રસોઇયો બહુ જ પ્રેમાળ માણસ હતો. એણે જેટલો ભાત તૈયાર કર્યો હતો તેટલો બધોયે મારે ખાવો પડ્યો. બુવા સ્વયંપાકી હતા એટલે એ છટકી ગયા. અમારા યજમાન ન્યાતે શીખ હતા. એમની પાસેથી શીખ લોકોની હકીકત, એમનું સામાજિક જીવન, અને પંજાબની સ્થિતિ જાણવાની મને સરસ તક મળી.

અમે જમી પરવાર્યા હઈશું એટલામાં બીજા એક શીખ ભાઈએ ત્યાં આવીને કહ્યું કે સંત અત્તરસિંગ શહેરમાં આવ્યા છે. સંત અત્તરસિંગની પ્રતિષ્ઠા શીખ સમાજમાં અસાધારણ છે. કેટલીય વાર શીખ લોકોએ હાથી ઉપર એમનું સરઘસ કાઢ્યું છે. હજારો શીખો અત્તરસિંગનાં વચનો ઈશ્વરવચન તુલ્ય માને છે. અમારા યજમાને મને પૂછ્યું : 'અત્તરસિંગના દર્શને જવ માગો છો ?' મેં કહ્યું : 'એમને વિષે મેં ખૂબ સાંભળ્યું છે એટલે દર્શન-લાલસા છે ખરી.' સાંજરે અમે શહેરમાં ગયા. સંત અત્તરસિંગ એક આંગણામાં શેતરંજી પર બેઠા હતા. એમનો પોશાક શુદ્ધ સફેદ હતો. મુદ્રા શાંત અને પ્રસન્ન હતી. આસપાસ પાંચપચાસ શીખો (શિષ્યો) બેઠા હતા. મહારાજે કહ્યું કે, 'શબ્દ' બોલો. એટલે શીખો ગાવા લાગ્યા. ભક્તિરસથી તરબોળ ભજનો સાંભળી અર્થ ન જાણવા છતાં મારું હૈયું ફુલાઈ ગયું. એક પંદર વર્ષનો છોકરો સુંદર ગાતો હતો. એની મુખમુદ્રા પર નમ્રતા અને અંતઃકરણની સ્વચ્છતા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. લોકો વધારે ને વધારે આવવા જ લાગ્યા. સંત સાહેબે અમને પ્રસાદને માટે રહેવા કહ્યું. મેં તરત જ હા પાડી અને બુવા વિષે માફી માગી. 'તેઓ સ્વયંપાકી છે,' મેં કહ્યું. મહારાજજીએ બુવા તરફ જોઈને કહ્યું : 'યહ સબ પાખંડ આપ છોડ દીજીએ. સાધુ વાસ્તે વહ ઠીક નહીં હૈ.'

બીજે દિવસે ટાંગામાં બેસી અમે શ્રીનગર જવા નીકળ્યા. બુવા ખૂબ થાકી ગયા હતા, એટલા માટે ટાંગામાં બેસવું ઉચિત ધાર્યું. રાવળપિંડીથી બારામુલ્લા સુધી પહાડી મુલક છે. પણ હવે રસ્તો એટલો સીધો અને સપાટ આવવા લાગ્યો કે જાણે ટેનિસ કોર્ટ ! એ બાજુ ઉપર સફેતા નામનાં વૃક્ષો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હારબંધ આવેલાં છે. બબ્બે હાથને અંતરે એકેક વૃક્ષ છે. અંગ્રેજીમાં એને 'પોપ્લર્સ' કહે છે. આ ઝાડ ટોચ સુધી સીધું જ ઊગે છે. જમીનથી છ ફૂટ સુધી પાંદડું કે ડાળી મળે નહીં. અને ત્યાર પછી જે ડાળી ઊગે તે પણ સીધી આકાશ તરફ જાય છે. આ ઝાડોને લીધે રસ્તા ઉપર બપોરે એક બે કલાક જ તડકો પડી શકે. અને રસ્તાઓ પણ એટલા સીધા કે માણસ આંખ મીંચીને બે ચાર કલાક સુધી સીધો ચાલે તોપણ ક્યાંય અથડાય નહીં. આગળ જતાં બે રસ્તા આવે છે. એક જાય છે શ્રીનગર તરફ અને બીજો ગુલમર્ગ તરફ. ગુલમર્ગ એ યુરોપિયન લોકોને રહેવાનું ખાસ સ્થળ છે. ત્યાં હંમેશાં બરફ પડે છે. ગુલમર્ગની ઊંચાઈ ૭૦૦૦ ફૂટની હશે. શ્રીનગર ૫૦૦૦ ફૂટ ઊંચે છે. મારો વિચાર આ રસ્તે શ્રીનગર જવાનો ન હતો. બારામુલ્લાથી ડુંગી (હોડી)માં બેસી મારે વુલર સરોવરમાં જવું હતું અને ત્યાંથી શ્રીનગર. વુલર સરોવર અત્યંત રમણીય છે, એમ કહેવાય છે. જેલમ નદી આ સરોવરમાં એક તરફથી આવીને પડે છે અને બીજી તરફથી બહાર નીકળે છે. સરોવર બહુ જ મોટું હોવાથી તેમાં મોટાં તોફાન થાય છે. એ તોફાનના દિવસો હતા એટલે કોઈ માંઝી (હોડીવાળો) મને લઈ જવા તૈયાર ન હતો. માંઝીઓ ગમે એટલા બાહોશ હોય તોપણ વુલર સરોવરનાં તોફાનનો અનુભવ કરવાની રસિકતા એમનામાં ક્યાંથી હોય? હું નિરાશ થયો અને બુવાની સલાહ માની અરસિક ટાંગામાં બેસવા તૈયાર થયો.

આટલી લાંબી — લગભગ પોણાબસો માઈલની મુસાફરી કર્યા પછી ટાંગામાં બેસતાં જાણે કાંઈક મેલું—અપવિત્ર કામ કરતા હોઈએ એવી ભાવના મનમાં પેદા થઈ, ઘોડાને વેગે ચાલતાં અડવું અડવું લાગવા માંડ્યું. પૃથ્વી કેટલી ઉતાવળે નીચેથી પાછળ પસાર થાય છે એવો ખ્યાલ નવા માણસને ઉત્સાહિત કરે છે, પણ અમે તો શહેરના જૂના કીડા. મને તો અમારો એ વેગ જોઈ ગ્લાનિ જ પેદા થઈ. હવે બાકીના રસ્તામાં કાવ્યમય જેવું કશું ન લાગ્યું.

રસ્તામાં એક ભાંગેલું મંદિર, પુરાતત્ત્વખાતાએ જૂના પથરા ફરી ગોઠવી ઊભું કર્યું હતું. દરેક પથરા ઉપર ખાતાએ ધોળા આંકડા લખ્યા હતા. એવા તો ખાવા ધાય કે આના કરતાં ભાંગી પડેલું મંદિર જ સારું એમ મનમાં થતું. રસ્તામાં એક ગામ આવ્યું. ત્યાં એક દુકાનદારે અમને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે, "આટલા તડકામાં તમે ક્યાં જાઓ છો? જરા ઠંડું પાણી પીને મારી મેડીએ અડધો કલાક સૂઈ જાઓ તો આરામ મળશે." એને મન હવા સખત ગરમ હતી. અમને એવું લાગતું ન હતું. સાધુઓ માટેની આટલી લાગણી અને આ જાતની મહેમાનગીરી તદ્દન નવી. એટલે મને ભારે આશ્ચર્ય થયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રસ્તામાં બીજે એક ઠેકાણે એક મહાદેવના ગોરને મંદિર તરફ જતાં જોયો. એની પાછળ પાછળ એક મુસલમાન નોકર માથા પર એક માટીનો ભરેલો ઘડો લઈને જતો હતો. મંદિરને બારણે ગોરે નોકરને રોકયો, અને એની પાસેથી પાણીનો ઘડો લઈ મહાદેવને એણે અભિષેક કર્યો. મિયાંનું પાણી મહાદેવને માથે આમ ચડેલું જોઈ મારો મહારાષ્ટ્રી ચુસ્ત કર્મકાંડી આત્મા આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયો, પણ સુધારક આત્મા રાજી થયો.

સાંજ થવા આવી તે પહેલાં અમે સાત પુલવાળા શ્રીનગરના અમીરા-કદલ નામના પ્રખ્યાત પુલ ઉપર આવી પહોંચ્યા. ટાંગાવાળાએ અમને અમારા સામાન સાથે આ પુલ ઉપર જ ઉતારી દીધા. કહે કે હું આગળ નહીં આવું. તમારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ. હું મૂંઝાયો. અમારી મૂંઝવણ જોઈ દયા ખાનારા ઘણા લોકો અમારી આસપાસ ટોળે વળ્યા; એથી તો હું વધારે મૂંઝાયો. અંતે બુવાને સામાન સાચવવા ત્યાં ઊભા રાખી હું રાજનો ધર્માધિકારી કયાં રહે છે એની તપાસ કરતો શ્રીનગરમાં ઘૂસ્યો.

શ્રીનગર તો કોઈ નવલકથાને શોભે એવું જૂનું શહેર છે. અહીં અમે ઠીક ઠીક રહ્યા, એટલે એનું વર્ણન બીજી દફે બીજા લેખમાં આપવું રહ્યું. કાશ્મીરનો અનુભવ એટલો બધો સમૃદ્ધ છે કે આખો નોંધવા જતાં એક ચોપડી લખવાનો સંકલ્પ કરવો પડશે. એ સંકલ્પ જાગ્યો નથી તે પહેલાં જ કલમ અટકાવવી સારી.

૧૦–૯–'૩૬

૫૭

શ્રીનગર–કાશ્મીર

ઈટલીનું વેનીસ શહેર કંઈ મેં જોયું નથી. કઈ રીતે કહું કે કાશ્મીરમાં આવેલું શ્રીનગર એ હિંદુસ્તાનનું વેનીસ છે! શ્રીનગરમાં રસ્તાઓ પાણીના છે. જેમ બીજાં શહેરોમાં ગાડીમાં બેસી એક મહોલ્લામાંથી બીજા મહોલ્લામાં જવાય છે તેમ અહીં હોડીમાં બેસીને જવાય છે. આપણે ત્યાં એ ચાર ગાડીઓ સામટી રસ્તા ઉપર જતી હોય તો કેટલો અવાજ થાય છે! જાણે મગજ પીંજાતું હોય! શ્રીનગરમાં એવું કંઈ ન મળે. લાંબી લાંબી અને સાંકડી હોડીઓ કશો અવાજ કર્યા વિના તીરની પેઠે ચાલી જાય છે. નદીનાં પાણી પણ કેવાં ધીમાં! ઉપરથી નીચે જતાં હોડીને જેટલી વાર લાગે છે, લગભગ તેટલી જ વાર નીચેથી ઉપર જતાં થાય. નદી વહે છે સર્પાકારમાં. એની બંને બાજુએ લાંબી લાંબી નહેરો ખોદેલી છે. નદી અને નહેરોને બંને કાંઠે મકાનો ઊભાં છે. તેથી આ જલમય રસ્તાની સગવડ મળી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રીનગર કાશ્મીરની રાજધાની છે. હિમાલયના ઉત્તુંગ પહાડોની વચ્ચે પક્ષીના માળા જેવો ત્રીસચાળીસ માઈલિનો સપાટ પ્રદેશ છે તેમાં આ શહેર આવેલું છે. ઉપર કહી ગયા તેમ વિતસ્થા નદી (હાલ જેને જેલમ કહે છે તે) છે તો બહુ સૌમ્ય અને ધીમી, પણ જ્યારે વરસાદથી અથવા પહાડ ઉપરનો બરફ ઓગળવાથી રેલ આવે ત્યારે તો શ્રીનગરનાં ઘરોમાં પણ પાણી ભરાઈ જાય છે. અનેક વાર ઘરો પડી પણ જાય છે. નદી ઉપર પુલ બાંધેલા છે. ત્યાં તેમને 'કદલ' કહે છે.

શ્રીનગર જવાના બે મુખ્ય રસ્તા છે: એક રાવલપિંડી થઈને અને બીજો જમ્મુ થઈને. રાવલપિંડીનો રસ્તો જેલમ નદીને કાંઠે કાંઠે ઉપલાણે જાય છે. આ રસ્તે ટાંગા અને મોટરો જઈ શકે છે. જમ્મુનો રસ્તો પહાડી હોઈ પગરસ્તો છે. એ રસ્તે ઘોડા જઈ શકે. આપણા ઘોડા નહીં પણ કાશ્મીર તરફનાં ટટ્ટુઓ. રાવલપિંડીનો રસ્તો અનેક ઠેકાણે ટેકરીઓ તોડીને તૈયાર કરેલો હોવાથી ચોમાસામાં જોખમભરેલો થાય છે. ટેકરીઓ મોટા ગોળ ગોળ પથરાઓ અને માટીની બનેલી છે. વરસાદ પડે એટલે માટી પોચી થઈ જાય છે અને મોટા પથરાઓ ઉપરથી ગબડતા રસ્તા પર આવીને પડે છે. ગાફેલ મુસાફર અથવા ગાડી, ઉપરથી પડતા પથરાના વરસાદ નીચે દટાઈ જવાનો ઘણો ભય રહે છે.

પણ આ બધું બારામુલ્લા (વરાહમૂલમ્) સુધી જ. ત્યાર પછી એકદમ કાશ્મીરનો રમણીય પ્રદેશ શરૂ થાય છે. બારામુલ્લાથી રસ્તો એવો તો સપાટ અને સીધો છે કે આંધળો પણ વગર ખટકે સીધો ચાલ્યો જાય. એમાં વળી બંને બાજુએ બે બે હાથને છેટે સફેતાનાં સીધાં અને ઊંચાં ઊંચાં ઝાડ. કવિઓએ નંદનવનની કલ્પના કાશ્મીર ઉપરથી જ કરી હશે. જમ્મુનો રસ્તો જહાંગીર બાદશાહે વધારે રૂઢ કર્યો હતો. આ રસ્તો પીરપુંજાળ પહાડ ઓળંગીને આપણને એકદમ પૃથ્વી ઉપરના સ્વર્ગ તરફ લઈ જાય છે. એક ઊંચા ઊંચા અને વનસ્પતિથી ઢંકાયેલા લીલાછમ પહાડના પગથિયા પાસે આપણે આવી પહોંચીએ કે તરત જ એક અષ્ટકોણ તળાવ નજરે પડે છે. અંદરનું પાણી જાણે નીલમણિનો અમૃતરસ. જોતાંવેંત થાય છે કે અહીં ગળીનાં રંગેલાં કપડાં કોઈએ ધોઈ કાઢ્યાં હશે. પણ એટલું સ્વચ્છ, મીઠું અને ઠંડું પાણી બીજે ક્યાં મળે? તળાવ જહાંગીર બાદશાહે બંધાવેલું છે. આ તળાવમાં જ જેલમ નદીનું મૂળ છે. તળાવમાંથી સુંદર બાંધેલી નહેર ચાલે છે, જેની અંદર અસંખ્ય માછલાં વિચરે છે. આ ભાગમાં માછલાં પકડવાની મનાઈ ન હોત તો ક્યારનીયે આ શોભા નષ્ટ થઈ ગઈ હોત. આ સ્થાનને વેરીનાગ કહે છે. આગળ જતાં ખનબલ કરીને એક સ્થાન આવે છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાંથી જેલમ નદી હોડીઓ ચલાવવા જેટલી મોટી થાય છે. જેલમને સીધું ચાલવાનું સૂઝતું જ નથી. એક ઠેકાણે તો બે અઢી માઈલ આગળ વધતાં વાંક લઈ લઈને એણે ચૌદ માઈલનો વિસ્તાર કરી નાખ્યો છે.

શ્રીનગર પાસે બે સુંદર ટેકરીઓ છે. એક બહુ ઊંચી છે. બીજી ઊંચી નથી, પણ ખૂબ પહોળી છે. ઊંચી ટેકરીને શંકરાચાર્યની ટેકરી કહે છે. મુસલમાનો તેને તખ્ત-ઈ-સુલેમાન કહે છે. ત્યાંથી ચારે તરફ દૂર સુધીનો દેખાવ અત્યંત ચિત્તાકર્ષક છે. એના ઉપર લગભગ ૨૨૦૦ વર્ષ જૂનું મહાદેવનું મંદિર છે. સંભવ છે કે હિંદુસ્તાનમાં આ જ સૌથી જૂનું મંદિર છે. પહોળી ટેકરીને હરિપર્વત કહે છે. અકબર બાદશાહે એના ઉપર કિલ્લો બાંધ્યો છે. આ ટેકરી પર માતાજીનું સ્થાનક છે. જહાંગીરની બેગમ નૂરજહાં હરિપર્વત ઉપર રહેવા આવતી ત્યારે બદામના ઝાડ તળે બેસતી. નૂરજહાં આવે તે પહેલાં ગરમીથી બદામનાં ફૂલ ખરી ન પડે એટલા માટે કાશ્મીરનો સૂબો ઝાડની આસપાસ બરફ પથરાવતો. નૂરજહાં આવે કે બરફ કાઢી નાખવામાં આવતો અને પડું પડું થઈ રહેલાં ફૂલોની એકદમ વૃષ્ટિ થતી. એક બેગમને એક રોજને માટે ખુશ કરવા ખાતર હજારો મજૂરોને બરફમાં કામ કરવું પડતું!

શ્રીનગરની આસપાસ શાલીમાર બાગ, નિશાત બાગ વગેરે રમણીય બગીચાઓ છે. તેમની અંદર ઊડતા ફુવારા, આસપાસનાં ઝાડો અને નાક તથા ગાલ ઉપર બટકાં ભરતો ઠંડો પવન, એ બધાનો આનંદ એવો તો ઉન્માદકારી હોય છે કે એ સ્થાન છોડીને જવાનું મન જ થતું નથી. પણ શ્રીનગરની મુખ્ય શોભા તો ત્યાંનો ચિનારબાગ. ચિનાર એ વૃક્ષોનો રાજા છે. વડના જેવું એનું મોટું થડ હોય છે. એનો વિસ્તાર વડ અને પીપળા કરતાં મોટો હોય છે અને પાંદડાં એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં અને કરકરિયાવાળાં હોય છે. પણ પાંદડાંનો રંગ એરંડાના જેવો ફીકો નહીં પણ ઘેરો લીલો હોય છે. એક ઝાડ એક તંબૂ કે ધર્મશાળાનું કામ સારે.

શ્રીનગરની આસપાસનાં ખેતરોમાં ઠેકઠેકાણે ઊંટની ડોક જેવા લાંબા લાંબા વાંસ દેખાય છે. આના વતી ત્યાંના છીછરા કૂવાનું પાણી ખેતરોને પવાય છે. ગુજરાતમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે આ રચના દેખાય છે. વિજાપુર પાસે આવા કૂવાઓ મેં જોયા છે.

શ્રીનગર જવું હોય તો આષાડ-શ્રાવણમાં જવું જોઈએ. આષાડ મહિનામાં ત્યાંની વનશ્રીનો વસન્ત પુરબહારમાં હોય છે. ગુચ્છાદાર ફૂલોની અંદર કોક કોક ઠેકાણે લીલાં લીલાં પાંદડાં જોઈને ખૂબ આનંદ થાય છે અને સાથે સાથે જમીનની સમૃદ્ધિનો પણ ખ્યાલ આવે છે. શ્રાવણ પૂરો થયો કે સફરજન, પેર, ચીકુ, ગૌરીફળ, અખરોટ વગેરે જાતજાતનાં ફળોની ઉજાણી સૃષ્ટિમાતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણને આપે છે. નાસપાતીનો તો ત્યાં કોઈ ભાવ પણ પૂછતું નથી. સુવાસિક ભાત અને કડમની ભાજીનો સાદો આહાર પણ ત્યાં મિષ્ટ લાગે છે. રસોઈમાં આમલી કે કોકમને બદલે ખાટી દ્રાક્ષ અને દાડમ (અનાર) વપરાય છે. લોકો લગભગ બધા જ માંસાહારી છે. કાશ્મીરમાં ન્યાતો તો બે જ, બ્રાહ્મણ અને મુસલમાન. બ્રાહ્મણને પંડિત કહે છે. જે મુસલમાન નથી તે પંડિત. ખાસ શ્રીનગરમાં એંસી ટકા કરતાં વધારે વસ્તી મુસલમાનોની છે. શ્રીનગરમાં જૂની કારીગરી ખૂબ છે. અખરોટના લાકડાની જાતજાતની વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે અને તેમાં હાથીદાંતની વેલપત્તી જડવામાં આવે છે. કાશ્મીરી શાલો તો પ્રખ્યાત છે જ. શાલના છેડા ઉપર કોઈ ભાત પ્રથમથી આંકયા વગર ત્યાંના મુસલમાન કારીગરો એવા એવા સુંદર કોર અને છેડા ઉપરનાં પાન તૈયાર કરે છે. અહીંની મીનાકારી પણ ખૂબ વખણાય છે. કાશ્મીરનો વેપાર મધ્ય એશિયા સાથે હંમેશાં ચાલતો આવ્યો છે.

કાશ્મીરની હવા બહુ જ ઠંડી હોય છે એ કહેવાની જરૂર નથી. આની સામે ત્યાંના લોકોએ બહુ રમૂજી ઇલાજો યોજ્યા છે. પટ્ટુના લાંબા લાંબા ડગલા પહેરે છે, એટલું જ નહીં પણ ડગલાની બાંય હાથની આંગળીઓ કરતાં પણ વેંત બે વેંત લાંબી રાખે છે. નિશાળે જતો છોકરો એક બે ચોપડી હાથમાં લે તોપણ તે બાંયની અંદર ઢંકાઈ જાય. છોકરાંઓને કાંઈ ખાવું હોય તોપણ બનતાં સુધી બાંયમાંથી હાથ બહાર કાઢતા નથી. ખાવાની વસ્તુ બાંયના કપડા વતી પકડીને જ પતાવી દે છે. મુસાફરો એક નેતરની ટોપલીમાં નાનકડી સગડી રાખી તે ગળામાં બાંધી લે છે, અને તેના ઉપર હાથ શેકે છે. નાકને પણ એનાથી હૂંફ મળે છે.

શ્રાવણપૂર્ણિમાએ અમરનાથની યાત્રા થાય છે. જ્યાં મનુષ્યવસ્તી નથી એવા પ્રદેશ વચ્ચે થઈને ચાર દિવસની મુસાફરી કરી યાત્રીઓ અમરનાથની ગુફામાં પહોંચે છે. ગુફામાં એક ખૂણામાંથી પાણી ટપકે છે અને તે ઠરીને બરફ થઈ જાય તેનું જ કુદરતી શિવલિંગ બને છે. કુદરતના જ નિયમ પ્રમાણે બનતો આ અદ્ભુત બનાવ જોવા હજારો યાત્રીઓ ભેગા થાય છે.

આપણે કાશ્મીર જઈએ તો ત્યાં ભાડે ઘર રાખી રહેવાની જરૂર નથી. મોટી મોટી હોડીઓ પર લાકડાની ત્રણચાર ઓરડીઓ બાંધેલી હોય છે. તેમાં રહેવાની સગવડ સારી હોય છે. રસોડું, સૂવાની ઓરડી, દીવાનખાનું અને ઉપરની અગાસી, અને અગાસી ઉપર ચારપાંચ ખુરસીઓ, એવી સુંદર સગવડ આ નૌકાગૃહોમાં હોય છે. અને લાભ એ કે ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં ઘર લઈ જવાય છે. આજે શ્રીનગરમાં તો કાલે અનંતપુર પાસે. એક દિવસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજબ્યારામાં તો બીજે દિવસે ખનબલ. હોડી ખેંચનાર માંજીઓ આપણો વાંધો ન હોય તો રાંધીને પણ ખવડાવે છે.

યુરોપિયન લોકો શ્રીનગરમાં ઓછા રહે છે. પણ શ્રીનગરથી થોડે દૂર ગુલમર્ગ કરીને એક પહાડ છે તેના ઉપર તેમણે એક યુરોપિયન શહેર જ વસાવ્યું છે.

કાશ્મીરમાં રેલવે નથી તેથી ઘી, દૂધ, ચોખા, ફળ બધું સસ્તું મળે છે. અને હવા સારી હોવાથી તંદુરસ્તી પણ બહુ સારી રહે છે. દુનિયાના જેટલા મુસાફરો કાશ્મીરમાં આવ્યા છે તેઓ બધા કહે છે કે કાશ્મીર એ સાચે જ પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ છે.

ઑગસ્ટ, '૨૬

૫૮
સેવકરામનો પરચો

અમારે ક્ષીરભવાનીને દર્શને જવું હતું. રિવાજ મુજબ પ્રથમ તો ઘેરથી ઊપડ્યા, અને પછી તપાસ કરી કે ક્ષીરભવાની છે ક્યાં? કેટલે દૂર છે? એ સ્થાનનું માહાત્મ્ય શું? થોડેક દૂર ચાલ્યા અને એક લાંબી શિકારા બોટમાં બેસી મહારાજા કદલના બજાર સુધી પહોંચ્યા. ખાસો અર્ધા કલાકનો રસ્તો. પગરસ્તો કે ગાડી રસ્તો નહીં, પણ નૌકારસ્તો. ત્યાં સેવકરામ કરીને એક વૈશ્ય અમારી સાથે થયો. એને પણ ક્ષીરભવાનીને દર્શને આવવું હતું. સેવકરામની અને અમારી ઓળખાણ ત્રણ ચાર દિવસની જ હતી. બહુ વિચિત્ર માણસ. કોઈ ન કોઈ સંન્યાસીના શિષ્ય તરીકે ફરતો. એનો આખો દિવસ ઉપદેશ માગવામાં અને આપવામાં જતો. પોતાના કરતાં જરા પણ ચડિયાતો કોઈને જુએ કે અત્યંત નમ્ર બની કહે, 'હું જડ મૂઢ છું. મને કંઈક ઉપદેશ આપો કે જેથી મારાં ભવબંધન તૂટી જાય.' જાતજાતની શંકાઓ પૂછે, અને પરલોકમાં ન ખૂટે એવું ભાથું મેળવે. બીજી જ ક્ષણે જો કોઈ પોતાનાથી ઊતરતો માણસ હાથ આવે તો એને કહે, 'જ્ઞાન વગર તારું જીવતર વ્યર્થ છે. હું તને જ્ઞાન આપું. મારી આગળ હાથ જોડીને બેસ. હાથ જોડ્યા વગર ગુરુઓ જ્ઞાન આપતા નથી.' અને પછી ગુરુભક્તિના મહિમા ઉપર હજાર વરસનું વાસી પ્રવચન ચલાવે.

ચાલતાં ચાલતાં અમે એક ગામડામાં જઈ પહોંચ્યા. એક દુકાનદારના ઓટલા ઉપર બેઠા. દુકાનદારનો દીકરો બાવીસ વરસનો. પિતાએ હજી એને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરણાવ્યો નહોતો, એટલે એ મૂંઝાતો હતો. સેવકરામે એને કહ્યું, 'ચાલ મારી સાથે પેલા ઝાડ સુધી. હું તને મંત્ર આપું. શ્રદ્ધાપૂર્વક એ મંત્રનો જાપ કરીશ તો તારો વિવાહ થઈ જશે.' દુકાનદારના દીકરાના મોંમાં પાણી છૂટ્યું. એની શ્રદ્ધા જાગી. પણ આખરે વાણિયો ખરોને! પૂછે, 'પણ દક્ષિણા શી આપવી પડશે?'

સેવકરામ પણ ન્યાતે વૈશ્ય હતો. એની પોતાની સ્ત્રી અને એનો દીકરો એનું માનતાં ન હતાં; સ્ત્રી પોતાના ભાઈને ત્યાં રહેતી હતી અને એનો દીકરો મામાના કહ્યામાં રહી એની દુકાન ચલાવતો હતો. સેવકરામે સાળાને ત્યાં વૈતરું ઘણું કરી જોયું, પણ એની કાર્યશક્તિ ઉપર કોઈનો વિશ્વાસ બેસે જ નહીં. એટલે અપમાન (અથવા ભૂખ) અસહ્ય થવાથી એણે એ ઘર છોડ્યું (અથવા એને છોડવું પડ્યું હશે), અને એ સાધુનો શિષ્ય થયો. એ સાધુની સાથે જ તે કાશ્મીરની યાત્રાએ આવ્યો હતો.

સેવકરામે પેલા વૈશ્યપુત્રનો હાથ ઝાલ્યો, અને કહ્યું, 'હું ક્યાં તારી પાસે દક્ષિણા માગું છું? તારી શ્રદ્ધા હોય તે આપજે. અને ન આપે તોયે હું ક્યાં માઠું લગાડવાનો છું?' આટલો સોદો થયા પછી બંને વચ્ચે ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ બંધાયો. સેવકરામે વણિકપુત્રને માથે હાથ મૂક્યો, અને કહ્યું, 'બોલ पत्नीं मनोरमां, देहि, कुलवृत्ता, नुसारिणीं, तारिणीं, दुर्गसंसार, सागरस्य, कुलोद्भवाम्. ત્રણ વાર આ મંત્રની દીક્ષા આપી અને કહ્યું. 'રોજ મધરાતે બાર વાગ્યે ઊઠી, હાથપગ ધોઈ, દીવો કરી આ મંત્ર બોલજે. છ મહિનાની અંદર તને સરસ રૂપાળી કન્યા મળશે.'

મારાથી ન રહેવાયું. એ દિવસોમાં હું દુર્ગાસપ્તશતીનો પાઠ કરતો. એટલે મારી પાસેની એ પોથી ખોલીને એમાંનો એ જ શ્લોક મેં પેલા વણિકપુત્રને કાઢી બતાવ્યો અને કહ્યું, 'ધ્યાનપૂર્વક વાંચજે જેથી ઉચ્ચારમાં ભૂલ ન થાય.' એ આખલાને કન્યા મળે એના કરતાં એના ઉચ્ચાર ખોટા ન થાય એની ઇંતેજારી મને વધારે હતી. હું અધ્યાપક ખરોને! સેવકરામ મારી પર સારી પેઠે ચિડાયો. વણિકપુત્ર દક્ષિણા લાવવા ગયો એટલે સેવકરામ મને કહે, 'તમે સારું ન કર્યું. એ મંત્ર મામૂલી છાપેલી ચોપડીમાં જ છે એટલું જોયા પછી એની શ્રદ્ધા જરૂર ઘટી જવાની. હવે એ કંઈ મને ઝાઝી દક્ષિણા નહીં આપે.' હું હસ્યો અને ત્યાંથી ચાલતો થયો. સેવકરામ પાછળથી આવી મને મળ્યો. એને કેટલી દક્ષિણા મળી તે મેં તેને પૂછ્યું નહીં.

આગળ જતાં એક મોટું સરોવર આવ્યું. એ ઓળંગીને જવાનું હતું. કાશ્મીરમાં સરોવરો બહુ વિચિત્ર હોય છે. કોક ઠેકાણે બહુ છીછરાં, કોક ઠેકાણે ઠીકઠીક ઊંડાં. અને બધે કમળ, શિંગોડાં અને એવી જ બીજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વનસ્પતિનાં જાળાં બાઝેલાં. જંગલમાં ઝાડો તોડીને જેમ રસ્તા કરવામાં આવે છે તેમ આ સરોવરમાં પણ હોડીઓ આવે અને જાય એટલા માટે જાળાંઓ તોડીને રસ્તા રાખેલા હતા. રસ્તા જેટલો ભાગ ખુલ્લો હોવાથી તે ત્રણ વાગ્યાના તડકામાં ચળકતો હતો. બાકી બધે લીલાં પાંદડાંનો વિસ્તાર. નજર પહોંચે ત્યાં સુધી મોટાં મોટાં પ્રસન્ન પાંદડાંઓ. જાણે સરોવરની હૃદયઊર્મિઓ. અમે જમીને એક હોડીમાં બેઠા. સાધુઓ પાસેથી ભાડું તો લેવાય જ નહીં. એટલે અમે મફત ગયા. સેવકરામનો પોશાક ગૃહસ્થીનો અને પેશો સાધુનો; એટલે એને ખૂબ મુશ્કેલી પડી. વણિકપુત્ર પાસેથી કાં તો એને દક્ષિણા મળી ન હતી અથવા કંઈ આપવાની એની દાનત નહીં હોય.

કુદરતી શોભા નિહાળતા સાંજ પડ્યે અમે ક્ષીરભવાની પહોંચી ગયા. ક્ષીરભવાની એ એક નાનકડો કુંડ છે, અથવા એને તીર્થ કહો. એ કુંડ એ જ દેવી ક્ષીરભવાની. ત્યાં જુદી મૂર્તિ નથી. કાશ્મીરી બ્રાહ્મણો શિવમહિમ્નસ્તોત્રના અને દુર્ગાસપ્તશતીના રાગડા તાણીને પૂજા કરતા હતા. પાસે જ એક મોટી ધર્મશાળા હતી. કીડીઓનો રાફડો ઊભરાયો હોય એટલા યાત્રીઓ અંદર ભેગા થયા હતા. આસપાસ ચિનારનાં મહાવૃક્ષો ઊભાં હતાં. થોડીક દુકાનો પણ હતી. અને આ બધી જમીનની આસપાસ ચારે બાજુથી પાણીની એક નહેર વહેતી હતી અને તેટલા પરથી વચલો ભાગ બેટની સંજ્ઞાને પામ્યો હતો. અમે એ પાણીમાં હાથપગ ધોયા અને સાયંસંધ્યા કરી. પાણી અને હવામાંથી કયું તત્ત્વ વધારે ઠંડું હતું એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. સંધ્યા જીભ વતી બોલવાને બદલે દાંત વતી જ અમે બોલ્યા હઈશું.

ક્ષીરભવાનીના પાણીના રંગ વખતોવખત બદલાય છે એમ અમે સાંભળ્યું હતું. એ ચમત્કાર વિષે બધા જ ખાતરી આપતા હતા. પણ અમે ગયા એ જ અરસામાં કલિયુગ બેઠો હોવાથી તીર્થસ્થાનનું એ સત અમે જોવા પામ્યા નહીં.

રાત્રે સૂવું ક્યાં એ મોટો સવાલ હતો. ધર્મશાળામાં પ્રવેશ તો મુશ્કેલ હતો જ. પણ મુશ્કેલીથી અમે અંદર જાત તોયે ઊંઘવા તો ન જ પામત. અનેક પ્રાંતની અનેક ભાષાઓ બોલતી સ્ત્રીઓનો કોલાહલ અને મૂંઝાયેલાં બાળકોનાં તાર સ્વરનાં રુદન વચ્ચે અમારી ઊંઘને તો ત્યાં સ્થાન જ ન મળત. બહાર ખુલ્લામાં સૂવાની અમારી મરજી ન હતી. કેમ કે અમે જીવતર વિષે વિરક્ત થયા ન હતા. સવાર સુધી શરીરના લોહીના એકેએક ટીપાનું આઇસક્રીમ થઈ જાત એ ખાતરી હતી. સાંજે કંઈક ખાધું હોત તો તો લોહી ગરમ રહી શકત. પણ અમે લગભગ સવારના ભૂખ્યા હતા. આશ્રય મેળવવાને ફાંફાં માર્યાં, અને એક દુકાનના ઓટલા ઉપર સૂવાનું નક્કી કર્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાં તો દુકાનદાર આવીને કહે, 'કોણ છો તમે? ખસો અહીંથી. અમે પોતે જ અહીં સૂવાના છીએ.' અમે ઊઠ્યા અને દુકાનથી જરા દૂર ચિનારનું એક બાદશાહી ઝાડ હતું એના ઓટલા ઉપર જઈને સૂતા. ઓઢવાપાથરવાનું સાથે નામનું જ રાખેલું, એટલે સવાર સુધી નભાશે એટલી ખાતરી ન હતી.

અહીં એકાંત ઠીક હતું. સેવકરામ કહે, 'ક્ષીરભવાનીને ત્યાં આવીએ અને ભૂખે રહેવું પડે તો ક્ષીરભવાનીનું સત શું રહ્યું? આજે ખાવાનું ન મળે તો સવારે હાથપગ ચાલશે કે કેમ એ વિષે શંકા જ છે.' મેં જરા ચિડાઈને એને કહ્યું: 'આવી રીતે ક્ષીરભવાનીની પરખ કરવી એ શું માણસનો ધર્મ છે? ભવાનીને યોગ્ય લાગશે તે પ્રમાણે તે આપણને રાખશે. એમાં એના સતની વાત ક્યાં આવી? આપણું ભલું શામાં રહેલું છે એ પણ જ્યાં આપણે જાણતા નથી ત્યાં ક્ષીરભવાનીના સતની વાત શાને કરીએ? આજ સુધી ખાવાનું ન મળ્યું તેથી ભૂખે રહેવું પડ્યું છે એવો પ્રસંગ મારા જીવનમાં નથી બનેલો. ઉપવાસ કરવા ઇચ્છું તે જ દિવસે ભૂખે રહું. તેથી આજના ઉપવાસની તો મને મજા જ પડે છે. ખાવાનું ન મળે અને ઠંડે પેટે સૂવું પડે એ પહેલો અનુભવ મને ઘણું શીખવશે. હું તો ક્ષીરભવાનીની પારખ નહીં જ કરું.'

'મારા પર પરાણે ઉપવાસ કરવાના પ્રસંગો ઘણા આવ્યા છે. પણ મેં કોઈ કાળે પ્રભુ રામચંદ્રનો વાંક કાઢ્યો નથી.' બુવાએ કહ્યું.

'ठेविलें अनंतें तैसेची रहावें' મેં ટાપશી પૂરી. બુવાનું નામ અનંત હતું એટલે એ હસી પડ્યા. સેવકરામ પણ કંઈક શરમાયો. એણે કહ્યું, 'ના ના, હું એમ નથી કહેતો. મારો ભાવ કંઈ એવો ન હતો. પણ ક્ષીરભવાની તો અન્નપૂર્ણા કહેવાય. એના સત વિષે મેં ઘણું સાંભળ્યું છે. એટલે તો મનમાં જરા કંઈ થાય કે નહીં?' મેં કહ્યું, 'જન્મ અને મૃત્યુ બંને એની જ છાયા છે. અન્નપૂર્ણા ખવડાવે ખરી અને ભૂખે પણ રાખે. અહીં આવે તે બધાને ખવડાવવાની જવાબદારી જો અન્નપૂર્ણાને માથે હોય તો દુનિયાભરના આળસુ લોકો અહીં જ ધામો નાખીને પડ્યા રહે; અને ઊભા રહેવાની જગ્યા ન મળે તો માંહેમાંહે લડે.'

ટાઢથી ઊંઘ ન આવતી હોય તો તડાકા મારીને ટાઢ ઉડાડી શકાય છે. એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે અમારી વાતો ચાલતી હતી. એટલામાં પેલો ઓટલાવાળો દુકાનદાર અમારી પાસે આવ્યો, અને કહે, 'ભગવન્, અમે ખાવા બેસવાના છીએ, પણ અમારી પાસે એક જણ જેટલો જ ભાત વધારેનો છે. તમારામાંથી કોઈક એક જણ આવે તો એની જોગવાઈ છે.' બુવા અને હું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બંને એકદમ બોલી ઊઠ્યા, 'સેવકરામ, જાઓ, તમને ક્ષીરભવાનીનું આમંત્રણ આવ્યું છે.'

'હું એકલો શી રીતે જાઉં? જે હોય તે હું જઈને લઈ આવું અને આપણે ત્રણે જણા ખાઈશું,' એણે વિવેક કર્યો.

દુકાનદાર કહે, 'મારી પાસે ભાત અને કડમનું શાક છે. જોઈએ તો આવીને લઈ જાઓ.' મેં કહ્યું, 'મારે નથી ખાવું. અને બુવા તો બીજાના હાથનું રાંધેલું ખાતા નથી. એટલે સેવકરામ, તમે જ જાઓ.' સેવકરામ ગયા અને દુકાનદારે ખેસમાં બાંધી આણેલો ભાત અને કાશ્મીરની ખાસિયત, કડમનું શાક એણે ધરાઈને ખાધાં.

સેવકરામને ગયાને પાંચેક મિનિટ થઈ હશે એટલામાં એક માણસ કંઈક રોફમાં આવ્યો અને કહે, 'અરે ઝાડ તળે કોણ સૂતા છો?' મને થયું કે અહીં પણ આપણને કોઈ સુખે સૂવા દેવાના નથી. નરમાશ બતાવીએ તો આ એટલો પણ ખોઈ બેસવાના. નાગા બાવાઓ કેમ ઘૂરકે છે તે મેં જોયું હતું. એટલે આત્મરક્ષાર્થે એનું અનુકરણ કરી મેં જવાબ વાળ્યો, 'અમે અહીં સૂઈએ તેમાં તમારું શું ગયું? સાધુઓ સૂતા હોય એમને હેરાન કરવા માંગો છો?' પેલા માણસે બેદરકારીથી કશા આદર કે સદ્ભાવ વગર જવાબ વાળ્યો, 'ભગવન્, મારે શી પડી છે કોઈને હેરાન કરવાની? અમારા શેઠ શ્રીનગરથી હમણાં આવ્યા છે. એમણે કહ્યું ભૂખ્યા નારાયણને લઈ આવો. રસોઈ ગરમ ગરમ તૈયાર છે, એટલે હું બોલાવવા આવ્યો છું.' બુવા પ્રેમાળ માની પેઠે હંમેશ મારી સંભાળ રાખતા. એમણે મને મરાઠીમાં કહ્યું, 'ઊઠો કાકા, જમી આવો. પેટમાં કંઈક હોય તો રાત નીકળશે.' મેં કહ્યું, 'જે થશે તે આપણા બંનેનું થશે.' 'તમારી અને મારી વાત સરખી નથી. મેં કેટલાયે ઉપવાસ વેઠ્યા છે. તમને ભારે પડશે. અને કાલે તમે અહીં અટકી પડો તો તમને મદદ કરવા જેટલી મારી શક્તિ નથી. હમણાં હમણાં જ તો તાવમાંથી ઊઠ્યો છું.' બુવાની વાત સાચી હતી. અકિંચન મુસાફરો વિવેકને વશ ન થાય. એટલે મેં જમવા જવાનું સ્વીકાર્યું. એક દુકાનની અંદર એક મારવાડી શેઠ જમવાની તૈયારી કરીને બેઠા હતા. એની સાથે એના કોઈ નાતીલા અને નોકરો પણ હતા. રોલ્ડગોલ્ડનાં મારાં ચશ્માં જોઈ એને થયું આ કોઈ ભણેલા સાધુ દેખાય છે એટલે એના મનમાં માન વધ્યું. હાથપગ ધોવા ગરમ પાણી આપી મારે બેસવા એ લોકોએ કામળો આપ્યો. અને ત્રણ જણ ખાઈ શકે એટલું બધું મારી આગળ પીરસ્યું અને એક પીતળનો લોટો દૂધથી ભરીને પાસે રાખ્યો. મેં શેઠને કહ્યું, 'મને શું તમે બકાસુર ધાર્યો કે આટલું બધું ખાવાનું મૂક્યું?' શેઠ કહે, 'શ્રદ્ધા હોય તેટલું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાજો. બાકીનું પડતું મૂકજો.' મેં કહ્યું, 'એ ધર્મ નથી.' બીજી થાળીમાં મારે જોઈતું મેં લીધું અને શેઠને કહ્યું, 'તમને તકલીફ થતી ન હોય તો આ દૂધનો લોટો પેલા ચિનાર તળે એક મૂર્તિ સૂતી છે તેને પહોંચાડો.'

'તો એમને પણ જમવા કેમ ન લઈ આવ્યા?'

'એ કોઈના હાથનું રાંધેલું ખાતા નથી. એ ચુસ્ત દક્ષિણી બ્રાહ્મણ છે. આ ગરમ દૂધ એમને કામ આવશે,' મને તેડીને આવેલો નોકર એ લોટો ઊંચકીને બુવાને આપી આવ્યો. હું જમ્યો. ભાતમાં ઘી એટલું બધું હતું કે પેટમાં સખત ભૂખ ન હોત તો એ ખાવાની જ મેં ના પાડી હોત. પકોડા તો હતા જ અને કચોરી પણ ખરી.

'ભગવન્, આપ અંગ્રેજી શીખ્યા છો?'

'થોડુંક આવડે છે ખરું.'

'ક્યાં સુધી ભણ્યા છો ભગવન્? આમ અમારાથી પુછાય નહીં એ જાણીએ છીએ. કહેવામાં વાંધો હોય તો નહીં કહેતા.'

'વાંધો શાનો હોય? કૉલેજમાં બી. એ.નું ભણતર પૂરું કર્યું છે.'

'અહો ધનભાગ્ય અમારાં! અને સંસ્કૃત પણ જાણતા હશો.'

મેં કહ્યું, 'અમારે ત્યાં ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ કૉલેજમાં બીજી ભાષા તરીકે સંસ્કૃત જ લે છે.'

પછી તો પૂછવું જ શું? આપણો અતિથિ ચારે ઇલ્મ જાણે છે એ જાણીને બધા ખુશ થયા. ચાર ઇલ્મ એટલે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ઉર્દૂ અને શાસ્ત્રી (શાસ્ત્રી એટલે હિંદી). હું ઉર્દૂ જાણનો હઈશ એમ એમણે માની જ લીધું. પંજાબ અને કાશ્મીર તરફ ઉર્દૂ ન જાણનાર ક્યાંથી હોય? એ લોકોએ મને ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષના કેટલાયે સવાલો પૂછ્યા. ધરાયેલો બ્રાહ્મણ વાતો કરતાં ડરે નહીં. એટલે મેં પણ એમને બધા સવાલોના યથામતિ જવાબો આપ્યા.

હું પાછો ચિનાર તળે ગયો. ત્યાં સેવકરામ અને બુવાની વાતો ચાલતી હતી. બુવા કહે, 'ક્ષીરભવાનીએ મને ક્ષીરનો એક લોટો મોકલ્યો. ગરમ ગરમ ખાસું દૂધ મળ્યા પછી માણસને બીજું જોઈએ શું?'

સેવકરામની શ્રદ્ધા હવે દૃઢ થઈ હતી. હું શી રીતે ગયો, ત્યાં શું ખાધું, શી શી વાતો કરી, એ બધું કહ્યું, એટલે સેવકરામ નિસાસો નાખીને કહે, 'ક્ષીરભવાનીએ પોતાનો પરચો બતાવ્યો. એટલું જ નહીં, પણ જેને જે ખોરાકની ટેવ હતી તે જ ખોરાક અચૂક આપ્યો. મારા નસીબમાં સવારનો ઠંડો ભાત અને કડમની ભાજી હતી. માણસનું કરમ કંઈ એને છોડે?' બુવા કહે, 'અને મને દૂધ કરતાં વધારે કશું જોઈતું જ ન હતું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે સૂઈ ગયા. સવારે એ જ ઓટલા પાસે એક મહારાજ પૂરીઓ તૈયાર કરતો હતો. એની પાસે ઘણી વાસી પૂરીઓ હતી. એ એક તાજી પૂરી તૈયાર કરતો જાય અને એના પર એક વાસી મૂકતો જાય. આમ તાજી અને વાસીને ઓતપ્રોત કરી એણે બધો માલ સુધાર્યો ! સેવકરામે એની ખૂબ ઝાટકણી કાઢી. 'ક્ષીરભવાનીના બેટ ઉપર આવી હરામી કર્યે તારું કોઈ કાળે ભલું નથી થવાનું.'

'તે ક્ષીરભવાની મને ખવડાવવાનું માથે લે તો હું ધંધો જ નહીં કરું. ગઈ કાલે ઘરાકોએ બધી પૂરી મારી પાસેથી ખરીદી હોત તો આજ એમને આમ વાસી પૂરી ખાવી ન પડત.'

એને મન બધા ઘરાક મળીને એક વર્ગ હતો અને તેઓ એકબીજા માટે જવાબદાર હતાં. આપણે પણ એ જ ઢબે વિચાર નથી કરતા ?

વણિકપુત્ર પછી છ મહિનાની અંદર પરણ્યો કે નહીં તેની આપણને કોણ ખબર આપે ? એટલે એટલો પરચો જાણવાનો રહી જ ગયો !

ડિસેમ્બર, '૩૦

૫૯

સ્વર્ગમાં નરક

કાશ્મીરને પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ કહેવામાં આવે છે અને સાચે જ ત્યાંનું કુદરતી સૌન્દર્ય — ત્યાંના જલસ્રોત, મોટાં મોટાં તળાવો ને તેમાંનાં અગણિત કમળો, ફૂલ, પાન, અને ફળ, યોગી જેવા ધ્યાનગંભીર પહાડો અને બાળકની ચિત્તવૃત્તિ જેવા ચંચળ મેઘ — બધું જ સ્વર્ગીય છે. બારામુલ્લા (વરાહમૂલમ્)થી માંડીને ઠેઠ અમરનાથ સુધી અમે ખૂબ રખડ્યા, ઘણીયે વસ્તુઓ જોઈ, ઠીક ઠીક વાંચ્યું, ફળ અને મૂળ ખાધાં; સાધુસંતોનાં દર્શન લીધાં અને ત્યાંની કારીગરીનાં દર્શનથી આંખને તૃપ્ત કરી. ઝૂંપડીમાં રહેનારા ગરીબ ખેડૂતનું આતિથ્ય ચાખ્યું અને 'ક્ષીણે પુણ્યે' જમ્મુના રસ્તે થઈને મર્ત્યલોકમાં આવવા માટે તૈયાર થયા.

હિમાલયમાં તે વખતે લગભગ અઢી હજાર માઈલની યાત્રા અમે પગપાળા પૂરી કરી હતી. દરમ્યાન અમારા બન્નેનાં શરીરમાં મલેરિયાએ ઘર ઘાલ્યું હતું. બુવા અને હું એટલા થાકી ગયા હતા કે એક પાણીનો લોટો ઊંચકવો પણ ભારે પડતો. શ્રીનગરથી ખનબલ સુધી જવા માટે અમે એક ડુંગી ભાડે રાખી અને તેમાં સવાર થયા. નદીનો પ્રવાસ અમને બહુ જ રમણીય લાગ્યો; પણ હોડીવાળો અમને બીજબારા સુધી જ લઈ ગયો. આગળ જવાની તેણે સાફ ના પાડી. તેની ભાષા સમજવી તો મુશ્કેલ જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી; પણ તેણે અમને સમજાવ્યું કે 'અહીંથી થોડે છેટે આજકાલ હોડીઓ વેઠે પકડાય છે; આગળ જઈશ તો મારી હોડી વેઠે પકડી જશે.' અમે તેની સાથે ખૂબ લડ્યા, અમે કહ્યું કે જ્યાં સુધીનું ભાડું અમે તને આપ્યું છે ત્યાં સુધી તો તારે અમને લઈ જવા જ પડશે. એ કહેવા લાગ્યો કે 'પ્રાણ જાય તોય હું આગળ જવાનો નથી,' અને અમે પણ હાસીને કહ્યું કે ખનબલ પહોંચ્યા પહેલાં અમે હોડી છોડવાના નથી. એમ એક સત્યાગ્રહ જ શરૂ થયો. પણ મારો પક્ષ ધર્મપક્ષ હતો એમ કેમ કહી શકું?

એ બિચારાની સ્થિતિ હું સમજી શકતો હતો, પણ ઇલાજ શો? क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति !

છેવટે મારા હૃદયમાં ધર્મબુદ્ધિ જાગી અને નાવને ત્યાં જ પડતી મૂકી અમે બંને અમારો સામાન લઈ આગળ ચાલવા મંડ્યા. અમને આશા હતી કે ખનબલ પહોંચ્યા પછી એકાદ વાહન કે મજૂર મળશે અને પછી ત્યાંથી 'પીરપુંજાલ'નો પહાડ ઓળંગીને સુખેથી જમ્મુ પહોંચી જઈશું. પણ ખનબલમાં મજૂર કે ઘોડો, કશું જ મળી શક્યું નહીં. લોકોએ કહ્યું કે અહીં મજૂર આમ ન મળી શકે. સ્થાનિક અમલદારને અરજી કર્યા પછી જ સરકારની મારફત મજૂર મળી શકે. ઑફિસરને ત્યાં અમે ગયા. મને સાધુના વેશમાં જોઈને હું કંઈ દાન માગવા આવ્યો હઈશ એવું તેણે અનુમાન કર્યું. અને તરત ઘરની અંદર જઈ કહેવડાવ્યું કે 'સાહેબ ઘેર નથી.' હવે શું કરવું? મજૂર કેવી રીતે મેળવવો? અને તે જો ન મળે તો સામાનનું શું કરવું? અમારા બુવા બીજાનું રાંધેલું ખાતા નહીં તેથી તેમને માટે અમારે તવો, તપેલી વગેરે રાંધવાનાં વાસણો પણ સાથે રાખવાં પડતાં. અમે માંદા ન હોત તો આ બોજો અમારે માટે ભારે ન હતો, પણ આજે તો અમને મજૂર વગર ચાલે તેમ ન હતું.

સંકટમાં પડેલા પ્રાણીને કોઈ ને કોઈ યુક્તિ સૂઝે જ છે. મજૂર મેળવી આપવા માટે મેં એક અરજી અંગ્રેજીમાં લખી અને જાતે મામલેદારની કચેરીમાં આપી આવ્યો. મારો વેશ તો પહેલાંનો જ હતો, પણ અંગ્રેજીએ મારું કામ પાર પાડ્યું. મામલેદાર સાહેબે તાબડતોબ હુકમ આપ્યો કે "આમને અત્યારે ને અત્યારે એક મજૂર આપો."

તે જ દિવસે થોડી કાશ્મીરી ફોજ પણ જમ્મુ જવાની હતી. તેને માટે પણ મજૂરોની જરૂર હતી જ. સંખ્યાબંધ મજૂરો અને ટટ્ટુઓને પકડી આણવામાં આવ્યાં. લશ્કરવાળાઓએ પોતાના મજૂર પસંદ કરી લીધા. અને અમારે ભાગે એક હાથ તૂટેલો ઠૂંઠો મજૂર આવ્યો. અમે અમારા સામાનનું એક પોટલું બાંધ્યું અને તેના માથા પર ચડાવ્યું. તેણે પોતાના અદ્વિતીય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હાથથી તે પકડી રાખ્યું. અમે ચાલ્યા. અમારી વાતો પણ અમારી સાથે જ ચાલવા લાગી. શરૂઆત તો હાથ તૂટવાના કારણ પૂછવાની સાથે થઈ. મારા પૂછવાથી ઘેર કોણ કોણ છે, ખેતી કેટલી છે વગેરે હકીકત તેણે જણાવી. નસીબ ઉપર હવાલો નાખી જીવન વિતાડનાર ખેડૂતવર્ગનો તે એક ભોળો પ્રતિનિધિ હતો. મારા મનમાં દયા ઉપજાવવાની કળા પણ તે ભોળા પાસે ન હતી. અથવા આ દુનિયામાં કોઈ કોઈની દયા ખાશે કે મધ્યમવર્ગના માણસનું હૃદય કોઈ દિવસ પીગળશે એવી તેને આશા પણ ન હોય. ભિક્ષા પર નભનાર આ સાધુ મધ્યમવર્ગમાંનો જ છે એ તો મારાં રોલ્ડગોલ્ડનાં ચશ્માં જ કહેતાં હતાં. તે ભોળો ખેડૂત પૂરેપૂરી નિખાલસતાથી પોતાનું વીતક કહ્યે જતો હતો. તેને ખબર પણ ન હતી કે અજાણપણે તે મારા હૃદયમાં વિષાદનું એક તીક્ષ્ણ ખંજર ધીમે ધીમે ઊંડું ભોંકતો હતો.

તે બિચારા ગામડિયાની કહાણી હવે પૂરતી ધ્યાનમાં પણ નથી. "ખેતીના કટોકટીના દિવસ છે, ઘરમાં કોક માંદું છે, હમણાં જ પરણેલો તરુણ છોકરો બાપનું કહ્યું માનતો નથી, ઘરમાંની એકની એક ગાલ્લી ભાંગી ગઈ છે, એકલે હાથે જ બધું વૈતરું કરવું પડે છે." વગેરે મતલબની તેની સર્વસાધારણ કહાણી હતી. હું મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે હું આ શું કરી રહ્યો છું. અહીંની સરકારની મદદ લઈને ઓછામાં ઓછી મજૂરીએ મેં એક ગુલામ મારા કામ માટે પકડાવી આણ્યો છે. મારી સેવા કરવાની તેની તલભાર પણ ઇચ્છા નથી. કેવળ લાચાર થઈને તે મારો સામાન માથે ઉપાડીને મારી સાથે ચાલી રહ્યો છે. મારી પ્રાર્થનામાંનો એક શ્લોક લાલ આંખ કરી મને કહેવા લાગ્યો —

न जातु कामान्न भयान्न लोभात् धर्मं त्यजेत् जीवितस्यापि हेतोः ।

શરીર કહેવા લાગ્યું — પણ આટલો બોજો લઈ બસો પોણાબસો માઈલનો પ્રવાસ કેમ વેઠાશે? 'समर्थो धर्ममाचरेत् ।' જે સમર્થ છે તે જ ધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરી શકે. સંકટ સમયે ગમે તેમ કરી નભાવી લેવું જોઈએ. આ બિચારાને થોડી મજૂરી મળવાની પણ આશા નથી. એટલે તેને ભરપૂર મજૂરી આપવી — થોડીક વધારે આપવી અને ગમે તેમ કરી માર્ગ વટાવવો, એ જ આપદ્ધર્મ છે.

આપદ્ધર્મનો યુક્તિવાદ હમેશાં સીધોસાદો દેખાય છે પણ તે મારા હૃદયે કબૂલ રાખ્યો નહીં. હૃદય બોલી ઊઠ્યું : તને અહીં કોણે બોલાવ્યો હતો? કયું મહાપરાક્રમ કરવા તું અહીં આવ્યો? યાત્રાને બહાને, ધર્મપ્રાપ્તિ માટે, આત્મશુદ્ધિ થાય તેટલા માટે તું અહીં આવ્યો. હિમાલય જેવી પરમાત્માની વિશાળ વિભૂતિનાં દર્શન કરીને પણ જો મન આટલું દુર્બળ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંકુચિત રહે તો યાત્રાનું ફળ શું આવ્યું? અને તું જમ્મુ ન જ જઈ શકે તો શી મોટી આપત્તિ આવી પડવાની છે?

માણસ માણસને — પોતાના ભાઈને — પશુ બનાવે અને તેની મરજી વિરુદ્ધ દમદાટીથી તેની પાસેથી પોતાની ચાકરી કરાવે એ શું ન્યાય છે? આ બિચારો એક હાથ તૂટી ગયો છતાં સમાજ પાસે પેન્શન પણ માગતો નથી. સવારથી સાંજ સુધી અને એક ચોમાસાથી બીજા ચોમાસા સુધી થાય તેટલી મજૂરી કર્યે જ જાય છે. પોતાના પરસેવાનો કમાયેલો રોટલો ખાય છે, ને પોતાનાં બાલબચ્ચાંને ખવડાવે છે, અને આખી દુનિયા માટે અન્ન પેદા કરે છે. શું આ તેનો ગુનો છે? આટલી એક વાત સાચી કે થોડુંક અંગ્રેજી શીખીને ગરીબોને કેમ ચૂસવા તેની કેળવણી માત્ર તેને મળેલી નથી. અને તેથી જ સરકારી અમલદારો તેને જનાવરની જેમ પકડી આણી શકે છે અને મારા જેવા આયતું ખાનારાના કામ માટે જબરદસ્તીથી મોકલી શકે છે.

અમે જેમ તેમ કરીને તે દિવસના મુકામે જઈ પહોંચ્યા. અમે બન્ને સાથે આણેલા મગદળના લાડવા આરોગવા બેઠા અને એ બિચારો એકહસ્ત કિસાન કપડાના ચીંથરામાં બાંધી આણેલો ટાઢો ભાત કાઢીને તેના ફાકા મારવા લાગ્યો. તે બિચારો ખૂબ આનંદથી અને રુચિથી ટાઢો ભાત ખાતો હતો. પણ મારા લાડવા કેમે કરી મારા ગળાની નીચે ઊતરે જ નહીં. પેટમાં ભૂખ સારી પેઠે હતી પણ વચ્ચે જ હૃદય બોલતું, "કેમ ખાય છે? આ તો હરામખોરી છે." હું ઊઠ્યો ને બધા લાડુ તે મજૂરને આપી દીધા અને એને ખાવાનો આગ્રહ કર્યો. પણ તે તેના ગળા નીચે કેમ કરીને ઊતરે? તેને પોતાનાં બાલબચ્ચાં યાદ આવ્યાં. એકે લાડુ તેણે ખાધો નહીં. ભાતના ખાલી થયેલા લૂગડામાં તેણે તે બાંધી લીધા. મને સારું લાગ્યું; પણ તે જ વખતે દૂબળા શરીરને ફરી લોભ છૂટ્યો. મેં કહ્યું, "અરે ભાઈ, અહીં જેટલી મજૂરી અપાય છે તેટલી તને પૂરેપૂરી આપીશ." પણ થોડાક દિવસ મારી સાથે ચાલ. દરેક મુકામે જતાંવેંત બીજો મજૂર મેળવવાની કોશિશ કરીશ અને કોક મળી આવે કે તરત તને રજા આપીશ." માણસને ધર્મ-જ્ઞાન ગમે તેટલું થાઓ, પણ લાચારી અને લોભ તેને સ્વાર્થ તરફ ખેંચ્યા જ કરે છે. મારા બોલવામાં કંઈક દયા ને માણસાઈ જોઈને મજૂર બોલ્યો, "સરકારી કાયદા પ્રમાણે હું જમ્મુ સુધી જવાને બંધાયેલો છું. પણ જો આપ મને અહીં જ રજા આપો તો આપનો ભારે ઉપકાર થશે. મને સરકારી કાયદા મુજબની નામની મજૂરીય નથી જોઈતી ને તમે આપશો તે પૂરી મજૂરી પણ નથી જોઈતી. મને જવા દો એટલે બસ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેની આંખ વાટે ધર્મ આ વખતે મારી સામું જોતો હતો. ધર્મે પોકારીને કહ્યું : ખરેખર વેઠ-બેગાર મનુષ્યદ્રોહ છે; હૃદયદ્રોહ છે; વેઠે વળગાડનાર ને વેઠ કરનાર એ બંને ઉપનિષદની ભાષામાં 'આત્મહન્' છે. મારી આ પરિસ્થિતિની તુચ્છતાનો હું પૂર્ણ અનુભવ લઈ શક્યો. નિર્લજ્જ લોભ સુકાઈ ગયો અને વ્રીડાનો વિજય થયો. સામાનના બોજા કરતાં આ પાપનો બોજો છેવટે અસહ્ય થયો એટલે ઓટીમાંથી પૈસા કાઢીને મેં તેને આપ્યા અને કહ્યું, "અરે ભાઈ, તું સુખેથી તારે ઘેર જા. મારું જે થવાનું હોય તે થાઓ." અમે ત્રણે એકબીજા તરફ નજર ટેકવીને પ્રસન્ન થયા. અમને ત્રણેયને તે રાતે પોતપોતાને ઠેકાણે સત્યયુગની નિદ્રા મળી.

બીજે દિવસે જ્યારે ફોજના સૂબેદારને ખબર પડી કે અમે અમારા મજૂરને રાત્રે રજા આપી દીધી છે ત્યારે તેણે અમારો સામાન પોતાના એક ટટ્ટુ ઉપર લદાવવાની ગોઠવણ કરી આપી. એમ ટૂંકમાં, અમને અમારો સામાન ઊંચકવો ન પડ્યો એ ખરું; પણ રોજ ૨૦-૨૫ માઈલની ને ક્યારેક તો ૩૦-૩૦ માઈલની મજલ કરતા કરતા ફોજના વેગથી અમારે જમ્મુ જવાની ફરજ પડી. કોક કોક વખતે ઉજાગરા ને થાકને કારણે આંખે અંધારિયાં આવતાં અને દારૂડિયાની જેમ પગલાં પડતાં. પણ તેમાં હૃદયને સુખ હતું.

સપ્ટેમ્બર, '૩૬

૬૦

પાલખીવાળો સંન્યાસી

અમે અમરનાથની યાત્રા માટે કાશ્મીર ગયા હતા — મારા મિત્ર રામદાસી સાધુ, અનંતબુવા અને હું. રાવલપિંડીથી ૨૦૦ માઈલનો પ્રવાસ આઠ દિવસમાં પગપાળા પૂરો કરી શ્રીનગર પહોંચ્યા. રસ્તામાં અનેક સાધુઓ સાથે પરિચય થયો. તેમાંના મોટા ભાગના સ્વાભાવિકપણે જ પંજાબ તરફના સંન્યાસીઓ હતા. ઠેકઠેકાણે શીખ *ધર્મશાળામાં ઊતરવાની સગવડ હતી. ધર્મશાળામાંના ગ્રંથી*ઓ હંમેશ સજ્જન જ મળી આવતા. કેટલાક હાથપગ ધોવા સારુ ગરમ પાણી આપે, તો કોઈ હાથમાં સાવરણી લઈ જાતે જમીન વાળી કરી ત્યાં અમને અમારું આસન પાથરવા આગ્રહ કરે. સાધુઓની સંખ્યા ખૂબ વધી જતી તો આ ગ્રંથીઓ પોતાને ત્યાંના બધા જ કામળા ઓઢવા પાથરવા આપી દેતા!

*શીખોનાં મંદિરોમાં મૂર્તિઓ નથી હોતી. ત્યાં તેઓ તેમના ધર્મપુસ્તક 'ગ્રંથસાહેબ'ની પૂજા કરે છે. આવાં મંદિરોને એ તરફ 'ધર્મશાળા' કહેવામાં આવે છે અને ગ્રંથસાહેબની પૂજા કરનાર પૂજારીઓને ગ્રંથી કહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમારા અનંતબુવા મહારાષ્ટ્રના દેશસ્થ બ્રાહ્મણ. બીજા કોઈના હાથની રસોઈ તેમને ન ખપે. તેમને પોતાના હાથે જ રાંધવાનું છે એવી ખબર પડે એટલે ગ્રંથીઓ તેમને સાથે લઈ લોટ, દાળ, મીઠું, ઘી વગેરેની ભિક્ષા માગવા માટે ગામમાં ફરતા. શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક સાધુઓની આટલી સેવા થતી જોઈ શીખ ધર્મ અને શીખ સમાજ વિષે મારા મનમાં ભારે આદરભાવ જાગ્યો. આ ગ્રંથીમાંના કેટલાક તો ધર્મની ચર્ચા પણ કરતા. કેટલાક સારાં ભજનો ગાઈ સંભળાવતા. પ્રવાસી સાધુને જગતની ભલમનસાઈનો સારી પેઠે અનુભવ થાય છે. દોષ જોવા માટે તો એક જ ઠેકાણે લાંબા વખત સુધી રહેવું જોઈએ. આ શીખ ધર્મશાળાઓમાં જો કંઈ ગોટાળો હોય તો તે મારા ધ્યાનમાં કદાપિ આવ્યો નહીં.

અહીંના ગૃહસ્થી લોકોની શ્રદ્ધા જોઈને હું તો ચકિત થયો. પણ સાધુ લોકોનું જીવન આવી શ્રદ્ધાને માટે લાયક હતું એમ હું ન કહી શકું. સાધુઓનાં બ્રહ્મચર્ય કે નૈતિક જીવનની વાત હું અહીં નથી કરતો. સામાન્ય વ્યવહારમાં જે સજ્જનતા, ભલાઈ અને ખાનદાની હોવાં જોઈએ તેનો મોટે ભાગે અભાવ જોવામાં આવતો. વાત વાતમાં આ લોકો લડી પડતા, કોઈ પોચા દિલનો ભક્ત નજરે પડે કે તેની પાસેથી વધારેમાં વધારે લાભ પડાવવા તેઓ અંદર અંદર કાવતરાં રચતા. છતાં "भिक्षुको भिक्षुकं दृष्ट्वा श्वानवत् घुर्घुरायते।" એ જ અનુભવ બધે થતો. તેમાંના કેટલાક સાધુઓ આર્યવૃત્તિવાળા, અત્યંત ક્ષમાશીલ, ધીર, ગંભીર અને સહિષ્ણુ જરૂર હતા. ધંધાદારી સાધુઓની હીનવૃત્તિ જોઈને તેમને ખૂબ ખેદ ઊપજતો; પણ કહેવાથી કશું વળવાનું નથી એ પણ તેઓ જાણતા હતા. તેથી કલિકાલનું માહાત્મ્ય ઓળખીને ચુપચાપ બેસી રહેતા.

અહીં મસૂરી–ટેહરીના રસ્તા ઉપર અન્ય સમયે બનેલી એક ઘટના યાદ આવે છે. અમે રસ્તા પરના એક ગામમાં, સારા એવા ઘરમાં જઈને 'અમારા ભોજનની કંઈ ગોઠવણ કરો' એમ ઘરધણીને કહ્યું. તે ગૃહસ્થે સીધી ના જ પરખાવી. અમે પાછા ફર્યા. તેના નકારથી અમને જેટલું આશ્ચર્ય થયું તેથી વધારે આશ્ચર્ય કશું બોલ્યાચાલ્યા વગર અમે પાછા ફર્યા તેથી તે ગૃહસ્થને થયું. તે ગૃહસ્થે અમને પાછા બોલાવીને કહ્યું, "ઘણા સાધુઓ આવીને અમારી સતામણી કરે છે. ખાવા બેઠા પછી અનેક જાતની વસ્તુઓ માગે, ન આપીએ તો ગાળો આપીને કહે છે કે જમાડવાનું પ્રથમ વચન શા સારુ આપ્યું હતું? તેથી હવે હું કોઈને પણ જમાડતો નથી. તમે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સજ્જન દેખાઓ છો. હું તમને જે કાંઈ અને જેટલું ખવડાવું તેથી જો તમને સંતોષ થતો હોય તમારા ખાવાની હું ગોઠવણ કરી શકું."

અમે તરત હા પાડી. એક કલાકની અંદર ગરમ ગરમ ખાદ્ય પદાર્થોથી ભરેલી ચાર થાળી તે યજમાને અમારી આગળ આણીને ધરી. અમે ચાર મૂર્તિઓ હતા. અમે જોયું કે બધાને માટે એક જ થાળી પૂરતી હતી. ચાર પતરાળાં મંગાવીને અમે ત્રણ થાળીઓ પાછી મોકલી દીધી. યજમાનને ખૂબ નવાઈ લાગી. સાથે સાથે તેને દુઃખ પણ થયું. તેણે કહ્યું, "આવા સાધુઓ કદી મારા જોવામાં આવ્યા નથી. તમે વધારે માગશો એ અપેક્ષાએ ઘરમાં હજી વધારે રસોઈ તૈયાર કરી રાખી છે. પણ તમો તો હું લાવ્યો છું એટલું પણ ખાતા નથી!"

પણ ટેહરી તરફની આ વાતને ત્યાં જ પડતી મૂકી આપણે આપણા કાશ્મીરના પ્રવાસ તરફ વળીએ. અમે જ્યાં જતા ત્યાં ડુંગળી અને બટાટાનું શાક મળતું. મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણોને ડુંગળી સાધારણપણે ન ખપે. અને અમારી સાથેના પંજાબી સંન્યાસીઓને ડુંગળી ન હોય તો બટાટાનું શાક ગળા નીચે ન ઊતરે. છેવટે મેં જ વિચાર કર્યો કે બબ્બે શાક રંધાવવામાં કંઈ માણસાઈ નથી. ડુંગળી એટલે શ્વેતવર્ણ શાલિગ્રામ જ. ઊભા કાપીએ તો શંખ થાય અને આડા કાપીએ તો ચક્ર થાય. એને નિષિદ્ધ માનવા યોગ્ય નથી. પછી તો હું મારા ભાણામાંથી ડુંગળીના કટકા વીણી વીણીને પંજાબી સાથીઓને આપતો અને માત્ર બટાટા ખાતો.

શ્રીનગરમાં ગયા બાદ અમે નારાયણ મઠમાં ઊતર્યા. ભોજન પછી મઠપતિએ સવાલ કર્યો, "તમને ભિક્ષા મળી કે?" ત્યારે મને ખૂબ વિચિત્ર લાગ્યું. ગૃહસ્થી જીવનને ટેવાયેલા મારા કાનને "તમારું ભોજન થયું કે?" એવો સવાલ સાંભળવાની ટેવ હતી. ભિક્ષા માગવા પ્રત્યે મને એટલી ઘૃણા ન હતી જેટલી ભિક્ષા શબ્દ સાંભળવા પ્રત્યે. એક ક્ષણમાત્ર વિચાર કરતાં હું મારા મનને સમજાવી શક્યો કે સાધુઓના ભોજન માટે માત્ર ભિક્ષા શબ્દ જ યોગ્ય છે.

શ્રીનગરમાં જુદા જુદા પ્રાંતના અનેક સાધુઓ અમરનાથની યાત્રા માટે આવ્યા હતા. કાશ્મીર રાજ્ય તરફથી તેમને ભોજન મળતું હતું અને તમાકુ માટે થોડાક પૈસા પણ મળતા. એક સાધુએ જઈને મારું નામ લખાવ્યું ને મારા ભાગના તમાકુના પૈસા તે ઉઘરાવી લાવ્યો. આખા જન્મારામાં મેં તમાકુ કે બીડીનો સ્પર્શ સરખો હોઠને થવા દીધો નથી; પણ કાશ્મીર રાજ્યના હિસાબના ચોપડામાં બ્રહ્મચારી દત્તાત્રેયને નામે તમાકુના પૈસા ઉધારેલા આજે પણ મળી આવે તેમ છે!!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વૃદ્ધ સંન્યાસી તે જ વરસે અમરનાથની યાત્રા માટે શ્રીનગર આવ્યો હતો. જગત તેને ઓળખતું ન હતું. એ કાંઈ તેનો દોષ નહોતો. એ પોતે પોતાની યોગ્યતા પૂરેપૂરી જાણતો હતો. તેનો ત્યાગ ને વૈરાગ્ય, તેનું જ્ઞાન ને ભક્તિ, તેનું શાસ્ત્રાધ્યયન ને અનુભવ એ બધું લોકોત્તર હતું એ વિષે તેના મનમાં રતીભાર પણ શંકા ન હતી. શ્રીનગરમાં આવતાંવેંત જ તેણે રાજ્યના અધિકારીઓને કહ્યું કે મારે અમરનાથ જવા માટે એક પાલખી જોઈએ. આ યાજ્ઞવલ્ક્ય, અથવા મંડનમિશ્ર શ્રીનગર સુધી કયા વાહન ઉપર આરૂઢ થઈને આવેલા તેનો કોઈને જ પત્તો લાગ્યો નહીં. અમલદારોએ એને ખૂબ સમજાવ્યો. સાધુની હઠ જોઈને તેમણે એક ઘોડો આપવાનું કબૂલ્યું. પણ હિમાલયના જેવો જેનો નિશ્ચય દૃઢ છે એવો સાધુ પોતાના શબ્દ પાછા લે ખરો? 'હું પાલખી જ લઈશ' એમ તેણે તો ચોખ્ખું કહી નાખ્યું.

અમલદારો થાક્યા, કંટાળ્યા અને ત્યાંથી નીકળી ગયા. પેલા સંન્યાસીએ તો ઉપવાસ શરૂ કર્યા. ચાર દિવસ ગયા, આઠ ગયા, કોઈએ તેની પૂછપરછ સરખી ન કરી. તેની પ્રાણશક્તિ ક્ષીણ થઈ. હવે તેને કોઈ પાલખી આપત તોય તે અમરનાથની યાત્રા ન કરી શકત. લોકોએ તેને ખુલ્લા મેદાન ઉપર એક ખાટલો પાથરી તેના ઉપર સુવાડ્યો હતો. ભોળા લોકો તેને સમજાવવાના પ્રયત્ન કરતા હતા. પણ ગીતામાં કહ્યું છે કે જે ત્રિગુણાતીત થયો છે તેને તમોગુણ માટે ઘૃણાય નથી હોતી કે આદરેય નથી હોતો. મૂઢગ્રાહ(હઠવાદીપણું) હોય તોયે શું? એ પણ એક જાતનું તપ તો છે જ ને? સાધુએ તપથી ચ્યુત થવું ન જોઈએ. "प्राण जाय अरु बचन न जाजि!" સંન્યાસીએ એ જ ખાટલા ઉપર ભગવી ચાદર નીચે પોતાના હાથપગ લાંબા કરી પ્રાણ-ત્યાગ કર્યો.

જીવતાં જેની પ્રતિષ્ઠા સમાજે માન્ય ન રાખી તેની કીર્તિ તેના મરણ પછી આખા શ્રીનગરમાં ફેલાઈ. કેટલાક શ્રદ્ધાળુ લોકો એના દર્શન માટે ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. અનંતબુવાને લઈને હું પણ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. સંન્યાસીના કપાળ ઉપર મનુષ્યસમાજની બેદરકારી માટે તીવ્ર ક્રોધ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. જોતાંવેંત જ મનમાં મારી ખાતરી થઈ કે આ સાધુ મનુષ્યયોનિમાં ફરી આવવાનું કદી પસંદ નહીં કરે!

મનુષ્યનો પ્રાણ એક અદ્ભુત વસ્તુ છે. પ્રાણનું મૂલ્ય આપીને માણસ જે કંઈ કરે છે તેની કિંમત માનવી મનમાં વધતી જ જાય છે. મોટા મોટા ખૂની લોકો પણ પ્રાણદંડ મળતાં પોતાને માટે મનુષ્યસમાજની સહાનુભૂતિ મેળવે છે. સંન્યાસી જીવતો હતો ત્યાં સુધી તેની હઠ બધાને ઘૃણાસ્પદ લાગતી હતી. સંન્યાસીએ મરીને એક બાબતમાં પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધિ કરી. હવે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાજ્યાધિકારીઓ તેની આગળ નાના દેખાવા લાગ્યા. સંન્યાસીના શબ આગળ ઊભા રહીને મેં ઈશોપનિષદ્‌નો પાઠ કર્યો. "वायुरनिलममृतमथेद भस्मान्तं शरीरम् । ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान । युयोध्यस्मद जहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥"

શાન્તિપાઠ પૂરો થતાં મારી ભક્તિદૃષ્ટિ ઊઘડી અને મેં ચર્મચક્ષુથી નહીં પણ કલ્પનાદૃષ્ટિથી એક પાલખી આકાશમાંથી ઊતરતી જોઈ. અમરનાથ મહાદેવના દૂતોએ સંન્યાસીને ઊંચકી પાલખીમાં મૂક્યો અને તે જ આકાશ-માર્ગે ખનબલ, જનકમહેલ તથા શીશનાગ થઈ ને વૈતરણી ઓળંગીને ભૂતનાથ અમરનાથના ચરણો પાસે તેને લઈ ગયા!

જૂન, '૩૯

૬૧

નિર્વાણધામ કુશીનારા

બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું હશે અથવા એમના કોઈ શિષ્યે એમના મોઢામાં મૂક્યું હશે પણ ત્રિપિટક ગ્રંથમાં છે કે તથાગત જ્યાં જન્મ્યા, જ્યાં એમને બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, જે ઠેકાણે એમણે પોતાના સાથીઓને પહેલવહેલો ધર્મોપદેશ કરી ધર્મચક્ર ચલાવ્યું, અને જ્યાં તથાગતનું પરિનિર્વાણ થયું એ ચાર સ્થાનો બુદ્ધ ભગવાનને મતે અત્યંત પવિત્ર ગણાશે અને દેશદેશાંતરના લોકો એ સ્થાનોની યાત્રાએ આવશે.

બુદ્ધ ભગવાનને જ્યાં બોધિ પ્રાપ્ત થઈ તે સ્થાન એટલે કે બુદ્ધગયા સૌથી પ્રથમ જોવા પામ્યો હતો. વૈરાગ્યની મસ્તીમાં ઘર છોડી હિમાલય જતાં વચમાં ત્રિસ્થળીની યાત્રા કરી હતી તે વખતે બુદ્ધગયાનું સ્થાન જોયું હતું. બોધિવૃક્ષ તળે અથવા એના કોઈ ઉત્તરાધિકારી છોડ તળે જ્યારે ઉત્કંઠ ભક્તિથી સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યા ત્યારે ગેબી અવાજ સંભળાયો કે 'ત્યાગ કરવો પ્રમાણમાં સહેલો છે પણ એ ત્યાગને છાજે એવું જીવન વિતાડવું એ અઘરું છે.'

એ દીક્ષા–વચનની અસર તળે જ હું એ ઠેકાણે પહોંચ્યો જ્યાં બુદ્ધ ભગવાને પોતા પ્રત્યે અશ્રદ્ધા કેળવેલા ચાર સાથીઓને ધર્મોપદેશ કર્યો. સારનાથ એ એ સ્થાનનું આજનું નામ છે. પહેલાં એને મૃગદાવ અથવા ઋષિપત્તન કહેતા હતા. આ સ્થાન બનારસથી બહુ દૂર નથી. સમ્રાટ અશોકે દુનિયામાં અત્યંત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રૂપાળો એવો એક શિલાસ્તંભ ત્યાં ઊભો કર્યો હતો.* આજે એ જ ઠેકાણે સ્વર્ગસ્થ અનગારિક ધર્મપાલ જેવાઓના પુરુષાર્થથી મૂલગંધ કુટિવિહાર સ્થપાયો છે. અને એ વિહારમાં બુદ્ધ ભગવાનનાં અસ્થિઓના અવશેષ મૂકવામાં આવ્યા છે.

એંસી વરસની અખંડ સેવાને અંતે બુદ્ધ ભગવાને પોતાનો દેહ જ્યાં છોડ્યો અને દુનિયાનાં તમામ સત્ત્વોના અખંડ કલ્યાણની કામના જ પોતાની પાછળ રહેવા દીધી એ સ્થાન ક્યારનું બોલાવતું હતું. બુદ્ધશિષ્ય દિવ્યચક્ષુ અનુરુદ્ધનો સત્સંગ મારે ત્યાં કરવો હતો.

તથાગતના પરિનિર્વાણનું સ્થાન તે કુશીનારા. તે ગોરખપુરની પૂર્વે ત્રીસ-પાંત્રીસ માઈલ ઉપર છે.

યુક્ત પ્રાંતમાં ગંગામાતાની સમૃદ્ધિને કારણે મોટાં મોટાં શહેરો ઘણાં છે. તેમાંયે ગોરખપુરનું આકર્ષણ વિશેષ છે. રામગઢ નામના એક વિશાળ તાલને કાંઠે વસેલું આ શહેર કોઈ પણ સમ્રાટની રાજધાની તરીકે શોભે એવું છે. ગોરખપુરથી કુશીનારાનો રસ્તો બાળકોના હૃદય જેવો સીધો અને યૌવનના ઉલ્લાસ જેવો ઉજ્જ્વળ છે. ડાંગરની ખેતીનો સમુદ્ર ચારે તરફ પથરાયેલો છે અને એની વચમાં વૃદ્ધ આંબાવાડીના બેટો દૂરથી એકબીજા સાથે વાતો કરે છે. એક એક આંબાવાડી જાણે એક એક ધર્મપરિષદ. એક ઠેકાણે સો બસો કુમાર આમ્રવૃક્ષો વચ્ચે આચાર્ય સમો એક વૃદ્ધ વૃક્ષ હતો. શું એ લોકો બૌદ્ધ ધર્મની ચર્ચા કરતા હશે? કે હિંદુ ધર્મમાં બૌદ્ધ ધર્મનું સ્થાન શું છે એનો નિર્ણય કરતા હશે?

કુશીનારામાં જોવા લાયક ત્રણ ચાર સ્થાનો છે. નવાં સ્થાનોમાં શ્રી જુગલકિશોર બિરલાએ હમણાં હમણાં બાંધેલી આલીશાન ધર્મશાળા અને ચંદ્રમણિ કરીને આરાકાનના એક સાધુએ બાંધેલો પોતાનો મઠ.

ચંદ્રમણિ સાધુ હિંદી ઠીક ઠીક બોલે છે. બૌદ્ધ સાહિત્ય એણે ભક્તની નિષ્ઠાથી વાંચ્યું છે. અને જ્યારે અડવી અડવી લાગતી એની હિંદી ભાષામાં બુદ્ધજીવનના પ્રસંગો એ વર્ણવે છે ત્યારે જાણે બુદ્ધકાલીન કોઈ ભોળો સાધુ ફરી વાર જન્મ ધારણ કરી જાતે જોયેલી વાતો જ કહેતો હોય એવા રસથી અને એવી શૈલીથી આપણને એ તરબોળ કરે છે.

એના મઠમાં જે બુદ્ધની મૂર્તિ છે એનો પણ જાણવા લાયક ઇતિહાસ છે. કોઈ સ્કૉટિશ અમલદાર એ મૂર્તિ હિંદુસ્તાનની કારીગરીના નમૂના તરીકે વિલાયત લઈ ગયેલો. એના દીકરાના દીકરાને સૂઝી આવ્યું કે આવી પૂજાની

---

* શાક્યસિંહના પ્રથમ ઉપદેશની યાદગીરીમાં જે શિલાસ્તંભ અહીં ઊભો કરવામાં આવ્યો એ સ્તંભ પરના સિંહો આજે સ્વતંત્ર ભારતના રાજ્યચિહ્ન થયા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂર્તિ આપણે ત્યાં એક શોભાની ચીજ તરીકે રાખીએ એ ઠીક નથી. એમણે વિવેકપૂર્વક એ મૂર્તિ હિંદુસ્તાન પાછી મોકલી અને હવે એ કુશીનારામાં દેશદેશાંતરના બૌદ્ધ યાત્રીઓને કલ્યાણધર્મના આશીર્વાદ દેતી રહી છે. હિંદુસ્તાનમાંથી પરદેશ ગયેલી અપ્રતિમ વસ્તુઓ જો આવી જ રીતે સ્વદેશ પાછી આવી જાય તો ઇંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આધ્યાત્મિક બંધુત્વ સહેજે સ્થપાય. એ મૂર્તિ પાછી આપનાર ભાઈબહેનોનો કાગળ જ્યારે મેં વાંચ્યો ત્યારે ઇંગ્લંડ વિષે મારી વધતી જતી નિરાશા કાંઈક અટકી ખરી.

કુશીનારાની જૂની વસ્તુઓમાં એક જૂની સુંદર મૂર્તિ છે, જેને ત્યાંના લોકો માથાકુંવરની મૂર્તિ કહે છે. માથાકુંવરનો કશો અર્થ ન થતો હોવાથી અને આ સ્થાન બુદ્ધ ભગવાનના મરણને કારણે પ્રસિદ્ધ હોવાથી કોઈ કે ગોઠવી કાઢ્યું છે કે માથાકુંવર એટલે મૃતકુમાર.

આવી ઉટપટાંગ વ્યુત્પત્તિ ગળે ઊતરવી અઘરી છે. મેં સૂચવ્યું છે કે માથાકુંવર એ માયાકુંવરનો અપભ્રંશ હોવો જોઈએ. બુદ્ધ ભગવાનની માતાનું નામ માયાદેવી હતું એ તો બધા જાણે છે.

મૂર્તિની આસપાસની પ્રભાવળી ઉપરથી લાગે છે કે એ મૂર્તિ મધ્ય-કાલીન હોવી જોઈએ. માથાકુંવર કરીને કોઈ બુદ્ધપ્રેમીએ આ બૌદ્ધ મૂર્તિ અહીંના સંઘને અર્પણ કરી હશે. આજે એનો કશો ઇતિહાસ મળતો નથી.

કુશીનારામાં ખાસ તો બે જ વસ્તુ છે. જ્યાં બુદ્ધ ભગવાને દેહ છોડ્યો, તે ઠેકાણે પ્રાચીન કાળમાં એક સ્તૂપ હતો. એ ભાંગી ગયો હતો. બ્રહ્મદેશના એક દાની પુરુષે એ સ્તૂપ નવો બનાવી સોનાના વરખથી તેને મઢાવ્યો છે. આજે એ સ્તૂપ સૂર્યનાં કિરણોમાં જ્યારે ચળકે છે ત્યારે બૌદ્ધ પુનર્-ઉદ્ધારની અનેક આશાઓ એ આપી દે છે.

એ સ્તૂપની આગળ બુદ્ધ ભગવાનની સિંહશય્યામાં સૂતેલી એક મોટી મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ પણ ભાંગીને એના કકડા થયા હતા. મથુરાના લાલ પથ્થરની એ બનેલી હોઈ, એના વેરાયેલા કકડા સહેજે ભેગા કરી શકાયા. મૂર્તિના સર્જન એક અંગ્રેજે એ બધા ખંડિત અવશેષો એકત્ર કરી જોડી દીધા અને બૌદ્ધ યાત્રીઓએ એ મૂર્તિ પર સોનાના વરખ ચડાવી એ મૂર્તિને ફરી અખંડ જેવી કરી દીધી.

સિંહશય્યા એ બુદ્ધ ભગવાનનું સૂવાનું મનપસંદ આસન હતું. માણસ જ્યારે જમણા હાથનું ઉશીકું બનાવી પડખા ઉપર સૂઈ જાય છે અને જમણા પગ ઉપર ડાબો પગ અને એના ઉપર ડાબો હાથ મૂકી દે છે ત્યારે એને સિંહશય્યા કહે છે. આ શય્યા પર સૂઈ જવાથી ઓછી નિદ્રા લેવાથી પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શરીરને સમાધાન રહે છે. અને વૈદકીય દૃષ્ટિએ પણ આ આસનના અનેક સારા ગુણો બતાવ્યા છે.

જે ઓટલા ઉપર આ મૂર્તિ સુવાડી છે એની બાજુ પર ત્રણ મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. એમાં એક છે બૌદ્ધકાલીન દેશવિખ્યાત વૈદ્ય જીવકની, વચલી મૂર્તિ છે તે ત્રિદંડી સંન્યાસી સુભદ્રની, કે જે બુદ્ધ ભગવાનની અંતિમ ઘડીએ, એમની આગળ શંકાનિવૃત્તિ માટે આવ્યો હતો. ચરણની બાજુએ ગમગીન મૂર્તિ છે તે બુદ્ધ ભગવાનના અંતેવાસી આનંદની. આ ત્રણે વિષે જાણવા જેવું ઘણું છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં આ ત્રણે વિષે ઘણું વિસ્તારપૂર્વક લખાયું છે.

આ સ્તૂપ અને આ સૂતેલી મૂર્તિ જોઈને અઢી ત્રણ હજાર વર્ષો પૂર્વેનું વાતાવરણ એકાએક જીવતું થાય છે પણ ચિત્તને વિષણ્ણ કરી પછી શાન્તિ આપનાર સ્થાન તો કુશીનારાથી લગભગ એક માઈલને છેડે આવેલા ભગ્ન સ્તૂપનું છે.

આ સ્થાને બુદ્ધના અનુયાયીઓએ બુદ્ધશિષ્ય અનુરુદ્ધની સૂચના પ્રમાણે તથાગતની કાયા લૂગડામાં લપેટીને તેલની દોણીમાં મૂકી કશ્યપના આવવાની રાહ જોઈ હતી. કોઈ ચક્રવર્તીના દાહથી કાયાનું દહન કર્યા પછી અગ્નિ અને રક્ષા માટે શિષ્યો અંદર અંદર કપાઈ મરતા બચી ગયા. અને એમણે એના આઠ નવ વિભાગ કરી એ ફૂલ વહેંચી લીધાં. સારનાથમાં હમણાં જે સોનાનું વાસણ સ્થપાયું છે તેમાં આ વિભાગના જ કેટલાક અવશેષો છે એમ સિદ્ધ થયું છે.

જ્યાં તથાગતના શરીરને અગ્નિદાહ આપવામાં આવ્યો ત્યાં અસાધારણ ઊંચો એવો એક સ્તૂપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. એનું જ ખંડેર આજે એક ટેકરીના રૂપમાં દેખાય છે. અને એને માથે એક વિસ્તીર્ણ અને બહુ ઊંચું પીપળનું વૃક્ષ બૌદ્ધ ધર્મના સ્મારક તરીકે ત્યાંના પવન સાથે રમે છે. એ પીપળના વૃક્ષને જોઈ ગમે તે માણસને ગીતામાં વર્ણવેલા અશ્વત્થ વૃક્ષનું સ્મરણ થાય. એની ઉપર નીચે જનારી શાખાઓ એટલી બધી છે અને તે એટલી બધી ગૂંચાળી થઈ ગઈ છે કે એને હિંદુ લોકોના સમાજશાસ્ત્રની જ ઉપમા આપી શકાય. એ વૃક્ષ તળે એક ચીની સાધુ રહે છે. એનું નામ સૂર્ય અથવા એવું જ કાંઈક છે. સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ એને ત્યાંથી ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ પીપળના આશ્રયે રહેતા સરપની પેઠે એ ચીના સાધુને ખસેડવાની કોઈની હિંમત નથી. પીપળને માથે ડાળો વચ્ચે ઠેકાણે ઠેકાણે બેસવાની જગ્યા બનાવી એ સાધુએ પોતાની નિવત્ત રસિકતા પુરવાર કરી આપી છે. અને તુલસી રામાયણના અખંડ પાઠ ચલાવી એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચીના સાધુએ બૌદ્ધ અને હિંદુ ધર્મની અભિન્નતા એટલી જ સચોટ રીતે સિદ્ધ કરી આપી છે!!

બુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ, એમનું જીવન, એમની પ્રેરણા અને એનો વિસ્તાર એ માનવી ઇતિહાસનો સહુથી મહત્ત્વનો અને સહુથી મોટો ખંડ છે. એના પ્રતીક તરીકે આજે જે સ્થાનો આપણે ત્યાં રહ્યાં છે તેમનું મહત્ત્વ સેંકડો અને હજારો વર્ષ થયાં આપણે પૂરતું પારખી શક્યા નથી.

બુદ્ધ ભગવાનનું જન્મસ્થાન લુંબિનીદેવી હું હજી જોવા પામ્યો નથી એટલે એને વિષે અત્યારે કશુ ન લખું. બુદ્ધમાતાના સ્મરણથી જે સ્થાન પવિત્ર થયું છે એનું માહાત્મ્ય મારે મન આ ત્રણે સ્થાનથી વધારે છે.

ઇસા મસીહના જેરૂસલેમને કારણે ખ્રિસ્તીઓ અને ઇસ્લામીઓ દીર્ઘકાળ સુધી લડ્યા. બુદ્ધ ભગવાનના જીવન સાથે સંકળાયેલાં આ ચાર સ્થાનો માનવી વિગ્રહના કારણ થવાને બદલે તમામ એશિયાવાસીઓને જ નહીં પણ આખી માનવ કોટિને અવેરનો, પ્રેમનો, વિશ્વકુટુંબત્વનો સંદેશો આપવાનું સાધન થશે એ વિશ્વાસે એ કલ્યાણધામોને અને એમની મારફતે વ્યક્ત થતા કલ્યાણ ધમ્મને કોટિશઃ પ્રણામ.

૩૦–૫–'૩૯

૬૨

લલિત અને ભવ્ય*

વૈદિક કાળમાં ઇંદ્રે કહ્યું: 'चराति चरतो भगः ।' જે ચાલે છે તેનું ભાગ્ય પણ ચાલે છે. દરેક દેશનો અનુભવ સુરપતિ ઇંદ્રનું આ વચન પુરવાર કરે છે. જે પ્રજાના યુવાનો મુસાફરીના શોખ ખાતર જ દેશદેશાંતર ફરે છે, જોખમના શોખ ખાતર જ જોખમ ખેડે છે તે પ્રજાનો ભાગ્યોદય નજીક આવ્યો સમજવો. મહારાષ્ટ્રના અભ્યુદયના પ્રભાત સમયે મહારાષ્ટ્રીઓ દૂર દૂર સુધી પ્રવાસ કરતા, યાત્રા કરતા, એવું દ્રાવિડ કવિ વેંકટાધ્વરિએ લખી રાખ્યું છે. ગુજરાતની જાહોજલાલીના દિવસોમાં ગુજરાતના 'સાહસિક તરુણો રમણીમુખકમલનો મોહ ટાળીને પણ દરિયો ખેડતા', અને આફ્રિકાથી માંડીને જાવા સુધી વેપાર કરતા. ઘોઘાનો વર લંકાની લાડી લાવતાં મૂંઝાતો ન હતો.

એ દિવસોમાં આજની પેઠે પ્રવાસનાં સાધનો આટલાં સુલભ ન હતાં. તેથી જ લોકોને દસ દસ વરસ કેવળ મુસાફરીમાં ગાળવાનું સૂઝતું. આજે

* 'કુદરત અને કળાના ધામમાં એકવીસ દિવસ'ની પ્રસ્તાવના.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘેર બેઠે બધા દેશો વિષે જાણી શકીએ છીએ. અને પારસલની પેઠે દુનિયાની મુસાફરી કરીએ તોયે બધે એક જ જાતની સંસ્કૃતિ, એક જ સાંચાનો અનુભવ થાય છે. મનીલા જાઓ કે મ્યુનિચ, કેપટાઉન જાઓ કે ફ્રીમેંટલ, બધે એક જ પ્રકાર દેખાવાનો. આજના જમાનામાં જો નવીનતા જોઈતી હોય તો પગે જ મુસાફરી કરવી જોઈએ. અને તે પણ જ્યાં આધુનિક જમાનાની યાંત્રિક એકાકૃતિ પહોંચી નથી ત્યાં.

હિંદુસ્તાનમાં બંને જાતની મુસાફરી કરી શકાય. કરાંચી, મુંબઈ, કોલંબો, મદ્રાસ, કલકત્તા અને રંગૂન જઈને એક જાતનું નવું હિંદુસ્તાન જોઈ શકાય; જ્યારે હિમાલયનાં જંગલો અને રજપૂતાનાનો વેરાન પ્રદેશ, કાશ્મીરનાં સરોવરો અને શરાવતીના ધોધ, બિહારનાં ખેતરો અને મહારાષ્ટ્રના ડુંગરો એ સનાતન હિંદુસ્તાનનું પણ દર્શન કરાય.

વીસ દિવસની આ મુસાફરી લખનાર ભાઈ કુદરતના તેમ જ કળાના રસિયા છે. પુણ્યને લોભે જેમ આપણા પૂર્વજો યાત્રાના સંઘ કાઢતા તેમ સંસ્કારના લોભે આ ભાઈએ વીસ દિવસનો એક સંઘ કાઢ્યો, અને એટલા સમયમાં ડાંગનાં જંગલો, ત્યાંના દયાપાત્ર ભીલ લોકો, અજંટાની લલિત કળા, અને વેરૂળની શક્તિશાલિની શિલ્પકળા, બધી જ વસ્તુનું એમના સંઘે રસપાન કર્યું. વાહનની મુસાફરી કરનારને વીસ દિવસનો સાચો ખ્યાલ નહીં આવે. પગપાળા મુસાફરી કરનારને જે આનંદ અને અનુભવ મળે છે તે વાહનની મુસાફરીમાં કોઈ કાળે મળવાનો નથી; જેમ ખાદીમાં જે સંસ્કારિતા સમાયેલી છે તે મિલના કાપડમાં કોઈ કાળે મળવાની નથી.

* * *

સ્થાપત્ય નિહાળવાનો એમને શોખ હોવાથી પુરાતત્ત્વમાં ડોકિયું કરવાનું પણ એમને મન થાય છે, તેથી આ ચોપડી પ્રવાસની છે કે પુરાતત્ત્વવર્ણનની છે એ કહેવું મુશ્કેલ થાય છે.

આપણે ત્યાં પ્રવાસવર્ણનો ખૂબ લખાવાં જોઈએ. આપણા દેશમાં જોવા લાયક શું છે એની જ આપણને ખબર નથી હોતી. દેશી ભાષામાં તો જાણે આ વિભાગ ખેડાયો જ નથી. તેથી મુસાફરી કરતાં છતાં એનો પૂરતો લાભ મળતો નથી. આ જ વીસ દિવસની મુસાફરીમાં આપણે જોઈએ છીએ કે આપણા યાત્રીઓ નાશિક ગયા પણ ત્રણ ટેકરીવાળી જગ્યાએ આવેલી બૌદ્ધ ગુફાઓ જોવા લાયક છે એમ એમને ખબર ન પડી. તેઓ દોલતાબાદ ગયા પણ ભારતવર્ષના કિલ્લાઓમાં અસાધારણ ગણાતો ત્યાંનો કિલ્લો, કિલ્લા પરની એક ગુજરાતીએ બનાવેલી પ્રાચીન તોપ અને મહારાષ્ટ્રસંત જનાર્દન સ્વામીની ધ્યાનની ગુફા જોયા વગર જ આગળ ચાલ્યા. વેરૂળની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેણીઓ (ગુફાઓ)નો એમણે અભ્યાસ કર્યો, પણ ત્યાંથી પાસે આવેલું દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાંનું ઘૃષ્ણેશ્વરનું લાલ મંદિર એમની નજર આગળ ન આવ્યું. આ સંઘના સંઘવી શ્રી ધીરજલાલ શાહ ઉત્સાહી છે, શોધક છે, ખડતલ છે, છતાં તેમને આ વસ્તુઓ ન જડી, તો જડપણે યાત્રા કરનાર અસંખ્ય યાત્રીઓની શી દશા થતી હશે! એ વિચારથી જ શોધખોળ અને માહિતીથી ભરેલાં અને ઉત્સાહભક્તિથી નીતરતાં આપણી ભાષાનાં પ્રવાસવર્ણનનાં પુસ્તકોનું હાર્દિક અભિનંદન કરવાનું મન થાય છે.

અજંટાની ચિત્રકળા આજે સાતે ખંડના મુસાફરોને અહીં ખેંચે છે. એ ચિત્રોમાં દેખાતા ઈરાનથી આવેલા એલચીઓ અને લંકામાં ગયેલા લાટ-દેશના રાજપુત્રો શા કારણે આ દેશ તરફ આકર્ષિત થયા હશે? જે જમાનામાં ચિત્રકારોને મુસાફરીના પ્રસંગો ચીતરવાનું મન થયું હશે તે જમાનો કુદરત અને કળાનો કેટલો આનંદ અનુભવતો હશે! બ્રહ્મદેશના કેટલાક પેગોડા પર લાકડાની જાળીમાં કોતરેલાં બળદ સાથેનાં ગાડાં ખૂબ ધ્યાન ખેંચે છે. એ કોતરકામ કરનાર કારીગરોના આચાર્યોએ એ ગાડાંની કેટલી બધી મુસાફરી કરી હશે!

હું માનું છું કે અજંટાની બૌદ્ધ ગુફાઓમાં જે અસાધારણ કલાવિધાન રચાયું છે તે કોઈ રાજાની પ્રેરણાથી શહેરી ગુણીજનોએ રચેલું નથી. બુદ્ધના સંઘમાં અઢારે વર્ણના લોકો પ્રવેશ કરતા હતા. ચિત્રકારોના કોઈ સમર્થ જૂથે સંસારની અસારતા જોઈ સંઘનું શરણ લીધું હશે, અને જે વિગલિત વેદ્યાન્તર આનંદ બ્રહ્મદેવની સૃષ્ટિમાં ન મળી શક્યો તે એમણે આ રીતે કળાની દુનિયામાં મેળવ્યો હશે. એમને આમાં ધ્યાનસમાધિ જેટલી જ શાંતિ મળી હશે.

અને એ લોકોએ સ્થાન પણ કેવું શોધી કાઢ્યું! ધ્યાન દ્વારા માનસ-ક્ષેત્રમાં માણસ જેમ ઊંડો ઊંડો પ્રવેશ કરે છે તેમ આ સંઘે પહાડના મૂળ-વિવરમાં જલસ્રોતની દિશા પકડીને ઊંડો ઊંડો પ્રવેશ કરતાં અર્ધચંદ્રાકાર કરાડ સુધી પહોંચીને પ્રપાત આગળ પોતાની ગુફાઓ કાયમ કરી એ આખું દૃશ્ય જાણે ધ્યાનસમાધિનું એક પ્રતીક ન હોય એવું જણાય છે.

અને વેરૂળ (ઈલુરા)? ત્યાંનું કોતરકામ તો અજંટાથી તદ્દન જુદું. ત્યાંની ગુફાઓ ગમે તે પંથના લોકોએ કોતરાવી હશે, પણ એ બધા શક્તિના ઉપાસક હતા એ વિષે શંકા નથી. કૈલાસ જેવું મંદિર જેની કલ્પનામાં પ્રથમ પ્રગટ થયું એ કોઈ અસાધારણ વૈભવશાળી, બલાઢ્ય શિલ્પસમ્રાટ હોવો જોઈએ. અને એ કૈલાસની આસપાસ જે કદાવર મૂર્તિઓ કોતરેલી છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમની મુદ્રા, તેમના હસ્ત અને આયુધો અરે, એમના ઊભા રહેવાના પેંતરા પણ એટલા તો શક્તિશાળી છે કે એ જોતાંવેંત ઉપશાંત માણસને પણ આખી દુનિયા ફરી વળી આજ સુધી કોઈએ ન કરેલો વિક્રમ કરવાનો ઉત્સાહ મનમાં પેદા થાય! સાધારણ રીતે ભવ્યતા એકાકી જ હોય છે. પણ અહીં તો હિમાલયનાં શિખરોની પેઠે દરેક જાતની ભવ્યતાનું મૂક સંમેલન જ ગોઠવ્યું છે. અને એ નિઃશબ્દ શાંતિ કાંઈ ઓછી વક્તૃત્વશાલિની નથી. આ બધી સૃષ્ટિ જે લોકોએ સરજી તે લોકોનો પ્રાણ કેટલો પરાક્રમી હશે!

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ ગમે તેટલો વિસ્તરેલો હશે તોય દરેક જમાનો હજીયે આ પ્રાચીન સ્થાનો પાસેથી ભવિષ્યકાળના ગૌરવનું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરશે, એટલું જ નહીં પણ ભવિષ્યકાળને માટે પૂરતી પ્રેરણા પણ મેળવી શકશે.

૧૯૩૧

૯૩

અજંટા

[એક પત્ર : મૂળ મરાઠી ઉપરથી]

હૈદરાબાદની જેલમાં હું હતો ત્યારે તું તારા બિહારના પ્રવાસનાં વર્ણનો મને લખી મોકલતો હતો. ક્યાંય હરીફરી શકાય નહીં, એવી સ્થિતિમાં મારે અદેખાઈ સાથે તારાં તે પ્રવાસ-વર્ણનો — બિહારના સૂર્યોદયો, ભૂકંપથી ચિરાઈ ગયેલું ભૂમિમાતાનું હૃદય, તારો હાથી પરનો પ્રવાસ, સંકટનિવારણની યોજના, વગેરે વાતો — વાંચવાં પડતાં. જેલર કહેતો: 'કેવા લાંબા લાંબા પત્રો લખે છે!' હું તેને ચિડાઈને કહેતો: 'મારા બહાર જતા પત્રોની લંબાઈ ઉપર તમો અંકુશ મૂકી શકો, પણ આવતા પત્રો થોડા જ તમે કાપી શકવાના હતા?' હમણાં તું અભ્યાસક્રમની કેદમાં સપડાયલો છે. પ્રયોગશાળાની બહાર ભટકવું તારે માટે શક્ય નથી. અજંટા તો શું, પણ ફૈજપુર સુધ્ધાં તારાથી અવાયું નહીં; આવી સ્થિતિમાં અમારી અજંટાની કળાયાત્રાનું, જબલપુરની નિસર્ગયાત્રાનું અને ફૈજપુરની સ્વરાજ્યયાત્રાનું રસભરિત વર્ણન લખી તને ચીડવવો એવો વિચાર આવ્યો છે. પણ સમયદારિદ્ર્યને લીધે તોફાની મનોરથો સુધ્ધાં ઉત્પદ્યન્તે વિલીયન્તે.

પણ તને અજંટા વિષે ચાર લીટી લખી મોકલવી જ જોઈએ. કદાચ તું ચિડાય નહીં, તોપણ નારંગીની છાલનું તેલ આંખમાં નિચોવ્યું હોય તેમ જો આ પત્ર તારી આંખમાં ચમચમે તોયે મને સંતોષ છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કૉંગ્રેસ પૂરી થતાં જ લોકો અજંટા તરફ દોટ મૂકશે અને તે ગીરદીમાં કશું જોવાશે નહીં, એ બીકે મેં પુખ્ત વિચાર કરીને નિશ્ચય કર્યો કે કૉંગ્રેસના ભંગીકામમાં સામેલ થવા પહેલાં જ શાંત એકાંતમાં ત્યાંની ગુફાઓ જોઈ લેવી. કરેલો સંકલ્પ બોલી નાખવો એવો મારો સ્વભાવ છે. એટલે મેં એ ચિ. અનસૂયાને કહ્યો. તેણે પોતાના પતિરાજને જણાવ્યું અને વાત ષટ્કર્ણી થઈ. હોઠ બહાર તે કોટ બહાર એવું જે જૂના લોકો કહે છે, તે કાંઈ ખોટું નથી. ગીતાએ તો 'मौनं चैवास्मि गुह्यानाम्' કહીને જૂના અનુભવ ઉપર મહોર મારી છે.

છેવટે પાંચસાત ચુનંદા લોકો સાથે જવાનું નક્કી થયું. લોભે મને સમજાવ્યો કે હવે પ્રવાસમાં પોતાને કશી જ તકલીફ નહીં પડે. સાથેનાં માણસો બધું સંભાળશે. આપણે તો બરાબર જમાઈની પેઠે જઈશું. પણ મહિલાશ્રમનાં સૌ. કમલાબાઇ લેલે ચિત્રકળાનાં અધ્યાપિકા છે, તેમને અને તેમની બે પ્રિય વિદ્યાર્થિનીઓને સાથે ન લઉં તો કેમ ચાલે? લોભે કહ્યું: '૧૨ થી ૨૦ સુધી સંખ્યા થશે તો જળગાંવ કે ભુસાવળથી એક આખું તૈલવાહન (મોટર બસ) કરી લેવાશે.' મેં કમલાબાઈને હા પાડી. એટલામાં ફૈજપુરના ભંગીકામમાં સાથ દેવા માટે મહિલાશ્રમની ૧૦ છોકરીઓ તૈયાર થઈ. છુટ્ટીની સુખની સહેલ છોડીને એ છોકરીઓ રાષ્ટ્રકાર્ય કરવા જવાની, એટલે તેમને કાંઈ નહીં તો અજંટાની ગુફા તો બતાવવી જ એવું નક્કી થયું. લોભની સાથે ધર્મે પણ કાન કરડવા માંડ્યા. ભંગીકામ કરનાર મંડળી એટલે સહધર્મી. તેમને છોડી દઉં તો આટલો કૈવલ્યાનંદ પેટમાં શી રીતે સમાય? ऋष्टैः सह भुज्यताम् ।

આમ કરતાં કરતાં મહિલાશ્રમની પાંચ પચાસ કાબરો સાથે આવવા તૈયાર થઈ. મહિલાશ્રમનો આખો મધપૂડો જ ઊપડ્યો એમ કહેને. સાઠ માણસો માટે સ્ટેશન ઉપર એક ડબ્બો કરી રાખ્યો. અને ભુસાવળમાં ચાર મોટર-ભેંસો રોકી. જેમ ગુજરાતમાં એક વખતે ખંભાતના પ્રવાસમાં તમારા લોકોનું જબરદસ્ત ધાડું સાથે લઈને ગયો હતો, તેવું જ અહીં થયું. હિમાલયમાં બિલકુલ એકાન્તસેવન માટે ગયો પણ ત્યાં પણ અમે ત્રણ જણ થયા. પણ મારા નસીબની સ્વધર્મનિષ્ઠા તો આગળ આવે છે. તેની પ્રસ્તાવના તરીકે ઉપરનું લંબાણ કર્યું છે.

અમે અજંટા પહોંચ્યાં ને ખબર પડી કે નિઝામશાહીના કોઈક અમલદારની ભલામણ લઈને ત્રણસો માણસો તે જ દિવસે અજંટા જોવા આવવાનાં છે! તેમની આગળ અમારી સાઠ માણસની ટોળી તદ્દન જ ખાનગી લાગવા લાગી. કૉંગ્રેસ પછી પણ આટલી ગીરદી અમારે ભાગે આવી ન હોત.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણું નસીબ ચાર ડગલાં આગળનું આગળ જ ચાલે છે, એમ કહે છે તે આ રીતે!

અમે પરોઢિયામાં ભુસાવળ પહોંચ્યાં. અગાઉથી ઠરાવેલી મોટરોમાં અમે જામનેર થઈને અજંટા ભણી દોટ મૂકી. ભુસાવળથી અજંટા ચાળીસ માઈલ છે. વર્ધાથી અને મુંબઈથી અજંટા સરખું જ દૂર છે. ત્રણસો ત્રણસો માઈલ કહીએ તો ખોટું નહીં.

આપણા લોકોને કોઈ પણ સ્થળના અક્ષાંશ રેખાંશ આપવાની ટેવ નથી, અને આપ્યા હોય તો તે કેવી રીતે વાપરવા એની કલ્પના બહુ જ થોડા માણસોને હોય છે. ખરું જોતાં જે પ્રમાણે આપણી જન્મકુંડળી અનંતકાળમાંથી આપણી જન્મક્ષણ ચોક્કસ બતાવી આપે છે, તે જ પ્રમાણે અક્ષાંશ રેખાંશ પૃથ્વી ઉપરનું કોઈ પણ સ્થાન, પછી તે જમીન પર હો કે સમુદ્રમાં, બિલકુલ ચોક્કસપણે બતાવી આપે છે. એને લીધે દિશા, દેશ કે માઈલ કાંઈ જ પૂછવું પડતું નથી. પૃથ્વી પર અને આકાશમાં સર્વત્ર ચાલનારી આ સાર્વભૌમ અને વિશ્વવ્યાપી પદ્ધતિની માહિતી દરેક જણે મેળવી લેવી જ જોઈએ. અજંટાના અક્ષાંશ રેખાંશ નીચે પ્રમાણે છે: અક્ષાંશ ઉત્તર ૨૦°૨૫' અને રેખાંશ પૂર્વ ૭૬°૧૨'.

સત્તર વર્ષ પહેલાં નાગપુરની કૉંગ્રેસ પતાવી અજંટાની ગુફા જોવા ગયા હતા, તે વખતે એક વિચાર મેં જુગતરામભાઈને જણાવ્યો હતો. કોઈ વિચાર લખી કાઢ્યો કે કોઈને કહી નાખ્યો એટલે તે મારા મગજમાંથી ઊડી જાય છે. આ વિચારનું પણ તેમ જ થયું હતું. પણ પેલે દિવસે અજંટા જતાંવેંત જ બરાબર તે જ વિચાર તે જ ઠેકાણે આમલી પરના ભૂતની પેઠે 'હાઉ' કરતો સામો આવીને ઊભો રહ્યો.

બૌદ્ધ સાધુઓઓને આ જગ્યા જ કેમ સૂઝી, આ જગ્યા જ કેમ રુચી?

અજંટાનો રસ્તો એટલે જાણે ધ્યાનનો વિશુદ્ધિમાર્ગ. જુદા જુદા વળાંકો લઈને, ઊંડે ને ઊંડે અંદર ઊતરીને છેવટે રહસ્ય શું છે, તે શોધવાનું. ખીણમાં થઈને આવતો આ જીવનપ્રવાહ, આ ચૈતન્યપ્રવાહ આવે છે ક્યાંથી એ જાણી લેવાની ઉત્કંઠા ગાય રાખનાર ગોવાળને અને ઘેટાં રાખનાર ભરવાડને તેમ જ ઇંદ્રિયોનું રખોપું કરનાર વાનપ્રસ્થોને અને અખંડ ભટકનારા પરિવ્રાજકોને થવાની જ. તમે નાનપણમાં આશ્રમ પાસેની ચંદ્રભાગાનું મૂળ શોધવા નહોતા જતા કે! આ વાઘોરી નદી આવે છે ક્યાંથી, તેના મહિયરનું વાતાવરણ કેવું છે, એ જાણવાની જેવી ચટપટી થોડા રબારીઓને લાગી હશે, તેવી જ જિજ્ઞાસાથી આ જુદા જુદા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંકલ્પવિકલ્પ હૃદયમાં ઊંડે છે કેવી રીતે, ઉછાળા ક્યાંથી મારે છે, અને તદ્દન સુકાઈ ગયા હોય તોયે આશાની સહેજ વૃષ્ટિ થતાંવેંત તેમાં ફરી રેલ શી રીતે આવે છે? એના મૂળમાં ગયા વગર છૂટકો નથી, એમ કહેતા કહેતા કેટલાક સાધનાવીર એકાંત શોધવા નીકળ્યા. તેમણે ઘર છોડ્યું, બાર છોડ્યાં, માયામમતા બધીય છોડી. ધનદોલત, નાતજાત, સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ તો છૂટચાં જ, પણ તેમણે પોતાના પ્રિય વિષયો, પોતાના વિનોદ, અને પોતાની રસિકતા સુધ્ધાં મન કઠણ કરીને છોડી હતી. સાહિત્ય, સંગીત અને કળા તેમને હવે ખાટાં, તૂરાં અને ખારાં લાગતાં હતાં. મોઢામાં માટી કે રાખ પડે ને થૂ થૂ કરીને બહાર કાઢી નાખીએ તે જ પ્રમાણે તેમને પંચેન્દ્રિયોના વિષયો સંબંધે વિરક્તિ લાગવા માંડી હતી. તેમણે સાધકવીર થવાનું નક્કી કર્યું હતું. 'અરતિર્જનસંસદિ' એમ ગોખતાં ગોખતાં શહેર 'સમાજ'ને છોડી તેઓ ગામડામાં ગયા. ત્યાં પણ કંટાળ્યા એટલે વિજનમાં ગયા. સ્વયંનિમ્નગા નદી તેમને ઉત્તેજન આપતી હતી: 'હજી આગળ ચાલો, હજીયે અંદર જાઓ, ઊંડે ઊંડે પ્રવેશ કરો, ઠેકાણે પહોંચો ત્યાં સુધી અટકશો જ નહીં.' અને આપણા આ નદીશિષ્ય પૂરેપૂરા જીવનના ઉત્સાહથી ગિરિગહ્વરમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા. છેવટે બન્ને બાજુની ટેકરી એકદમ પાસે આવી જઈ ભીંતની પેઠે ઊભી રહી. બિચારી નદીને અડચણ ન પડવી જોઈએ એમ ધારી થોડી જગ્યા તેમણે વચમાં રાખી ખરી. પોતાની એ ભયંકર ઊંચાઈ જોનારા મનુષ્યને ઊભા રહેવા પૂરતી પણ જો જગ્યા ન રહેવા દઈએ તો ગરદી કર્યાનું ફળ શું?

પણ આ સાંકડી ગલી સીધી હોય તોપણ ન ચાલે. દૃષ્ટિને એક બાજુથી લાંબે સુધી અવકાશ મળે તોપણ મન કહેવાનું: 'સ્થિદાનીમસ્મિ સંવૃત્તઃ સચેતાઃ પ્રકૃતિં ગતઃ।' મનને એટલો બધો આરામ શા સારુ આપવો? એટલે આ ભેખડોએ પણ સાપના જેવો વાંકોચૂકો રસ્તો ધારણ કરી આ ગૂઢ જગ્યાને વધારે જ નિગૂઢ બનાવી છે. અને જ્યાં આ કરાડોની ખીણ પૂરી થાય છે, ત્યાં તેમની આ પાર્વતી કન્યા મહાદેવનું પાણિગ્રહણ કરવા માટે સપ્તપદીનો વિધિ કરતી હોય એ પ્રમાણે ઊંચેથી સાત પગથિયે સાત કુંડ ભરતી ઊતરે છે.

અહીં સુધી આવી પહોંચ્યા, હવે આગળ શું?

આગળપાછળની કરાડો પ્રતિધ્વનિ કરીને પૂછે છે: 'આગળ શું?'

હવે તો આ કરાડો ઉપર જ માથું કાં તો પછાડવાનું — નહીં તો ચલાવવાનું. આ કરાડોએ જ જો પરમ રહસ્ય છુપાવી રાખ્યું હોય, તો તેમનો પણ વેધ કરવો જોઈએ. થયું, સાધકવીરોએ કરાડો કોતરવાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શરૂઆત કરી. પુષ્કળ જગ્યા થઈ. હૂંફ, શાંતિ અને પ્રકાશ ત્રણે મળ્યાં. રોજ ઊગનારો અને બુદ્ધિને ચાલના દેનારો ચૈતન્ય સૂર્ય પરોઢનાં દસ કિરણો આપ્યા સિવાય કદી રહેવાનો નહીં. નીચે વહેતું જીવન, સામે ચડતો પ્રકાશ, ઉપર ફેલાયેલું અનંત આકાશ અને ગુફામાં અખંડ શાંતિ, એનાથી વધારે શું જોઈએ? સાધકોએ ધ્યાન ચલાવ્યું. સર્વ કાંઈ છોડી તેઓ અહીં આવ્યા હતા, પણ એક વાત છોડવાની તેઓ ભૂલી ગયા. ગફલતથી હો, આસક્તિથી હો કે દયાથી હો પણ આવતી વખતે તેઓ તોફાની પણ સ્નેહાળ એવું મન સાથે લેતા આવ્યા હતા. અને મન એટલે મોટો જાદુગર. તેની સ્મરણરૂપી ઝોળીમાં તેમ જ વિસ્મરણરૂપી ભોંયરામાં જાતજાતની ચિત્રવિચિત્ર વસ્તુઓ ભરેલી હોય છે. ગુફામાંનું આકાશ અને અવકાશ જોતાંવેંત જ તેણે વિશ્વામિત્રની પેઠે એક વિવિધ સૃષ્ટિ જોતજોતામાં નિર્માણ કરવાનું શરૂ કર્યું. જોતજોતામાં તો આ ગુફામાં જુદા જુદા વર્ણના રાજપુત્રો આવ્યા, તેમને અસ્વસ્થ કરનારી રાજકન્યાઓ આવી, હાથી, ઘોડા, દાસદાસી, સર્વ કાંઈ આવ્યું, અને 'અમે તો તમારી જ જાતનાં' એમ કહેતાં કહેતાં ઝાડો ઉપરનાં વાંદરાં પણ આવ્યાં. દેશપરદેશના વીર અને વકીલ નજરાણાં લઈને આવ્યા. ચારણ અને દૂત શુભાશુભ સમાચાર લઈને આવ્યા.

અને 'તમારી સાધનામાં અમારી મદદ જ થશે' એવું આશ્વાસન આપતી જુદી જુદી જાતકકથા પણ આવી.

પૂર્વપરિચિત સૃષ્ટિ આમ અકલ્પિત રીતે કલ્પનાકાય ધારણ કરીને ઊભી રહ્યા પછી પૂર્વની રસિકતા અને કળાકુશળતા થોડી જ સૂતેલી રહેવાની હતી?

નરમ માખણ જેવો કાદવ તૈયાર થયો. ડાંગરના કુશકાથી તે મજબૂત અને સુંવાળો બન્યો. સમુદ્રમાંની છીપો ભરીભરીને રંગ આવ્યો. ખિસકોલીની ઝૂમખાદાર પૂંછડીની નાની મોટી પીંછીઓ આવી. ધીમે ધીમે ગુફાની છત ઉપર કમળો ઊઘડવા લાગ્યાં. તેમાં કલહંસ વિહાર કરવા લાગ્યા. મોટા મોટા ગજરાજ તાડનાં પાંદડાં તોડી હાથણીને પવન નાખવા લાગ્યા.

અને મૂર્તિકારના હાથ પછી સ્વસ્થ શી રીતે બેસે? તે બોલ્યા: 'અમે કોરી કોરીને આ પથરાનું એકદમ મીણ બનાવી દઈશું. ચહેરા પર જે કોઈ ભાવ જોઈતો હશે તે આ નિર્જીવ પથરાએ બતાવવો જ જોઈશે. જડ અને ચેતન એ ભેદ જ ખોટો છે.' જીવંત માણસો બિલકુલ પથરાની પેઠે અચળ થઈને ધ્યાન ધરવા સારુ અહીં આવ્યાં, અને તેમણે છેવટે આ અચળેશ્વરના પેટમાં પેસીને નર્યા પથરામાંથી બિલકુલ જીવંત હોય એવાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસો તૈયાર કર્યાં — બ્રહ્મદેવે બનાવેલાં માણસો કરતાં ભવ્ય, અને તેથી જ દિવ્ય.

અપર બ્રહ્મ એવા તે કળાધરો કાળના પેટાળમાં અલોપ થઈ ગયા. અને તેમની તે કળાકૃતિ માત્ર કાળ સાથે ઝઘડતી એકાદ હાથ, એકાદ કાન કે એકાદ પગનું બલિદાન આપી હજી પણ અહીં વિરાજમાન છે. શી આ વિધિની વિચિત્રતા!

આ ગુફાઓમાં વિસ્તારેલો આ કલા-વિલાસ અહીંના નિર્વાણકામી સાધુઓની સાધનાને સાધક નીવડ્યો હશે કે બાધક? કોઈ એક પ્રણયી રાજા પોતાની પ્રમદ્વરા રાણીને મદિરાનો પ્યાલો લેવાનો આગ્રહ કરે છે, અને તે મોઢે ના પાડતી પાડતી હાથ વડે પાસે ખેંચતી જાય છે, એવું દૃશ્ય જોઈ કયા સમાધિમાર્ગને અનુકૂળ વાતાવરણ જામ્યું હશે? કોઈ રાજકન્યા મરવા પડી છે અને તેની દાસી ખિન્ન મને તેની છેવટની શુશ્રૂષા કરે છે, એવા કરુણ વાતાવરણનાં ચિત્રો જોઈને સાધકોને વૈરાગ્યસિદ્ધિ થવાની છે? અથવા તેઓ મૃત્યુંજય બનવાના છે?

આપણે સાંભળીએ છીએ અને જોઈએ છીએ કે કોઈ દુઃસાધ્ય રોગ ઉપર ઔષધ ન મળે એટલે આજકાલના ધન્વંતરિ અને જીવક તે જ રોગની રસી કાઢી તેને તેજાબમાં નાખી મારી કાઢે છે, અને પછી એ મરેલી રસી — રોગજંતુનાં મડદાં — શરીરમાં દાખલ કરી તે જ રોગનું સૌમ્ય સ્વરૂપ રોગીના શરીરમાં ઉત્પન્ન કરે છે. રસી મારેલી હોવાને લીધે તેનાથી જીવલેણ રોગ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. બિલકુલ સૌમ્યપણે શરીરમાં આવી રીતે રોગ ઉત્પન્ન કર્યો એટલે શરીરમાંની કુદરતી શક્તિ તેનો પ્રતિકાર કરવા માંડે છે, અને એ અસમયુદ્ધ શરીરમાંની પ્રાણશક્તિના કાબૂમાંનું હોવાને લીધે તેને ધીમે ધીમે રોગ ઉપર વિજય મળવા માંડે છે. બીજી રીતે જોતાં એમ કહી શકાય કે તે રોગની થનારી અસર પૂરતું, શરીર નઠોર નફ્ટ બનવા માંડે છે, અને આખરે આ જડતા એટલી વધી જાય છે કે રોગના જીવંત જંતુ પણ હુમલો કરવા આવે તોયે શરીર ઉપર તેની વિશેષ અસર થઈ શકતી નથી.

વિષયવાસના મારવી હોય તો પહેલાં વિકારી પરિસ્થિતિમાંથી પોતાની જાતને દૂર રાખવી જોઈએ. પણ એટલાથી જ બસ નથી થતું. ઘણી વાર પ્રત્યક્ષ સહવાસ કરતાં વિરહાવસ્થામાં થનારું ધ્યાન વધારે આકર્ષક, વધારે કાવ્યમય અને તેથી જ વધારે ભયાવહ હોય છે. હવે એ ટાળવા માટે વિષયોનો પ્રત્યક્ષ સહવાસ સાધવો એટલે સાધકે આધ્યાત્મિક આત્મહત્યા જ કરવી, એમ કહેવાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી સ્થિતિમાં જે દુનિયા આપણે છોડીને આવ્યા, તેનું માત્ર પ્રતિબિંબ આપણી આસપાસ પાથરી દઈએ તો સાંસારિક વાતાવરણનું પ્રત્યક્ષ દર્શન ટળે અને વિરહથી ઉત્પન્ન થનાર વિકૃત ધ્યાન પણ અટકે. ચિત્રસ્થ દુનિયા સાચી દુનિયાનો પરિચય ટકાવી રાખ્યા છતાં હમેશાં બાંધી રાખી શકતી નથી. રોજ આ બધું જોયા કરવું, અને 'આ બધું નશ્વર છે, દુઃખપૂર્ણ છે, એનો ઉપશમ જ કેવળ મંગળમય છે,' એવી મનની સમજૂતી દૃઢ કર્યા કરવી, એવી જાતની કોઈ સાધના તો આ ભિક્ષુઓએ યોજી નહીં હોય? આ સાધના પરિણામે કેવી સાબિત થઈ, તેનો અનુભવ તેમણે પોતાની પાછળ મૂક્યો હોત તો કેટલું સારું થયું હોત!

આ ગુફાઓ કંઈ એક જ માણસે, એક જ ટોળીએ અથવા એક જ સંઘે એકદમ તૈયાર કરી એમ નથી. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષની આસપાસ અહીંની કેટલીક ગુફાઓ કોતરવામાં આવી. અહીં એ પહેલાં સાધુની કેટલી પેઢી થઈ એ જાણવાનો હવે કોઈ ઉપાય નથી. હાલમાં એ ગુફા જેવી અવાવરુ પડેલી છે, તેવી જ તે પ્રાચીન કાળમાં પણ અવાવરુ પડી હોય તો નવાઈ નહીં. કેટલેક કાળે ફરી બીજી વસ્તી આવી. એ પેઢીએ બીજી પાંચ સાત ગુફા કોતરી કાઢી. તેને પણ ઊતરતી કળા લાગી. આમ આ ભરતીઓટનો ક્રમ લગભગ હજાર વરસ લગી ચાલ્યો. વિંધ્યાદ્રિની કેડ ઉપર વિરાજેલી આ ગુફાઓ આજ અડોઅડ બેઠેલી બહેનો સરખી દેખાય છે. પણ કાળાનુક્રમે જોતાં વચલી ગુફાઓ ખરેખર આસપાસની ગુફાઓની દાદીઓ છે. અને આ ગુફામાંનાં ચિત્રો પણ ચિત્રકારોની કેટલી પેઢીનાં પ્રતિબિંબ છે તે પણ કોણ કહી શકે?

ચિત્રકામના જે કંઈ નમૂના આજે બચેલા છે, તે જોતાં તો લાગે છે, કે અહીં બધાંમાં કલમ એક જ છે. શૈલીમાં થોડો થોડો ફરક જણાય છે, પણ તેમાંયે ત્રણ ચાર શૈલીથી વધારે પ્રકાર દેખાતા નથી. આ ગુફાઓની શરૂઆત ક્યારે થઈ એ ત્યાંના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે. પણ ગુફામાંના ચિત્રણની શરૂઆત ક્યારથી થઈ એનો ક્યાંય કશો પત્તો લાગતો નથી. પણ જે ચિત્રશૈલી અજંટામાં છે, તે જ સિંધિયાના રાજમાં આવેલી 'વાઘ' ગુફામાં છે. તે જ શૈલી લંકાદ્વીપમાં આવેલ સિગીરી (શ્રીગિરિ)માં પ્રગટ થયેલી છે. અને તેની જ એક વસાહત મધ્ય એશિયામાંનાં તિબ્બતી મંદિરોમાં પહોંચેલી છે. દુનિયામાં કૌશલ્ય સદા દુર્લભ જ હોવાનું. એક ઠેકાણે સાધના થવાની જ વાર, તેના પડઘા દુનિયાના ઠેઠ બીજા છેડા સુધી પહોંચવાના. તળાવમાં એક પથરો નાખી જોજો, ત્યાંથી જે તરંગમાળા ઉત્પન્ન થાય છે, તે કૂંડાળાં પસારતી પસારતી ઠેઠ તળાવના કાંઠા સુધી જઈ પહોંચે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બોધિવૃક્ષ નીચે બેસીને કરેલો સંકલ્પ અને તેમાંથી મળેલો માર્ગ જો અઢી હજાર વર્ષ અને પચીસ હજાર માઈલ સુધી પહોંચી શકે છે, તો અજંટાની ગુફામાં ખીલેલી ચિત્રકળા દક્ષિણમાં દીપદ્વીપ(લંકા)થી માંડીને આખા જંબુ-દ્વીપમાં ફેલાય એમાં નવાઈ શી?

અજંટાની ચિત્રકળા સ્થળકાળનો પડદો ચીરી ઠેઠ અહીં સુધી આવી પહોંચી. પણ ત્યાંની સાધનાની ચિત્કલાનું શું થયું? તે વધારે સૂક્ષ્મ હોવાને કારણે અધિક સ્થાયી, લગભગ અમર હોવી જોઈતી હતી. પણ કદાચ આ ગુફાઓમાં તેવા સાધનાસંગ્રામ અને તેવાં મારયુદ્ધો થયાં જ નહીં હોય. અહીં ઉગ્ર ઉપાસકો આવવાને બદલે તેમનું અનુકરણ કરનારા વિસ્તારપ્રિય પૂજારી જ ભેગા થયા હશે. મને લાગે છે કે કદાચ અજંટા એ ઉપાસકોની તપોભૂમિ નહીં હોય, અને પૂજારીઓની ઉત્સવભૂમિ પણ નહીં હોય. સર્વ વિદ્યાકળા-સંપન્ન એવા કુશળ વિદ્વાન અને અધ્યાપન–ધુરીણ એવા યોગી જ અહીં રહેતા હોવા જોઈએ. અને અજંટા એ એક ઐહિક અને પારલૌકિક વિદ્યાની વિદ્યાપીઠ જ હોવી જોઈએ. નહીં તો અવ્યાહત ચાલનારી પરંપરા સિવાય એક હજાર વર્ષ સુધી આ ગુફા ગાજતી શી રીતે રહે?

પણ આ બધું પછી ગયું ક્યાં? હજાર વર્ષની આ પરંપરા નામશેષ થઈ ગઈ એટલું પણ આજે કહી શકાતું નથી. કારણ તે પરંપરાનું આજે નામ પણ ક્યાં બાકી રહ્યું છે?

જેમણે આ ગુફા કોતરાવી તેમણે પોતાનો સંકલ્પ અહીં નોંધી રાખ્યો છે:—જ્ઞાનની ઉપાસના માટે આ ગુફાઓ તૈયાર કરાવી. આ લયન-દાનના પુણ્યને પ્રતાપે દાતાનાં માબાપથી તે ઠેઠ અખિલ વિશ્વનાં અશેષ સત્ત્વો સુધી સર્વનું જ કલ્યાણ થાઓ, સર્વને ઉચ્ચ ગતિ મળો.

આ સંકલ્પ કેટલો ઉદાત્ત છે! અહીં જાત નથી, વર્ણ નથી, પંથ અને દેશ નથી. સ્ત્રીપુરુષ એવો ભેદ નથી. પછી આપ-પર-ભાવ હોય જ ક્યાંથી?

જેમણે આ ધર્મકાર્ય શરૂ કર્યું, તેમને કલ્પના હશે ખરી કે આ બધું અનંતકાળ સુધી ટકવાનું નથી? અહીંની એ બધી સાધના ક્યાં ગઈ? એનો નાશ શાથી થયો? અંદરથી સડો લાગ્યા સિવાય બહારથી પડી ભાંગવું સહેલું નથી હોતું. વિજયનગરનું સામ્રાજ્ય લો કે આપણું મરાઠાઓનું હિંદવી સ્વરાજ્ય લો, એકે પ્રથમ સડ્યા વિના પડ્યું નથી. આ બૌદ્ધ પ્રયોગનો અંત કેવો આવ્યો તે કોણ કહી શકશે? અત્રા ઇતિહાસસંશોધકોની આગળ એ પ્રશ્ન પડેલો છે. કોઈને જ એનો ઉત્તર મળ્યો નથી. આ અજંટાની ગુફા સંબંધી ઇતિહાસ બહુ કહી શકતો નથી. પણ આ ગુફાઓ માત્ર પ્રાચીન કાળના સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર મુબલક પ્રકાશ પાડી શકે છે. છેક ખૂણામાં – અંધારામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ચિત્રો રહ્યાં એટલે જ તેમનામાં ભૂતકાળ પર પ્રકાશ નાખવાની શક્તિ આવી.

તને યાદ હશે કે શાકુંતલમાંનો વિરહી દુષ્યંત મનનું સમાધાન કરવા માટે શકુંતલાનું લાવણ્ય રેખાન્વિત કરતો હતો. તારા પ્રિય મેઘદૂતમાંની યક્ષપત્ની પણ પોતાના પ્રવાસી ભર્તાનું ભાવગમ્ય ચિત્ર આલેખતી હતી. રાજ-કન્યા ઉષાને માટે તેની સખી ચિત્રરેખાએ જુદા જુદા રાજપુત્રોનાં ચિત્રો કાઢી તેને બતાવ્યાં કારણ ઉષાને સ્વપ્નમાં દેખાયેલો રાજપુત્ર કોણ હતો તે નક્કી કરવાનું હતું. "અનિરુદ્ધનું ચિત્ર જોતાં જ ઉષા સંકોચ પામી"— અને શરમાઈ ગઈ, એવું વર્ણન છે. ઉત્તરરામચરિતમાં શ્રીરામ સીતાને વનવાસનાં રમ્ય ચિત્રો બતાવીને પૂર્વસ્મૃતિ તાજી કરે છે, એવું વર્ણન આવે છે, અને ચિત્રો જોઈને સીતાને જાણે સાચે જ ફરી વનવાસમાં ગયા જેવું લાગે છે. આ બધા પ્રસંગો વાંચતી વખતે મને લાગતું, કે આ બધી અતિશયોક્તિ છે. આપણા પૂર્વજોને કલ્પના દ્વારા આટલાં આબેહૂબ ચિત્રો કાઢતાં જ આવડતાં નહીં હોય. કવિઓને અતિશયોક્તિ કરવી સહેલી હોય છે. રામવિજય, પાંડવપ્રતાપ વગેરે પોથીમાંનાં છાપેલાં ચિત્રો જોઈને અને દેવળોમાંનાં ભીંત ઉપરનાં દેવદેવીઓનાં ચિત્રો જોઈને મારો ઉપલો અભિપ્રાય દઢ થયો હતો. આપણી મૂર્તિઓ અને રજપૂત શૈલીનાં ચિત્રો જોઈને પણ અભિપ્રાય બદલવાનું મન થયું નહોતું. પણ અજંટાનાં ચિત્રો જોયા પછી ખાતરી થઈ કે આપણા દેશના ચિત્રકારોને ચિત્રમાં ફક્ત પ્રાણ જ પૂરતાં આવડતું નહોતું. બાકી આબેહૂબ ચહેરા, સૂક્ષ્મગતિ, સૂક્ષ્મભાવપ્રદર્શન, તરેહતરેહના લોકોના હાવભાવ, રાજમહેલનાં, બગીચાનાં અને જંગલનાં દશ્યો બિલકુલ ખરેખરાં ખડાં કરતાં તેમને આવડતું હતું. હાથી, ગાય, વાછરડાં, પશુ, પંખી, બરોબર ઉઠાવમાં લાવી તેઓ એવી કંઈ બહાર જમાવી દે છે કે તન્મય થયેલા મનુષ્યને કહેવું પડે છે કે 'અરે, આ તો ચિત્રો છે, આમ ગાંડા શાને થઈ જાઓ છો?'

ખાનદેશના ગૅઝેટિયરમાં આ સર્વ ગુફાઓમાંના એકેએક ચિત્રમાંના પ્રસંગોનું અને વ્યક્તિઓનાં રૂપનું એવું સવિસ્તાર વર્ણન આપેલું છે કે તે વાંચતી વખતે અજંટાની ભીંતો ઉપરનું આખું મહાભારત પાછું નજર આગળ ખડું થાય છે. શાક્યમુનિ, બોધિસત્ત્વ, શુદ્ધોદનરાજા, માતા માયા, માસી મહાપ્રજાપતિ, ગોપા યશોધરા, નાનકડો રાહુલ, બધાં અહીં છે. રાજા પુલકેશીના દરબારમાં ઈરાની વકીલ પોતાના રસાલા સાથે આવેલા છે. છદંત હાથી પોતાની સૂંઢ વડે પોતાના છયે દાંત ઉખાડીને લોભી પારધીને અર્પણ કરે છે, અને તે દાંત જોઈને પૂર્વજન્મની તેની સ્ત્રી હતી તે રાણી પશ્ચાત્તાપમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડૂબી જાય છે. એક ઠેકાણે ક્રોધે ભરાયેલો રાજા પગ આગળ વેલીની પેઠે વાંકી વળેલી દાસીને શિક્ષા ફરમાવે છે, તો બીજી બાજુ ભિખારી ઇચ્છાભોજન મળ્યું એટલે સંતુષ્ટ દેખાય છે. હિંદુસ્તાનનો પ્રજાકીય ઇતિહાસ જ્યારે તૈયાર થશે ત્યારે આ ગુફામાંના પ્રસંગો તે સમયનું સામાજિક ચિત્ર ચીતરવા માટે વપરાશે. અજંટામાંના આ જુદા જુદા પ્રસંગો જોતાં જોતાં એક વાત આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે ચિત્રકારોએ આ સેંકડો પ્રસંગો કેવી ખૂબીથી એક-બીજામાં ભેળવી દીધા છે. એક ચિત્રની પાર્શ્વભૂમિ બીજા ચિત્રની પુરોભૂમિ તરીકે કામ આવે છે. આંખને ક્યાંય અસંગત જેવું લાગતું નથી. મહાભારત-કારને જે પ્રમાણે યુદ્ધનાં વર્ણનો અને સાત્ત્વિક સંવાદ, સ્ત્રીઓનાં નામો અને તીર્થોનાં વર્ણન, મુત્સદ્દીઓની મસલત અને કમળો ચોરનારા ઋષિનો વિનોદ એ બધાંની સંસૃષ્ટિ કરતાં આવડે છે, તે જ પ્રમાણે આ ગુફાના અંધકારમાં તત્કાલીન જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડનારા ચિત્રકારોને જીવનનું સાફલ્યપૂર્વક દર્શન કરાવતાં આવડતું હતું. ભારતરચના, ભારતીઓની નગરરચના અને ગિરિ-ગહ્વરમાંની આ બૌદ્ધકાલીન ચિત્રરચના એક જ સંસ્કૃતિના માનસનો વિલાસ છે.

પ્રાચીન સંસ્કૃતિના આવા અવશેષ મળ્યા છે છતાં એનું શું કરવું એ વિષે મોટો મતભેદ છે. કેટલાકનું કહેવું એવું છે, કે જૂનું જે ભાંગી ગયું હોય, તૂટી ગયું હોય, ફીકું પડીને ઊડી ગયું હોય, તેની મરામત કરી તેને તદ્દન પહેલાંના જેવું કરવું. મૂર્તિનો એકાદ હાથ તૂટી ગયો હોય તો કોઈ 'સર્જન' મૂર્તિકારને બોલાવી તે હાથ હતો તેવો બેસાડાવી લેવો. ખબર ન પડે તેવી સિમેંટની મલમપટ્ટી કરવી અને ખોડ રહેવા ન દેવી.

લાહોરના સંગ્રહસ્થાનમાં એક મૂર્તિની બાબતમાં આવી જાતની સર્જરી ભારે ખૂબીથી કરેલી માલૂમ પડે છે. ભિન્ન ભિન્ન સમયે અને ભિન્ન ભિન્ન ઠેકાણે જડી આવેલા મૂર્તિના કેટલાક અવયવો એક જ મૂર્તિના હોવા જોઈએ એવું અનુમાનથી સમજી જઈ તે બધાને એકત્ર કરી છિન્નભિન્ન થયેલી એક અતિપ્રાચીન સુંદર મૂર્તિને ત્યાં અખંડ બનાવેલી છે. તે મૂર્તિએ આ પ્રમાણે પોતાને જીવનદાન દેનારા સર્જકને આભારપૂર્વક કહ્યું હશે જ, કે આ ઉપકારનો બદલો શી રીતે વળાશે ? મરીને તારે પેટે અવતરું એવું થાય છે. બાકી પેટે પથરો અવતરે એ પેલા મૂર્તિકારને કેટલું ગમે એ સવાલ જુદો છે.

અમે આબુ ઉપર ગયા હતા ત્યારે અમે જોયું હતું કે ત્યાંના દેલવાડાના મંદિરમાં કંઈ ભાંગફોડ થાય છે તો જયપુરી અથવા જોધપુરી આરસપહાણના પથ્થર મંગાવી કસાયેલા કારીગરો પાસે તાબડતોબ પહેલા પ્રમાણે, ખબર ન પડે એવી મરામત કરાવી લેવામાં આવે છે. ત્યાં ખાસ આ જ કામ માટે પેઢી દર પેઢીના કારીગરોને કાયમના રાખેલા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ એટલી કાળજી અને એટલી કુશળતા બધે જોવામાં આવતી નથી. કાઠિયાવાડમાં પાલીતાણા પાસે શેત્રુંજા પર્વત ઉપર જૈન લોકોનાં મંદિરોનું એક મોટું વન છે. ત્યાં મંદિરમાંની એકાદ મૂર્તિનાં નાક કાન તૂટ્યાં એટલે આરસપહાણની મૂર્તિને સુધ્ધાં સિમેંટનાં નાક કાન બેસાડી દે છે, અને તે પણ એટલાં બેડોળ કે પોતાની લાવણ્યમય કૃતિની આ વિડંબના જોઈ મૂળ મૂર્તિકારને મરવું જ પડે. નવી પેઢીને હાથે થતા આવા પ્રકારના બેવકૂફીભર્યા સુધારામાં કેવી આફત રહેલી છે, તે જોઈને દુનિયાના આગેવાનોએ હમણાં એવું નક્કી કર્યું છે, કે પ્રાચીન ખંડેરોનું નવીનીકરણ ન કરતાં અથવા અપૂર્ણની પૂર્તિ ન કરતાં, જે છે તેનું જ સંરક્ષણ કરવું એ જ યોગ્ય છે. તે જ ન્યાયે અજંટામાંની બચેલી ચિત્રકળાનું હમણાં ભારે કુશળતાપૂર્વક સંરક્ષણ કરેલું છે. દુખાયેલાં ચિત્રોને નવા કારીગરો પાસે સારાં કરાવવાનો આજે કોઈ પ્રયત્ન કરે તો તેને હજામ ઠરાવી હાંકી કાઢવામાં આવે.

અજંટાની ગુફામાંનાં ચિત્રોનું કેવળ સરંક્ષણ કરવું એ જ યોગ્ય છે. પણ ત્યાં ગયેલા ચિત્રકારો પોતાની અનુકૃતિમાં પૂર્ણતા લાવવાનો પ્રયત્ન કરે તેમાં કંઈ અયોગ્ય નથી. માત્ર ભ્રમ ઉત્પન્ન ન થાય એટલા માટે પોતે તેમ કર્યું છે એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરી રાખવો જોઈએ.

'यद यद् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।
न्यूनं संपूर्णतां याति शिल्पीभावप्रसादतः ॥'

(બીજી લીટીમાં ભૂલ હોય તો સુધારી લેજે, પણ કાલિદાસ તો ચિડાવાનો જ.)

અજંટાની ચિત્રકળા જ્યાં સુધી આધુનિકોની દૃષ્ટિ બહાર હતી ત્યાં સુધી ખૂબ સુરક્ષિત હતી. અંદર આરામ કરનારા વાઘ ભીંતના લેપ ઉપર નખો ઘસે તોપણ છેક નીચેના ભાગમાં જ તેના ઉઝરડા પડે. કદાચ પહેલાંના ભિખારીઓ જ અહીં રક્ષણને માટે રહેલા હશે! ચામાચીડિયાંએ માળા બાંધી અથવા મલોત્સર્ગ કરી ચિત્રો બગાડ્યાં હોત તો તે યુક્તિપૂર્વક ધોઈ કાઢીને હતાં તેવાં કરી શકાત. પણ કોઈ ગાંજાખોર વૈરાગી અંદર ધૂણી ધખાવીને બેઠો એટલે પછી ધુમાડાથી બધાં જ ચિત્રો ધૂળ મળવાનાં. ચોમાસાની ભેજવાળી હવાથી ભીનાં થયેલાં ચિત્રોનો લેપ ધૂણીની ગરમીથી એકાએક સુકાઈ જાય છે. પછી તેના પાપડ જેવા પોપડા થઈ ધીમે ધીમે ખરવા માંડે છે. આવી રીતે આ ગુફામાં ખૂબ નુકસાન થયેલું છે. કેટલેક ઠેકાણે અર્ધદગ્ધ યુરોપિયન ચિત્રકારોએ ચિત્ર ઉપર વાર્નિશ ચોપડીને તે કાળાં મેશ કરી મૂકેલાં છે. અને યુરોપિયન પ્રવાસીઓએ તો છરી ચલાવી આખાં ને આખાં ચિત્રો હાથ આવ્યાં તેવાં ઉડાવ્યાં એવું કહે છે. અને આપણા દેશના કેટલાક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અસંસ્કારી લોકોએ આ ચિત્રો ઉપર પોતાનાં નામો પોતાને આવડે એવા અક્ષરે કોતરી કાઢી અમર કર્યાં છે. અથવા અમર ચિત્રકળાનો આવો નાશ કરનારા આ નાશકર્મી દુર્જન કોણ હતા તે નામ ઉપરથી ઓળખાઈ જશે એટલે અનંત કાળ સુધી પોતાને નામે લોકો શાપ દે એવી સગવડ તેમણે કરી મૂકી છે એમ જ કહેવું જોઈએ.

નવી દિલ્હીમાં વાઈસરૉયના મહેલ પાસે એક સરકારી સંગ્રહસ્થાન હમણાં હમણાં જોઈ આવ્યો. મધ્ય એશિયામાંથી ઘણી જ મહત્ત્વની વસ્તુઓ હિન્દુસ્તાન સરકારના ગોરા અમલદારે લૂંટી આણીને ત્યાં ગોઠવેલી છે. ઘણોખરો માલ તો વિલાયત જ પહોંચી ગયો છે, પણ અહીંના પૈસાથી અને અહીંના લોહીથી કરેલા યુદ્ધની લૂંટ થોડી અહીં નાખી સરકારે ભલાઈ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ સંગ્રહસ્થાનમાં મધ્ય એશયાનાં મોટાં મોટાં મંદિરોની ભીંત ઉપરના લેખો તોડી આણીને તે ઉપરનાં ચિત્રો અહીં મૂળની પેઠે બરાબર બેસાડી દીધેલાં છે. લોભને લીધે માણુસ કયું પાપ નથી કરતો? બચાવમાં કહે છે કે મધ્ય એશિયામાં ગમે ત્યારે પણ આનો નાશ થવાનો જ હતો, અને સુધરેલા માણસો ત્યાં સુધી જઈને આ અપ્રતિમ કળાકૃતિઓ જોઈ આવે એ શકય નહોતું, એટલે અમે ત્યાંથી અહીં લઈ આવ્યા એટલું જ!

જેમણે આ કળાકૃતિઓ નિર્માણ કરી તેઓ અને તેમના વંશજો તો જંગલી લોકો રહ્યા, તેમનામાં કયાં લૂંટ કરવાની બુદ્ધિ કે શક્તિ છે? જે પક્ષ પાસે તોપો બંદૂકો છે, તેના પક્ષમાં ન્યાયનીતિ હોવાની જરૂર શી?

એક પ્રશ્ન વારંવાર મનમાં જાગે છે. આ બધાં ચિત્રો અહીં રહેનારા કળાકાર બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ જાતે કાઢેલાં કે ધનાઢ્યોએ અને ગુણાઢ્યોએ ગુફા કોતરાવી આપ્યા પછી કોઈ ચિત્રકારસંઘે સંઘસેવા તરીકે આ બધી ભીંતો રંગી આપી? અથવા એમ કેમ ન હોય કે કોઈ રાજાએ કોઈ ચિત્રકાર-મંડળનું અપમાન કર્યું હોય તેથી ચિડાઈને તે ચિત્રકારોએ બૌદ્ધ ધર્મની દીક્ષા લઈ વનવાસ સ્વીકાર્યો હોય અને પછી મોટા મોટા ચક્રવર્તી સમ્રાટોને પણ ઈર્ષ્યા આવે એવાં આ ચિત્રો અહીં નિર્માણ કર્યાં હોય?

દ્રવ્યને માટે અથવા કીર્તિને માટે કરેલાં કામ કરતાં ધર્મને માટે અને શાશ્વત કલ્યાણને માટે કરેલાં કામ હમેશાં અપ્રતિમ હોવાનાં જ.

આ ગુફાઓ તૈયાર થતાં હજાર વર્ષ લાગ્યાં. તેને તૈયાર થયાને આજ બે હજાર વર્ષ થયાં. તેનો ઇતિહાસ મળતો નથી. તેનું રહસ્ય શોધવામાં, બીજાં હજાર વર્ષ ખર્ચીએ તોયે શું થવાનું હતું? ‘सा रम्या नगरी महान् स नृपतिः ।’ વગેરે શ્લોકો ગાઈને એક વૈરાગી રાજાએ કાળને નમસ્કાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યાં. પણ કાળના સામ્રાજ્યને વિસરાવનાર કળાને વંદન કરવાં એ જ અજંટાની ગુફાઓમાં બેઠાં બેઠાં વધારે સ્વાભાવિક અને ઉચિત લાગે છે.

રાજપૂતાનામાં એક કહેવત છે કે ચીતડાં, ભીતડાં અને ગીતડાં એ ત્રણથી નામ અજરામર થાય છે. અજંટાની ગુફામાં ભીતડાં ઉપર ચીતડાં છે, હવે અહીં આવીને ગીતડાં ગાનાર કવિની જ જરૂર છે.

મહારાષ્ટ્રમાં આવાં કેટકેટલાં કળાત્મક સૌંદર્યસ્થાનો છે. પણ તેને ગાનારા કવિ નથી! ગમે ત્યારે વખત કાઢી આ અજંટાની ગુફા નિરાંતે જોજે જ.

૯–૨–'૩૭
મહાશિવરાત્રિ

૬૪

બુદ્ધ, યશોધરા અને રાહુલ

[અજંટાની ૧૭મા નંબરની ગુફાના બારણાની જમણી બાજુના, આપણી ડાબી બાજુના ચિત્રનું રહસ્ય.]

પ્રિયપત્ની યશોધરાનો ત્યાગ કરી સિદ્ધાર્થ પરિવ્રાજક થયો તે પ્રસંગ કરુણ હતો. ગૌતમ આખરે બુદ્ધ થઈ પોતાના ત્યાગથી મેળવેલું અમૃત યશોધરા અને રાહુલને પાઈ દે છે. એ આ પ્રસંગ દિવ્ય છે, અભિનંદનીય છે. સિદ્ધાર્થ અને યશોધરા જ્યારે પરણ્યાં ત્યારે લગભગ સરખી જ ઉંમરનાં અને સરખા જ જીવનવાળાં હતાં. ગૃહત્યાગ પછી સિદ્ધાર્થે જે તપશ્ચર્યા કરી તે તપશ્ચર્યા વડે અને મારવિજય વડે તે મહાન થયો છે. એનો પિતા શુદ્ધોદન પણ એના તરફ હવે માનની દૃષ્ટિએ જુએ છે. એ ધર્મરાજની મહત્તા અલૌકિક છે. એની ઊંચાઈ સામાન્ય લોકો કરતાં કેટલીયે વધારે છે. લોકો હવે એને સમાન દૃષ્ટિથી જોઈ શકતા નથી. નજર ઉપર કરે તે જ એને જોઈ શકે.

અને ભગવાનની આંખમાંથી કેવું અમી ઝરે છે! વૈરાગ્યના કષાય રંગનો એમને બોજો લાગતો નથી. એમના વદન ઉપર સંપૂર્ણ શાંતિ છે. એમનો પદક્રમ કારુણ્યપૂર્ણ છે, સર્વલોકહિતકારી છે. તેથી જ્યાં એમનો પગ પડે છે ત્યાં કમળ જ ઊગે છે. અત્યંત ઉદ્વેગથી તેઓ ઘર છોડીને વનમાં ગયા હતા. આજે શાંતિનું આખું અરણ્ય તેઓ રાજધાનીમાં લઈ આવ્યા છે.

યશોધરા સમજી ગઈ છે કે એના હૃદયેશ્વર હવે એના છે અને નથી. તથાગતના હૃદયમાં વિશ્વજાતને માટે સ્થાન છે. એમાં પોતાને પણ છે અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાના બાળકને પણ છે. બુદ્ધ ભગવાન જ્યારે ઘર છોડીને ગયા ત્યારે યશોધરાએ રાહુલને અપશુકનિયો દીકરો ગણીને હજાર વાર ધિક્કાર્યો હશે. પિતાએ તો એનું નામ જ રાહુલ પાડ્યું હતું. આજે એ જ માતા પોતાના — બુદ્ધ ભગવાનના એ પુત્રને દીક્ષા આપી રહી છે. કથાકારો કહે છે કે બુદ્ધ ભગવાને રાહુલને સંન્યાસ-દીક્ષા આપી હશે. પણ એ વાત ખોટી છે. જે ક્ષણે યશોધરાએ કહ્યું કે 'દીકરા, જો પેલો પુરુષસિંહ અકુતોભય સંચાર કરે છે; એ તારો પિતા છે; એણે દુન્યવી રાજ્ય તજી કંઈક અલૌકિક રાજ્ય મેળવ્યું છે; તું એનો વારસ છે; જા, પિતા પાસેથી તારો વારસો માગી લે;' એ જ વખતે રાહુલને દીક્ષા મળી ચૂકી. બુદ્ધ ભગવાને એને કષાય વસ્ત્ર આપ્યાં હશે, એને ભિક્ષાપાત્ર સોંપ્યું હશે; પણ એ કાંઈ દીક્ષા ન ગણાય. એ તો કેવળ રૂપાંતર હતું, વેશાંતર હતું. દીક્ષા તો માતૃહૃદયે જ આપી.

યશોધરાને પરમશાંતિ ન મળી હોત, સિદ્ધાર્થના ગૃહત્યાગની બળતરા જ હૈયામાં રહી હોત તો એ દીકરાને દીક્ષા આપી ન શકત. બુદ્ધ ભગવાને સંઘ સ્થાપ્યો. એ સંઘ બગડ્યો. એની સાથે રાહુલ પણ બગડ્યો. પણ યશોધરા તો આર્ય સતી. પતિ મારફતે જ એણે મુક્તિ મેળવી. એ ધન્ય થઈ ગઈ. આકાશમાંથી દેવો પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે તે કોના ઉપર? એ પુષ્પો નથી બુદ્ધને માટે કે નથી રાહુલને માટે; એ પુષ્પો આત્માર્પણનો ધર્મ પામનાર પુષ્પ સમી યશોધરાને માટે છે.

આ પ્રસંગમાં બુદ્ધ કૃતાર્થ છે, સાચા અર્થમાં સિદ્ધાર્થ છે. રાહુલ એ રાહુલ રહ્યો નથી. એ ધર્મરાજનો યુવરાજ થયો છે. યશોધરા તો પરમ કૃતાર્થ છે. ફક્ત વ્યર્થ દેખાય છે કેવળ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી સંતોષ માનનાર પેલો દેવ, — જે આ ભવ્ય પ્રસંગની કદર કરી શકે છે, એનો રસ લૂંટી શકે છે, એ પ્રસંગને વધાવી લઈ શકે છે, પણ એ પ્રસંગમાંથી પોતે દીક્ષા લઈ શકતો નથી. જે કદર કરી જાણે પણ અનુકરણ ન કરી જાણે તે વિદ્યાધર છે, કલાધર છે, છત્રધર છે; પણ ઈશ્વર નથી. શું આ વિદ્યાધરની છાયા રાહુલ ઉપર પડી તેથી જ એની દીક્ષામાં કચાશ રહી? એને દીક્ષા મળી હતી; એણે લીધી ન હતી. મળેલું કેટલું ટકે? અને મેળવેલું ક્યાં ખોવાઈ જાય?

૧૯૩૦

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનસંસ્કૃતિ

કાકાસાહેબના સમાજ અને સંસ્કૃતિવિષયક લેખોના આ સંગ્રહમાં, સમાજના પ્રકટ તથા ગૂઢ સવાલોનું ઊંડું નિરીક્ષણ રજૂ થયું છે તથા સંસ્કૃતિ-રક્ષણ અને આદર્શસિદ્ધિના દર્શનને ગાંધીજીની સર્વોદયકારી ફિલસૂફીની કસોટી પર કસી જોઈને, ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યું છે.

કિં. રૂ. ૫–૦–૦ ટપાલરવાનગી ૧–૦–૦

માનવી ખંડિયેરો

અમેરિકાના લેપ્રસી ફાઉન્ડેશનના પ્રમુખ શ્રી પેરી બરજેસની 'હુ વૉક એલોન' નામની એક રક્તપિત્તિયાની આત્મકથારૂપે લખાયેલી રસિક નવલ-કથાનું ભાષાન્તર.

કિં. રૂ. ૨–૮–૦ ટપાલરવાનગી ૦–૧૦–૦

શ્રી નેત્રમણિભાઈને

શ્રી નેત્રમણિભાઈને લખેલા આરોગ્ય, અધ્યાત્મ તથા જીવનના બીજા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા અંગત પત્રોનો સંગ્રહ.

કિં. રૂ. ૦–૧૪–૦ ટપાલરવાનગી ૦–૪–૦

संकलिता भगवद्गीता

આમાં ગીતાનો હમેશનો ૭૦૦ શ્લોકોનો ક્રમ બને ત્યાં સુધી એમ ને એમ રાખી, જૂના અઢાર અધ્યાય ભાંગી નાખી વિષયોના વિવેચનને અનુસરીને તેમને ચોપન અધ્યાયોમાં વહેંચી દીધા છે, અને અધ્યાયોનાં નામ નવાં આપ્યાં છે. વિદ્યાર્થીઓને માટે જ આ ખાસ વ્યવસ્થા કરી છે.

કિં. રૂ. ૧–૪–૦ ટપાલરવાનગી ૦–૫–૦

સ્મરણયાત્રા

'ધર્મોદય'માં જેમ લેખકે ધર્માનુભવનાં સ્મરણો આલેખ્યાં છે તેમ આ પુસ્તકમાં પોતાના છથી અઢાર વર્ષ સુધીના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોને રસિક અને કલાત્મક રીતે આલેખ્યા છે.

કિં. રૂ. ૨–૦–૦ ટપાલરવાનગી ૦–૯–૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનનો આનંદ

[સુધારેલી વધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિ]

આ પુસ્તકમાં કાકાસાહેબના કળા અને કુદરત વિષયક લેખો સંગૃહીત થયેલા છે. વાચકને એ સહેજે પ્રતીતિ કરાવશે કે જો મનુષ્ય દૃષ્ટિ કેળવે તો તેની આસપાસ પથરાયેલી કુદરતનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોનાં દર્શન અને નિરીક્ષણમાંથી તે અખૂટ આનંદ લૂંટી શકે, તથા કુદરતની રોજિંદી ઘટનાઓમાં પણ જે નિર્વ્યાજ સૌન્દર્ય અને આનંદ છુપાયેલાં પડ્યાં છે તે માણવાની ચાવી સહેજે હાથ કરી શકે.

આ નવી આવૃત્તિમાં ૧૯ લેખો નવા ઉમેરવામાં આવ્યા છે, અને એક ખંડ બાદ કરવામાં આવ્યો છે.

કિં. રૂ. ૪–૦–૦ ટપાલરવાનગી ૦–૧૩–૦

હિમાલયનો પ્રવાસ

આર્ય સંસ્કૃતિના પિયર સમા હિમાલયના આ યાત્રાવર્ણનમાં, કાકાસાહેબ કુદરતની વિવિધ રંગલીલા અને લોકદર્શનનું કાવ્યમય બયાન આપે છે. આ તિતિક્ષા-મય પગપાળા પ્રવાસ પાછળની તેમની કલામંડિત દૃષ્ટિ ધર્મના રહસ્યને સમજવા માટેની એક નવી જ ભૂમિકા રચી આપે છે. બહોળા ભૂમિવિસ્તારને ભીંજવતી ભાગીરથીના મોકળા પટની જેમ, ભારતવર્ષનાં ધર્મ, કલા, સમાજ, સંસ્કૃતિ, શિક્ષણ — એમ અનેક અંગોને તેઓ પોતાના વિશિષ્ટ દૃષ્ટિકોણથી સ્પર્શે છે. કાકાસાહેબની કલા અને કલમના ઉત્તમ અંશો અહીં પ્રગટ થયેલા જોવા મળે છે.

કિં. રૂ. ૧–૮–૦ ટપાલરવાનગી ૦–૮–૦

બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ

લેખકે કરેલા બ્રહ્મદેશના પ્રવાસનું બયાન. આ નવી સુધારેલી આવૃત્તિ માટે લેખકે નવી પ્રસ્તાવના લખી છે, અને પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને વધુ ઉપયોગી થાય એ હેતુથી શ્રી નગીનદાસ પારેખે ટિપ્પણ લખ્યું છે.

કિં. રૂ. ૦–૧૦–૦ ટપાલરવાનગી ૦–૪–૦

પૂર્વ આફ્રિકામાં

કાકા કાલેલકરે હમણાં જ કરેલા પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રવાસનું વર્ણન. આમાં આફ્રિકામાં ચાલી રહેલા કાળી, ગોરી, અને પીળી એ ત્રણ સંસ્કૃતિના સહકારના પ્રયોગનું વર્ણન છે, અને દેશના ભૌગોલિક અને પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યના અને પ્રવાસના વિવિધ અનુભવોના વર્ણન ઉપરાંત લેખકે ત્યાંના વિવિધ પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલની દિશાનું માર્ગસૂચન કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૩–૦–૦ ટપાલરવાનગી ૦–૧૦–૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar